

ERDÉLYI RÓMAI KATOLIKUS LEVÉLTÁRAK
4.

Szerkeszti:
Szögi László és Bernád Rita

Kiadja
a Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség és
az ELTE Egyetemi Levéltár

ERDÉLYI RÓMAI KATOLIKUS LEVÉLTÁRAK

4.

Eddig megjelent:

1. SZÖGI László: *A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára I. 1429–2000. Repertórium.* Gyulafehérvár–Budapest, 2006.
2. BERNÁD Rita: *A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára II. Oklevél és iratjegyzék – canonica visitatiook mutatója.* Gyulafehérvár–Budapest, 2006.
3. BERNÁD Rita: *Plébániai levéltárak I. A Gyulafehérvári-, a Sepsiszentgyörgyi-, a Szamosújvári- és a Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltárak repertórium.* Gyulafehérvár–Budapest, 2009.

Előkészületben:

5. BARABÁS Kisanna–BERNÁD Rita: *Plébániai levéltárak II. A Marosvásárhelyi- és a Székelyudvarhelyi Gyűjtőlevéltárak repertórium.*

Bernád Rita – Kovács Bálint

A SZAMOSÚJVÁRI ÖRMÉNY KATOLIKUS
GYŰJTŐLEVÉLTÁR. Repertórium

ARHIVA DE COLECȚIE
ARMEANO-CATOLICĂ DIN GHERLA. Repertoriu

THE ARMENIAN CATHOLIC COLLECTIVE
ARCHIVE IN ARMENOPOLIS.

Repertory

Budapest–Gyulafehérvár–Leipzig

2011

A kötet megjelenését támogatták:

GWZ
Geisteswissenschaftliches Zentrum
Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas
an der Universität Leipzig

GEFÖRDERT VOM

Bundesministerium
für Bildung
und Forschung

Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület (Budapest)
Fővárosi Örmény Önkormányzat (Budapest)
Budapest Főváros II. kerületi Örmény Kisebbségi Önkormányzat

A kiadvány elkészítéséhez nyújtott segítségéért köszönetet mondunk a
Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekségnek

A kötetet lektorálta: **Msgr. Ft. Szakács Endre** és **dr. Szögi László**

A borítót tervezte: **dr. Kolumbán Zsuzsanna**

A román fordítást végezte: **Bernád Rita**

Az angol fordítást végezte: **Fejérvári Boldizsár**

A korrektúrát végezték: **Barabás Kisanna, dr. Ana Dumitran, Patrick White**

A tördelést végezte: **dr. Szócs Levente**

*A borítón az erzsébetvárosi plébánia keresztelési anyakönyve (1708–1752) és a szépvízi plébánia pecsétje (1844),
valamint a gyergyószentmiklósi Szent István Társulat alapítólevelének felső borítója található (1727)*

*Pe copertă se află matricola de botez din Dumbrăveni (1708–1752) și sigiliul parohiei din Frumoasa (1844), precum
și coperta superioară a scrisorii de întemiere a Asociației Sfântul Ștefan din Gheorgheni (1727)*

*Cover: register of baptisms at the Elisabethopolis parish (1708–1752), seal of the Frumoasa parish (1844), and the
cover design of the founding certificate of St Stephen's Society in Gheorgheni (1727)*

Nr. 1540–2011.

Imprimatur

Albae-Iuliae, die 23-a Novembris 2011.

Franciscus Potyó

Vicarius Generalis

ISBN 978–3–86583–588–8 (D)

ISBN 978–963–284–222–6 (H)

© Bernád Rita, Kovács Bálint 2011

Minden jog fenntartva, beleértve az elektronikus
adathordozókon való megjelentetés jogát is

*Örmény dédnagymamám emlékének és
a még életben lévő Dobribán leszármazottaknak
(Bernád Rita)*

*Vitellar Máriának,
az erzsébetvárosi örmény hagyatékek
lelküismeretes őrzőjének
(Kovács Bálint)*

ELŐSZÓ

A Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség levéltárai közül ezúttal a hatodik archívum felépítését sikerült – Isten kegyelméből – nyomdai kiadásra is előkészíteni. A 2006-ban útjára bocsátott *Erdélyi Római Katolikus Levéltárak* c. kötet sorozat az érseki levéltár részletes ismertetésével kezdődött két kötetben, majd nem sokkal utána négy gyűjtőlevéltár egy kötetben megjelent repertóriumával folytatódott. Mivel az erdélyi négy örmény katolikus plébánia 1930-ig az Erdélyi Püspökséghez tartozott, attól kezdve pedig a közvetlen Szentszéknek alárendelt Szamosújvár székhelyű új örmény egyházmegyéhez – a Romániai Katolikus Örmények Ordináriátusához –, a Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár magába foglalja az erdélyi katolikus örmények teljes levéltári anyagát. Minden középszintű segédlet, más néven repertórium, a levéltárakban kutatók munkáját kívánja könnyíteni, és egyben a forrásokra alapozott történetírást szolgálni. A levéltári repertóriumok tájékoztatási céllal mutatják be a legkisebb raktári egységek szintjéig egy adott levéltár összetételét, rendszerük a levéltári anyag tényleges raktári rendjéhez igazodik.

A több mint háromszáz éves múlttal rendelkező erdélyi örmény katolikusok különálló rítusa a Gyulafehérvári Főegyházmegye keretén belül külön levéltár létrehozását tette indokolttá. A Szamosújváron 2010 nyarán létesült levéltár fogja egybe az erdélyi örmények egyházi intézményeinek archívumait: a négy örmény katolikus plébánia (Gyergyószentmiklós, Erzsébetváros, Szamosújvár és Szépvíz) hivatali irategyütteseit, az Örmény Apostoli Kormányzóság 20. századi levéltárát, valamint két főesperesi kerület levéltártöredékét.

Ez a könyv a Nemzeti Kulturális Alapprogram, a lipcsei egyetem Közép-Kelet Európa Centruma (GWZO), valamint az Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesülete támogatásával jött létre, amelyért külön köszönetet mondunk.

Jelen kötet színvonalát emeli az a részletes történeti bevezető, amely a levéltár belső ismertetését előzi meg. Az erdélyi örmények múltjáról és jelenéről, akiknek lelki gondozását és egyházi adminisztrációját 1992. március 1-je óta a Szentatya rám bízta, a könyv

háromnyelvűségének köszönhetően így szélesebb körben tájékozódhat a határon inneni és túli érdeklődő egyaránt.

Boldog II. János Pál pápa szavaival élve mi is bátran vallhatjuk, hogy "*A levéltárosi munka az igazságnak tett szeretet-szolgálat.*" Reméljük, hogy levéltáraink használóit is előbbre viszik kutatásaikban ezek a szolgálatok.

Kelt Gyulafehérváron,
2011. november 30-án,
Szent András apostol napján

dr. Jakubinyi György
érsek, örmény apostoli kormányzó

ÖRMÉNYEK ERDÉLYBEN (A 17. SZÁZADI LETELEPEDÉSTŐL A 20. SZÁZADIG)

Örmények a Kárpát-medencében már a középkor óta ismertek, e terület alkotmányjogi változásai, a helyi társadalom sokszínűsége az erdélyi örmények történetét, nyelvét, kultúráját sok irányból befolyásolta. Tanulmányunkkal azokra a témákra, illetve összefüggésekre kívánunk rámutatni, amelyek a levéltárban kutatónak az anyag feldolgozásához, megértéséhez támpontot adhatnak.

Mivel a SZÖKGYL az erdélyi örmény katolikus egyházközségek levéltárainak összegyűjtéséből alakult ki, legfőképp az erdélyi örmények egyháztörténetéhez találunk benne adatokat. A levéltárban már az örmény unió időszakából találhatók dokumentumok, legnagyobb számban azonban a 19. századból maradtak fenn iratok. Az egyháztörténet mellett az örményeket érintő szinte valamennyi részdiszciplína, így a jogtörténet, társadalomtörténet, néprajz, művelődéstörténet stb. kutatója is gazdag levéltári anyagot talál Szamosújváron.

A levéltárban található dokumentumok örmény, latin, magyar és német nyelven íródtak, de elvétve egy-egy francia dokumentum is előkerül. Az örmények integrációképessége nagyon jó volt, ennek sajnos a gyors nyelvi asszimiláció lett a következménye. Míg a 18. században még viszonylag gyakran találkozunk örmény nyelvű dokumentumokkal, addig a 19. században ennek szerepét egyre inkább átveszi a magyar nyelv. Az egyházi adminisztráció dokumentumai pedig szinte mindvégig latin nyelvűek maradtak.¹

Az integráció asszimilációhoz vezetett. A gyergyószentmiklósi örmény legényegylet jegyzőkönyvében az örménység öntudatával kapcsolatban megjelenő szomorú hangvétel a 20. század elején már elég egyértelműen mutatja a folyamat sikeres voltát: „.....*Szerezzük elsősorban gyönyörű templomunkat, és gyakran látogassuk! Keressük szertartásainkat, melyekben nyelvünk egyedül él; szokásainkat, melyek drága örökségként szállottak reánk.*”²

A 20. század elején ennek a három értéknek köszönhetően voltak az örmények örmények Erdélyben. Ezek a következők: az örmény templomok, az örmény liturgia nyelve és a népszokások.

I. Erdély történetének vázlata a 17. századtól a 20. század közepéig

a) Alkotmányjogi változások

Erdély a középkori Magyar Királyság, a viszonylag önálló Erdélyi Fejedelemség, a Habsburg Birodalom, az Osztrák–Magyar Monarchia és végül Románia részeként alanya és

¹ Az erdélyi örmények nyelvi integrációjára szép példa Kapdebő János örmény katolikus plébános 1823-as leírása Erzsébetvárosról, ahol a nyelvek kapcsán kifejti: „Lingva principalis in hac ecclesia est armena, non tamen illa quam scripturasticam dicimus, sed composita quaedam, ex hac et vulgari, quo civilis vocatur, armenice ascharapar. Linguae accessoriae quas populus bene loquitur hungarica est, et valahica nec penitus ignota germanica et latina.” Kapdebo Johannes: *Descriptio parochiae Elisabethopolitanae*. 1823. Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár (A továbbiakban SZÖKGYL.)

² SZÖKGYL.: 612/d-4. doboz. A gyergyószentmiklósi Szentháromság Legényegylet jegyzőkönyve, 1929.

sokszor tárgya volt az európai politikai játszmáknak. Az Erdélyi Fejedelemség fennállásának mintegy 150 éve alatt a terület viszonylagosan önálló volt, amelyben a 19–20. századi magyar, szász és román történetírás saját nemzeti kontinuitásának igazolását látta.³

Erdély 1526 (1541) előtt a középkori Magyar Királyság része volt, az Oszmán Birodalom hódításának következtében azonban az ország három részre szakadt, Erdély önálló fejedelemségként („Erdélyi Fejedelemség”) viszonylagos függetlenséget élvezett, csak külpolitikai kérdésekben kellett kikérnie az Oszmán Birodalom véleményét. A három részre szakadt országot mind Erdélyben, mind a királyi Magyarországon a politikai elit csak átmeneti állapotnak gondolta, és a középkori Magyar Királyság egységének helyreállításán fáradozott.

Az Erdélyi Fejedelemség alkotmányjogilag önálló államként 1541–1691 között létezett, vezetője a fejedelem volt, akit Erdély országgyűlésén választottak meg és 1595-ig Erdély vajdájának (vayvoda Transylvaniae) hívtak. 1595-től Báthory Zsigmond bevezette a „Princeps Transylvaniae, partium regni Hungariae Dominus et Sicularum Comes” (Erdély fejedelme, Magyarország Réseinek ura és a székelyek grófja) elnevezést. A fejedelemség önálló államiságáért fizette az évi adót (harâç) a Portának, követnie kellett az oszmán külpolitika irányait, valamint a megválasztott fejedelemnek a Porta jóváhagyására volt szüksége hatalmának érvényesítéséhez.⁴ Az erdélyi fejedelem alá volt rendelve a Portának, ugyanakkor a szultán részéről ez rokoni, sőt egyes esetekben fiú-anya viszonyként volt megjelölve, ami igen előkelő helyet jelentett.⁵

Ez az állapot Buda felszabadításáig, a törököknek a Kárpát-medencéből való kiűzéséig tartott. 1688-ban a rendek és a fejedelem elismerték I. Lipót Habsburg császárt uralkodónak (magyar királyként 1657–1705). Az 1690-ben kiállított Diploma Leopoldinum lett Erdély alaptörvénye, amely a fejedelemnek és a rendeknek vallásszabadságot ígért.⁶ A Habsburg uralkodók ezáltal Magyarország királyai és Erdély fejedelmei voltak perszonálunióban. Erdélyt pedig egy kormányzó, a gubernátor kormányozta, a terület közigazgatási vezetőjeként.⁷

Az új berendezkedés, a Diploma Leopoldinum, valamint az 1699-es karlócai béke, amelyet a Habsburgok az Oszmán Birodalommal kötöttek, a társadalom részéről nem voltak teljesen elismerve. Ennek egyik megnyilvánulása volt a Rákóczi szabadságharc, amelyben a szabadságért harcoló magyar kurucok a Kárpát-medence jelentős részét elfoglalták, és II. Rákóczi Ferenc személyében 1704-ben új erdélyi fejedelmet választottak, aki 1711-ig, a szatmári békéig uralkodott. Ebben az évben azonban Magyarország és Erdély visszatért a Habsburg uralom alá, Rákóczi Ferenc pedig száműzött lett.⁸ Ekkor megerősödött az 1690-ben elindult folyamat, ugyanakkor az ország közjogi alapja nem változott. 1722-ben III. Károly (1711–1740) Erdélyben elfogadtatta az országgyűléssel a Pragmatica Sanctiót, amely a Habsburg-ház házi törvénye volt és biztosította a nőági öröklést, jöllehet az elfogadtatás puccsszerű volt, mivel a főrendeknek a fele nem volt jelen. Ennek ellenére a Pragmatica Sanctio Erdélyben közjogilag is életbe lépett.⁹

³ Volkmer, Gerald: *Das Fürstentum Siebenbürgen 1541–1691*. Kronstadt–Heidelberg, 2002. 17.

⁴ Uo. 33–45.

⁵ Uo. 49.

⁶ Roth, W. Paul: *Das Diploma Leopoldinum. Vorgeschichte, Bestimmungen*. In: Lengyel K. Zsolt–Wien, A. Ulrich szerk.: *Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie*. Köln–Weimar–Wien, 1999. 1–3.

⁷ Vö. Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány és jogtörténet*. Budapest, 2000. 235.

⁸ Vö. Köpeczi Béla szerk.: *Kurze Geschichte Siebenbürgens*. Budapest, 1990. 368–379.

⁹ Köpeczi Béla szerk.: *Erdély története*. II. 1606–1830. Budapest, 1987. 973.

II. József (1780–1790) többször utazott Erdélybe (1773, 1783, 1786), a rendeleteiről elhíresült uralkodó azonban Erdély államszervezetét és társadalmát maradandóan nem tudta megváltoztatni. A privilégiumok eltörlését, a népek békés együttélését és egyenlőségét tűzte ki célul, ehhez adminisztratív és adóreformokat vezetett be. Ennek egyik legjellemzőbb példája a concivilitas volt, amely polgárjogot adott volna minden Királyföldön lakó szabad embernek, ezáltal a románok is tagjai lettek volna a szász universitásnak. A három nemzet és négy bevett vallás országán azonban nem tudta akaratát teljes mértékben keresztülvinni, mindhárom natio örömmel fogadta II. József halálát.¹⁰

A reformkor (1830–1848), amely a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszaka volt Erdélyben is, világszemléletbeli változásokat hozott, tért hódított a nemzeti ideológia, és kibontakoztak a nemzeti mozgalmak. Növekvő népességszám, városiasodás jellemezte Erdélyt. A korszakban 11 szabad királyi városa (ide tartozott az örmények két városa, Szamosújvár és Erzsébetváros is), 13 taxás helysége és 50-60 mezővárosa volt Erdélynek. Az árucsere, a vásár volt a legfontosabb városképző erő, és mint látni fogjuk ebben az örmények igen nagy szolgálatot tettek Erdély számára.¹¹ A reformkorban vetődött fel igazán Erdély Magyarországhoz való csatolásának, vagyis uniójának kérdése. Wesselényi Miklós állította Erdély unióját tevékenységének középpontjába, ebben látva Erdély demokratizálódásának és fejlődésének egyedüli feltételét. Így Erdély Magyarországgal való alkotmányjogi egyesítése az 1848/49-es forradalom pontjai között is szerepelt.¹²

Erre azonban várni kellett 1867-ig, a kiegyezésig, amikor létrejött az Osztrák–Magyar Monarchia, amely „indivisibiliter ac inseparabiliter” összetartozott, amelynek teljes jogon része volt Erdély is. 1920-ig volt az Osztrák–Magyar Monarchia, ezáltal Magyarország része. 1920-ban, a Trianoni békeszerződéssel Romániához csatolták, ettől kezdve Románia része lett.

b) Erdély etnikumai

Erdély etnikumainak története és népesedésének fejlődése sajátos európai jelenség. Erdély mindig is sokvallású és soketnikumú ország volt, a három politikai nemzet vagyis natio („fraterna unio trium nationum”: székely, magyar, szász), valamint a négy bevett vallás (katolikus, református, evangélikus, unitárius) sajátos hatalmi rendszert alkotott, biztosítva a hatalommegosztást és ezáltal egyfajta hatalmi egyensúlyt. A három nemzetet és négy bevett vallást később Erdély hét főbűnének is nevezték.¹³

Erdély lakosság számára becsült adataink vannak. 1710 körül Erdély lakossága 800000-860000 lélek lehetett, ebből körülbelül 47% volt magyar, 34% román és 19% szász, bár az adatokról a különböző szerzők véleménye nagyon eltérő.¹⁴ Mintegy 120 évvel később, 1830–40-ben Erdély közel 2 millió lakosa közül a románok aránya 59,7%, a magyaroké 28,3%, a németeké pedig 11,6% lehetett.¹⁵ A 19. század második felében Erdélynek az 1857. évi népszámlálás alapján 2300000 lakosa volt, amely az 1869-es népszámlálás szerint a következőképpen oszlott meg: román 59,5%, magyar 29,1%, német 9%, egyéb 2,4%.¹⁶

¹⁰ Josupeit-Netzel, Elke: *Die Reformen Josephs II. in Siebenbürgen*. München, 1986. 279–281.; Vö. Pál Judit: „Unió vagy unifikáltság?” *Erdély uniója és a királyi biztós működése (1867–1872)*. Kolozsvár, 2010. 35.

¹¹ Köpeczi Béla szerk.: *i. m.* III. Budapest, 1987. 1232.

¹² Pál Judit: *i. m.* 53–94.

¹³ Uo. 30–31.

¹⁴ Köpeczi Béla szerk.: *i. m.* IV. Budapest, 1990. 409, 411.

¹⁵ Pál Judit: *i. m.* 14.

¹⁶ Uo. 20–21.

Erdélyben a „natio Hungarica”, mint rend, etnikailag heterogén volt, a 18. század második feléig így nevezték a nemességet.¹⁷

A székelyek – akik ma Románia egyik etnikai kisebbségét alkotják Erdély keleti részén – eredete vitatott,¹⁸ a történelem folyamán katonanépként tűntek fel, az adók alól fel voltak szabadítva, cserébe Erdély keleti határvidékét őrizték.¹⁹ A 16. század közepéig gyakorlatilag a kollektív nemesség megilletett mindenkit, aki része volt a székely társadalomnak, a székely közösség tagjai pedig hangsúlyosan fontosnak tartották önkormányzatuk autonómiáját (szabályalkotási jog, bíró- és elöljáróválasztás joga, országgyűlési követ küldése és követi utasításadás joga), emellett sajátos öröklési jogosítványaik voltak, valamint megillette őket az adómentesség.²⁰ A kollektív nemesség azonban felbomlott, és a székely közösség elkezdett a személyesen megszerzett jogok alapján tagozódni.²¹

A szászok, akik a Német Birodalom különböző részeiről származtak és a 12/13. századtól Erdélyben telepedtek le, saxones (Sachsen, Teutonici ultrasilvani) néven jelentek meg a forrásokban.²² Négy nagyobb, szászok által lakott terület alakult így ki Erdélyben: a Nagyszebeni, a Királyföldi, a Medgyesi szék, valamint a Besztercei szász terület. A szász egyetem (*universitas Saxonum*), mint az egyik első európai autonómia jött életre.²³ A szászok a Diploma Leopoldinum időszakának elején minden reményüket a Habsburgokba vetették, mivel a kuruc időszakban a Habsburg udvarhoz hűek maradtak és segítették a császári csapatokat.²⁴ Ezt a hűséget az udvar azzal köszönte meg, hogy Nagyszeben lett az Erdélyi Gubernium székhelye, Mária Terézia, majd II. József idejében Samuel von Bruckenthal volt a szászok legfontosabb és egyben legjobban kiképzett politikusa, egyben Erdély kormányzója.²⁵

Románok Erdélyben a levéltári források szerint a 13. század óta ismertek (1291-ben a fehérvári országgyűlésen említik őket). Politikai szempontból még hosszú időn keresztül nem kaptak jelentőséget. Ezen okból kifolyólag a 17. század végéig nem lehet a románok etnikai/ nemzeti tudatáról beszélni Erdélyben, hanem az ortodox valláshoz való tartozásuk az ami meghatározta őket.²⁶ A 17. század végén – 18. század elején ismert az erdélyi ortodox románok uniója a katolikus egyházzal, amit a szakirodalom a románok emancipációjával hoz összefüggésbe.²⁷ A román önállósághoz vezető út egyik mérföldköve a „Supplex Libellus Valachorum” volt, amelyet panaszlevélként 1791-ben nyújtottak be a románok II. Lipóthoz, és amelyben a három nemzettel azonos jogokat követeltek maguknak. A 18. században a román nemzeti érdekeket elsősorban a román társadalom hagyományos vezető ereje, a két egyház (ortodox és görög katolikus) képviselhette. 1834-ben az ortodox Moga püspökkel a román negyedik nemzet elismerését kérték az uralkodótól. A hagyományos követelésre a

¹⁷ Roth, Harald szerk.: *Kleine Geschichte Siebenbürgens*. Köln–Weimar–Wien, 2003. 92.

¹⁸ Kordé Zoltán: *Über die Herkunft der Szekler*. In: Roth, Harald szerk.: *Die Szekler in Siebenbürgen*. Köln–Weimar–Wien, 2009. 90–104.

¹⁹ Györffy György: *A székelyek eredete és településük története*. In: Mályusz Elemér szerk.: *Erdély és népei*. Budapest, 1999. 37.

²⁰ Balogh Judit: *A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében*. Kolozsvár, 2005. 27–29.

²¹ Uo. 139–143.

²² Teutsch, Friedrich: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das Sächsische Volk*. II. Band. 1700–1815. *Von dem Kuruzzenkriege bis zur Zeit der Regulationen*. Köln–Wien, 1984. I. (Einleitung.)

²³ Kessler, Wolfgang: *Universitas Saxonum*. In: Wolfgang Kessler szerk.: *Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsische Nationuniversität*. Köln–Wien, 1990. 3–5.

²⁴ Köpeczi Béla szerk.: *Erdély története*. I–III. Budapest, 1987. 878–918.

²⁵ Gündisch, Gustav: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen*. Köln–Wien, 1987. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 14.) 399–405.

²⁶ Vö. Roth, Harald: *i. m.* 68–69.

²⁷ Uo. 87.

hagyományos választ kapták: a negyedik nemzet felborítaná Erdély alkotmányát. Ezzel azonban a két román felekezet elkezdett a politikai követelések mentén közeledni egymáshoz.²⁸

A Diploma Leopoldinum időszakában az örmények mellett a görögök voltak jelen Erdély társadalmában, mint különleges jogállású kereskedőelemek. Ők szintén szabadon kereskedhettek mindenféle áruval, önkormányzatuk volt, az Udvari Kamara és az erdélyi kincstartó alá tartoztak, mentesek voltak a kvártély és előfogat alól, volt kompániájuk Nagyszebenben és Brassóban. A görögökön kívül még a bolgár szórványt érdemes megemlíteni Alvincen és Déván, valamint az aromán, illetve zsidó kereskedőket. Ők valamennyien sajátos privilégiumokat szereztek, ugyanakkor nem tartoztak az erdélyi rendek közé.²⁹

II. Az erdélyi örmények származásának „*emlékezet helye*”: az Ani-örmény toposz

Egy nép származástudata, eredete legtöbb esetben történeti források hiányosságával küzd, amely így teoretikus származásmítoszokkal vagy legendákkal egészül ki. Örmény jelenlétről igen, de a különböző bevándorlási hullámok alapján az örmény jelenlét kontinuitásáról nem beszélhetünk a Kárpát-medence elmúlt 1100 évének történelmét vizsgálva. Az egyes örmény csoportok exodusának más és más okai voltak, mindegyik időszakban más és más területről érkeztek Kelet-Közép-Európába.

A közép-kelet Európai örmények (főleg Galícia, Erdély területén) eredetüket Anihoz, az ősi örmény fővároshoz kötötték. Ani a 8. századtól a Bagratida örmény királyi ház birtokába került, majd 961-től örmény főváros lett. A virágzó kultúrájú, jelentős népességű főváros 1001 tornyáról volt a legendák szerint híres. 1064-ben a szeldzsuk-török, majd a 13. században a mongol invázió hatására a város erősen lehanyatlott.

A mai napig nem igazolható történeti forrásokkal egyértelműen, hogy a 17. században Erdélybe bevándorolt örmény népcsoport egy homogén Ani-örmény népcsoport volt-e vagy pedig vándorlásuk során keveredtek máshonnan származó örmény csoportokkal. Tudományosan megalapozottnak látszik az, hogy a kora újkorban a Krím félszigeten élő örmény kolóniák Ani-örmények voltak.³⁰ A Moldvából Erdélybe bevándorolt örmények őseit azonban feltételezhetően több irányban kell keresnünk. De talán e kérdéskör vizsgálatánál nem is ez a lényeg.

Ani az örmény történelemben egy sajátos helyet foglal el, a Bagratidák központi hatalmának mintegy emléke, amelynek lerombolása után az örmény államiságnak lett a szimbóluma.³¹ Olyan speciális jelzőket rendeltek az örmények Anihoz, amelyek a következő ezer év örmény sorsát meghatározták. Az állam hiányát abból származtatták, hogy a Bagratidák hatalma lehanyatlott, az idegenek megszállták az államot és ez tömeges exodushoz vezetett. A legtöbb örmény emigrációs hullám hagyományosan Aninak mondja magát, az emigránsok magukkal vitték Ani emlékezetét és azt, hogy kereskedelmileg, gazdaságilag, politikailag és kulturálisan a főváros nagyon fejlett volt. Ezt a magyarázatot életben is tartották, a lerombolás után még évszázadokig inspirálta, táplálta az örmények nemzeti

²⁸ Köpeczi Béla szerk.: *i. m.* III. 1987. 1309.

²⁹ Köpeczi Béla szerk.: *i. m.* II. 1987. 999–1003.

³⁰ Hewsen, Robert H. *Armenia: A Historical Atlas*. Chicago, 2001.

³¹ Vö. Aniról általában Tatevos Hakobyan: *Anii Patmutyun*. Jereván, 1982. Az Anira vonatkozó irodalom bibliografikusan feldolgozva: Sat'énik, Gejyan: *Ani matenagitov'nyonn*. Jereván, 2006.

büszkeségét az ősi főváros. Nemcsak az emigránsok, de az anyaországi örmények is Ani-örménynek tartották magukat, a város lerombolásával magyarázták kivándorlásuk okát. Ezt a szóbeli hagyományt megtaláljuk a Krím félszigeten, a Kárpát-medencében, Bulgáriában, Lengyelországban, Djoulfaban (Julaban) a Van-tó vidékén, Erzurumban (Karin), Trabzonban. A lengyelországi, galíciai örmények Ani-ősöket követeltek maguknak és erre nagyon büszkék voltak. Levond Ališan fogalmaz erről a következőképp: „Hogy még mondjak nektek pár dolgot az örményekről, akik Lvovban lakenak, ők büszkéek és jól szervezettek, mivel igazi Aniak”.³²

Ani történetfilozófiai fogadtatása és művészeti interpretációja először világosan Nersēs Šnorhalinál jutott kifejeződésre, a „Siralom Edessa elestén” című munkában, amelyben két hatalmas államot hívott segítségül, Rómát és Bizáncot, majd Edesszát Ani rangjára emelte és az olvasót is arra hívta, hogy osztozzon az ő fájdalomban. Nersēs Šnorhalinál megfigyelhető, hogy Ani az államfogalom hordozója, és maga Ani a Bagratidaház szuverenitását szimbolizálja.³³

A 18. században Ani egy orosz–örmény politikai-gazdasági tervben is komoly szerepet kapott, amely Örményország felszabadításáról és a monarchia visszaállításáról szólt. A dokumentumban (1783) Yovsēp Arlut’ian az örmények jövőbeni fővárosának Anit vagy Valaršapatot javasolta, annak ellenére, hogy az Ararat tartománynak Jereván volt ekkor már az adminisztrációs központja, amit az örmények akkor már fővárosuknak tartottak.³⁴

Ez az ötlet a 19. század elején ismét előkerült, amikor az örmények Ani lakatlan területét az önállóságáért folyó küzdelmek szervezési központjává tették. Erről tanúskodik Xač’atur Abovian történelmi regénye is az „Örményország sebei”.³⁵

A 18. század végéig – 19. század elejéig Ani megőrizte ezeknek a politikai ábrándozásoknak a varázserejét, a 19. század első felétől pedig megjelenik egyfajta tudományos rajongás is a terület iránt. Örmények és külföldiek egyre többen látogatták ekkor a területet, gyűjtötték a leírásokat és az erről a témáról szóló irodalmi műveket. Claude Mutfian szavaival élve a városfajta főnixhez hasonlított, amelyre újra rá-rátekintettek, mint az örmény kultúra, hagyomány és történelem fontos központjára.³⁶

Ezt a rajongást nagyon jól ábrázolja Minas Bžškeanc’ mechtarista szerzetes útirajza,³⁷ amelyről Nikolas Jakowlewitsch Marr ezt írta: „itt egyesül minden – a realitások határain belül – amit az örmény források erről a városról mondanak. Bžškeanc’ nem látta Anit... mégis úgy tűnik Ani babonázó hatása erős és nem csak azokra, akik tényleg látták a város romjait, de az ember képzeletére is.”³⁸

A 20. század első évtizedeiben Ani sorsának hagyományos víziója életben maradt és folytatta túlélését. Még tudományos viták tárgyát is képezte, miután Nikolas Jakowlewitsch Marr (1865–1934) kutatásai Ani feltárásakor kimutatták, hogy a királyság eltűnése után Ani még gazdaságilag virágzó város maradt.³⁹ Čanik Aramian (1820–1879) pedig az 1860-as években létrehozta az „örmény anya” kifejezést, igyekezett azt kézzelfoghatóvá tenni az

³² Tchobanian, Pavel: *Ani et son mythe (XIIIe–XIXe siècles)*. In: Kévorkian H. Raymond szerk.: *Ani – capitale de l’Arménie en l’an mil*. Paris, 2001. 276–282. (Kiállítási katalógus)

³³ Schütz Ödön: *Hajk és Běl harca. A régi örmény irodalom kincsestára I. Ókor–Középkor*. Budapest, 1995. 156–160.

³⁴ Tchobanian, Pavel: *i. m.* 276–282.

³⁵ Uo. 276–282.

³⁶ Mutfian, Claude: *Ani after Ani, Eleventh to Seventeenth Century*. In: Richard G. Hovannisian szerk.: *History Armenian Kars and Ani*. Costa Mesa–California, 2011. 155–160.

³⁷ Minasay Bžškeanc’: *Čanaparbordut’inn i Lebastan ew hayl kołmans bnakeals i Haykazanc’ sereloy i naxneac’ Ani k’alakin*. I Venetik, I Vasn Srboy Lazaru, 1830.

³⁸ Tchobanian, Pavel: *i. m.* 276–282.

³⁹ Jakowlewitsch Marr, Nikolas: *Ani. Eglise du palais Pamjatniki armjanskatgo iskusstva*. Petersburg, 1915.

egész nemzet számára. 1861-ben Párizsban publikált egy plakátot, amelyen a metszet Ani romjait ábrázolja, és ezt örmény anyának nevezte el. Később ez a metszet kedvelt lett, különböző méretben és formában reprodukálták és örmény családok házeit díszítette.

Az örmény anyából később Örményország anygala lett, amely ismét segített a nemzeti tudat megerősítésében. Végül Ani az örmény haza szabadságáért folytatott küzdelem emblémájává vált, 1921-ben azonban az egykori város területe török kézre került. Ani kultúrájával és történetével egy olyan fórum lett, ahol az örmény sors koncentrálódott, az örményekkel élt, az országban úgy, mint a kolóniákban a 20. század első évtizedéig, erőt és hitet adva a jövőre.⁴⁰

Aniról alapvetően kétféle módon lehet történeti szempontból értekezni. Beszélhetünk róla mint egykori városról, amely a valóságban létezett, ugyanakkor beszélhetünk róla, mint a nemzeti emlékezet helyéről. Az erdélyi örmények történeti tudatának vizsgálatakor ez utóbbi kerül előtérbe. Vagyis arra a kérdésre nehezen tudnánk választ adni, hogy az erdélyi örmények tényleg Aniból származnak-e, viszont arra sokkal inkább, hogy a 19–20. századi szövegek alapján a történeti származástudat hogyan kötötte őket össze tudatilag az örménységgel. Az Ani-toposz volt az, amely az erdélyi örményeket összekapcsolta más örményekkel akkor, amikor ők már csak magyarul beszéltek.

Ani, mint „*lieu de mémoire*” vagyis az „*emlékezet helye*” (Erinnerungsort) jelenik meg a 19. századi erdélyi örmények kollektív történeti tudatában.⁴¹ Az emlékezet helye általában lehet egy utca, egy város, egy falu egy konkrét hely, de ugyanakkor egy dátum, esemény is. Tehát nem feltétlenül egy konkrét helyszínből indulunk ki ennek meghatározásánál, hanem abból, hogy egy dologra, eseményre visszaemlékezik egy társadalom vagy az egyén. Tehát a „*lieu de mémoire*” egy kristályosodási pont, egy szimbolikus hely, ahol a közösség megtalálja a kapcsolódási pontot jelen és múlt között. Egy nép származástudata pedig az a pont, ahol már egyáltalán nincs meg a közvetlenül átélhető kapcsolat jelen és múlt között. Az erdélyi örményeknél Ani ezt a szerepet töltötte be, konkrét helyként, amelyből egy toposz formálódott ki.

Az örmény nemzet „*lieu de mémoire*”-ját, Anit, Hovhanesian Eghia (1885–1948 gödöllői ügyvéd) Szamosújvárral kapcsolta össze és ezáltal Szamosújvárt az erdélyi örmények emlékezet helyévé rendelte. Ani az egyetemes örménység fővárosaként tehát analóg szerepet játszott az erdélyi örménység „fővárosával”:

„Mintha az Ararat tövében egykoron virágzó Ani folytatódott volna Szamosújvárt és a többi örmény települési helyeken, mintha az ani-i templomok és kápolnák költöztek volna tömjén illatukkal Erdély berkeibe hiveikkel együtt. A magyarörménység mélységes vallásosságát megérthetjük, ha Ani-ból indulunk ki és együtt tesszük meg az Ani-Erdély vándorutat...”⁴²

Az idézetekben általában megfigyelhető az 1001 tornyú Ani, amely egyfajta mitikus megrajzolása egy történeti városnak, amely már nem létezik. A mitikus számok még inkább kidomborodnak Ávedik Félix (1888–1949) írásában:

„A monda szerint 1001 templom, százezzer épület dőlt romba és egymillió lélek megszűnt hirdetni, Ani falai között – Armenia jólétét és hatalmát!”⁴³

⁴⁰ Tchobanian, Pavel: i. m. 276–282.

⁴¹ A „*lieu de mémoire*” fogalomról bővebben Pierre Nora szerk.: *Erinnerungsorte Frankreichs*. München, 2005. A fogalom pedig a Jan Assmann által meghatározott kulturális emlékezethez kötődik. A kulturális emlékezetben – amely három emberi generáció után jelenik meg – a múlt szimbolikus alakzatokat ölt és átformálódik. Ugyanakkor megjelenik a mitológia, amely a múltat megpróbálja a jelenben is érezhetővé tenni. Vö. Assmann, Jan: *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München, 1997.

⁴² Hovhannesian Eghia: *A hazai örmények a nemzet szolgálatában*. Gödöllő, 1940. 21–22.

⁴³ Ávedik Félix: *A magyar-örménység multja és történeti jelentősége*. In: Ávedik Félix–Hermann Antal–Hovhannesian Eghia: *Az örmények*. Budapest, 1921. 9.

Szongott Kristóf (1843–1907) szamosújvári gimnáziumi tanár, az erdélyi örmények történetének egyik legkiválóbb kutatója az örmények két tulajdonságát már az Aniból való meneküléskor kihangsúlyozza: gazdagságukat, hiszen egyik tarisznyájukba aranyat és drágaköveket tettek, illetve vallásosságukat, mivel az örmény himnáriumi a másik tarisznyába tették. Az Ani-toposzt ő következőképp írja le Szamosújvárról szóló monográfiájában:

„A hazai örmények igen kiváló családokból vették eredetüket őseink a királyszékes Aniban, Örményország fővárosában, amely egy millió lakost és 1001 templomot számlált – laktak. Jólétben éltek fény, pompa mindenütt. ...De bosszút akartak állni rajtuk az őket körülvevő irigy csordák... a fényes Ani felé vették útjukat, mert itt lakott a nemzet színe java. Megízézték a műkincsekben bővelkedő város lakosainak, a dúsgazdag aristokratáknak, hogy megmenthetik életüket és roppant vagyonukat, ha megtagadják Krisztust. De az örmény főrangúak többre becsülték az égbe vezető kincset, az üdvözítő keresztény vallást, a mulandó földi javaknál – és tántoríthatatlan hívei maradtak azon tannak, mint Világosító Szent Gergely hirdetett az örmény földnek. Azonban sokaknak még volt annyi idejük, hogy az éjszakai kapun elmenekülhessenek azért minden férfi két tarisznyát vett elő, egyikbe tették az olvasót, az ima- és egyházi könyveket, különösen a kedvelt „sárágán”-okat, hogy az idegenségben is anyanyelvükön dicsérhessék az Urat a másikat tele rakták arannyal, ékszerekkel és drágakövekkel ..azután kezükbe vették a sanyarú vándorbotot. Így hagyták el apáink fényes márványpalotáikat és könnybe lábadt szemekkel mondtak végbucsiút az ősi hazának, az Ararátnak, a paradicsomnak...”⁴⁴

Merza Gyula (1861–1943) – az Armenia folyóirat társszerkesztője – a toposz elemeit továbbra is megtartja, kidomborítja azonban az örmények keresztény hitét. Ő a következőképpen fogalmaz:

„Azonban beigazolt tény, hogy az Erdélybe szakadt örmények a keresztes hadjáratokat támogató és így a pogányság fékevesztett gyűlöletét kihívó, tekintélyes és vagyonos örmény nemesség inváziói. Ugyanis az egymillió lakosságú, ezeregy tornyu Ani székesfővárosnak a XIII. században szeldzsuk-törökök és tatárok által történt feldúlása után és Nagyörményországban az önálló nemzeti királyság megdőlésével az örmény családok színe-java előbb a zsarnoki rémuralom, később az iszonyú földrengések okozta sanyarúság elől, mint a keresztény vallás menekültjei a Kaukázus bércein át ezrével kibujdostak. A szamosújvári „Örmény Múzeum” valóságos kincstára azoknak a megőrzött kódexeknek és ereklyéknek, amelyek részint az őshazának, részint a vándorlás különböző határállomásainak a legbeszédesebb dokumentumai.”⁴⁵

Budapesten jelent meg Ávedik Félix írása, ahol Anit szintén az erdélyi örmények őshazájaként írja le. A szerző forrásként Schweiger–Lerchenfeld szerzőpáros által Jénában 1878-ban megjelent „Armenien” című munkát jelöli meg:

„A magyar örmények őseinek őshaza a romjaiból is a maga nagyszerűségében előtűnő királyváros, Örményország kulcsa: Ani volt. Asszírok, arabok, perzsák, tatárok, mongolok, törökök vetélkedtek a szép város megszerzésért. A barci dicsőség forgandósága halomra döntötte a drága várost. A monda szerint 1001 templom, százézer épület dőlt romba és egymillió lélek megszűnt hirdetni, Ani falai között – Armenia jólétét és hatalmát!”⁴⁶

Hovhanesian Eghia a II. világháború kezdetén nem a kereszténységet hangsúlyozza ki, hanem az örmények vagyonosságát:

„Ebből a gazdag városból a magyarhoni örménység nem tarisznyával a hátán, nem koldusbottal a kezében, nem kiéhezetten, még kevésbé zsákmányra éhesen jött, hanem sok arannyal és vagyont érő kincsekkel... Erre a magukkal hozott vagyonból, családi kincsekből is lehet következtetni, de különösen

⁴⁴ Szongott Kristóf: *Szamosújvár Szab. Kir. Város Monográfiája 1700–1900*. III. Szamosújvár, 1901. 3.

⁴⁵ Merza Gyula: *Az örmény betelepülés története Magyarországon és a szamosújvári örmény-katolikus püspöki illetégek vikáriusi széke*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1913. I. II. sz.

⁴⁶ Ávedik Félix: *A magyar-örménység multja és történeti jelentősége*. In: Ávedik Félix–Hermann Antal–Hovhannesian Eghia: *Az örmények*. Budapest, 1921. 9.

*következtetni lehet több magyarörmény család családnevéből is, ami nemest, vezért előjárót, fejedelmet, nagyurat stb. jelent. Az ottani nemesség és annak kíséző személyezete jött Aniból Erdély felé.”*⁴⁷

Az erdélyi örmények nemzeti emlékezetében a 19. század végén – 20. század elején nagyban élt az örmény származás tudata, elsősorban ez kötötte össze őket az örménységgel, vallásuk ekkor már római katolikus (igaz örmény rítusú), nyelvük a magyar volt. Az Anitoposz ennek az egyik megnyilvánulása volt, és a narratívák segítségével, egy emlékezhely létrehozásával kívántak az erdélyi örmények kapcsolatba kerülni más örmény közösségekkel, mivel más összekötő erő ekkor már aligha volt. Az Erdélyben való letelepedésük után bekövetkezett politikai, vallási és társadalmi integrációjának megvoltak a sajátos állomásaik. Tanulmányunkban ezeket az állomásokat vesszük vizsgálat alá.

III. Erdélyi örmény diaszpóra vagy erdélyi örmény kolóniák?

Két örmény terminus technicus fejezi ki azt, ha egy népcsoport az anyaországon kívül él. A *galt'avajr* (ejtsd: gahtavajr) közösséget, települést illetve kolóniát jelent, míg a *sp'jurk'* (szpjurk) diaszpórát.

A kolónia – az örmény fogalomhasználat szerint – a nép egy elkülönített csoportját jelenti, amelyik egy konkrét helyen, településen él egy idegen országban. Az örmény kolóniák már a Kr. u. első századoktól kezdenek kialakulni, amikor a történelmi Örményország felosztva a nagy birodalmak között az önálló államiságát elvesztette. A középkorban örmények idegen országokban telepedtek le, ahol az együttéléssel a nyelvet és kultúrát még hosszú ideig megtartották, és közvetítővé váltak a kereskedelem révén országok és régiók között. Az örmény könyvnyomdászat az európai örmény kolóniákban fejlődött ki először.⁴⁸

A *sp'jurk'* vagyis a diaszpóra a nép egy elkülönített részét jelenti, amelyik nem az anyaországban él, ugyanakkor identitását továbbra is erősen őrzi. Az örmény történettudományban a 20. századtól beszélnek szpjurkról, amikor az örmény népirodalom következményeként a korábbiaknál erősebb és tömegesebb kivándorlás történt meg és nagyobb, összefüggőbb örmény társadalmi csoportok jelennek meg Amerikában, Európában, illetve más kontinenseken. Az örmény közösségek/települések és az örmény diaszpórák tehát alapvetően a történelemben való időbeli kialakulásukban különíthetők el egymástól. Ha az armenológia kívánalmait követjük, akkor az erdélyi örmény településeket egyértelműen *galt'avajrként* kell meghatározni.

Erdélyben a történeti források szerint több helyre telepedtek le örmények a 17. század második felében. Antalffy János gyulafehérvári római katolikus püspök (1724–1728) 1726-ban Rómába küldött levelében arról számol be, hogy Szamosújváron 70 vagy 80 örmény család, Erzsébetvárosban ugyanennyi, Csíkszépvízen 20 örmény család, Görgényszentimrén 8 vagy 9 család, Kantavásárhelyen 6 örmény család élt ekkor, illetve Gyergyószentmiklóson vannak még gazdag örmény családok. Ha a számok talán nem a legpontosabban fedik is a realitást, az örménység meglehetősen polarizáltan élt Erdélyben.⁴⁹

⁴⁷ Hovhannesian Eghia: *i. m.* 22.

⁴⁸ Hajkakan Sowetakan Harangitaran. II. Jerevan, 1976. S. 669.

⁴⁹ Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”, Roma (=APF), Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (=SOCG) vol. 661. fol. 219rv. „In Szamosújvár in bonis fiscalibus oppidum sibi construxerunt, et sunt circiter 70 aut 80 familia, sunt omnes uniti... In Ebesfalva in bonis Apafinis pariter oppidum sibi construxerunt, et sint etiam ibi 60 aut 70 familia, ... in CsíkszépViz paucins circiter 20 familia sunt, habent etiam capellam... in Görgénj in bonis D. Cancellrij Transylvanici circiter 8 aut 9 familia non habent capellam nec sacerdotem... In Kantavásárhely sunt 6 Familia...”

Mintegy 100 évvel később Minas Bžškyanc velencei örmény mechtarista szerzetes útleírásában felsorolja Szamosújvárt, Erzsébetvárost, Csíkszépvizet, Gyergyószentmiklóst, Marosvásárhelyt, Brassót, Nagyszeben, Szászsebest, Dévát, Kézdivásárhelyt, Nagyváradot, Temesvárt, mint olyan településeket, ahol örmények éltek.⁵⁰

Az örmények száma ezeken a településeken nagyon változatos képet mutat. Alapvetően négy erdélyi település volt, amelyek örmény helységként voltak számon tartva. Ennek oka pedig az örmény egyház jelenléte, ezeknek a településeknek ugyanis közös ismertetőjegye volt, hogy működött örmény katolikus egyházi közigazgatás örmény rítusú plébániák keretében. A legtöbb örmény család ezekről a településekről rajzott ki Erdély és a Kárpát-medence különböző területeire.

Az erdélyi örmény „kolóniák” nevei				
<i>Latin</i>	<i>Magyar</i>	<i>Román</i>	<i>Német</i>	<i>Örmény</i>
Armenopolis	Szamosújvár	Gherla	Armenierstadt	Hajakalak / Kēr̄la
Elisabethpolis	Ebesfalva / Erzsébetváros	Dumbrăveni	Elisabethstadt	Ibasfalau / Yelisabet'owpolis
	Gyergyószentmiklós	Gheorgheni	Niklasmarkt	Sēnd Migloš / Čurčov
	Csíkszépvíz	Frumoasa		Sibviz

Egy szent kultusza is elárul sokszor migrációs adatokat. Világosító Szent Gergely – az örmények patrióta szentjének – oltárképe a fenti településeken kívül még Máramarosszigeten, Nagyszebenben is megtalálható. Ez azt jelzi, hogy az örmények nemcsak ezen a négy településen voltak jelen Erdélyben, hanem tevékenységükből fakadóan a területen belüli migráció is jelentős volt, az oltárképek adományozása pedig nemcsak a valláshoz való tartozásukat jelentette, de azt is mutatta, hogy mennyire tehetősek voltak.⁵¹

IV. Adatok az örmények és az erdélyi társadalom kapcsolatához

Az Erdélyben letelepedett örmények már a 17. században, illetve a 18. század folyamán rendszeresen az uralkodóktól rendszeresen különböző privilégiumokat, kiváltságokat kaptak, amelyek a kereskedő-iparos tevékenységüket segítették elő. Mindezek a kiváltságok Erdély népeiben több alkalommal az ellenszenvet váltották ki az örményekkel szemben. Az egyik ilyen konfliktus a besztercei szászokkal történt a 18. század elején.⁵² 1712-ben Besztercén pestisjárvány ütötte fel a fejét, amelyet a várost vezető és a városban túlsúlyban lévő szászok az örményekre fogtak (ekkor 231 örmény élt a városban). A város tanácsának határozata szerint az örményeknek 24 órán belül el kellett hagyniuk Besztercét, melynek következtében Szamosújvárra telepedtek át. Oxendio Virziresco az erdélyi örmények püspöke levelében, amelyet 1712. október 22-én írt Johann Klein városi bírónak

⁵⁰ Minasay Bžškeanc': *i. m.* 324–344 (bekezdések).

⁵¹ Pál Emese: *Világosító Szent Gergely ábrázolásai Erdélyben*. In: Kovács Zsolt–Sarkadi Nagy Emese–Weisz Attila szerk.: *Liber Discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Kolozsvár, 2011. 239–254.

⁵² Dahinten, Otto: *Geschichte der Stadt Bitritz in Siebenbürgen*. Köln–Weimar–Wien, 1988. 98–99.

az esetet a zsidók Egyiptomból való kiűzéséhez hasonlította.⁵³ Az örmények elűzésével a pestis problémája azonban nem oldódott meg, ugyanis ha a különböző beszámolókat, a városi egészségügyi hivatal jelentéseit elolvassuk, az 1710–20-as években a város körül a pestis a továbbiakban is feltűnt.⁵⁴ Az örmények idegen kereskedőelemként a szászoknak konkurenciát jelentettek, már korábban, az 1698-ban történt tűzvészkor is az örmények kerültek szóba.⁵⁵ Hasonlóan következtetett Konrad Schünemann is, aki Erzsébetváros kapcsán megállapította, hogy a szász településekhez való hihetetlen közelségükben az örmények idegen nyelvük miatt, de főleg gazdasági okok miatt nem voltak kedveltek.⁵⁶

Gyergyószentmiklóson az örmények és a székelyek között volt konfliktus, az ok itt is az örmények sajátos privilegizált társadalmi helyzete volt, illetve az örmények kereskedésből való gyors meggazdagodása. A gyergyószéki hatóságok 1726-ban megtiltották az örményeknek, hogy a városi piacon nyáron reggel nyolc óra, télen pedig kilenc óra előtt megjelenjenek. Ennek oka az volt, hogy korábban az örmények reggelente a vásáron olcsó áron felvásárolták a székelyek áruit, majd napközben drágán újra eladták azokat. A másik tiltás az italkimérésre vonatkozott, az örmények nem folytathattak italkimérést, ugyanis a Moldvából származó olcsó borokkal nagy jövedelemre tettek szert, ez a székely közösség irigységét vonta maga után. Ugyanígy az örmény mészárosok tevékenységét is korlátozták a székelyek. Az örmények saját bírása pedig gyilkossági ügyekben nem ítélkezhetett.⁵⁷ A székely székek ezen túlmenően megtiltották a kútásást és bizonyos helyeken az örményeknek a templomépítést.⁵⁸

Erdély három nemzetéről (székelyek, magyarok, szászok) többször esett eddig szó. Az örmények szerettek volna negyedikként a három nemzet mellé felzárkózni – ugyanúgy, ahogy azt a románok is kérték –, de a rendek az örmények kérelmét is elutasították. Szamosújvár és Erzsébetváros 1791-ben adták be ezzel kapcsolatban közös kérvényüket az erdélyi országgyűlésnek.⁵⁹ Szamosújvár részéről Gorovei Kristóf és Novák Theodor, Erzsébetváros részéről pedig Issekutz Antal, Zakariás Tamás és Csiki Lázár jegyezték a beadványt. A beadványban azt is kérték, hogy Szamosújvár és Erzsébetváros a magyar királyi városok és a taxális helyek közé legyenek számítva, kereskedő városokként ne kelljen nekik quartélyt (katonák elszállásolása) fizetni, valamint akik eddig Szamosújvár és Erzsébetváros lakosai közül „megnemesítették”, azokat ettől fogva valóságos nemesként ismerjék el.⁶⁰ Kérésük mellé 4000 aranyat is „lehelyeztek”. A kérvényükben már az integráció sajátos foka jelenik meg, hisz az örmények a magyar nyelv ügyét kívánták támogatni cserébe: „*A magyar nyelv gyarapítására s az országának egyéb szükségeire nézve négy ezer aranyat ajánlanak...*”⁶¹

A székelyek meglehetősen barátságtalan véleményen voltak az örményekkel kapcsolatban, a válaszukban egyfajta ellenszenvet lehetett érezni az örmények iránt. A

⁵³ Bartelmäss, Martin: *Die Ausweisung der Armenier aus Bistritz in Folge der Pest im Jahre 1712*. In: *Programm des evangelischen Obergymnasiums [...] dann der evangelischen Mädchenschule A.B. zu Bistritz*. Bistritz, 1897. 5–17.

⁵⁴ Arhivele Naționale Cluj, Cluj-Napoca. Primăria Orașului Bistrița.

⁵⁵ A szász–örmény konfliktushoz Szongott Kristóf további okokat is felsorol monográfiájában. Vö. Szongott Kristóf: *i. m.* I. Szamosújvár, 1901. 110–116.

⁵⁶ Schünemann, Konrad: *i. m.* 222.

⁵⁷ Garda Dezső: *A gyergyói örmények könyve*. I. Budapest, 2007. 219–223.

⁵⁸ Kölönte Béla: *Gyergyó története a kialakulástól a határország szervezéséig (tekintettel a nemzetiségi kérdésre)*. Gyergyószentmiklós, 1910. 130.

⁵⁹ Egyed Ákos: *Az örmény kérdés az 1790–91-es erdélyi országgyűlésen*. Világtörténet, 1995, ősz–tél. 19–22.; Pál Judit: *i. m.* 130.

⁶⁰ SZÖKGYL: 88/b, 1. doboz. 1791. Kivonat a Kolozsváron megtartott „Három Nemzetből álló Rendeknek 1790. dik esztendőben Karátsón havának 12. dik napjára... Közönséges Gyűlésének Jegyzőkönyvéből”.

⁶¹ Uo.

székelyek szerint az örmények Erzsébetvárosban és Szamosújváron letelepedve más városok kárára szereztek maguknak mentességeket és privilégiumokat. Ezek védelme alatt olyan javadalmakra tettek szert, amelyek törvénytelenek voltak és másoknak kárt okoztak. Amikor pedig pénzt kölcsönöztek, azt nem adták vissza, hanem csődeljárással kibújtak a felelősség alól.⁶²

Egy másik reflexióban a székelyek a Gyergyóban letelepedett örményekről azt írták, hogy nem fizettek megfelelő mértékben adót, az utakat használták, de az utak javításával nem foglalkoztak, illetve önmaguknak magisztrátust alakítottak, önálló pecséttel, így nem tartoztak másoknak felelősséggel. „...nevezetesen a Csík-szépvízi és Gyergyó Szent Mikósiaknak merészségek annyira terjedett, hogy magoknak Magistratust formáltak, azt különös pecséttel, minden ama megkívántato privilegium nélkül éltetik, ilyen környűl írással: Sigillum Armenorum Gyergyó Szentmiklosiensis Magistratus...”⁶³

Govrik Gergely (1841–1931, Grigor Govrikean) szintén megjegyzi az Erzsébetvárosról szóló monográfiájában, hogy a magyarok irigykedtek az erdélyi örményekre. Ehhez pedig a tudós szerzetes két okot fogalmazott meg, III. Károly 1733-as privilégiumát, illetve Mária Terézia 1785-ös privilégiumát, melyek szerint az erdélyi örmények nem voltak kötelesek katonát állítani. Ezeket aztán II. József 1785-ben és 1786-ban megerősítette.⁶⁴

A szász városok hasonlóképpen érveltek, ők szintén azt kifogásolták, hogy az örményeknek nem úgy kellett adót fizetni, mint a területen élő többi népcsoportnak.⁶⁵

V. Az erdélyi örmények vallása

a) Unió Rómával

Az erdélyi örmények Rómával kötött uniójához mindenekelőtt Oxendio Virziresco személyét kell kiemelnünk, aki 1655 körül Botoșani városban született, gyermekként uniót, majd a római Collegio Urbanonak, vagyis a Sacra Congregatio de Propaganda Fide missziós kollégiumának lett a szeminaristája.⁶⁶ Ide 1678-ban iratkozott be, a kollégium anyakönyve megjegyzi róla, hogy sok nyelven tudott, így örményül, lengyelül, moldvai románul, törökül, magyarul és latinul.⁶⁷

1685 októberében érkezett meg Erdélybe, hogy misszionáriusi tevékenységet folytasson az erdélyi örmények között.⁶⁸ Stefano Stefanowicz Roska krónikájában megjegyzi

⁶² Uo.

⁶³ SZÖKGYL: 88/b. 1. doboz. 1795. A székelly nemzetnek a SzamosUjvári és Ersébethvárosi Közönségnek Instántiájakra való Reflexioi.

⁶⁴ Govrikean, Grigor: *Hayk Elisabet'upolis Transilvanioy. Hator B. (1780–1825)*. Vienna, 1899. 403–405.

⁶⁵ Uo. 406–408.

⁶⁶ Az uniót erdélyi örmény egyház történetéhez hasznos forrásgyűjtemény Nilles, Nicolaus: *Symbolae ad illustrandam historiarum ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*. Oeneiponte, 1885. Az unió utáni egyháztörténethez fontos forrásokat közöl Kovács András–Kovács Zsolt szerk.: *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok I. 1727–1737*. Kolozsvár, 2002.

⁶⁷ Oxendio Virzirescónak számtalan névváltozata ismert, így Verzerescul, Värzärescu, Vrzarean, Värzärean, Verzár püspök stb. Tanulmányunkban a leveleiben aláírásaként fennmaradt formát használjuk.

⁶⁸ Petrowicz, Gregorio: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi Limitrofi*. Parte terza. 1686–1954. Roma, 1988. 86. Petrowicz idézi a forrást: „entro nel Collegio ai 19 dic. 1678... ha studiato precendetemente nel Collegio [Armeno] di Leopoli un anno la grammatica armena, la logica ecc. Sà la lingua armena volgare e litterale, polacca, rutena, moldava, turchesca un po' latina. È stato ordinato sacerdote [e] ricevè la dignità di Vartabiet...”

Oxendióról, hogy először Gyergyószentmiklóson kezdte el tevékenységét.⁶⁹ Származásáról és tanulmányairól több történetíró is beszámol. Például Fasching Ferenc megerősíti 1743-ban, hogy 14 évesen került Rómába, majd visszatért Erdélybe, hogy itt missziós tevékenységet folytathasson.⁷⁰ Benkő József és Illés András műveikben ugyanezeket az adatokat említik meg.⁷¹

Oxendio maga is írt arról, hogy Erdélyben a katolikus misszióért dolgozott, és „eretnek honfitársait” próbálta katolikus hitre téríteni. Emiatt Mária-litániákat énekelt, rózsafüzért imádkozott, hetente két-három alkalommal magyarázta a katolikus katekizmust és vasárnaponként prédikált.⁷² Kezdetben valószínűleg nem lehetett egyszerű dolga, a haragos apostoli örmények elfogták és csaknem megölték.⁷³ Missziós munkájának elején az örmények makacsul ellenálltak, és prédikációját is rendszerint megzavarták. A magyar római katolikus papok azonban segítettek Oxendiónak, megszerezték az apostoli örmények fatemplomát, és megtiltották nekik a pataragh celebrálását. Oxendio családja, rokonsága lehetett az első, aki áttért a katolikus hitre, ez valószínűleg Oxendio munkáját is megkönnyítette.⁷⁴ Tevékenysége gyors eredményeket hozhatott, ugyanis 1689-ben a lengyel nuncius már azt írta a római Propaganda Kongregációnak és a lembergi örmény érseknek, hogy 2000 (!) székelyföldi örmény a Rómával való uniót kérte Oxendiotól.⁷⁵

Oxendio Virziresco Erdélybe való megérkezését követően még nem volt az erdélyi örmények egyházi vezetője, hanem csak örmény rítusú római katolikus misszionárius.⁷⁶ Püspökké való megválasztása csak Minas Eudoxiensis Zilifdar halála után vált lehetővé. Vardan Hunanean lembergi örmény katolikus érsek is javasolta Oxendiot, mivel moldvai születésű volt és jól ismerte az erdélyi örmények nyelvét, és bízott abban is, hogy ezáltal az erdélyi örmény katolikusok akár hosszabb távon a lembergi örmény érsekség suffraganeus egyházmegyéjévé válhatnak.⁷⁷

1690. május 29-én döntött a Propaganda Kongregáció az erdélyi örmények püspöki székét illetően, amelynek következtében kinevezték Oxendio Virzirescót az erdélyi örmények vallási vezetőjének, és évi 100 scudot állapítottak meg neki fizetségképp.⁷⁸ Ezáltal a

69 Rõšk'ay, Step'anosi S.: *Žamanakagrowt'inn kam tarekank' ekelec'akank'*. Kiadta: Oskean, Hamazasp. Wien, 1964. 184.

70 Fasching, Ferencz: *Nova Dacia*. Claudiopoli, 1743. 25, 29. „*Quartus jam supra octuagesimum saeculi prioris volebatur annus, ex quo Oxendius Virziresci gente Armenus, Romae annis 14 in collegio urbano de Propaganda moribus et litteris excultus, ejuratis prius in Palatio sacri officii fidei erroribus, redux in Transsylvaniam cum potestate apostolici missionarii reducendorum ex integro ad Romanam sensa Armenorum spem fecit.*” Vö. Szongott Kristóf: *i. m. I.* 258–259.

71 Benkő, József: *Transilvania*. II. Claudiopoli, 1833. 560–561. „*Donec a. 1684 Oxendius Verzireski, armeno moldaviensi diaecano natus, et antedecenter dogmatibus graecis imbutus, post navatam Romae (quo statim a. 1670 concesserat) in Urbano Collegio sacris profanisque scientiis per 14 annos operam, ac ejuratum ritum graecum, cum potestate apostolici missionarii in Transsylvaniam sacerdos reverteretur.*” Illés, Andreas: *Ortus et progressus variarum in Dacia gentium ac religionum*. Claudiopoli, 1764. 64. „*Donec anno 1684 Oxendius Verzirescus post navatam in urbano collegio sacris profanisque scientiis decem et quatuor annis operam, ac ejuratos in Palatio sacri officii armenorum errores sacerdotio insignis reverteretur.*” Szongott Kristóf: *i. m. I.* 258–259.

72 APF Scritture riferite nei Congressi (=SC) Armeni, vol. 3. fol. 469. és Petrowicz, Gregorio: *i. m.* 87.

73 Szongott Kristóf: *i. m. I.* 260.

74 APF SC Armeni, vol. 3. 465, 468–469; Vö. Petrowicz, Gregorio: *i. m.* 86–87.

75 Petrowicz, Gregorio: *i. m.* 87. Vö. APF SOCG, vol. 504. fol. 103.

76 Vö. Szongott Kristóf: *i. m. I.* „*1684-ben érkezett meg Rómából a nagy tudományú férfitü hitküldéri minőségben.*”

77 Petrowicz, Gregorio: *i. m.* 78–79.

78 Oxendio Virziresco mellett más jelölt is volt, így Theodor Wartanowicz, akit még IV. Jakab örmény apostoli katolikosz szentelt püspökké, majd Lembergben tevékenykedett. A lembergi theatinusok azonban nem kedvelték őt, a theatinus prefektus Francesco Bonesana még azt is elérte, hogy Wartanowiczot börtönbe zárták. Örmény apostoli eredete miatt soha nem is volt megbízható az örmény katolikusok előtt, Rómában a Propaganda Fide Kongregáció bíborosai előtt kihallgatták 1692-ben, ahol korábbi „eretnek” dolgait igaz megbocsátották, püspöki

Propaganda Fide Kongregáció biztosította magának továbbra is a jurisdictiós jogot az erdélyi örmények egyháza felett. Az erdélyi örmények tehát elszakadtak a lembergi örmény katolikus érsekségtől, amelyben minden bizonnyal a bécsi nunciának is szerepe lehetett, hiszen Erdély az ő illetékességi területéhez tartozott. 1690. október 2-án VIII. Sándor pápa két brevét adott ki, amelyben Oxendio Virzirescót címzetes aladai érseknek nevezte ki és Erdélybe küldte. A püspökké szentelése Lembergben történt 1691. július 30-án.⁷⁹

Oxendio mindezek után folytatta missziós tevékenységét Erdélyben, de ez továbbra sem volt egyszerű feladat. Oxendio és az örmények között a viszony valószínűleg továbbra sem lehetett jó. Erről számol be a Bécsi Nunciatura levéltárában található írás, amelyben az erdélyi örmények azt részletezik, hogy Oxendio tyrannoszként, zsarnokként viselkedett velük.⁸⁰ Majd az örmények arra kérték a Szentszéket, hogy Oxendio helyett továbbra is a lembergi örmény katolikus érsekhez tartozzanak. A theatinus Maria Accorsi 1698-ban azt írta a Propaganda Kongregációnak, hogy Oxendio az erdélyi örmények problémáit nem tudta orvosolni. Rómában az ügy kivizsgálásával Sancta Croce bíborost bízták meg, aki Deodatus Nersesowitzot küldte Erdélybe. Nersesowitz elmarasztalólag szólt Oxendióról, aki csak megnehezíti az erdélyi örmények egyházi dolgait.⁸¹

A háttérben minden bizonnyal egy személy és a körülötte álló csoport állhatott. Elia Mendrul papként tevékenykedett Erdélyben, de még Moldvában született, Bonalini mellett Lembergben, később Oxendio mellett tevékenykedett.⁸² Oxendio őt azonban eretnekséggel gyanúsította meg, és ellene 1697. június 22-én folytatták le a pert Besztercén, azonban az eretnokség vádjait nem tudták bebizonyítani. Ettől függetlenül mivel házas ember volt és papként tevékenykedett, feleségét el kellett hagynia.⁸³

Nagy valószínűség szerint ez a per is hozzájárult ahhoz, hogy egyes örmények, illetve kisebb örmény csoportok a 17. század végén visszatelepedtek Moldvába. A Moldvába való visszatelepülés miatt Oxendio szerette volna a missziós munkát Moldvában és Havasalföldön is elkezdni. Erről írt a lembergi theatinus 1700. március 8-án a Szentszéknek, ugyanis ha a moldvai örményeket is uniáltatni lehetne, akkor egy nagy uniált örmény egyházmegyét lehetne létrehozni, amelynek székhelye Suceava lehetett volna. A Propaganda Kongregáció 1700. április 26-án foglalkozott is az üggyel, azonban Oxendio problémái miatt nem őt, hanem a már említett Deodatus Nersesowitzot küldték missziós munkára Moldvába. Az ő munkája azonban egyáltalán nem vezetett eredményre, a moldvai örmények – valószínűleg az erdélyi katolikus unió rossz híreinek köszönhetően is – elutasították az uniót.⁸⁴

címét nem ismerték el, azonban áttérhetett a katolikus hitre. Mindezek után Rómában maradt, a források itteni működéséről nem írnak semmi, csak annyit tudunk, hogy 1700. február 12-én halt meg és a Chiesa di Santa Maria Egizziacaban lett eltemetve. Erről bővebben Petrowicz, Gregorio: *i. m.* 92–93.

⁷⁹ Petrowicz, Gregorio: *i. m.* 93–95; Vö. Szongott Kristóf: *i. m.* I. 263.

⁸⁰ Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano (=ASV), Archivio della Nunziatura in Vienna (=Archivio Nunz Vienna) Vol. 196. 181rv. Vö. Kovács Bálint: *Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedeiben*. In: Óze Sándor–Kovács Bálint szerk.: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. Péiliscsaba, 2006. 57.

⁸¹ Petrowicz, Gregorio: *i. m.* 97–98.

⁸² Nagy Kornél: *Az Elia Mendrul-Ügy. A besztercei örmény egyházi viszály története (1607–1700)*. In: *Századok*. 143/4. (2009). 945–974.

⁸³ Vö. Vanyó Tihamér: *A bécsi pápai követtség levéltárának iratai Magyarországról 1611–1786*. Budapest, 1986. 180; ASV Archivio Nunz Vienna Vol. 196. fol. 159–164; fol 159 r: „Prosessus et acta Reverendissimi Domini Elia Mendrul uxorati Sacerdotis Armeni uniti contra coelibatum Admodum Reverendissimi Domini Lazari Budachowicz actu Parrochi Armenorum Catholicorum Bistritzensis.” Vö. Nagy Kornél: „Errores et abusus inter Armenos Transilvaniae vigentes” 1719-ből és a khalkedónizmus kérdése. In: Óze Sándor–Kovács Bálint szerk.: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. II. Péiliscsaba, 2007. 158.

⁸⁴ Petrowicz, Gregorio: *i. m.* 99–101.

Szongott Kristóf írja, hogy Oxendio három éven keresztül Konstantinápolyban fogságban volt, majd a karlócai béke adta vissza szabadságát.⁸⁵ Ha a fent említett adatokat figyelembe vesszük, akkor valószínűleg ennek az adatnak kevés lehet a valóságalapja, illetve nem ekkor történhetett, mivel ebben az időszakban Oxendio egyértelműen Erdélyben tevékenykedett. Egy másik fogsága azonban nagy valószínűséggel valós volt, 1703–1707 között Munkács várában raboskodott, mivel nem volt hajlandó elfogadni II. Rákóczi Ferenc uralmát. Szabadon bocsátása után visszatért Erdélybe.⁸⁶

Oxendio 1696-ban Bécsbe utazott, különböző privilégiumokat akart megszerezni az erdélyi örmények számára, útja eredményt is hozott.⁸⁷ Életművéhez hozzátartozik még Szamosújvár megalapítása, amelyről maga Szongott Kristóf is beszámol, de az adatokat és ezt a hagyományt Illés Andrástól, illetve Lukácsi Kristóftól vette át. A város alapítása ezek szerint 1700-ban történt.⁸⁸ Oxendio Virziresco saját vagyonát is gazdagította, ugyanis Erdélyben birtokokat szerzett, a görgényszentimrei uradalom az övé lett.⁸⁹

Oxendio ezek után még egyszer Bécsbe utazott, ahol 1715. március 15-én titokzatos körülmények között meghalt.⁹⁰ Trócsányi Zsolt véleménye azonban az, hogy halála nem volt feltétlenül titokzatos, mivel már elég idős lehetett ahhoz, hogy természetes körülmények között haljon meg.⁹¹

Az örmények Virziresco halála után Görgényszentimrén gyűltek össze – ahol Oxendiónak a birtokai voltak –, hogy új püspököt válasszanak.⁹² A közösségen belül azonban annyira ellentétesek voltak az érdekek és a nézetek, hogy az egyházi vezető kiválasztását a Propaganda Fide bíborosaira bízták. A bíborosok azonban egészen 1735-ig halogatták ennek eldöntését, így először ideiglenesen, 1735-től pedig véglegesen az erdélyi örmények egyházi igazgatása a gyulafehérvári latin rítusú püspökhöz került.⁹³

b) Az unió után: örmény misszionáriusok és örmény plébániák

Az Oxendio halálát követő évtizedekben erzurumi és konstantinápolyi származású misszionáriusok érkeztek Erdélybe, de erdélyi származású örmény katolikus papok tevékenységéről is hallunk idegen területeken, így Bukarestben vagy a Krím félszigeten. Létezett tehát egy interregionális szellemi kapcsolat a különböző kora újkori örmény kolóniák között, ennek a hálózatnak, kapcsolatrendszernek az erdélyi örmények is tagjai voltak.⁹⁴

⁸⁵ Szongott Kristóf: *i. m.* I. 263. „Három kínos, nélkülözésteljes esztendő él át Konstantinápolyban. Végre a karlóczai békekötés adta vissza szabadságát.”

⁸⁶ Petrowicz, Gregorio: *i. m.* 102–103.

⁸⁷ Uo. 97.

⁸⁸ Szongott Kristóf: *i. m.* I. 267.; Vö. Ilia Andreas: *Ortus et Progressus variarum in Dacia gentium et religionum*. Claudiopoli, 1730. 67.

⁸⁹ Ennek a megerősítő oklevele 1696-ból töredékben, de fennmaradt (valószínűleg későbbi másolat) SZÖKGYL: 612/[b], 1. doboz.

⁹⁰ Petrowicz, Gregorio: *i. m.* 103–104. Vö. Kovács Bálint: *Über Rom nach Siebenbürgen. Der armenische Missionar Minas Barun und die Siebenbürger armenische Kirche in den ersten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts*. In: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*. 29 (100) Jahrgang (2006) Heft 1.

⁹¹ Trócsányi Zsolt: *Transilvaniagi hajeri iravakan kacovt' yovna Leopoldyan brovartaki šřjanovm (1690–1848)*. In: Barxowdaryan Vladimir: *Haj-hungarkan patmakan jev mšakut' ajin kaperi patmut'unic*. Jerewan, 1983. 180.

⁹² 1715. május 20-án tartott görgényszentimrei gyűlésen a szépvízi, szamosújvári, ebesfalvi, gyergyószentmiklósi és görgényszentimrei örmények vettek részt. Vö. SZÖKGYL: 339/b, 1. doboz.

⁹³ Petrowicz, Gregorio: *i. m.*

⁹⁴ Kovács Bálint: *Az erdélyi örmények interregionális szellemi kapcsolatai a 17–18. században*. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. II. Piliscsaba, 2007. 30–47.

Az egyik első misszionárius, aki Mxitar apát mellett is tevékenykedett és az egyik első mechtarista szerzetes volt, Xač'atowr Ęrzrowmec'i (Cacciadurus Arachiel, Garini Chatschadur Arhakel, 1666–1740), mint nevéből is látható Erzurumban született, majd a római Collegio Urbanóban folytatott tanulmányokat.⁹⁵ Teológiából doktorált, így a vardapet címet viselhette.⁹⁶ A kármelita David S. Carlo 1700. augusztus 3-i beszámolója szerint Konstantinápolyban nagyon eredményesen prédikált.⁹⁷ Tanulmányai után Velencében tevékenykedett. Az a típusú „értelmiségi” volt, aki ismert sok idegen nyelvet, örményül azonban kevésbé tudott, olyannyira, hogy az örmények is nehezen értették őt – írja róla kritikusan Carl Friedrich Neumann irodalomtörténeti monográfiájában.⁹⁸

Az erdélyi örmény történetíróknál is megjelenik az ő neve, igaz Lukácsy Kristóf azt írta 1859-ben, hogy Xač'atowr Ęrzrowmec'i Erdélybe lett küldve, azonban ide nem érkezett meg.⁹⁹ Néhány évvel később Szongott Kristóf már Xač'atowr Ęrzrowmec'i erdélyi tartózkodásáról számolt be, Szongott szerint a szamosújvári örmények szerették őt.¹⁰⁰ A Sacra Congregatio de Propaganda Fide Levéltárában pedig gazdag levelezése követhető nyomon 1719–1722 közötti erdélyi tartózkodásáról. Erzsébetvárosba küldött levelet 1728-ban Velencéből, amely a SZÖKGYL-ban található.¹⁰¹

Mártonffy György erdélyi katolikus püspök bepanaszolta az erdélyi örményeket az eretnokség vádjával,¹⁰² amelyről 1719-ben Xač'atowr Ęrzrowmec'it is tájékoztatták az örmények.¹⁰³ Xač'atowr Ęrzrowmec'i továbbította az örmények levelét Rómába, és biztosította a bíborosokat az erdélyi örmények hibátlan katolicizmusáról.¹⁰⁴ A bíborosok ezzel azonban nem elégedtek meg, hanem úgy határoztak, hogy magát Xač'atowr Ęrzrowmec'i-t küldik Erdélybe, aki jól ismerte mind az örmény, mind a latin egyházi szabályokat, hogy vizsgálja ki az esetet. Ő el is indult, először rövid látogatást tett Belgrádban, majd 1719. július 21-én már Szamosújvárról írta levelét.¹⁰⁵ Levelében leírta, hogy a szamosújvári örmények a prédikációját hallgatták és a tevékenységét segítették.¹⁰⁶ Az örmények őt atyjukként szerették, és a misszionárius szerint az erdélyi örmények igazi katolikusok voltak. Az örmények kérték őt, hogy maradjon Erdélyben, azonban vissza kellett utaznia Velencébe.¹⁰⁷ Irodalmi tevékenysége szintén fontos, sokat prédikált, számos teológiai írása került kiadásra, amelyek az erdélyi örmény könyvtárakban is megtalálhatóak.¹⁰⁸

⁹⁵ Hofmann, Gregorio: *Il Vicariato Apostolico di Konstantinopoli*. Roma, 1935. (Orientalia Christiana Analecta 103.) 23.

⁹⁶ Tournebize, F. Araquélian Khatchatur. In: *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique*. Paris, 1912. 1436–1438.

⁹⁷ Hofmann, Gregorio: *i. m.* 80–81.

⁹⁸ Neumann, Carl Friedrich: *Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur nach den Werken der Mechtaristen*. Leipzig, 1836. 266.

⁹⁹ „Cacciadurum incertum quare Transilvaniam nunquam est ingressus saltem nullum illius in monumentis nostris, ut barum partium visitoris deprehendere vestigium.” Lukacsy, Christophorus: *Historia Armenorum Transylvaniae*. Vienna, 1859. 70.

¹⁰⁰ Szongott Kristóf: *i. m.* I. 350–351.

¹⁰¹ SZÖKGYL: 88/b, 2. doboz. Xač'atowr Ęrzrowmec'i örmény nyelvű levele Velence, 1728. július 27.

¹⁰² Ezzel kapcsolatban S. S. Roska is írt levelet Mártonffynak Stanislawowból 1719. február 20-án. SZÖKGYL: 339/b, 1. doboz.

¹⁰³ Petrowicz, Gregorio: *i. m.* 173.

¹⁰⁴ Uo. 174.

¹⁰⁵ APF SC Fondo Armeni, vol. 7. fol. 8r és APF SC Fondo Armeni, vol. 7. fol. 62r.

¹⁰⁶ Prédikációi a levelezésének visszatérő témái. Például 1729. május 14-én írta: „*Omnibus diebus dominicis, et sub prescepto festinis mane, et vespere praedico*”. APF SC Armeni, vol. 9. fol. 160.

¹⁰⁷ Petrowicz, Gregorio: *i. m.* 175.

¹⁰⁸ Drost–Abgarjan, Armenuhi–Kovács Bálint–Martí Tibor: *The Catalogue of the Armenian Library of Elisabethpolis*. Eger–Leipzig, 2011.

Xač'atowr Ęrzwowmec'i mellett Minas Barun érdemel említést, aki konstantinápolyi származású volt, majd Rómában végezte tanulmányait 1712-től,¹⁰⁹ a Collegio Urbano katalógusaiban egészen 1720-ig megtalálhatjuk az ő nevét.¹¹⁰ A kollégiumba való felvételhez Xač'atowr Ęrzwowmec'i írt támogató ajánlást.¹¹¹ Tanulmányai után, 1722-ben Erdélybe küldték missziós munkára, ekkor Minas Barun mindössze 27 éves volt. Erdélyi tevékenysége azonban kevésbé volt népszerű, magatartása a nép és az örmény klérus között viszályt eredményezett. Működéséről Antalffy János (1724–1728) püspök tájékoztatta Rómát,¹¹² majd a forrásokban előkerül egy per is, amelyet Minas Barun ellen folytattak a szamosújvári örmények.¹¹³ Ebben kiderül, hogy nem foglalkozott az örmények vallásos viselkedésével (jóllehet azok ekkor még mindig részben követték az apostoli örmény szokásokat), Oxendio Virziresco püspök jövedelmeire is igényt tartott, püspökként viselkedett és vardapetnek szólíttatta magát.¹¹⁴ Minas Barun Rómába küldött leveleiből egy egészen más kép tárul elénk. Saját bevallása szerint vasárnaponként prédikált a népnek, szerette népét, lelkipásztorként pedig búcsúengedélyt és vallásos nyomtatványokat kért a Propaganda Fide Kongregációtól, amelyeket a nép között kioszthatott volna.¹¹⁵ Az viszont kétségtelen, hogy Erdélyből való távozása után Bécsben az erzsébetvárosi örményeknek ő eszközölte ki III. Károly 1733-as privilégiumát, amely alapján a települést a továbbiakban Erzsébetvárosnak és nem Ebesfalvának hívták.¹¹⁶

Minas Barun után Stephano Stephanowicz Roska érdemel említést, akit már Oxendio is javasolt utódjának végrendeletében.¹¹⁷ Stephano Stephanowicz Roska 1670. augusztus 22-én született Kamyaneč-Podil'skiyban, apostoli örmény pap fiaként, anyai részről a Zarugowicz családból származott. Tanulmányait Kamyaneč-Podil'skiyban, Lembergben, majd Vardan Hunanean lemergi örmény érsek javaslatára a Collegio Urbanóban Rómában végezte, ahol 1700-ban pappá szentelték. Ezek után a római Chiesa di Santa Maria Egizziaca örmény templomnak lett a gyóntatója. 1701-ben doktorált, valamint megkapta az apostoli misszionárius címet is. 1701 novemberében visszatért Galíciába, majd rövid velencei tartózkodás után visszatért hazájába, ahol Varda Hunanean Podólia és Pokutia dékánjává nevezte ki, hivatali székelye pedig Stanislawow (Ivano-Frankovsk) lett. Itt rendszeres lelki témájú prédikációkat tartott, az egyházközségekben vizitációkat végzett és könyveket írt részben teológiai, részben armenológiai témákban. 1709-ben Vardan Hunanean megbetegedett, koadjutor-püspökévé S. S. Roskát javasolta, a Propaganda bíborosai ezzel

¹⁰⁹ APF SC Collegio Urbano, vol. 4 (1708–1727), 624r–628v.

¹¹⁰ APF SC Collegio Urbano, vol. 4 (1708–1727), 485r–488r (1717-es év katalógusa); 510r–514r (1718-as év katalógusa); 555r–559r (1719-es év katalógusa); 624r–628v (1720-as év katalógusa).

¹¹¹ APF SC Collegio Urbano, vol. 4 (1708–1727), 345r, „...vocatum Minas Baroni Constantinopolitanum, ut mittam Romam studiorum causa.”

¹¹² APF SOCG, vol. 661, fol. 217r–218r: „Redux ex visitatione Siculica...” kezdetű levél.

¹¹³ A Minas Barun elleni per tanúkihallgatásai SZÖKGYL: 339/b, 1. doboz. „Inquisitio contra R. D. Minas sacerdotem Armenum Szamosujvariensum 1727. august. 23.”

¹¹⁴ APF SOCG, vol. 661, fol. 206r–213v (1728).

¹¹⁵ APF SC Armeni, vol. 7, fol. 467r.

¹¹⁶ „Primo. Concedimus clementissime út locus ille in Dominio Fiscali Ebesfalvensi Comitatuque nostro Küeküllöiensí, ubi dictae familiae Nationis Armenae, suas jam exstruxerunt Domos, a modo imposterum Oppidum Municipale, latíon vocabulo Elisabethopolis, germanico Elisabethstadt, hungarico autem Erzsébeth-Város vocetur...” Részlet III. Károly kiváltságleveléből. In: Ávedik Lukács: i. m. „Okmánytár” XVIII.

¹¹⁷ Számomra kétséges a végrendelet eredetisége. SZÖKGYL: 339/b, 1. dobozban található egy irat, amely a „Copia testamenti Oxendii Episcopi Armenorum Transsylvanorum – Viennae Anno 1715 4a Martii” címet viseli. Vö. Szongott Kristóf: i. m. I. 352.

egyetértettek, a leMBERGI örmények azonban nem.¹¹⁸ Egy ellenválasztáson 1711-ben Tobias Augustionowiczot választották meg érseknek. Roska ezt elfogadta, sőt Augustionowicz később kinevezte a stanislawowi örmények prépostjává. 1729 őszén pedig az erdélyi örmények vizitátoraként Erdélybe jött, hogy az erdélyi örmények egyházközségeit látogassa.¹¹⁹ Erdélyben plébániai kongregációkat alapított mind a négy örmény plébánián.¹²⁰ S. S. Roska erdélyi működésével kapcsolatban a SZÖKGYL-ban találunk adatokat, különösen a vallásos társulatok örmény nyelvű alapszabályaira hívnánk fel a figyelmet, amelyek részben a SZÖKGYL-ban, részben a Kolozs megyei Állami levéltárban megtalálhatóak. Erdélyi működésére vonatkozóan emellett a Sacra Congregatio de Propaganda Fide, valamint a Varsóban található Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich¹²¹ is tartalmaz bőséges adatokat. 1739. október 31-én halt meg, haláláról a stanislawowi anyakönyv is tudósít.¹²²

Az Erdélybe érkező misszionáriusok mellett találunk több esetet arra, hogy Erdélyből indultak lelkipásztorok távoli örmény missziókba. Így Jakobffy János, aki igaz 1779–1791 között Szamosújváron volt plébános, előtte azonban misszionáriusként Bukarestben, Moldvában, illetve Bukovinában tevékenykedett.¹²³

Az örmény misszionáriusok régiókat összekötő, az örmény identitást hordozó személyek voltak, akik a katolikus unió után is az egyes távoli örmény kolóniákat járva hírt adtak egymásról. A 18. század második felében az erdélyi örmény katolikus egyházban latinizáció ment végbe, aminek az örmény katolikus plébániák stabil rendszere kínált terepet a gyulafehérvári latin szertartású római katolikus püspökség vezetésével. Bár még észre lehet venni ekkor is a távolabbi örmény közösséggel való kapcsolatot, ez egyre inkább elhalványodik és az Erdélyen belüli örmény–örmény kapcsolatokra, illetve a bécsi és velencei mechtaristákkal való kapcsolatokra korlátozódik. A SZÖKGYL állományának egy nagyon jelentős részét teszi ki ezeknek az örmény plébániáknak az adminisztrációs anyaga, amelyből az egyes örmény plébánosok életútját is tanulmányozni lehet. A plébánosok közül Karácsonyi János erzsébetvárosi plébánost emeljük ki, az ő vezetésével unióáltak a Csíkszépvízre 18. században letelepülő örményeket 1768–1769-ben. Erre Bajtay Antal római katolikus püspök utasítása alapján került sor, Karácsonyi János mellett Csíki Marcell erzsébetvárosi örmény pap tevékenykedett, akik Csíkszépvíz örményeit nem az örmény rítusnak megfelelően, hanem a latin rítus szerint unióaltatták.¹²⁴

¹¹⁸ A ius eligendiéről bővebben Obertynski, Sdislaus: *Die Florentiner Union der Polnischen Armenier ind ihr Bischofskatalog*. (Orientalia Christiana Vol. XXXVI–1.) 14.

¹¹⁹ Adatok az életrajzához Petrowicz, Gregorz: *Roska Stefan*. In: Romiszowski Aleksander–Rudowski Jan szerk.: *Polski Słownik Biograficzny*. Tom XXXII. Polska Akademia Nauk Instytut Historii. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1989–1991. 255–256. A koadjutor-püspökség kérdésköréhez Petrowicz, Gregorio: *i. m.* 58–61. Vö. Nagy Kornél: *Stefano Stefanowicz Roska koadjutori kinevezése*. In: Óze Sándor–Kovács Bálint: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. Piliscsaba, 2006. 39–45.

¹²⁰ „Ho istituito dodici confraternita, cio e, cinque in Szamosujvar che ora per i privilegii Cesarei si chiama Armenopolis, cinque in Ebesfalva e due in Giorgio, con una gran contentezza di quel populo.” APF SC Armeni, vol. 9. fol. 251. Lásd bővebben a vallásos társulatokról szóló fejezetet.

¹²¹ Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich, Warszawa. A 0777–m–0082 jelzetű kézirat például S. S. Roska lelkipásztori feljegyzéseit tartalmazza örmény, latin és lengyel nyelven, a kéziratban például Oxendio hozzá intézett egyik levele is megtalálható. „Copia epistolae Rev. Oxentii Episcopi Verzerescul Aladiensis Armeno. Transylv. ad me scriptum.”

¹²² Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich, Warszawa. Liber Defunctorum Parochianorum Stanislavoviensium Armenorum (1715–1829). Jelzet: 776–m 8a. fol. 39.

¹²³ APF SC Armeni, vol. 19. (1778–1780) 93r–97v, 174r–175v, 192r–193v.

¹²⁴ APF SC Armeni, vol. 15. fol. 414r–v.

A 18. század közepétől a Sacra Congregatio két szemináriuma – a római Collegio Urbano, illetve a lemergi Pontificio Collegio Armeno et Rutheno – vált az uniált örmény papnövendékek intézményévé. Az erdélyi örmények rendszerint Rómába mentek tanulni, kevés kivételtől eltekintve Lembergbe.¹²⁵ Govrik Gergely szerint az erzsébetvárosi örmény közösség anyagilag támogatta a Propaganda Fide kollégiumának, a Collegio Urbanónak a működtetését.¹²⁶

c) Az erdélyi örmények egyházi igazgatása a 20. században

A levéltári források szerint 1920-ban, amikor Erdély Románia része lett, az erdélyi örmények helyzete megnehezedett. Erzsébetváros jegyzőkönyvei arról tanúskodnak, hogy az új, román nemzetiségű polgármester a nem kifejezetten szükséges intézményeket be akarta záratni. A világháborúban az egyházközség jelentős vagyont adott Magyarországnak hadikölcsönre, a vesztes háború miatt az egyházközség tulajdona is nagyon megfogyatkozott, a román állam pedig sok egyházi földet kisajátított. Így az örmények nem tudták megvásárolni a mechitaristák eladó erzsébetvárosi rendházát, az örmény plébániatemplom renoválására alig tudtak pénzt szerezni, a használaton kívüli ingatlanokat (pl. Dániel-kápolna) kénytelenek voltak eladni, az iskoláknak és a szociális intézményeknek pedig nem csak a kamata, hanem a tőkéje is elfogyott.¹²⁷ Gyergyószentmiklós és Csíkszépvíz esetében arról olvasunk, hogy a bukaresti közoktatási miniszter az örmény közösség gyermekeit nem engedte a magyarok részére létesített felekezeti iskolába beíratni, hanem kötelezően az állami iskolába. Ezt az örmény közösség kényszerítésként, az örmény–magyar egység politikai erőszakjaként élte meg és memorandumot fogalmaztatott meg.¹²⁸

Az impériumváltással előkerült ismét az erdélyi örmény katolikus egyházközség autonómiája (azonban már nem a 19. század végi módon, amikor Lukácsy Kristóf önálló örmény katolikus püspökség létrehozását tűzte ki célul) nem alulról jövő módon, hanem a román állam részéről javasolt módon, vagyis jöjjön létre egy erdélyi örmény egyházi közigazgatási egység, amely Bukaresthez tartozik és nem a Gyulafehérvári Római Katolikus Egyházmegyéhez. Ennek megalakulására 1930-ban került sor, amikor létrejött a Romániában székelő Katolikus Örmények Ordináriátusa (vagyis a szamosújvári örmény kormányzóság). Az Ordináriátus 6 területre ügyelt fel: a korábbi négy erdélyi örmény katolikus egyházközségre, valamint 1) a Kárpátokon túli Cernowitz–Rádóc–Szeret–Szucsáva területre (Moldva) és 2) az Olténiai–Munténiai–Bessarabiai–Dobrudzsai misszióra (Bukarest).¹²⁹ Az Ordináriátus vezetője Sahag Khogian O. Mech. bécsi mechitarista szerzetes lett, aki az erdélyi örményeket meg akarta menteni a végleges elmagyarosodástól, így örményül kezdett prédikálni. Kezdeményezése azonban kudarcot vallott, a hívek nem értették őt, így Bukarestbe költözött, majd 1939-ben lemondott a kormányzóságról.¹³⁰ Az erdélyi örmények határozottan kiálltak az egyházpolitika szándékával szemben. Kapatán Márton, Szamosújvár vezető lelkipásztora például így nyilatkozott: „*Az én forró, magyar érzéseimet átalakítani senki sem tudja. Minket csak egyféle módon szakíthatnak el a magyarságtól: ha repülőgépre ültetnek és elszállítanak*

¹²⁵ Pápai Márton doktori diplomája 1766-ból, a Sacra Congregatio de Propaganda Fide római kollégiumából, a Collegio Urbanóból. SZÖKGYL: 612/g–j.

¹²⁶ Govrikan: i. m. 50–55.

¹²⁷ SZÖKGYL: 88/g, 2. doboz. Egyháztanácsgyűlési jegyzőkönyv 1879. január 10.–1963. január 17.

¹²⁸ SZÖKGYL: 612/d, 3. doboz. A gyergyószentmiklósi örmény katolikus egyházközség egyháztanácsának jegyzőkönyve. 1927–1933. 1928. augusztus 26.

¹²⁹ SZÖKGYL: 88/f, 1. doboz. Nr. 25/931.

¹³⁰ Jakubinyi György: *A romániai katolikus örmények ordináriátusa*. Szamosújvár, 2001. 31.

*Skandináviába vagy Grönlandba... Bukarest megértheti, hogy magyarellenes törekvéseiben az erdélyi örménységben nem kapott segítőtársat.”*¹³¹ 1940-től Lengyel Zoltán szamosújvári plébános vette át az Ordináriátus irányítását, aki továbbra is Szamosújváron maradt.¹³²

A politikai változások azonban nem hagyták e helyzetet érintetlenül, a II. világháború után a Román Népköztársaság kikiáltásával (1947) az örmények helyzete is változott. Részben féltek az unitus örmények, hogy az a sors vár rájuk, mint a görög katolikusokra (akiket az államhatalom beépített a Román Ortodox Egyházba), és a Bukarestben székelő Örmény Apostoli Egyházba olvasztják őket, így inkább római katolikusnak vallották magukat. A beolvasztás nem következett be, ugyanakkor a kommunista államhatalom megszüntette az Örmény Katolikus Ordináriátust 1951-ben, az örmény plébániák pedig átkerültek a Gyulafehérvári Püspökséghez 1953-ban.¹³³

d) Vallásos társulatok

A laikus vallásos társulatok, a világi hívők önszerveződésének fontos formái, a vallási társadalom szervezeti kereteit jelentették. Emellett szociális, társadalmi feladatokat is elvállaltak: részt vettek a szegénygondozásban, árvák felkarolásában. A sokféle feladatkör hangsúlya koronként, területenként – és mint látni fogjuk –, akár etnikumonként is eltolódhat valamilyen irányba. Az egyház, mint a vallásos élet hivatalos szerve, ezeknek a társaságoknak az önszerveződését támogatta, ezen keresztül ugyanis az egyházpolitikai érdekek is könnyebben érvényesíthetők voltak a társadalomban, hisz a társulatok jámbor eszméin keresztül sokszor a püspökök vagy zsinatok szándékait lehet keresztülvinni.¹³⁴ A testvérületek és a plébániai kongregációk megpróbálták kötőanyag lenni hívők és klérus között, a pap és a társadalom közötti hidat építeni. Részben tovább éltek a középkori testvérületek ugyanazzal a névvel Közép-Európa egyes részein, jelentős részben azonban a 18. században találni újonnan alapított társaságokat. A tagok a nyilvánosság előtt fejezték ki a tiszteletet és a személyes imát. Új áhítati formaként a 18. századi testvérületek bizonyos foglalkozások égi patrónusainak, bizonyos társadalmi csoportok védőszentjeinek oltalmát fejezték ki.¹³⁵ Erdélyben azt látjuk, hogy a társulati élet az örmény közösségekben nagyon színes és gazdag volt. Öregeknek és fiataloknak, házasoknak és legényeknek, férfiaknak és nőknek külön társulatai voltak.

18. századi társulatok

Ha összeszámoljuk, az erdélyi örmények négy egyházközségében a 18. században összesen 20 esetben alapítottak plébániai társulatot, ezek alapításáról a canonica visitációk, illetve részben a még létező alapító iratok számolnak be. A plébániai társaságok a forrásokban kongregációkként jelennek meg, örményül yelbajrutyunként hívták őket. Az örmény yelbajrutyun gyakorlatilag a magyar testvérület vagy a német Bruderschaft szónak felel meg, az örmény yelpajer vagyis testvér szó alapján.

Az egyik legelső yelbajrutyun-t Oxendio Virziresco alapította 1700-ban, amelynek

¹³¹ Keleti Újság XII. évf. 136. sz. 5.

¹³² Jakubinyi György: *í. m.* 31.

¹³³ Uo. 32.

¹³⁴ Barna Gábor: *A szentek tisztelete*. In: Barna Gábor szerk.: *A szenttisztelet rétegei és formái Magyarországon és Közép Európában. A magyar szentek tisztelete*. Szeged, 2001.

¹³⁵ Aurenhammer, Hans: *Die Mariengnadenbilder Wiens und Niederösterreichs in der Barockzeit. Der Wandel ihrer Ikonographie und ihrer Verehrung*. (Veröffentlichungen des Österreichischen Museums für Volkskunde, Band VIII.) Wien, 1956. 24.

örmény nyelvű, illetve latinra fordított alapító oklevele a SZÖKGYL állományában található.¹³⁶

*Szamosújvári plébániai társaságok:*¹³⁷ 1. Cong. Sanctiss. Trinitatis [Szentháromság Társulat]; 2. Cong. Nominis Jesu [Jézus Neve Társulat]; 3. Cong. Sanctiss. Rosarii [Rózsafüzér Társulat]; 4. Cong. B. M. V. in Caelos assumpta [Nagyboldogasszony Társulat]; 5. Cong. S. Gregorii Illuminatoris [Világosító Szent Gergely Társulata]; 6. Cong. S. Anna und Joachim [Szent Anna és Joachim Társulat].

*Erzsébetvárosi plébániai társaságok:*¹³⁸ 1. Cong. Sanctiss. Trinitatis (1729) [Szentháromság Társulata]; 2. Cong. Pass. Christi [Krisztus Szenvedésének Társulata]; 3. Cong. Sanctiss. Rosarii [Rózsafüzér Társulata]; 4. Cong. S. Stephani Prothomartyris (1729) [Szent István első vértanú társulata]; 5. Cong. Gregorii Illuminatoris (1729) [Világosító Szent Gergely társulat]; 6. Cong. S. Anna et Joachim (1729) [Szent Anna és Joachim társulat]; 7. Cong. S. Michaeli Archangeli (1729) [Szent Mihály arkangyal Társulata]; 8. Cong. B. M. V. in Caelos assumpta (1729); 9. Cong. S. Joseph (1779)¹³⁹ [Szent József társulat].

*Gyergyószentmiklósi plébániai társaságok:*¹⁴⁰ 1. Cong. Sanctiss. Trinitatis (1729) [Szentháromság Társulat, Legényegylet]; 2. Cong. B. M. V. in Caelos assumpta (1744) [Nagyboldogasszony Társulat]; 3. Cong. S. Stephani Protomartyris (1727) [Szent István első vértanúról elnevezett társulat]; 4. Cong. Passionis D. N. Jesu Christi (1727) [Jézus Urunk Szenvedésének Társulata].

*Csikszépvízi plébániai társaságok:*¹⁴¹ 1. Confraternitas SS. Trinitatis (1730) [Szentháromság Társulat]; 2. Confraternitas Passionis Domini (1746) [Az Úr Szenvedésének Társulata].

Ha alaposabban megnézzük, akkor ezeknek nagy része 1729-ben alakult. Ekkor járt ugyanis Erdélyben a fent már említett Stefano Stefanowicz Roska Stanislawowból, vagyis a galíciai örmények egyik kolóniájából, mint apostoli misszionárius. Erdélyi útjának több maradandó eredménye is volt, egyik ezek közül a vallásos társulatok alapítása. A vallásos és világi céllal alakult társulatok az örmény társadalmon belül sokszor nem különíthetők el egyértelműen. Erre példa a gyergyószentmiklósi Boldogságos Szűz Mária Kongregációja vagy más néven Tímár Céh.¹⁴² Tehát céhes keretekben működött, ugyanakkor Stefano Stefanowicz Roska stanislawowi prépost, az erdélyi örmények vizitátora, majd Erdély püspökei, gróf Batthyány József, báró Bajtay József és gróf Kollonitz László erősítették meg a céh szabályzatát. Csak akkor gyakorolhatta bárki a tímár mesterséget az örménységen belül, ha tagja lett a tímár társulatnak.¹⁴³ A fent felsorolt több mint 20 erdélyi örmény kongregációnak eddig mindössze néhány esetben maradt fent az alapító irata.

A 18. században megalapított örmény vallásos társulatok a 19. században többnyire még működtek Erdélyben, azonban a katolikus lelkiség változásai az örmény egyházközségekben is kimutathatóak. Erzsébetvárosban működött például a Jézus Szíve

¹³⁶ SZÖKGYL: 339/g, 1.doboz. Tematikusan rendezett kötetek, valamint 339/b–1. doboz.

¹³⁷ Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltár (a továbbiakban GYÉFL): Canonica Visitatiók, Szamosújvár vizitációja (Rit. Arm.) 178. f. 15.

¹³⁸ GYÉFL: Canonica Visitatiók, Erzsébetváros (Rit. Arm.), 1766.

¹³⁹ Ávedik Lukács: *i. m.* 117–118.

¹⁴⁰ GYÉFL: Canonica Visitatiók, Gyergyószentmiklós vizitációja, 1768.

¹⁴¹ GYÉFL: Canonica Visitatiók, Csikszépvíz vizitációja.

¹⁴² SZÖKGYL: 612/b, 1. doboz. Mercantile Fórum iratai, 1806. „...az Gyergyó Szentmiklósi Örmény Compániabéli ugy nevezett Boldogságos Szűz Mária Congregatioja nevezete alatt lévő Tímár Céh aázatos Kérelem Levelével fojlamodván mü bozzánk...”

¹⁴³ A tímár társulatról bővebben: Garda Dezső: *i. m.* I. 255–280.

Társulat, amely 1898-ban alakult meg.¹⁴⁴ Ugyanitt 1860-ban már megalakult az Örmény Oltáregylet, amely a 20. század első évtizedeiben már több mint 130 tagot számlált (néhány kivételtől eltekintve csak nők voltak a tagjai).¹⁴⁵ Célja jámborsági és szociális jellegű volt: az Oltáriszentség tisztelete és a szegények gyámolítása.¹⁴⁶ A tagságnak két formája volt: a rendes tagok gyakorolták a jámborság és a szociális tevékenység különböző formáit, míg a „résztvevő tagok” csak anyagilag támogatták az Oltáregyletet. Az egyletnek elnöksége és pontosan meghatározott szervezete volt, élén egy katolikus lelkipásztorral.¹⁴⁷ Az 1920-as évektől vannak források az erzsébetvárosi Örmény Nőegyletről, amely szintén az egyházi társulatokra jellemzően működött.¹⁴⁸ A 20. századi forrásokból értesülünk az erzsébetvárosi Kármelhegyi Szűz Mária Skapuláré társulatról.

Csikszépvízen szintén működött Oltáregylet, amely 1896-ban alakult és célja a jámborság előmozdítása, valamint az örmény templom gondozása volt. Csak nők lehettek alapító vagy rendes tagok, férfiak csak pártoló tagokká válhattak.¹⁴⁹ Oltáregylet működött Gyergyószentmiklóson is, melynek célja a liturgikus tér (templom) díszítése volt, a tagság feltételei hasonlóak voltak a csikszépvízi Oltáregyletéhez.¹⁵⁰ A 20. századból az Oltáregyletnek „Leány-ifjúsági Alosztálya” is működött,¹⁵¹ valamint létezett az úgynevezett „Úrinők kongregációja”, amely nyilván a vagyonosabb vagy intellektuális nőket vette tagjai közé.¹⁵²

Gyergyószentmiklóson két vallásos társulat, a Szent István és a Nagyboldogasszony Kongregáció, 1873-ban ikeregyletté olvadt egybe,¹⁵³ jegyzőkönyvei 1875–1914 között részletes képet adnak a társulat mindennapjairól. A társaságok mellett, hogy vallásos célt szolgáltak, jelentős vagyonnal is rendelkeztek, amely főleg váltókban, takarékbetétekben állt, és adományokból, valamint a takarékbetétek kamataiból gyarapodott.¹⁵⁴ A társulat vagyonából, természetesen kamat fizetése mellett a helyi örmények – legyenek kereskedők vagy szegény iparosok – kölcsönt vehettek fel.

A gyergyószentmiklósi Szentháromság legényegylet a tagsági díjakból és adományokból olyan jelentős anyagi vagyont gyűjtött össze, hogy a 19. század közepén az örmény lelkipásztornak már külön fizetést adott, évi mintegy 500 forint értékben. A helyi örmény közösség szakított is a szokással, és a helyi plébánost, aki addig mindig a legényegylet elnöke volt, a társulat alapszabályának módosításával leváltották, és helyére 1879-ben világi elnököt neveztek ki.¹⁵⁵

Csikszépvízen az 1870-es években alakult meg a Keresztelő Szent Jánosról nevezett társulat.¹⁵⁶ Ennek tőkéjét örmény kereskedők adták össze, és célja elsősorban a

¹⁴⁴ SZÖKGYL: 88/h, 1.doboz.

¹⁴⁵ SZÖKGYL: 88/f, 1. doboz.

¹⁴⁶ SZÖKGYL: 88/g, 3.doboz. Az Oltáregylet jegyzőkönyve 1860–1910.

¹⁴⁷ SZÖKGYL: 88/g, 3.doboz. Az Oltáregylet jegyzőkönyve 1860–1910.

¹⁴⁸ SZÖKGYL: 88/ h, 1. doboz.

¹⁴⁹ A *Csikszépvízi 1896-ban alakult Oltár-Egylet alapszabályai*. Csíkszereda, 1897.

¹⁵⁰ SZÖKGYL: 612/d, 5. doboz. Oltáregylet alapszabálya, 1880.

¹⁵¹ SZÖKGYL: 612/d, 5. doboz. Leány-egyesület jegyzőkönyve.

¹⁵² SZÖKGYL: 612/d, 4. doboz. Az Úrinők Kongregációjának jegyzőkönyve.

¹⁵³ A gyergyószentmiklósi Szent István első vértanú és Nagyboldogasszony örmény szertartású ikeregylet alapszabályai. Gyergyószentmiklós, 1906.

¹⁵⁴ SZÖKGYL: 612/d, 4. doboz. A Szent István és Nagyboldogasszonyról nevezett Ikeregylet Számadáskönyve. 1870–1913, valamint a Szent István és Nagyboldogasszonyról nevezett Ikeregylet Számadáskönyve. 1875–1914.

¹⁵⁵ SZÖKGYL: 612/d, 3. doboz. Gyergyószentmiklósi Örmény Plébánia kimenő leveleinek fogalmazványi jegyzőkönyve. (1879. július 19.) 1878-ban Szentpéteri János örmény katolikus plébánost Lázár Menyhért váltotta a legényegylet elnöki székében.

¹⁵⁶ SZÖKGYL: 584/e, 1. doboz.

jótekönykodás és a kegyelet megőrzése volt. Mint mindenütt máshol, Csíkszépvízen is működött Oltáregyesület az 1890-es évektől, ugyanazokkal a lelkeségi célokkal.¹⁵⁷

e) Az erdélyi örmények és a szerzetesrendek

Az erdélyi örmények alapvetően két szerzetesrenddel érintkeztek: a ferencesekkel és a mechtaristákkal. Emellett kevés információval rendelkezünk az irgalmas nővérek erzsébetvárosi működését illetően.¹⁵⁸

Ferencesek

A 17. században már vannak arra adatok, hogy az akkor még Moldvában élő örmények kapcsolatba kerültek a csíksomlyói ferencesekkel. Benda Kálmán forrásgyűjteményében találunk például adatot egy apostoli származású örményről, aki a csíksomlyói kolostorban tevékenykedett, a neve Merig volt.¹⁵⁹ Oxendio Virziresco időszaka alatt az erdélyi örményeknek és ferenceseknek esetszerű kapcsolatai voltak. A mikházi ferencesek egy szoborszentelés kapcsán kerültek kapcsolatba Oxendio Virzirescával. Kornis Zsigmond kancellár ugyanis Mikházán helyeztette el az ausztriai Mariazell kegyszobrának másolatát, amelynek felszentelését nagy hívőszereg jelenléte közepette Oxendio Virziresco végezte 1711-ben.¹⁶⁰ Ekkor római katolikus püspök nem volt még Gyulafehérváron a fejedelemség ideje után, így az örmény uniált püspököknek jutott ez a feladat.¹⁶¹ Emellett az Elia Mendrul ügyben (lásd feljebb), fr. Michael Serger ferences barát volt az egyik jegyzőkönyvnek az aláírója.¹⁶²

A 18. században a már uniált örmények lakta Erzsébetvárosba a ferences szerzetesek szerettek volna letelepedni, azonban a város ehhez nem adott engedélyt. Érdekes módon a másik örmény város, Szamosújvár ugyanebben az időben – ha nem is könnyen –, de letelepítette a befogadást kérő szerzeteseket.

György József írja, hogy 1727-ben a ferencesek szervezték meg az akkor még Ebesfalva néven szereplő településen a latin plébániát, és egészen 1793-ig tevékenykedtek itt.¹⁶³ A levéltári forrásokat is megvizsgálva, a letelepedéssel a ferencesek elsődleges célja az volt, hogy a környék eretnekeit és a „vlachokat” vagyis a románokat misszionálják,¹⁶⁴ tehát missziós állomást kívántak létrehozni Erzsébetvárosban. A ferencesek letelepedési igényüket megírták a gyulafehérvári püspököknek és több pontban érveltek a letelepedés fontossága és jogossága mellett. Érveik között szerepelt az, hogy egy örmény adománya folytán ingatlanuk van a városban, a koldult adományokat Erzsébetvárosban el tudják helyezni, nem úgy, mint a

¹⁵⁷ SZÖKGYL: 584/e, 1. doboz.

¹⁵⁸ Erzsébetvárosban irgalmas szerzetes nővérek (vincés nővérek) az iskola körül tevékenykedtek. Az 1920-as években az örmény egyházközség szerint azonban „idegen és makacs” magatartást tanúsítottak, és a püspökön keresztül fenyegették meg a nővéreket, ha nem hagyják ezt abba, akkor az örmény egyházközség felosztatja iskolájukat. Vö. SZÖKGYL: 88/h, 1. doboz. 1921. szeptember 8-i ülés jegyzőkönyve.

¹⁵⁹ Benda Kálmán szerk.: *Csángó-magyar okmánytár*. Budapest, 2003. 683–684.

¹⁶⁰ Medgyesy S. Norbert: *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttere*. Piliscsaba–Budapest, 2009. 47.

¹⁶¹ Oxendio Virziresco nem csak Mikházán szentelt szobrot, de Csíkrákoson ugyanígy a latin rítusú római katolikusok harangjait szentelte fel 1710-ben. Vö. SZÖKGYL: 339/b, 1. doboz.

¹⁶² ASV Archivio Nunziatura Vienna, vol. 196. fol. 159r–160v. Vö. Nagy Kornél: *i. m.*

¹⁶³ György József: *A ferencsendiek élete és működése Erdélyben*. Cluj-Kolozsvár, 1930. 277, 377, 398, 400, 419, 444, 493, 530, 540, 571.

¹⁶⁴ SZÖKGYL: 88/b, 1. doboz. „Ad nostram humilliam.” kezdetű levél.

környező protestáns településeken, szívesen segítenek az egyházi feladatok ellátásában, az Erzsébetvárosba letelepedett mechtaristákat pedig nem zavarják.¹⁶⁵ Erzsébetváros ellenállt a ferencesek letelepedési kísérletének és azzal érvelt, hogy a ferencesek kívülről jött személyek, akiket senki nem hívott a városba; az egyedül otthon lévő nőktől – akik nagyon jószívűek – sok adományt kapnak, ez azonban hosszabb távon családi viszályokat szül; az örmény klérus is elszegényedik a ferencesek letelepedése esetén.¹⁶⁶ A ferencesek letelepedését nem, jelenlétüket azonban az erzsébetvárosi latin rítusú plébánia anyakönyveiből nyomon tudjuk követni: 1728-tól 1741-ig ferencesek tevékenykedtek az ebesfalvi latin rítusú katolikus közösségben.¹⁶⁷ A 18. század második felében több esetben ferencesek láttak el lelkipásztori feladatot Erzsébetvárosban. Így 1771-ben Asspidius Lázár konventuális ferences, 1773-ban, 1775-ben és 1788-ban páter Vincentius Demeter, Adrianus Simon, 1774-ben Jeremiás Barick, 1783-ban Placidus Csiki ferences barát.¹⁶⁸

A másik településen, Szamosújváron a minorita ferencesek 1738-ban szerettek volna először letelepedni. Joachim Botar, a ferences rend előjárója 1742-ben meglátogatta Szamosújvárt, ahol Dániel Tódor királyi tanácsossal találkozott, ekkor határozott arról a város, hogy a ferenceseket befogadja.¹⁶⁹ 1743-ban Szamosújvár örmény plébánosa (Verzár Lukács), a város bírása, valamint a városi tanács úgy döntött, hogy a ferencesek numerus claususszal lehetnek jelen a városban: maximum 8 pap és két testvér élhet a kolostorban. A határozat szerint ezen létszám felett kolduló barátokat sem szabadott beengedni Szamosújvárra.¹⁷⁰

A ferences templom 1757-ben lett kész, ennek felépülését a város gazdagabb örményei is adományokkal segítették. Azonban a ferences életemény a vagyongokra ügyelő örményeket igencsak zavarta. A kolduló ferencesek meghívás nélkül beléptek az örmények házaiba, amikor elemőzsiáért koldultak, ezt a város lakói nagyon is nehezményezték.¹⁷¹ Ugyanakkor az örmények pénzt és telket adtak a ferences kolostor felépítésére, és oltárképet is adományoztak a ferencesek templomának. Szongott Kristóf szerint anyagilag tett jót a ferences rendnek, hogy a 18. században örmények is léptek be rendtaggá.

Csikszépvízen a 18. század második felétől a 20. századig az örmény egyházközségben ferences szerzetesek tevékenykedtek (Gál Cézár, P. Sándor, Tompos Szaniszló, Székely Cziprián, Szöcs Ábel, Erős Pál).¹⁷²

Mechitaristák

A mechtaristák erzsébetvárosi missziója már 1719–1720-ban elkezdődött, amiről Fogolyán Miklós részletesen beszámolt.¹⁷³ A mechtaristák Erdélyben először csak Erzsébetvárosban tevékenykedtek, jóval később Szamosújváron is megjelentek. 1753-ban

¹⁶⁵ SZÖKGYL: 88/b, 1. doboz.

¹⁶⁶ SZÖKGYL: 88/b, 1. doboz.

¹⁶⁷ Római Katolikus Plébánia, Erzsébetváros. Liber baptisatorum, copulatorum Ebesfalvae ab Anno 1728.

¹⁶⁸ Római Katolikus Plébánia, Erzsébetváros. Liber baptisatorum, copulatorum Ebesfalva ab Anno 1728. Fol. 36–65.

¹⁶⁹ Szongott Kristóf: *i. m.* III. 79–80.

¹⁷⁰ Uo. II. 50–51.

¹⁷¹ Uo. III. 83–84.

¹⁷² SZÖKGYL: 584/e, 1. doboz. „A Frumoasa–Csikszépvízi örm. Szerz. Rom. Kath. Plébánia története”.

¹⁷³ Fokolean (Fogolyan) Lukács: *Mxit'ar Abbahay ew T'ransilvaniay Mxi'arean Arak'elont'ean (1723-1736)*. In: *Bazmavep*. 1985/3–4, 267–293.

Kopacz Péter végrendeletében erzsébetvárosi ingatlant hagyott a mechitarista testvérekre. (A 18. századi forrásokban ők gyakran antoniánus atyákként szerepelnek.) Ávedik Lukács felsorol monográfiájában néhány szerzetest, akik a 18. században Erzsébetvárosban tevékenykedtek, így 1763-ban Simon, 1767-ben Issekutz Izsák, 1770-ben Fark Márton és Kapatán Vazul, 1799-ben Ákontz Kövér István.¹⁷⁴ Levéltári forrásokból értesülünk Chistophoro Lázárról (1753–1771),¹⁷⁵ valamint egy bizonyos „Isac de Caffa” nevű szerzetesről 1766-ban.¹⁷⁶ A 19. század elején egy időben négy mechitarista szerzetes tevékenykedett Erzsébetvárosban.¹⁷⁷ 1844-ben Kápdébó Bertalan mechitarista neve tűnik fel a forrásokban.¹⁷⁸

A helyi örmények 19. századi álláspontja szerint a mechitaristák városba való letelepedését csak amiatt engedte meg a település, hogy ők megszervezzék az iskolát és az örmény gyermekeket tanítsák örmény nyelvre, ezt önekik el is kell látni, csak ekkor kaphatnak a várostól fizetést.¹⁷⁹ A feszült helyzet tisztázására 1810-ben Patrubby Antal plébános levelet írt a velencei érsek-főapátnak, Ákoncz Kövér Istvánnak. Ákoncz válaszában leírja, hogy a mechitaristáknak nemcsak az örmény nyelv oktatása a feladata, hanem az erkölcsstan oktatása is. A főapát helyeselte – a helyi erzsébetvárosi klérussal ellentétben – azt, hogy az oktatás a mechitarista kolostorban történjen.¹⁸⁰ A szerzetesekről a jegyzőkönyvek sokszor nagyon negatív színben emlékeznek meg, részben mert a helyi klérus nagyon elégedetlen volt a mechitaristák erzsébetvárosi jelenlétével, mivel sem az örmény gyermekek tanításával, sem mással nem foglalkoztak, részben pedig „*a rendes hatalmat dagályosan nem ismerő*” szerzeteseknek írják le őket, valószínűleg amiatt, mert a szerzetesek nem voltak hajlandók elismerni a velencei főapáton kívül semmilyen erdélyi főpap joghatóságát, és a szerzetesek kijelentették azt is, hogy nem akarnak szolgák lenni.¹⁸¹ A mechitaristák végül a 20. század első feléig maradtak Erzsébetvárosban. Bodurján János O. Mech., aki 1881-ben az Oszmán Birodalomban, Bardizacban született, majd Velencében folytatott tanulmányokat 1911-től 1920-ig tevékenykedett Erzsébetvárosban, majd önként Bukarestbe távozott. 1928-tól ismét Erdélyben, most már Csíkszépvízen végzett lelképásztori szolgálatot, ahol többek között nyomdát létesített, illetve kiadta a „Vörös Félhold” című regényét, amely az örmény népi társról magyar nyelven megjelent irodalmi mű. 1958-ban Örményországba távozott, ahol 1959-ben meghalt.¹⁸²

VI. A szociális gondoskodás az erdélyi örményeknél

A szamosújvári Örmény Katolikus Központi Gyűjtőlevéltár számos forrást tartalmaz az örmények fejlett szociális érzékenységre vonatkozóan. Nem egy-egy alapítványról, nem

¹⁷⁴ Ávedik Lukács: *i. m.* 115.

¹⁷⁵ SZÖKGYL: 88/b, 2. doboz. (Mechitaristákkal kapcsolatos iratok.)

¹⁷⁶ APF SC Armeni, vol. 15. (1764–1767) 144 rv.

¹⁷⁷ SZÖKGYL: 88/b. Az ersébeth Városi Tisztelendő és Nemes Megyének Hivatalosan tartott rendes Gyűlései. (1807. szeptember 6. – 1813. január 9.) fol. 34.

¹⁷⁸ SZÖKGYL: 88/b, 2. doboz. (Mechitaristákkal kapcsolatos iratok.)

¹⁷⁹ SZÖKGYL: 88/b. Az ersébeth Városi Tisztelendő és Nemes Megyének Hivatalosan tartott rendes Gyűlései. (1807. szeptember 6. – 1813. január 9.) fol. 24.

¹⁸⁰ SZÖKGYL: 88/b, 2. doboz. (Mechitaristákkal kapcsolatos iratok.) Ákoncz Kövér István levele.

¹⁸¹ SZÖKGYL: 88/b. Az ersébeth Városi Tisztelendő és Nemes Megyének Hivatalosan tartott rendes Gyűlései. (1807. szeptember 6. – 1813. január 9.) fol. 32.

¹⁸² SZÖKGYL: 612/g–j. Bodor Gábor fényképalbuma.

egy-egy elszórt esetről van szó, hanem az egész 19. századon keresztül és a 20. század elején sorra megjelenő, magánszemélyek által tett adományokról.

Erzsébetvárosban már a 18. század végén hallunk olyan kezdeményezésről, amely az örmények szociális érzékenységéről tanúskodik. Govrik Gergely jegyezte fel, hogy a magatehetetlen embereknek kórház épült a településen. Isiguc'ean (Issekkutz) Antal és Grigor kezdeményezésére 1796-ban ugyanis egy olyan ház épült a városban, ahol a szegény, illetve beteg emberek élhettek, a testvérek azonban maguknak is hagytak 2 szobát az épületben, ahol szükség esetén tartózkodhattak. Az épület helyiségeit a város vezetése felügyelte és gondozta, a város dönthetett arról, hogy ki kap ott helyet.¹⁸³

Erzsébetvárosban egy bizonyos Cameller Alapítvány gondoskodott a hátrányos helyzetűekről. Az egykori erzsébetvárosi örmény származású Cameller György tolmács (édesanyja Sinkoján Anna) 1838. február 3-án Bécsben kelt végrendeletében általános örökösnek az erzsébetvárosi örmény közönséget nyilvánította, rájuk hagyván bécsi ingatlanát, amelynek eladása után jelentős tőke keletkezett. A város a tőke kezelését egy 12 fős testületre bízta. Az évi kamatból támogatták mindazon erzsébetvárosi örmény gyermeket, aki akár tudományos vagy képzőművészeti pályára készült, akár iparos tanonc volt. Az egyes egyetemek diákjai, illetve a szakmákat tanulók egymás között differenciált összegeket kaptak. Nem kifejezetten csak a szegény sorsúak támogatása volt a cél, ugyanakkor ők előnyben részesültek a jövedelem kiosztásakor. Az elsődleges feltétel a szorgalom és a jó erkölcs volt. A tanulás mellett, ha egy szegény erzsébetvárosi örmény lány házasodni készült, hozományként a Cameller-féle alap támogatta, ez esetben az árva lányok élveztek elsőbbséget. Külön jutalomban részesült például az, aki az örmény nyelv tanulásában kitűnt társai közül. A szegények ügyét úgy karolta fel az alapítvány, hogy külön szegényházat (ispotályt) hozott létre, ahová idős, illetve sérült erzsébetvárosi örményeket vettek fel, ez a mai fogalmaink szerint egyesítette az időskori szociális otthont a fogyatékkal élők számára létrehozott intézményekkel.¹⁸⁴ Az alapítványnak igen gazdag, 11 dobozban elhelyezett levéltári hagyatéka maradt fenn.¹⁸⁵ A Cameller Alapítvány a 20. század első felében szűnt meg, erről így nyilatkozott Alexa Ferenc erzsébetvárosi plébános: „...s mindennek dacára Antalfy Em[anuel] egyházközségünk akkori főgondnoka a Cameller Alapítvány gyűlésein azon igyekezett, hogy annak feloszlására hasson a Cameller Bizottság tagjai között. Terve tényleg sikerült is, mert a szegények házáat Majláth püspök ömeltőségének jóváhagyása alapján megszüntette, eladatta, a pénz pedig rövidesen elprédáltatott, semmivé lett.”¹⁸⁶

Cameller György példája Erzsébetvárosban nem volt egyedülálló. A 19. században, illetve a 20. század első felében számtalan szociális és jótékony célra hagyott nagyobb pénzösszegekről találunk forrásokat, amelyek az örmények szociális érzékenységéről tanúskodnak.¹⁸⁷ A jogosultság feltételei között rendszeresen szerepelt, hogy erzsébetvárosi örmények kaphatták azt meg. Míg a Cameller Alapítvány valódi intézményként, adminisztrációval és infrastruktúrával rendelkezett, addig a kezdeményezések többi része alapvetően hagyatéki jellegű volt, és a felajánlott összeget az egyház kezelésén keresztül adták a rászorulóknak.

¹⁸³ Govrikean: i. m. 104–107.

¹⁸⁴ Vö. *Az erzsébetvárosi „Cameller-alapítvány” alapítványi levele és alapszabályai*. Erzsébetváros, Erzsébetvárosi Nyomda, 1900.

¹⁸⁵ SZÖKGYL: 88/f, 1–11. dobozok.

¹⁸⁶ SZÖKGYL: 88/f, 1. doboz. Alexa Ferenc plébános búcsúbeszéde. A Cameller alapítvány házának eladása 1917-ben történt. Vö. SZÖKGYL: 88/b, 26. doboz. Majláth Gusztáv gyulafehérvári püspök levele.

¹⁸⁷ SZÖKGYL: 88/f, 1–2. dobozok.

Már a 19. század elején Kabdebó János örmény pap a szegények részére alapítványt hozott létre,¹⁸⁸ 1861. május 1-jén pedig Kabdebó Simon hasonló céllal írt végrendeletet és jelentős összeget hagyott a nagyszebeni Ferencz József Kórházra, a marosvásárhelyi Schwarzenberg Kórházra, Erzsébetváros „házi szegény-alapjára”, valamint a létrejött Kabdebó Alapítványra. Ez utóbbi feladata ösztöndíj adományozása, olyan erzsébetvárosi örmény gyermekek támogatása, akik szorgalmasan elvégezték az alsó négy osztályt, ugyanakkor szegény sorsúak és tanulmányaik folytatására anyagi okból nem képesek. Magasabb összegű ösztöndíjat kapott az, aki örmény szertartású katolikus papnak készült.¹⁸⁹ Kabdebó János az alapítvány fenntartását és kezelését Erzsébetváros közönségére bízta, azaz a város képviselő testületének megbízásából az örmény katolikus plébános elnökletével 7 tagú bizottság döntött az alapítvány vagyonáról, az ösztöndíjak kiosztásáról.¹⁹⁰

Az erzsébetvárosi Gorovei Jakab 6000 forintot hagyott hátra, kezelését az erzsébetvárosi örmény katolikus plébániára bízta, a pénzösszeg éves kamatait félévente hat egyenlő részre kellett osztani, kizárólag Erzsébetvárosban lakó, örmény vallású 6 szegény özvegy vagy árva nő segélyezésére.¹⁹¹

A „Községi Szegények Pénzintézete” vagy másik nevén a „Szegények Pénztára” egy olyan pénzalap volt, amelyet nem egy vagyonos örmény hozott létre, hanem több örmény család, így a Dániel, a Kapdebo, a Lengyel és a Patrubby család közösen alapította meg.¹⁹² A 20. század eleji forrásokban előkerül még a Dr. Issekutz-féle alap, a Templomi Szegény alap, a Nepomuki Szent János alap, a Rafael-féle tanulmányi alap, a Szent Antal szegényei, amelyeknek azonban a korábbiaknál jóval kisebb tőkéje volt.¹⁹³ A 20. században, Erdély Románia fennhatósága alá való kerülésével a szegénygondozás formái is megváltoztak. Alexa Ferenc feljegyzéséből értesülünk, hogy különböző alapítványoknak és a Keresztény Szociális Missziós Társaságnak helyi szervezete működött Erzsébetvárosban, ez utóbbinak 55 tagja volt.¹⁹⁴ Arról is találhatók források, hogy a karácsonyi perselypénzt az erzsébetvárosi örmények a szegények között osztották szét.¹⁹⁵

Szamosújváron a Világosító Szent Gergelyről elnevezett fiú- és a Kovrig Tivadar nevét viselő leányárvaház elsődlegesen szociális céllal jöttek létre.¹⁹⁶ A fiúárvaház megalapítása Lukács Kristófnak köszönhető, illetve az alapítók között megtaláljuk Szamosújvár és Erzsébetváros közönségét, Ákoncz Jánost és nejét Kolozsvárról, Moldován Simon szamosújvári polgárt, Csomák Emánuel nagyvárad és Kapatán Márton károlyfehérvári kanonokot is. Nekik köszönhetően 1860 és 1863 között már 4 árváról tudtak gondoskodni, aztán 1877-ig már 8-10 árva került az intézetbe. Először a felvett fiúk örmény családoknál voltak elszállásolva, és csak 1876-ban az alapító bekövetkezett halála után kezdődött el az intézet egy épületbe való áthelyezése. 1877 és 1893 között több mint 50 fiú volt a lakója.¹⁹⁷

A másik szamosújvári árvaházat lányoknak alapította Kovrig Tivadar 1893-ban, célja pedig az volt, hogy az erdélyi félárva vagy árva örmény lányoknak biztosítsa a nevelését. Az

¹⁸⁸ SZÖKGYL: 88/f, 1. doboz.

¹⁸⁹ *A Kabdebó Simon nevét megőrkítő alapítvány.* Erzsébetváros, Nyom. Kotzauer Dánielnél. 1891.

¹⁹⁰ SZÖKGYL: 88/f, 3. doboz. Kabdebo Simon alapítványi könyve.

¹⁹¹ SZÖKGYL: 88/f, 1. doboz. „Alapítványi oklevél”.

¹⁹² SZÖKGYL: 88/f, 1. doboz.

¹⁹³ SZÖKGYL: 88/f, 3. doboz. Számadások, Vagyonkimutatás 1905.

¹⁹⁴ SZÖKGYL: 88/f, 1. doboz. Alexa Ferenc feljegyzései.

¹⁹⁵ SZÖKGYL: 88/h, 1. doboz. 1917. december 14-i ülés jegyzőkönyve.

¹⁹⁶ Lukács Klára: *A szamosújvári örmény katolikus árvaházak története.* In: Óze Sándor–Kovács Bálint szerk.: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében.* II. Piliscsaba, 2007. 170–176.

¹⁹⁷ Uo. 170–176.

intézet épületének felépítését 1901-ben fejezték be, 1903-ban költöztek be az első növendékek.¹⁹⁸

A fiú árvaintézet igazgatója az alapszabályzat szerint mindig a szamosújvári örmény katolikus plébános volt. Kegyúri jogot biztosított neki Lukácsi Kristóf 4 árva felvételére. A szabályzat meghatározta a gyermekek felvételének feltételeit, a pályázás módját. Előnyt élveztek a teljesen árvák, de felvettek szegényebb vagyoni helyzettel rendelkező félárvákat is. Ha így sem teltek be a helyek, akkor jöhettek szóba olyan szegény sorsú örmény katolikus gyerekek, akiket szüleik képtelenek voltak eltartani. Legvégső esetben, megszabott díj ellenében, bentlakókat is felvettek, akik az árvaház szabályzata szerint éltek ott. Lukács Klára kutatásai alapján 1918 után az árvaházak rendeltetése is megváltozott, a körülmények miatt nevelőintézetté vált minden szórványban élő örmény gyermek számára, akit szülei taníttatni akartak.¹⁹⁹

A fiúárvaházban 1909-től az 1930-as évekig folyamatosan örmény anyanyelvű mechtarista szerzetes volt az intézeti felügyelő. Közülük ismert a Hulunián Harutjun, Phiajan Jurarion, Djendojan Arsen, Kylunian Marutinn, Szerogh Eliajan, Elias Seraphin és Diarian Francisc neve. A leányárvaházban ferences apácák dolgoztak, akik a németországi Mallersdorfból érkeztek.²⁰⁰

Gyergyószentmiklóson a Keresztes-féle alapítvány volt ismert a 19. században, amely örmény fiúgyermekek tanulását támogatta Csíksomlyón, Kolozsváron, illetve Károlyfehérvárt. Gyergyószentmiklóson megfigyelhető, hogy még a 18. század elején alapított, egyértelműen jámborsági célt szolgáló egyesület a 20. század elején már nem funkcionált, a tagok új feladatkört kerestek, ami egyértelműen a szociális gondoskodás, jótékonyág irányába mozdult.²⁰¹ 1859-ben jött létre magánadományból a Zakariás Antal és Rebeka szegényház alap,²⁰² amely egy szegényházat, úgymond ápodát működtetett. A jegyzőkönyvek szerint azonban meglehetősen rossz volt a szegényház állapota, az 1920-as években javítására egyáltalán nem volt pénz.²⁰³ Emellett 1884-ben jött létre Nádas Gergely ösztöndíj alapítványa, illetve templomfenntartási alapja, 1897-ben alakult meg Szekula Antal tanulmányi segély és szegény alapja, 1899-ből ismert özvegy Simay Gergelyné templomfenntartási alapja, 1900-ból pedig Czárán Jánosnak és leányának a szegény alapja.²⁰⁴

Csíkszépvízen a 20. század elején alakult meg a Szentháromság Segély-Egyesület, amelynek célja az örmény egyházközség és iskola fenntartása volt, valamint a szegény csíkszépvízi örmény személyek ellátása és temetési költségeinek fedezése.²⁰⁵

VII. Az „armenizmus” ideológiája

¹⁹⁸ Uo. 170–176.

¹⁹⁹ Uo. 170–176.

²⁰⁰ Uo. 170–176.

²⁰¹ SZÖKGYL: 612/d, 3. doboz. A gyergyószentmiklósi örmény katolikus egyházközség egyháztanácsának jegyzőkönyve. 1927–1933. „Elnök indítványozza, hogy a legényegylet alapszabályai dolgoztassanak át a viszonyoknak megfelelően s esetleg valami más néven, mint jótékony egylet szerepeltessék.”

²⁰² SZÖKGYL: 612/d, 3. doboz. Gyergyószentmiklósi örmény plébánia. Kimenő levelek fogalmazványai. (1878. november 19.)

²⁰³ SZÖKGYL: 612/d, 3. doboz. A gyergyószentmiklósi örmény katolikus egyházközség egyháztanácsának jegyzőkönyve. 1927–1933. (1929. nov. 15.)

²⁰⁴ SZÖKGYL: 612/c, 2. doboz. Jótékony célú alapítványok alapító iratai.

²⁰⁵ A csíkszépvízi Szentháromság Segély-Egyesület Alapszabálya. Csíkszereda, 1903.

A szamosújvári 19. század végi levéltári anyag, főleg a sok személyi hagyaték feldolgozása akkor valósítható meg, ha az erdélyi örmények által alkotott 19. század végi ideológiáját megértjük.

Az ideológia kialakulása szinte párhuzamos volt a magyarországi nemzetiségi kérdés megjelenésével, illetve nemzetközi tekintetben az „örmény kérdés” nemzetközi problémává való szélesedésével. Kiindulópontjai pedig azok a felismerések voltak, miszerint az örmények elvesztették anyanyelvüket, ugyanakkor örmény származásukat szerették volna kihangsúlyozni, de úgy, hogy a befogadó magyar nemzetiségű társadalom számára az szimpatikus legyen. Az ideológiának köszönhetően olyan kulturális impulzusok jöttek létre az erdélyi örmények társadalmában, amelyek – mint látni fogjuk – Szentpétervártól Amerikáig csodálatot keltettek.

Merza Gyula foglalta ideológiai rendszerbe és nevezte el armenizmusnak az ideológiát, majd igyekezett mozgalommá szélesíteni. 1895-ben megjelent írásában hat olyan területet jelöl meg, ahol lehetőség nyílik az „örmény szellem” ápolására: 1. család, 2. vallás, 3. kegyelet, 4. nevelés és oktatás, 5. irodalom, 6. társadalmi élet és közügyek. Ezek örmény jellegének megőrzését és a hagyományok fenntartását, illetve az erre való törekvést nevezte armenizmusnak:

–A család keretei között ki lehet alakítani a gyermek nevelésére egy olyan mentalitást, amelynek a lényege, hogy magyar hazafinak kell lenni, de örmény módon kell élni.

–Az örmények ne szégyelljék származásukat és legyenek tisztában örmény voltak értékeivel.

–Merza Gyula igyekezett túlhangsúlyozni az örmények „fényes nemzeti múltját” (vö. Ani-toposz), az örmények által létrehozott kultúrértékeket, az örmény nép különlegességét. Kihangsúlyozza azokat az értékeket, amelyek által az örmények szimpatikussá válhatnak a magyarok szemében. Ezzel kapcsolatban fogalmazódott meg nála is az örménység és magyarság kettőssége: a tiszteletreméltó és közmondásossá vált örmény erények a magyar közvélemény előtt a legnagyobb elismeréssel találkoztak, aminek csattanós bizonyítékai voltak az örmény–magyar házasságok számtalan esetei.

–Az asszimiláció legfőbb oka, Merza Gyula szerint, az örmény nyelvnek, mint anyanyelvnek a térvesztése. Legfőbb feladat az örmények egységének helyreállítása, elsősorban néprajzi értelemben.

Az armenizmus legfontosabb ideológiai jellegzetességei Merza 1897-ben megjelent cikkében domborodnak ki legpregnánsabban: már korábban kiemelte az egyház és vallás szerepét, majd részletesen kifejtette, hogy a hazai örmények „örmény-tudatát” az örmény katolikus jelleg erősítésével lehet leginkább megtartani. Az örmény rítus, az egyházi énekek jelentették a család szűk köre mellett azt a szélesebb közeget, ahol az örmény nyelv leginkább ápolható volt. Merza ugyanakkor elismerte, hogy az örmények egységes nemzetiségként való elismerése Magyarországon igazából illúzió. Az örmények összetartozásának tudatát újra létre kell hozni. Amíg az egységes gyakorlati és intézményi feltételek nem működnek, így amíg nincs önálló örmény püspökség, addig egy „megvalósítandó eszménykép” hivatott az örményeket összefogni.

Az Armenizmus során létrejött új „impulzusok”

a) Az erdélyi örmény püspökség gondolata

Az elmagyarosodás okát az örmények nem a vallási unióban látták, hanem az önálló egyházi vezető hiányában, így az örmény püspökség gondolata volt az armenizmus

ideológiájának egyik központi eleme. Az örmény püspökség gondolata köré építette Lukácsy Kristóf – először gyulafehérvári teológia tanár, később szamosújvári plébános – irodalmi munkásságát.²⁰⁶ Véleménye szerint csakis egy örmény katolikus püspökségnek vagy legalább apostoli helynökségnek a létrehozása nyújthat garanciát az erdélyi örmény rítusú egyház és ezáltal a nemzetiség fennmaradására. Mindezt beleágyazta a magyarországi nemzetiségi kérdésbe és a politika felé igyekezett terelni az ügyet.²⁰⁷

Lukácsy Kristóf mellett Merza Gyula vett tevékenyen részt az örmény püspökség létrehozásának tervében. Szamosújvár alapításának 200 éves jubileumára pedig azt javasolta, hogy Oxendio Virziresco szobrát állítsák fel a város főterén, azonban a szobornak csak a makettje készült el.²⁰⁸

b) Történeti kutatások

Helytörténeti kutatások indultak meg, a Magyarországon is kibontakozó pozitívizmus tudományban érezhető hatásai az örmény historikusokat is megérintették. Az örmény egyházi levéltárak jelentették elsősorban a kutatások forrásbázisát. Szamosújvár kapcsán Govrik Gergely (Grigor Govrikan), Lukácsy Kristóf és Szongott Kristóf, Erzsébetváros kapcsán Govrik Gergely (Grigor Govrikan), illetve Ávedik Lukács nevei emelhetők ki ezzel kapcsolatban.²⁰⁹ A helytörténeti kutatások mellett örmény liturgiátörténeti, örmény történeti munkák is jelentek meg,²¹⁰ illetve Lukácsy és Szongott a magyar akadémiai körök felkérésére bekapcsolódott a magyar őstörténet kutatásába is. Mindez az „ugor–török háború” idején történt, amelynek eredménye az lett, hogy mindketten bebizonyították, hogy a magyarok az örményektől származnak, illetve a két nép egymással rokon.²¹¹

Erdély Romániához való csatolásakor sok örmény értelmiségi költözött Budapestre, ahol az armenizmus ideológiája, illetve az ezzel összefüggő kutatások még rövid ideig éltek, igaz a II. világháború kezdetén is jelentek meg olyan történeti feldolgozások, illetve publikációk, amelyeknek szellemi táptalaja a 19. századi erdélyi örmény kolóniák voltak.²¹²

c) Az Armenia folyóirat

²⁰⁶ Lukácsy, Christophorus: *Historia Armenorum Transylvaniae*. Viennae, 1859.; Lukácsy Kristóf: *Adalékok az erdélyi örmények történetéhez*. Kolozsvár, 1867.

²⁰⁷ Lukácsy Kristóf: *Adalékok...* 5–15.

²⁰⁸ Merza Gyula: *Örmény püspökség*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1897. 1. sz. 28. A szobor felállítására vonatkozó iratok SZÖKGYL: 339/h, 11. doboz.

²⁰⁹ A megjelent publikációk bibliográfiája Ávedik Félix: *Magyar-örmény bibliográfia*. In: Hermann Antal–Hovhannesian Eghia szerk.: *Az örmények*. Budapest, 1921.

²¹⁰ Ávedik Lukács: *Szentföldi emlékfűzér az 1882-iki első magyar jeruzsálemi zarándoklás alkalmából*. Marosvásárhely, 1883; Ávedik Lukács: *Az örmény kereszténység eredete*. Ávedik Lukács történetírói munkásságát feldolgozta Polyák Mariann: *Ávedik Lukács, Erzsébetváros történetírója*. In: Óze Sándor–Kovács Bálint szerk.: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. I. Piliscsaba, 2006. 83–125.

²¹¹ Lukácsy Kristóf: *A Magyarok ősele, hajdankori neveli és lakbelyei eredeti örmény kútfolk nyomán*. Kolozsvár, 1870. Illetve Szongott Kristóf: *Magyarok eredete és őslaka. A munkák tudománytörténeti vonatkozásairól*. In: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (Budapest) Kézirattár. Régi Akadémiai Anyag 249/1876: Lukácsy Kristóf tagajánlása Wenczel Gusztávtól; 1/1839: Lukácsy Kristóf gyűjteménye a régi örmény (haicana) és a magyar rokonhangzású szavakról.

²¹² Például Hovhannesian, Eghia: *Armenia népe. Multja, történelme. Irodalma, sajtója, művészete. Az örmény-kérdés. Az örmény kolóniák. A magyarországi örmények*. s.l.1934, Hovhannesian, Eghia: *Hazai örmények a nemzet szolgálatában. Függelék: A magyarországi örmény családok teljes névsora*. Gödöllő, 1940.

Az új ideológia hirdetésének színtere a Szamosújváron szerkesztett és kiadott Armenia folyóirat lett (1887–1907).²¹³ A főszerkesztő, Szongott Kristóf 1907-es halála után nem jelent meg többet, bár pár év múlva Herman Antal örmény származású néprajzkutató az Armenia újraindításával próbálkozott, azonban kezdeményezése nagyon rövid életűnek bizonyult. Az Armenia folyóirat körül örmény értelmiségi kör alakult ki, a munkatársak létszáma pedig mintegy 50 fő körül mozgott. (A leghíresebbek Bánya Elemér, Herman Antal, Molnár Antal, Papp Gusztáv, Gopcsa Jakab, Papp Bogdán, Patrubány Lukács voltak.)²¹⁴ A folyóirat nyelve a magyar volt, így az olvasói kör egy részét a magyarul tudó, örménység iránt érdeklődő értelmiségiek alkották. A folyóiratot a szamosújvári Aurora könyvnyomdában adták ki. Az Armenia indulása után a nyomda tulajdonosa, Todorán Endre örmény betűket is rendelt nyomdájának.²¹⁵

Az Armenia folyóirat több célt is betöltött: ismeretterjesztő, tudományos és közéleti tematikában jelentek meg benne az írások. Az örmény témájú, történeti tárgyú írásokkal igyekeztek az örmény ifjúság érdeklődését is felkelteni származásuk iránt, így a médium egyben a re-asszimilációt is céljával tűzte ki. Tudományos értékeit jelzi, hogy a korabeli tudományos/értelmiségi magyar sajtó reagált az Armenia megjelenésére: így például a Századok, a Kolozsvári Közlöny vagy a Pesti Napló pozitívan és örömtelien számolt be az Armenia folyóirat megindulásáról.²¹⁶

Az Armenia a regionális, Kárpát-medencei világot hamar túllépte. A SZÖKGYL állományában számos, eddig feldolgozatlan levél található Bostonból, Konstantinápolyból, Szentpétervárról, Moszkvából, amelyek a nemzetközi örmény értelmiségi körök örömét tolmácsolják, és azt mutatják, hogy az Armenia folyóirat – magyar nyelve ellenére – nemzetközileg elfogadott médiummá vált.²¹⁷

d) Örmény Múzeum

Az örmény múltat bemutató kisebb kiállítások jöttek létre először 1900-ban Gyergyószentmiklóson, ahol Vákár P. Arthur megalapította a Gyergyói Múzeumot és Könyvtárat; illetve Kolozsváron, ahol az 1902-ben megalapított Erdélyi Kárpát Egyesület etnográfiai múzeumában volt önálló örmény szoba. A múzeumalapítási láz mérföldköveként 1889-ben az örmény származású Hermann Antal társaival együtt létrehozta a Magyar Néprajzi Társaságot. Két évvel később ő maga lelkesítő előadást tartott „*az örmény néphagyományok ápolásáról és a népiesség szellemi és tárgyi anyagának összegyűjtéséről*”. A múzeum létrehozása kapcsolatban állt az Armenizmus ideológiájával és ezáltal az önálló örmény püspökség létrehozásának tervével:

„*Az Örmény múzeum Egyesület összes muzeális tárgya, könyvtára, bútora, pénze és a múzeum egész létezése vagy ennek megszűnése után a szamosújvári örmény plébánia vagy az esetlegesen újralétesített erdélyi örmény katolikus püspökség tulajdonát képezi.*”²¹⁸

²¹³ Az Armenia folyóiratról tudományos feldolgozások Szimonján Anahit: *A magyarországi örmény sajtó XIX–XX. századi története*. Budapest, 1996; Bagi–Gevorgyan, Eva: *Hay–Honngarakan grakan arnjovt’jovnnerev ev „Armenia” Amsagira*. Jereván, 1979. Valamint Polyák Mariann: *Az Armenia folyóirat jelentősége Erdélyben*. In: Óze Sándor–Kovács Bálint szerk.: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. II. Piliscsaba, 2007. 138–143.

²¹⁴ Szimonjár Anahit: *A magyarországi örmény sajtó XIX–XX. századi története*. Budapest, 1996. 11–12.

²¹⁵ Polyák Mariann: *Az Armenia folyóirat*. ... 141.

²¹⁶ Szimonjár Anahit: *i. m.* 13.

²¹⁷ SZÖKGYL: 339/i–I. Szongott Kristóf személyi hagyatéka, 2. és 3. doboz.

²¹⁸ *Armenia*. 1906. 241–254.

A múzeum megalapítása után hatalmas gyűjtőmunka kezdődött, ennek következtében szamosújvári és kolozsvári értelmiségiek adományoztak tárgyi emlékeket, történelmi forrásokat a múzeumnak. Például Bárány Lukács szamosújvári plébános egy suczewai örmény kódexet és pecsétnyomókat ajándékozott a múzeumnak. A város 1700–1900 között keletkezett dokumentumaiból mintegy 100000-et ajándékozott a múzeumnak. A múzeum ideiglenesen a Szongott Kristóf házának udvarán álló hátsó épületben működött, majd 1906-tól az örmény gimnázium első emeletére költözött.

A múzeum ünnepélyes megnyitására 1907. június 16-án az erdélyiek által ünnepeelt Szent Gergely napján került sor. (Sajnos, a múzeumot alapító Szongott Kristóf 1907. január 24-én meghalt.) A múzeum, mindjárt az elején, nemzetközi hírnevet is szerzett magának. A megnyitóbeszéd után felolvasták a sok neves személyiség – köztük Josef Theodorovicz lembergi örmény katolikus érsek, dr. Thorun Táde mechtarista főapát – levelét is.

A múzeum tudományos munkát is végzett: a Szamosújvár határában lévő római castrum régészeti feltárását végezték el. Az itt előkerült tárgyak a múzeum gyűjteményét gazdagították.²¹⁹

A múzeum állománya a számok tükrében 1911-ből:

Könyvtára	1089 könyv, 59 kézirat, mintegy 500 egyéb irat, újság
Et(h)nográfiai részleg	256 műtárgy
Szépművészeti részleg	114 műtárgy
Látogatók száma 1911-ben	17541 fő

A múzeum további életét a világháborúk befolyásolták. A II. világháború alatt a múzeum tárgyait egyházi rendekre az örmény kormányzó irányításával igyekeztek megmenteni. Így került az állomány egy jelentős része 1944-ben Bakonybélbe. Ezek közül sok minden visszakerült 1952-ben Szamosújvárra. Ekkor a múzeumnak egy új épületet jelöltek ki, az egykori Karácsonyi-kúriát. Még egy fontos év, 1975, amikor az örmény múzeum iratanyagát átadták a kolozsvári állami levéltárnak (Arhivele Naționale Cluj).

VIII. Örmény genocídium

Az Oszmán Birodalom területén az örménység ellen elkövetett népirtás az I. világháborúban és utána, illetve az ezt megelőző pogromok a 19. század második felében és a 20. század elején indirekt kapcsolatban állnak a Kárpát-medencei örménységgel. Míg a nyugati sajtók fokozott érdeklődést tanúsítottak az örmény népirtás iránt, addig a Kárpát-medencei sajtó ez meglehetősen hidegen hagyta, mint tudjuk az Osztrák–Magyar Monarchia az I. világháború idején szövetségben állt Törökországgal. Emiatt természetesen a cenzúra sem engedte, hogy minden hír megjelenjen magyarországi lapokban az örmény népirtásról.²²⁰

Ettől függetlenül a 19. század végi erdélyi örménység nagyon jól volt informálva az Oszmán Birodalomban elinduló örmények elleni pogromról a Kárpát-medencében. Az örménység elleni pogromokról a 19. század végén a szamosújvári Armenia folyóirat tudósított, amely információit az örmények közötti kiváló kapcsolatrendszernek köszönhetően egyenesen Konstantinápolyból, illetve külföldi örmény folyóiratokból (például

²¹⁹ Orosz Endre: *A szamosújvári római castellum praetoriumának ásatásáról*. Szamosújvár, 1907.

²²⁰ Poós Lóránd: *Az örmény népirtásról és erdélyi visszhangjáról*. In: *Látó – Szépirodalmi folyóirat*. 2008/4. 70.

a tifliszi Murcs, Msak; a konstantinápolyi Arevelk; a bécsi Handes Amsorya; a calcuttai Ara folyóiratok) szerezte be.²²¹ A SZÖKGYL-ban pedig megtalálható az örmény, francia stb. nyelvű levelezés, amit a szamosújvári értelmiségiek folytattak az Oszmán Birodalom területén élő örmény egyházi vezetőikkel.²²² A II. Abdul-Hamid szultán által elkövetett 1894–1896 közötti pogromokról az Arménia szinte naprakészen tájékoztatta az olvasókat, a szövegek mellett rendszeresen illusztrációkat is közölve.²²³

²²¹ Szimonjárn Anahit: *i. m.* 14.

A SZAMOSÚJVÁRI ÖRMÉNY KATOLIKUS GYŰJTŐLEVÉLTÁR (44,59 ifm)

Az erdélyi örmények és egyházi szerveik

Az örmények Erdély területére való 17. századi tömeges betelepülésükkel magukkal hozták egyházi szervezetüket, majd a katolikus egyházzal megkötött unió következtében egyházuk örmény rítusú római katolikus lett.¹ Az uniált vallású örményeknek Oxendio Virziresco aladiai címzetes püspök személyében önálló apostoli vikáriusuk volt. Ez a vikáriátus Oxendio Virziresco 1715. március 10-én bekövetkezett halálával megszűnt. 1741–1930 között a négy erdélyi örmény katolikus plébánia az erdélyi római katolikus egyházmegyéhez tartozott, akárcsak ma is. 1930. június 5-én a román konkordátummal létrehozták a Szamosújvári Örmény Katolikus Kormányzóságot. Ez az apostoli kormányzóság 1948-ban megszűnt, 1990-től egyházjogilag is újjáéledt, államilag viszont a négy örmény szertartású plébánia továbbra is a Gyulafehérvári Főegyházmegye keretében működik.²

Az örmény katolikus plébániák a következő években jöttek létre: Szamosújvár 1700-ban, Erzsébetváros 1708-ban, Gyergyószentmiklós 1730-ban és Szépvíz 1785-ben.³

Az egységes örmény főesperesség két részre oszlott 1740-től, az erzsébetvárosi plébánosok, mint a Gyergyószentmiklóson, Kézdivásárhelyen, Kantában, Szépvízen és Görgényszentimrén lakó székelyföldi örmény hívek „örmény főesperesei” külön felhatalmazást nyertek. Szamosújvár külön főesperességgént működött. Batthyány Ignác püspök 1786-ban megszüntette a két örmény főesperességet és a latin főesperesi kerületekbe olvasztotta be.⁴

Az erdélyi egyházmegye 1762-ben készült népesség-összeírásában két örmény rítusú főesperesi kerület szerepel: a szamosújvári egy plébániával (Szamosújvár) és az erzsébetvárosi két egyházközséggel (Erzsébetváros és Gyergyószentmiklós).⁵

Az erdélyi örmény plébániák a nyomtatott egyházmegyei sematizmusok közül csak az 1782-es kiadásában szerepelnek két önálló főesperesi kerülettel: a szamosújváriával, amely egyetlen plébániából áll és az erzsébetvárosival, amely három plébániából tevődött össze (Erzsébetváros, Gyergyószentmiklós és Szépvíz).⁶ Az 1788-as évi és a későbbi, 19. századi sematizmusokban már mind a négy örmény katolikus egyházközség a korabeli főesperesi kerületi beosztások latin rítusú plébániáinak sorában található.

A Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség érseke (dr. Jakubinyi György) egyben örmény apostoli kormányzó is. Munkáját a főegyházmegyében birituális engedéllyel egyedül rendelkező vikárius, a szamosújvári plébános segíti (Msgr. Ft. Szakács Endre).

Az örmények a 19. század közepén végbement nyelvcsere következtében hivatali levelezéseikben is áttértek a magyar nyelv használatára, az örmény csupán a liturgia nyelveként élt tovább.

¹ A folyamatról bővebben lásd Kovács Bálint bevezető tanulmányát.

² Jakubinyi György: *Romániai katolikus, erdélyi protestáns és izraelita vallási archontológia*. Kolozsvár, 2010. 69.

³ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsylvaniensis*. (A továbbiakban *Sematizmus*.) Gyulafehérvár, 1882. 74–75, 77, 86, 154–155.

⁴ Jakubinyi György: *A Romániai Katolikus Örmények Ordináriátusa Szamosújvár*. Kolozsvár, 2001. 28.

⁵ Báth János: *Erdély római katolikusai a XVIII. század közepén*. Kecskemét, 2008. 23.

⁶ *Sematizmus*. Gyulafehérvár, 1782. 14, 16–17.

A levéltár kialakulása

A Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség területén 2002-től napjainkig összesen nyolc gyűjtőlevéltár létesült az egyházmegye írásos emlékeinek levéltári feldolgozása és őrzése céljából. A nemrég millenniumát ünneplő érsekség figyelme az erdélyi katolikus múlt tárgyi- és szellemi emlékeire is fokozottan kiterjed, amely főként történelmi írott forrásainak védelmében és őrzésében, valamint műemléktemplomainak fenntartásában és megszerzésében központosított leltározásában is megmutatkozik.

A Gyulafehérvári Főegyházmegye ebbe a nyolc központba gyűjtötte össze és főesperességi szinten csoportosította az egyházközségek hivatali működése folyamán keletkezett különböző irategyütteseket. A plébániai levéltárakat összefogó gyűjtőlevéltárak Gyulafehérváron, Sepsiszentgyörgyön, Szamosújváron, Marosvásárhelyen, Gyergyószentmiklóson, Székelyudvarhelyen és Kolozsváron lettek kialakítva, a már rendezett egyházközségi irategyüttesek jelenleg is itt kutathatók.⁷ Az erdélyi négy örmény katolikus plébániának az apostoli kormányzóság alá való tartozása külön gyűjtőlevéltár létrehozását tette indokolttá. Szamosújvár, mint az apostoli kormányzóság központja bizonyult erre a célra a legmegfelelőbbnek.

A Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár kialakításának konkrét lépéseire 2010 augusztusában került sor. A helyszíni szemlét a szamosújvári örmény katolikus plébánia levéltárának korábbi őrzési helyein, valamint az ehhez kapcsolódó szakmai javaslatok megtételét Msgr. Ft. Szakács Endre örmény katolikus vikárius kezdeményezte a terepmunka megkezdése előtt egy hónappal.⁸ A gyűjtőlevéltár jelenleg az Örmény Apostoli Kormányzóság székhelyén, a szamosújvári örmény katolikus plébániával egybeépített tűz-, víz- és betörésbiztos ingatlanban található modern tárolóeszközökbe rendszerezve. A levéltár felújításához a szamosújvári örmény katolikus plébánia a Szülőföld Alaptól nyert 2010 decemberében támogatást, amellyel utólagosan finanszírozni lehetett a munkálatok megelőlegezett költségeit. Az iratok korszerű tárolásához elengedhetetlenül fontos levéltári dobozok magyarországi levéltárak egyesületileg szervezett gyűjtéséből származnak, a stabil fémállványzatot pedig az Esztergomi Prímási Levéltártól kapta az érsekség adományba.⁹

Ez a gyűjtőközpont fogja egybe a Gyulafehérvári Főegyházmegye négy örmény rítusú katolikus plébániájának – Szamosújvárnak, Erzsébetvárosnak, Gyergyószentmiklósnak és Szépvíznek – a levéltári anyagát, melyből három plébániai fondot Szamosújváron, egyet pedig a helyszínen rendeztünk. 2010 szeptemberében gyűjtöttük ide be Erzsébetváros és Szépvíz örmény plébániák levéltári anyagát, a gyergyószentmiklósi örmény plébánia 2011 februárjában, helyben rendezett levéltárát ugyanez év májusában szállítottuk a szamosújvári raktárba. Ugyanitt található a Romániai Örmény Apostoli Kormányzóság iratanyaga is, amelynek nagy részét korábban is Szamosújváron, kisebb részét Gyergyószentmiklóson tartották – az éppen aktuális kormányzó működési helyének függvényében. A plébános és a

⁷ Ezek közül négy gyűjtőlevéltárnak már az ismertető leltára is megjelent nyomtatásban. Lásd Bernád Rita: *Plébániai levéltárak I. A Gyulafehérvári-, a Sepsiszentgyörgyi-, a Szamosújvári- és a Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltárak repertóriumai*. Gyulafehérvár–Budapest, 2009.

⁸ A levéltár kialakításáról és rendezéséről részletesebb interjú készült Bernád Ritával. Lásd *Keresztény Szó*, 2011. február, 13–18.

⁹ A Magyar Levéltáros Egyesület felhívásával elindított adománygyűjtési kezdeményezést, az anyaországi egyházi és világi levéltáraknak, valamint a sárvári dobozok gyártóinak mindenkoron önzetlen támogatását ezúton is hálásan köszönjük. Külön köszönjük T. Küsmődi Attila szamosújvári római katolikus plébánosnak szakmai kapcsolata révén történt szervezői közbenjárását, valamint a doboz és polcszállítás körüli fáradságos utánajárását, amely nélkül a nagylelkű doboz- és állványadományok nem valósulhattak volna meg.

kerületi főesperes személyének azonossága miatt két főesperesi kerület fondja is itt nyert otthont: a belső–szolnokié, amelyet a szamosújvári örmény katolikus plébánia irataiban különítettünk el, és az erzsébetvárosié, amelyet az itteni örmény rítusú plébánia fondjából válogattunk ki. Így tehát a Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár összesen hét fondképző szerv anyagát őrzi és kezeli: az Örmény Apostoli Kormányzóságét, két főesperesi kerületét és négy örmény katolikus plébániáét. Ezek a fondok, amint azt a fondszámok (85, 88, 313, 339, 345, 584, 612) is mutatják a Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár főesperesi kerületek szerint alfabetikusan rendezett főesperességi és egyházközségi levéltárainak a részét képezik.

A gyűjtőlevéltár irategyütteseinek rendezése 2011 szeptemberében fejeződött be. A levéltári rendezési munkálatokban erdélyi és magyarországi szakemberek (dr. Szögi László, Németh György, Paulik Ágnes, Barabás Kisanna, Hladiuc Bogdan, Puskás Attila, Orosz Krisztofer, Spiegel Eszter, Pál Emese, Poósz Lóránd), valamint helyi önkéntesek (Esztegar Erika és Barta Katalin) egyaránt részt vettek. Az armenológiai szakmai kérdéseket dr. Kovács Bálint segítségével tisztáztuk.

A felélénkült családfakutatás megkönnyítése érdekében a közeljövőben az erzsébetvárosi és a szamosújvári 18–19. századi eredeti anyakönyvek digitalizálását szándékozunk elvégezni, amely a Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár honlapján keresztül lesz elérhető.

A levéltárban a kutatás előzetes bejelentkezés alapján történik. A levéltárkezelői munkakör kialakítása folyamatban van.

A Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltárhoz tartozó négy örmény katolikus plébánia, két főesperesi kerület és az Örmény Apostoli Kormányzóság levéltári anyagának mennyisége 44,59 ífm.

85.
Az Erzsébetvárosi Főesperesség iratai
1809–20. század
2 doboz = 0,26 ifm

Az erdélyi örmény katolikus plébániák két és fél évtizedig, 1762–1786 között két külön örmény rítusú főesperesség alá tartoztak. Az egyik főesperes Szamosújváron, a másik Erzsébetvárosban működött, és ők voltak egy személyben ezen települések örmény plébánosai is voltak. Ebből az évközből azonban nem létesült külön főesperességi fond egyik plébánia esetében sem.

A két külön szertartású (latin és örmény) ebesfalvi plébánia 1753-ban és az 1761-es egyházmegyei összeírásban a küküllői főesperesi kerület része volt.¹

Az erzsébetvárosi örmény katolikus főesperesi kerület 1762-ben jött létre és két örmény szertartású plébánia tartozott hatáskörébe: Erzsébetváros és Gyergyószentmiklós. A szamosújvári örmény katolikus plébánia is külön főesperesi kerületet alkotott ekkor.²

Az erzsébetvárosi főesperesség még 1782-ben is létezett és három örmény katolikus plébánia tartozott az illetékességi körébe: Erzsébetváros, Gyergyószentmiklós és Szépvíz. Az erzsébetvárosi latin szertartású plébánia ugyanebben az időszakban a küküllői főesperesi kerületbe volt sorolva.³ A szamosújvári örmény katolikus egyházközség egyben külön főesperességet is alkotott, egyetlen egy plébániával.⁴

Mivel Batthyány Ignác erdélyi római katolikus püspök az örmény főesperességeket 1786-ban megszüntette és az örmény rítusú egyházközségeket a latin szertartású főesperesi kerületekbe osztotta, így az 1788-as sematizmusban az örmény plébániákat nem sorolták külön örmény főesperességbe. Az erzsébetvárosi főesperességet Almakerék, Ebesfalva (Erzsébetváros), Sárpaták és Segesvár plébániák alkották. Főesperese Erzsébetváros plébánosa volt.⁵ 1846-ra az erzsébetvárosi főesperesség Kiskapus és Medgyes plébániákkal bővült, a sematizmus Erzsébetváros mindkét rítusú egyházközségét tárgyalja.⁶ Ez a főesperesi kerület 1884-től az ekkor alapított bolyai plébániával együtt nyolc egyházközségből állt.⁷

Jelenleg az erzsébetvárosi kerület Bólya, Erzsébetváros (latin), Kiskapus, Medgyes és Segesvár plébániákból áll, főesperese egyben a szeben–fogarasi kerület főesperese.⁸

Mivel az erzsébetvárosi főesperesi kerület főesperesi tisztségét másfél évszázadig az örmény katolikus plébános látta el, így levéltári anyaga is az örmény plébánián halmozódott fel. A főesperesség iratanyagát főként iktatókönyvek, vizitációs-, széki- és papi kongregációs jegyzőkönyvek képezik. A főesperesi hivatal iktatott levelezését nehezen lehet elkülöníteni a plébánia iratanyagától, így tárolásuk és kezelésük is egy helyen javasolt. A kerületet alkotó plébániák a Gyulafehérvári Gyűjtőlevéltár illetékességi körébe tartoznak, azonban az erzsébetvárosi főesperes és az örmény katolikus plébános azonos személye miatt a két fond egymáshoz társítva kutatható a jelzett időszakban, ezért is vált indokolttá a jelen kötetben történő közlésük.

¹ Bárh János: *i. m.* 13, 59.

² Uo. 23.

³ *Calendarium dioecesanum v. cleri M. Principatus Transilvaniae*. Nagyszeben, 1782. 16–17.

⁴ Uo. 14–15.

⁵ *Calendarium ecclesiasticum ...* Gyulafehérvár, 1788. 8.

⁶ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsilvaniensis ad annum bissextilem a Christo nato MDCCCXLIV*. Kolozsvár, 1846. 59–64.

⁷ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsilvaniensis*. Gyulafehérvár, 1888. 37–38.

⁸ Zsebe Márta–Knecht Tamás szerk.: *A Gyulafehérvári Főegyházmegye millenniumi sematizmusa*. (A továbbiakban *Sematizmus*.) Kolozsvár, 2010. 124–131.

1. doboz.
 - a. kötet. Iktatókönyv 1809. március 28.–1814. augusztus 5.
 - b. kötet. Főesperességi protokollum (iktatókönyv) 1809–1811, 1829–1832
 - c. kötet. Iktatókönyv 1816–1821
 - d. kötet. Iktatókönyv 1822–1829
 - e. kötet. Iktatókönyv 1855
 - f. kötet. Iktatókönyv 1856
 - g. kötet. Iktatókönyv 1857
 - h. kötet. Iktatókönyv 1859
 - i. kötet. Iktatókönyv 1867–1875
 - j. kötet. Püspöki, királyi és főkormányshéki rendeletek, szétszéki határozatok és házassági felmentések protokolluma 1814. augusztus 19.–1816. január 10.
2. doboz.
 - a. kötet. Iktatókönyv 1880–1889
 - b. kötet. Iktatókönyv 1893–1895
 - c. kötet. Iktatókönyv 19–20. század (július 6–szeptember 30)
 - d. kötet. Főesperesi vizitáció jegyzőkönyve 1812
 - e. kötet. Főesperesi széki jegyzőkönyv 1815 (töredék)
 - f. kötet. Papi Kongregáció üléseinek jegyzőkönyve 1807–1813
 - g. kötet. Papi Kongregáció üléseinek jegyzőkönyve 1807–1838 (töredék)

88.
Az Erzsébetvárosi Örmény Katolikus Plébánia iratai
/1305/1700–1984
8,52 ifm

Ebesfalván – a későbbi Erzsébetvárosban – az első örmények szintén a 17. század második felében jelentek meg. II. Apafi Mihály fejedelem 1696-ban Ebesfalvát az erdélyi örmények közigazgatási székhelyévé minősítette, kiváltságlevelében bíróválasztási jogot adott a helyi örményeknek és meghatározta az örmények bírójának hatáskörét.²⁴³ A katolikus egyházzal való uniót követően az örmények 1708-ban örmény szertartású plébániát szerveztek, Első templomukat 1725-ben építették Szentháromság tiszteletére. Ezt a templomot fekvése miatt kétszer is árvízkárosodás érte (1763, 1773). Megszületett az igény egy tágasabb és biztonságosabb földrajzi téren építendő templomra. Így épült fel az Issekutz Vártántól és Manótól megvásárolt központi fekvésű telken az új és impozáns megjelenésű templom. A főtéri hatalmas templomot, amelynek Árpádházi Szent Erzsébet a védőszentje, 1766–1791 között építették. A főtéri hatalmas templomot, amelynek Árpádházi Szent Erzsébet a védőszentje, 1766–1791 között építették. Főhomlokzata számos vonásban hasonlóságokat mutat a kalocsai székesegyház homlokzatával.²⁴⁴

A mechitarista szerzeteseknek a városba való letelepedését követően, 1753-tól ismert Szent Péter és Pál tiszteletére épült templomuk illetve rendházuk.²⁴⁵ A 19. század első évtizedeiben felújított és átalakított templomukat a 20. században a római katolikusok megvásárolták és mindmáig használják. A városban összesen kilenc örmény kápolna és templom épült a hívek jóvoltából az elmúlt évszázadokban.²⁴⁶

Erzsébetváros örmény katolikus plébániájának archívuma egy méreteiben nagy mennyiségű, tartalmában pedig igen gazdag történeti forrásokkal rendelkező iratgyűjtemény.

A település monográfiája és egykori plébánosa, Ávedik Lukács idézett művében említést tesz a plébánia könyvtáráról és levéltáráról, amelyet működése idején tettek rendbe, és amelyet könyvének megjelenése után egy évszázaddal is ugyanott és ugyanúgy találtak meg.²⁴⁷

Az iratörökség értékes adatokkal szolgál nemcsak az egyházigazgatási szervezet működéséhez, hanem egy kisebbségi rítusú egyház és tagjai történetének megismeréséhez is. A levéltár korábbi tárolását a Szent Erzsébet templom sekrestyéje fölött található könyvtárteremben oldották meg a 19. században készítettet könyves szekrények alsó fiókos részében. A 20. századi iratokat a sekrestye egyik faszekrényében tárolták. Állapotuk, az idők folyamán rájuk rakódott porréteget leszámítva, megfelelő volt. Biokémiai károsodás nem veszélyeztette az állományt.

²⁴³ Ávedik Lukács: *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája*. Szamosújvár, 1896. 59–62, 125. 125.

²⁴⁴ Uo. 95–96.

²⁴⁵ Nagy Gergely Domonkos: *Az erzsébetvárosi örmény nagytemplom – térszervezés és struktúra*. In: Orbán János szerk.: *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére*. Marosvásárhely–Kolozsvár, 2011. 73–74.

²⁴⁶ *Sematizmus*. 2010. 435.

²⁴⁷ „... E könyvtár a főtemplom déli oldalán fekvő alsó oratoriumban van elhelyezve és pedig íveg szekrényben. Első alapját Patrúhány Antal főesperes, a tudós férjü vetette meg. ... Levéltára a jelen időben lett rendezve. ... Jelesebb okmányait az örmények bonfusitására vonatkozó okmányok, vallási egyesületek, királyi és kormányzati okiratok másolatai: Kastal, báró Sorger, Bajtay, Mártonffy, Rudnay és Kovács Miklós püspökök látogatási okmányai és az egyházközveti gyűlések jegyzőkönyvei képezik. ...”. (Ávedik Lukács: *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája*. Szamosújvár, 1896. 122.)

A mára megfogyatkozott számú plébánia levéltárát 2010. szeptember 13-án és 16-án gyűjtöttük be az újonnan kialakított Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltárba. Az iratok rendezését 2010. október 20–23. között végeztük ugyanott. A rendezésben közreműködtek: Paulik Ágnes (Magyar Országos Levéltár – főosztályvezető-helyettes, Budapest), Barabás Kisanna (Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Marosvásárhelyi Gyűjtőlevéltára – levéltáros, művészettörténész), Spiegel Eszter (levéltár szakos hallgató – Budapest, ELTE) és Puskás Attila (Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Szamosújvári Gyűjtőlevéltára – levéltárkezelő).

A plébániai iktatott levelezés főesperességi és plébániai ügyviteli iratokat, valamint gazdasági jellegű okmányokat is magába foglal. A főesperességi vonatkozású okmányokat – iktatókönyv és így a pontos megkülönböztetés lehetőségének hiányában – megtartottuk a plébániai iratsorozatokban. Ez az állag több, értékes 18. századi eredeti és/vagy másolatban fennmaradt okmányt foglal magába. A helyben tapasztalt levéltári renden belül Ávedik Lukács és Kovács Bálint levéltári kutatásának nyomai is azonosíthatók voltak.

**88/a. Anyakönyvek
1708–1984
2 doboz = 0,26 ifm**

Az anyakönyvek meglepő módon hiánytalan sorozatban maradtak fenn, nem érintette őket az 1950-es évekbeli államosítás. Nyelvük 1834-ig örmény, majd ezt követően váltakozva magyar és latin. A hívek kánoni állapotáról szóló bejegyzések visszakeresését névmutatókönyvek segítik.

1. doboz.
 - a. kötet. Keresztelési anyakönyv 1708–1752
 - b. kötet. Keresztelési, házassági és halotti anyakönyv 1708, 1713–1781
 - c. kötet. Keresztelési anyakönyv 1752–1793
 - d. kötet. Keresztelési anyakönyv 1794–1857, bérmlási anyakönyv 1806
 - e. kötet. Keresztelési anyakönyv 1857–1896
 - f. kötet. Keresztelési anyakönyv 1897–1984
2. doboz.
 - a. kötet. Halotti anyakönyv 1728–1752
 - b. kötet. Keresztelési anyakönyv 1724–1751 (örményből átírva), halotti anyakönyv 1731–1751
 - c. kötet. Halotti anyakönyv 1752–1810, névmutató halotti anyakönyvhöz 1752–1810
 - d. kötet. Házassági anyakönyv 1728–1752
 - e. kötet. Házassági anyakönyv 1752–1809
 - f. kötet. Névmutató házassági anyakönyvhöz 1857–1949
 - g. kötet. Érvénytelen házasságok anyakönyve 1918–1946
 - h. kötet. Megtértek anyakönyve 1892–1959, kitértek anyakönyve 1921–1940, vegyes házasságok anyakönyve 1850–1920
 - i. kötet. Névmutató anyakönyvhöz 20. század
 - j. kötet. Névmutató keresztelési anyakönyvhöz 19. század

**88/b. Plébániai iratok
/1349,1645/1700–1979**

35 doboz = 4,19 ifm

1. doboz. /1349, 1645/, 1700, 1703, 1712, 1715, 1725, 1731–1732, 1739–1743, 1746, 1749–1750, 1752–1754, 1757–1761, 1765–1768, 1770–1771, 1773, 1783–1784, 1789, 1791–1799, d. n.
2. doboz. Tematikusan rendezett iratok:
 - ereklyeigazolványok 1729–1837²⁴⁸
 - mechitaristákkal kapcsolatos iratok 1753–1793²⁴⁹
 - plébániai, időrendi iratok 1761–1788
3. doboz. 1800–1806
4. doboz. 1807–1814
5. doboz. 1815–1819
6. doboz. 1820–1826
7. doboz. 1827–1835
8. doboz. 1836–1846
9. doboz. 1847–1855
10. doboz. 1856
11. doboz. 1857
12. doboz. 1858
13. doboz. 1859–1860
14. doboz. 1861–1863
15. doboz. 1864–1866
16. doboz. 1867–1873
17. doboz. 1874–1880
18. doboz. 1881–1885
19. doboz. 1886–1891
20. doboz. 1892–1893
21. doboz. 1894
22. doboz. 1895–1896
23. doboz. 1897
24. doboz. 1898–1899
25. doboz. 1903–1916
26. doboz. 1917–1922
27. doboz. 1923–1933
28. doboz. 1934–1937
29. doboz. 1938–1941
30. doboz. 1942–1946
31. doboz. 1947–1956
32. doboz. 1957–1968
33. doboz. 1969–1979.

Segédletek /1305/1725–1938

²⁴⁸ Az erzsébetvárosi ereklyék hitelesítő bizonyítványait közölte Kovács Bálint: *Az erdélyi örmény társadalom szenttisztületének rétegei az újkorban*. In: S. Lackovits Emőke–Szőcsné Gazda Enikő szerk.: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 7. 1. Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 2007. 204–205.

²⁴⁹ Az erzsébetvárosi mechitarista szerzetesekre vonatkozó iratok 18. századi része kutatási célokból lett kiválogatva a 20–21. század fordulóján. A rendtörténeti kiegészítést a plébánia ügyviteli iratanyagának átnézésével lehet megtenni.

1. doboz.
 - a. kötet. Gazdasági számadások 1771–1810, 1927–1936; iktatókönyv 1725–1878, 1930–1938.
 - b. kötet. Püspöki, királyi és főkormányshéki rendeletek jegyzéke 1725–1799
 - c. kötet. Iktatókönyv 1878–1884
 - d. kötet. Levéltári iratok darabjegyzéke 1305–1860 (19. században készült lista)
2. doboz.
 - a. kötet. Iktatókönyv 1885–1887
 - b. kötet. Iktatókönyv 1888
 - c. kötet. Iktatókönyv 1889
 - d. kötet. Iktatókönyv 1890–1892
 - e. kötet. Iktatókönyv 1911 (218. iktatószámától)–1916 (35. iktatószámig)
 - f. kötet. Iktatókönyv 1916 (36. iktatószámától)–1929

88/c. Házassági iratok
1815–1888

2 doboz = 0,26 ifm

1. doboz. 1815–1849
2. doboz. 1850–1888

88/d. Iskolai iratok
1858–1908

1 doboz = 0,13 ifm

1. doboz.
 - erzsébetvárosi főesperesi kerület iskolai kimutatása 1858–1908
 - erzsébetvárosi iskolaszéki jegyzőkönyv 1891

88/e. Cameller Alapítvány iratai
1790–1944

11 doboz = 1,38 ifm

A Cameller Alapítványt Cameller²⁵⁰ (Kameller) György Erzsébetvárosból elszármazott örmény bevándorló hozta létre, aki a bécsi főtörvényszéken tevékenykedett hivatalos keleti tolmácsként a. 1838. február 3-án kelt végrendeletében az erzsébetvárosi örmény szertartású plébániára hagyta bécsi lakóháza eladási összegének kamatját, általános örökösének pedig az erzsébetvárosi Örmény Kompániát tette meg. Az alapítvány kezelésére a plébánia egy tizenkét tagú igazgatótanácsot választott. A hagyaték jövedelmének háromnegyedét az erzsébetvárosi örmény gyermekek taníttatására, örmény özvegyek és árvák támogatására, valamint jó erkölcsű, de szegényebb sorsú leányok kiházásítására fordították. A jövedelem fennmaradó egynegyed részét kezelési költségekre szánták.²⁵¹ Az alapítvány igazgatására a városi testület 1840-ben az egyházközség második nagy jótétevőjét, Kábdebó Simont kérte föl, aki betegsége miatt nemsokára lemondott. Cameller bécsi házát 1872-ben

²⁵⁰ A Kameller név az örmény Uchdján német fordítása, magyarul Tevés.

²⁵¹ Ávedik Lukács: *í. m.* 275–279.

eladták, az így nyert összeget a tizenkét tagú igazgatótanács a fentnevezett célokra fordította.²⁵²

1. doboz.
 - igazgatótanácsi jegyzőkönyvek 1874–1880
 - iktatókönyv (beadványok jegyzéke) 1878–1879
2. doboz. Igazgatótanácsi jegyzőkönyvek 1880–1894
3. doboz. Iktatott iratok 1790–1917
4. doboz. Iktatott iratok 1896–1906, 1924, 1928, 1944
5. doboz. Zárszámadások 1875–1914
6. doboz.
 - zárszámadások és pénzügyi kimutatások 1886–1927, 1930
 - leltár 1892–1915
7. doboz.
 - jelzálogkönyv 1906–1942
 - rovatos kimutatás 1885–1917
8. doboz.
 - alapszabály (nyomtatvány)
 - bevételi napló 1888–1897
 - számadáskönyv (főkönyv) 1915–1934
 - alapítványi levél
9. doboz. Nyugták, kölcsönszerződések 1879–1923
10. doboz. Nyugták, kölcsönszerződések 1896–1904
11. doboz. Nyugták, kölcsönszerződések 1905–1915

88/f. Gazdasági iratok
1772–1960
10 doboz = 1,28 ifm

1. doboz.
 - Keresztelő Szent János templom építésével kapcsolatos iratok 1772, 1846
 - szentmise-alapítványok alapító oklevelei és iratai 1775–1931
 - birtoktérkép 18. század
 - leltárak 1855 (könyvtár és levéltár is), 1900, 1917, 1958
 - Kis-Küküllő vármegye településeihez tartozó személyek birtokívei 19. század vége
 - kántori lak építésének tervrajza és költségvetése 1906
 - tervrajzok 20. század első fele
 - Kábdebó János alapítványának iratai 1801–1847
2. doboz.
 - adósok rovatos kimutatása 1843–1910
 - pénztárnaplók 1871–1920
 - adományok jegyzéke 1845–1857
3. doboz.

²⁵² Ávedik Lukács: *Cámeller György alapítványa*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1890. 143–144.

- Kábdebó Simon alapítványának alapítólevele és jegyzőkönyve 1861–1909
 - Kábdebó Simon alapítványának jegyzőkönyve /1861/1910–1922
 - számadások 1843–1881
 - vagyonkimutatások 1905
 - költségvetés-előirányzat 1883–1906, 1950–1964
4. doboz.
- számadáskönyv 1866–1878
 - számadáskönyv 1880–1944
 - adományok jegyzéke 1935
 - postakönyv 1936–1952
 - pénztárnapló 1942–1946
5. doboz.
- gazdaságügyi iratok 1827–1950
 - gazdaságügyi nyomtatványok, betétkönyvek 1860–1949
 - biztosításokkal kapcsolatos iratok 1880–1935
 - egyházadó-jegyzékek 20. század eleje, 1937–1942, 1961, 1977
 - Szegény Intézet (Kabdebó Antal alapította) jegyzőkönyve és számadáskönyve 1804–1819, 1819–1835
6. doboz.
- ingatlankönyvek 1939–1943
 - raktárkönyv 1949–1951
 - kasszakönyv 1950–1955
 - ételjegyekkel kapcsolatos iratok 1952–1958
 - szentmise-alapítványok nyilvántartása 1770–1824
 - szentmise-alapítványok nyilvántartása 1816–1832
7. doboz. Nyugták, számlák 1880, 1900–1908, 1910–1912
8. doboz. Nyugták, számlák 1913–1919
9. doboz. Nyugták, számlák 1916–1937
10. doboz. Nyugták, számlák 1930–1949, 1960.

88/g. Tematikusan rendezett kötetek 1898–1948

5 doboz = 0,64 ifm

1. doboz.
- a. kötet. Historia domus /1723/ 18. század vége–1937
 - b. kötet. Püspöki rendeletek protokolluma 1865–1870
 - c. kötet. Könyvleltár 19. század
 - d. kötet. Canonica visitatio 1781
 - e. kötet. Canonica visitatio 1812
 - f. kötet. Canonica visitatio 19. század második fele
 - g. kötet. Visitatio archidiaconalis 1812
 - h. kötet. Canonica visitatio 1831
2. doboz.
- a. kötet. Megyegyűlési jegyzőkönyv (töredék) 1832–1834
 - b. kötet. Egyháztanácsgyűlési jegyzőkönyv 1879. január 10.–1963. január 17.

- c. kötet. A vihkárosult nagytemplom renoválására vonatkozó egyháztanácsgyűlési jegyzőkönyvek 1927. augusztus 10.–október 6.
- 3. doboz.
 - a. kötet. Szent József, Mária és Jézusról nevezett Társulat alapítólevele 1779
 - b. kötet. Oltáregylet jegyzőkönyve 1860–1910
- 4. doboz.
 - a. kötet. Visitatio canonica 1766; püspöki rendeletek protokolluma 1761–1772, 1882–1904
 - b. kötet. Püspöki és királyi rendeletek protokolluma 1781–1792
 - c. kötet. Püspöki és királyi rendeletek protokolluma 1781–1843
- 5. doboz.
 - a. kötet. Királyi rendeletek protokolluma 1781–1790; püspöki rendeletek protokolluma 1800–1804
 - b. kötet. Püspöki rendeletek protokolluma 1852–1865

88/h. Tematikusan rendezett iratok 1898–1963

3 doboz = 0,38 ifm

- 1. doboz.
 - Nepomuki Szent János Kongregáció jegyzőkönyve és tagnyilvántartása 1781–1869
 - Jézus Szíve Társulat tagnyilvántartása 1898–1926
 - Oltáregylet jegyzőkönyve 1934–1946
 - Oltáregylet pénztárnaplója 1910–1934
 - Oltáregylet pénztárnaplója 1934–1943
 - Nőegylet jegyzőkönyve és iratai 20. század eleje
- 2. doboz.
 - örmény nyelvű kézirat töredék 19. század
 - Kármelhegyi Boldogasszony Skapuláré Társulat tagnyilvántartása 1915–1918
 - lélekösszeírás 1923
 - katolikus zászlószentelési ima 20. század eleje
 - Háborús Bizottság békével kapcsolatos iratai és nyomtatványok 1952–1954
- 3. doboz.
 - kézirat predikációk, aprónyomtatványok 19. század–20. század második fele
 - örmény nyelvű keresztút 1866 (kézirat)

313.
A Belső-Szolnoki Főesperesség iratai
1766–1959
4 doboz = 0,52 ifm

A szolnoki főesperesi kerület szerepel a pápai tizedjegyzékben (1332–1337), egyházközségeinek alapítása az egyházmegye körvonalazódásával egy időben történt. Területét több nemzet népesíti be ma is: magyarok, románok, szászok, örmények stb., de bányásztelepülései ennél sokkal összetettebb népességi és nemzetiségi képet mutatnak, ugyanis a 18–19. században Felső-Magyarország bányavidékéről, de a német és szláv nyelvterületről is számos bányászakértó telepedett meg az Északkeleti-Kárpátok és a Keleti-Kárpátok bányavidékein.

A vallásreform idején, a 16. században több plébániája a lutheránus vagy a református felekezethez csatlakozott. A kerület belső-szolnoki elnevezés alatt az 1761-es és az 1762-es évi egyházmegyei sematizmusban tűnik fel a következő plébániákkal: Csicsókeresztúr, Kapnikbánya, Dés, Beszterce, Szamosújvár és Bálványosvára. ²⁵³

Az 1782-es első nyomtatott egyházmegyei sematizmusban a kolozsi főesperességgel egyesült dobokai és belső-szolnoki kerületek (*Archidiaconatus Kolosiensi cui canonice uniti sunt Districtus Dobocensis et Szolnok interior*) elnevezés alatt tűnik fel, és nem önálló főesperességgént. Ekkor az alábbi egyházközségek tartoztak ide: Kolozsvár, Kolozs, Bács, Bálványosvára, Beszterce, Csicsókeresztúr, Dés, Erked, Fenes, Györgyfalva, Jegenye, Kapnik, Katona, Kide, Kajántó, Magyaregregy, Magyarláros, Mócs, Szék, Teke, Désakna, Kolozsmonsotor és Oláhláros. Ezek ma két főesperesi kerületbe (kolozs–dobokai és belső-szolnoki) csoportosulnak ²⁵⁴

A belső-szolnoki főesperesi kerületet 1846-ban 14 plébánia alkotta: Szamosújvár (külön örmény és latin rítusú plébániákkal), Bálványosvára, Beszterce, Csicsókeresztúr, Dés, Désakna, Kapnikbánya, Alsó-Kapnik, Magyarláros, Naszód, Oláhláros, Oláhlárosbánya (Erzsébetbánya) és Óradna. A szamosújvári örmény plébános volt egyben a főesperes is. ²⁵⁵

A 19. század második felében a főesperesi kerület Apanagyfalu plébániájával bővült (1866), majd Székkal, így 16 egyházközség alkotta. Széket a kolozs–dobokai főesperességből csatolták ide.

A belső-szolnoki főesperesi kerületet jelenleg 15 plébánia alkotja, a főesperességi hivatal a besztercei plébánián található.

Mivel a 18–19. században a szamosújvári örmény katolikus plébános egyben a kerület főesperese is volt, így a főesperességi hivatal ügyviteli iratanyagának nagyobb része is itt keletkezett. A belső-szolnoki főesperesség és a szamosújvári örmény katolikus plébánia ügyvitelére két önálló fondba csoportosul, melyek a meglévő iktatókönyvek segítségével könnyen kutathatók.

Ezt a fondot a Szamosújvári Római Katolikus Gyűjtőlevéltárban található belső-szolnoki főesperességi fondrész egészíti ki, amely 1885–2001 közötti iratanyagot foglal magába 1,69 folyóméternyi mennyiségben. ²⁵⁶

Az örmény katolikus gyűjtőlevéltárban található főesperességi iratanyagon belül kiemelkedő jelentőséggel bírnak a Protoconale Scaunului Arhidiaconal az 1766–1835 közötti

²⁵³ Báth János: *i.m.* 12, 22.

²⁵⁴ *Sematizmus*. 1782. 19–20.

²⁵⁵ *Sematizmus*. 1846. 123–136.

²⁵⁶ A belső-szolnoki főesperesség iratainak jegyzékéhez lásd Bernád Rita: *i. m.* 217–219.

időszakból, amelyek a katolikus egyházi igazságszolgáltatás alsóbb szintű fórumainak helyi bizonyítékait képviselik.

1. doboz. Iktatókönyvek:
 - a. kötet. 1877–1898 (56. iktatószámig)
 - b. kötet. 1898 (57. iktatószámtól)–1916
2. doboz. Protocollum fori archidiaconali
 - a. kötet. Főesperesi széki jegyzőkönyvek 1766–1782
 - b. kötet. Főesperesi széki jegyzőkönyvek 1794–1804
 - c. kötet. Főesperesi széki jegyzőkönyvek 1802–1835
3. doboz. Protocollum fori archidiaconali
 - a. kötet. Főesperesi széki jegyzőkönyvek 1812–1817
 - b. kötet. Főesperesi széki jegyzőkönyvek 1821–1822
4. doboz. Belső-szolnoki főesperesi kerület hivatalos iratai 1863–1959

**A Szamosújvári Örmény Katolikus Plébánia iratai
1693–2004
27,89 ifm**

Szamosújvár városát (Armenopolis) az örmények alapították a 17. század végén a régi római castrum és a Martinuzzi Fráter György által 1540-ben építtetett vár közötti területen. Az örmények I. Lipót beleegyezésével 1700-ban megvásárolták a szamosújvári vártól délre eső részt, ide telepedtek le a szászok által 1713-ban Besztercéről elűzött örmények is. majd később Gyergyószentmiklósról és a Szépvízárról is kerültek ide örmény családok. A város alapkövét 1700-ban tették le, nem sokkal a terület megvásárlása után. A város felépítése közel 15 évig tartott Oxendio Virziresco püspök vezetésével, aki I. Lipóttól kapott engedélyt az építkezésre. Szamosújvár 1786-ban II. József császártól szabad királyi városi rangot nyert.²⁵⁷

Szamosújvár ma is álló legkorábbi örmény katolikus kőtemploma az 1723–1724 között épült Salamon-templom, amely nevét építtetőjéről kapta (Simai Salamon és neje építtette).

A kicsinek bizonyuló Salamon-templom egy nagyobb templom építését tette szükségessé. Az örmény székesegyház építését 1748-ban kezdték el a négyszögű főtér déli oldalán. A szentély 1759-re készült el, az első szentmisét ekkor tartották benne. A Szentháromság tiszteletére épített templomot 1804. június 17-én szentelte fel Mártonffy József püspök.²⁵⁸ Ugyanez év augusztus 2-án a templom tornyát villám sújtotta, a torony leégett és a nagy harang eltört.²⁵⁹

Amíg az átlagos múlttal és lélekszámmal bíró plébániák iratmennyisége a Gyulafehérvári Főegyházmegyében 3–5 folyóméternyire tehető, addig ehhez képest a szamosújvári örmény katolikus plébániáé ennek majdnem nyolcszorosa. Itt természetesen a nagy mennyiség abból is következik, hogy a plébánia hivatali iratanyaga mellett több, nem egyházi jellegű fondot sikerült azonosítani és rendezni. A főesperességi iratokat – az elkülönítés nehéz volta miatt – megtartottuk a plébániai iratsorozatokban, kutatásuk iktatókönyv és egyenkénti átnézés alapján történhet.

Az iratcsoportok egyik jellegzetes vonása az az összefonódás, amelyet az örmény világi közösség mutat az egyházközséggel szemben. Ennek köszönhető az a sok és értékes világi és egyházi személyi hagyaték (Szongott Kristóf, Mály Ferenc, Alexa Ferenc, Bárány Lukács, Lukácsi Kristóf stb.), amelyet bizalmi okokból az örmény katolikus plébánia kezelésére bízta.

A szamosújvári örmény plébánia archívuma hitbuzgalmi egyesületi iratokban is bővelkedik. Az örmény közösség többféle társulatba csoportosult, fölöttébb jellemző (volt) rá a jámbor társaságokba való tömörülés, a valahova való tartozás. Már letelepedésükkor, a 18. század első évtizedeiben megalakultak a Szent Gergely, a Szent Anna, a Szűz Mária stb. elnevezésű jámbor egyletek. Egyesületeinek mennyisége ugyancsak meghaladja az átlag egyházközségben működő egyesületek számát. Olyan jellegű egyesületek domborodnak ki az örmény közösség társadalmi életéből, mint pl. a Társalkodó Kör vagy zenei téren a Fúvózenekar Egyesület. Ezeknek a társulatoknak (testvérületeknek) a jegyzőkönyvei,

²⁵⁷ Gazdovits Miklós: *Az erdélyi örmény város: Szamosújvár történetéből*. In: Helmut Buschhausen–Livia Drăgoi–Nicolae Gazdovits szerk.: *Örmény kultúra és művészet Szamosújváron*. Bukarest, 2002. 18.

²⁵⁸ Szongott Kristóf: *A szamosújvári örm. kath. nagytemplom története*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1893. 201–202.

²⁵⁹ Uő: *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája*. III. Szamosújvár, 1901. 54.

tagnyilvántartásai és egyéb iratai mind szép sorozatban fennmaradtak a 19–20. század fordulójáról. Ami a levéltári anyagok állapotát illeti, többségében jónak mondható, néhány iratcsomó azonban nedvességekárosulást szenvedett, így részleges fertőtlenítést igényel.

A szamosújvári örmény katolikus plébánia iratait a nagytemplom oratóriumaiból 2010. októberében szállítottuk át az új levéltári raktárba. Korábbi tárolási helyükön az iratokat egy térben őrizték a plébánia könyvtárával és műtárjaival együtt.

339/a. Anyakönyvek

1714–1947

7 doboz, 1 kötet = 1,26 ifm

A szamosújvári örmény katolikus plébánia korabeli eredeti anyakönyvei az erzsébetvárosihoz hasonló módon megmenekültek az államosítástól, így 1714-től napjainkig hiánytalan sorozatban maradtak fenn.

1. doboz.
 - a. kötet. Keresztelési, házassági és halotti anyakönyv 1714–1742
 - b. kötet. Személynévmutató keresztelési anyakönyvhöz 1714–1798; egyházadójegyzék 1748–1776
2. doboz.
 - a. kötet. Keresztelési anyakönyv 1742–1799
 - b. kötet. Házassági anyakönyv 1742–1826
3. doboz.
 - a. kötet. Halotti anyakönyv 1742–1826
 - b. kötet. Halotti anyakönyv 1826–1856
 - c. kötet. Személynévmutató halotti anyakönyvhöz 1742–1826
4. doboz. Keresztelési anyakönyv 1799–1825
5. doboz.
 - a. kötet. Keresztelési anyakönyv, bérmlási anyakönyv 1826–1856
 - b. kötet. Házassági anyakönyv 1826–1857
 - c. kötet. Születési anyakönyv (fogalmazványok) 1842, 1846
6. doboz.
 - a. kötet. Bérmlási anyakönyv 1804–1853
 - b. kötet. Vegyes házasságok anyakönyve 1882–1909; megtértek anyakönyve 1882–1947; kitértek anyakönyve 1883–1902; bérmlási anyakönyv 1888–1944
 - c. kötet.
 - lélekösszeírás 1760–1783
 - vegyes házasságon belüli keresztelések anyakönyve 1800–1822
 - Karácsonyi Intézet leltára 1919
 - Kovrig Leányárvaház pénzügyi leltára 1919²⁶⁰
 - örmény katolikus kegyalap pénzügyi leltára 1919
 - Simay-féle Salamon-templom leltára 1919
 - Lukácsy Kristóf-féle templomrestaurálási alap leltára 1919

²⁶⁰ A szamosújvári leányárvaházat Kovrig Tivadar alapította 1893-ban, hogy az erdélyi félárva vagy árva örmény lányoknak a nevelését biztosítsák.

- plébániai ügyiratok másolati jegyzőkönyve 1784–1804
- vegyes házasságok anyakönyve 1803–1822
- Bárány Lukács-féle alap számadása 1919
- d. kötet. Személynévmutató házassági anyakönyvhöz 1857–1913
- e. kötet. Örmény családok összeírása 1714–1741 (1943-ban készült jegyzék)
- 7. kötet. Keresztelési anyakönyv 1857. január 3.–augusztus 17.
- 8. doboz.
 - a. kötet. Halotti anyakönyv 1845–1849 (fertőtlenítendő és restaurálandó!)
 - b. kötet. Személynévmutató halotti anyakönyvhöz 1721–1742; személynévmutató házassági anyakönyvhöz 1721–1826; könyvleltár 1853
 - c. kötet. Vegyes házasságok anyakönyve 1865–1870
 - d. kötet. Katonai házasságok anyakönyve 1876–1910
 - e. kötet. Római katolikus vagy görög katolikus plébániákhoz került örmények anyakönyve 1939
 - f. kötet. Személynévmutató keresztelési anyakönyvhöz 1903–1960
 - g. kötet. Személynévmutató halotti anyakönyvhöz 1900–1960

339/b. Plébániai iratok

1693–1998

57 doboz, 5 kötet = 7,38 ífm

1. doboz.
 - időrendbe rendezett iratok: 1693, 1708, 1710, 1715, 1719, 1721, 1725, 1727, 1729, 1731–1732, 1735–1738, 1742, 1746, 1753, 1755, 1757, 1758, 1763–1765, 1768, 1770–1774, 1776–1778, 1781–1784, 1786–1797, 1799, d. n.
 - levéltári iratok leltára 1719–1738
2. doboz. 1800–1814
3. doboz. 1825–1839
4. doboz. 1840–1846
5. doboz. 1847–1851
6. doboz. 1852–1855
7. doboz. 1856–1857
8. doboz. 1858–1859
9. doboz. 1860
10. doboz. 1861–1862
11. doboz. 1863–1864
12. doboz. 1865–1866
13. doboz. 1867–1868
14. doboz. 1869–1872
15. doboz. 1873–1876
16. doboz. 1877–1879
17. doboz. 1880–1881
18. doboz. 1882–1883
19. doboz. 1884–1885
20. doboz. 1886–1887
21. doboz. 1888–1889
22. doboz. 1890–1891
23. doboz. 1892–1893

24. doboz. 1894–1895
25. doboz. 1896–1897
26. doboz. 1898–1899
27. doboz. 1900–1901
28. doboz. 1902
29. doboz. 1903
30. doboz. 1904–1905
31. doboz. 1906
32. doboz. 1907
33. doboz. 1908
34. doboz. 1909
35. doboz. 1910
36. doboz. 1911
37. doboz. 1912
38. doboz. 1913
39. doboz. 1914–1915
40. doboz. 1916–1918
41. doboz. 1919–1920
42. doboz. 1921–1922
43. doboz. 1923–1924
44. doboz. 1925–1927
45. doboz. 1928–1931
46. doboz. 1932–1935
47. doboz. 1936–1937
48. doboz. 1938–1939
49. doboz. 1940–1942
50. doboz. 1943–1945
51. doboz. 1946–1953
52. doboz. 1954–1964
53. doboz. 1971–1974
54. doboz. 1975–1980
55. doboz. 1981–1985
56. doboz. 1986–1992
57. doboz. 1993–1998

**Segédletek
1879–1966**

1. kötet. Iktatókönyv 1879. október 2. (1. iktatószámától)–1898
2. kötet. Iktatókönyv 1898. április 24.–1917. március 18.
3. kötet. Iktatókönyv 1921–1942
4. kötet. Iktatókönyv 1936–1939
5. kötet. Iktatókönyv 1943–1966

**339/c. Házassági iratok
1843–1979**

1 doboz = 0,13 ifm

1. doboz.
 - a. kötet. Házassági szabadegyezkedések jegyzőkönyve 1843–1876

- b. kötet. Házassági szabadegyezkedések jegyzőkönyve 1877–1888
- c. kötet. Házassági szabadegyezkedések jegyzőkönyve 1902–1934
- d. kötet. Házassági felmentvények jegyzéke 1857–1893
- e. kötet.
 - házassági szabadegyezkedések jegyzőkönyve 1934–1940
 - házassági iratok 1947–1979

339/d. Iskolai iratok
1857–1948
5,62 ifm

339/d-I. Elemi (fiú- és leány-) iskolák iratai
1857–1941
8 doboz, 27 kötet = 3 ifm

1. doboz.
 - elemi iskola időrendbe rendezett iratai 1857–1941
 - elemi fiúiskola számadásai 1902–1910
 - elemi leányiskola számadásai 1903–1910
2. doboz.
 - nyomtatványok, iskolai füzetek, rajzok
 - tantestület ülési jegyzőkönyve 1879–1890
 - pénztárkönyv 1885–1886
 - tananyagbeosztás 1921–1922
3. doboz. Rajzminták
4. doboz. Fiúiskola előmeneteli és mulasztási naplói 1898–1904
5. doboz. Fiúiskola előmeneteli és mulasztási naplói 1904–1908
6. doboz.
 - leányiskola tantestületének ülési jegyzőkönyvei 1881–1902
 - látogatási naplók 1880–1925
 - elemi iskolai tantestület ülési jegyzőkönyve 1920–1923
7. doboz.
 - vegyes (fiú- és leány-) elemi iskolai anyakönyvek 1925–1940
 - pénztárnapló 1923–1940
 - iskolai anyakönyvek 1925–1940
8. doboz. Leányiskolai előmeneteli és mulasztási napló 1898–1904
9. kötet. Leányiskola előmeneteli és mulasztási naplója 1879/1880–1884/1885
10. kötet. Leányiskola anyakönyve 1885/1886–1889/1890
11. kötet. Leányiskola anyakönyve 1890/1891–1894/1895
12. kötet. Leányiskola felvételi napló 1880/1881–1898/1899
13. kötet. Előmeneteli napló 1905/1906–1906/1907
14. kötet. Leányiskola anyakönyve 1895/1896–1897/1898
15. kötet. Leányiskola előmeneteli és mulasztási naplója 1907/1908–1911/1912
16. kötet. Leányiskola előmeneteli és mulasztási naplója 1915/1916–1917/1918
17. kötet. Leányiskola előmeneteli és mulasztási naplója 1918/1919–1920/1921
18. kötet. Leányiskola előmeneteli és mulasztási naplója 1921/1922

19. kötet. Leányiskola előmeneteli és mulasztási naplója 1912/1913–1914/1915
20. kötet. Fiúiskola anyakönyve és szabályzata 1890/1891–1897/1898
21. kötet. Leányiskola felvételi naplója 1898–1903
22. kötet. Leányiskola felvételi naplója 1908/1909–1913/1914
23. kötet. Leányiskola felvételi naplója 1914/1915–1918/1919
24. kötet. Elemi iskola osztályzati anyakönyvének másodpéldányai 1925/1926–1938/1939
25. kötet. Fiúiskola felvételi naplója 1898/1899–1903/1904
26. kötet. Fiúiskola előmeneteli és mulasztási naplója 1908/1909–1909/1910
27. kötet. Fiúiskola előmeneteli és mulasztási naplója 1910/1911–1911/1912
28. kötet. Fiúiskola előmeneteli és mulasztási naplója 1918/1919–1921/1922
29. kötet. Fiú- és leányiskolai osztályzati anyakönyvek másodpéldányai 1887/1888, 1903/1904, 1904/1905
30. kötet. Fiúiskola előmeneteli és mulasztási naplója 1879/1880–1884/1885
31. kötet. Fiúiskola előmeneteli és mulasztási naplója 1875/1876–1878/1879
32. kötet. Fiúiskola felvételi naplója 1904/1905–1918/1919
33. kötet. Vegyes elemi népiskolai anyakönyvek 1922/1923–1924/1925
34. kötet. Fiúiskola előmeneteli és mulasztási naplója 1915/1916–1917/1918
35. kötet. Fiúiskola előmeneteli és mulasztási naplója 1912/1913–1914/1915

339/d-II. Polgári iskola iratai 1875–1925

3 doboz, 1 kötet = 0,42 ifm

1. doboz.
 - időrendbe rendezett iratok 1875–1945
 - gyermekek beiratkozási jegyzékei 20. század első fele
2. doboz.
 - tantestületi ülések jegyzőkönyvei 1891–1923
 - iskolai bizonyítványok 1878–1902, 1921–1923
 - felvételi naplók 1919–1925
 - iktatókönyv (ügyviteli napló) 1920–1921
3. doboz. Vegyes oktatási segédanyagok, nyomtatványok 19. század vége–20. század első fele
4. kötet. Felvételi napló 1919–1925

339/d-III. Ipartanonc iskola iratai 1874–1916

2 doboz = 0,26 ifm

1. doboz. Időrendbe rendezett iratok 1895, 1910–1915
2. doboz.
 - Ipartanonc iskola bizottsági jegyzőkönyvei 1895–1916
 - tantestületi ülések jegyzőkönyvei 1883–1902
 - időrendbe rendezett iratok 1874–1909

339/d-IV. Világosító Szent Gergelyről nevezett örmény katolikus árvaház iratai 1860–1948

15 doboz = 1,94 ifm

A szamosújvári fiúárvaház alapítása Lukácsi Kristóf örmény katolikus plébános tevékenységéhez kötődik. Az árvaház tulajdonképpeni megvalósítása Lukácsi Kristóf 4000 forintos személyes adományával kezdődött 1860-ban, 4 árva gondozásával. Az árvaház alapítóinak sorába csatlakoztak Ákoncz János, Moldován Simon, Csomák Emánuel és Kapatán Márton. A plébános életében a felvett árvaifúk örmény családoknál voltak elszállásolva és csak Lukácsi Kristóf 1876-ban bekövetkezett halála után kezdődött el az intézetnek egy új épületbe való áthelyezése, amely végül 1877-ben az iskolakezdéskor következett be. A fiúárvaház egy újabb, 35.000 forintos alapítványi összeget örökölt Czetz Gergely gimnáziumi tanár halála után 1893-ban, amelyből egy új épület kivitelezését tudták fedezni Zotti Lorenzo építész tervei alapján, és így ettől az évtől már 18 árváról tudtak gondoskodni.²⁶¹ Az árvaházi jótévő Czetz Gergely földi maradványait is az új intézet kápolnájába helyezték át, az új árvaházépületet Bárány Lukács plébános s igazgató szentelte fel.²⁶²

1. doboz. Jegyzőkönyv 1860–1877
2. doboz.
 - bevételek és kiadások könyve 1911–1934
 - pénztárnapló 1926–1938
 - házi kiadások könyve 1930–1940
3. doboz. Árvaház iratai 1860–1879
4. doboz. Árvaház iratai 1880–1889
5. doboz. Árvaház iratai 1890–1899
6. doboz. Árvaház iratai 1900–1909
7. doboz. Árvaház iratai 1910–1919
8. doboz. Árvaház iratai 1920–1948
9. doboz. Árvaház gazdasági iratai 1863–1923
10. doboz. Leltárak 1905–1917
11. doboz. Nyugták 1904–1909
12. doboz. Nyugták 1912–1917, 1919–1923
13. doboz.
 - időrendbe rendezett iratok 1883–1948
 - tervrajzok 20. század második fele
 - nyugták 1903–1920
 - pénztárnaplók 1936–1948
 - növendékek törzskönyve 1903–1947
14. doboz.
 - anyakönyv 1873–1942
 - alapszabályzat 1912
15. doboz.
 - Voith Miklós ügyvéd, a Lukácsi Kristóf-féle hagyatéka végrehajtójának iratai 1879–1891 (a mezőszentjakabi regale ügye)

²⁶¹ Nagyné Lukács Klára: *A szamosújvári örmény katolikus árvaházak története*. In: Őze Sándor–Kovács Bálint szerk.: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II*. Piliscsaba, 2007. 170–171.

²⁶² Uo. 172.

- a leányárvaház építésének költségvetése 1900–1930
- a fiúárvaház iratai 1903–1926
- a fiúárvaház építésének ügyiratai és tervrajzai 1892–1893
- a fiúárvaház székházának csereügye 1944–1948

**339/e. Gazdasági iratok
1729–2004**

34 doboz = 4,2 ifm

1. doboz.
 - a. kötet. Egyházadójegyzék 1729–1780
 - b. kötet. Egyházadójegyzék 1729–1778
 - c. kötet. Egyházadójegyzék 1729–1761
 - d. kötet. Egyházadójegyzék 1769–1774
 - e. kötet. Egyházadójegyzékhez betűrendes névmutató 18. század
 - f. kötet. Egyházadójegyzékhez betűrendes névmutató 18. század
2. doboz.
 - számadáskönyv 1787–1796
 - serfőzde összeírása 1797; malom összeírása 1802
 - számadások 1826–1845, 1830–1845, 1863–1866, 1879–1944, 1890–1933
3. doboz.
 - a. kötet. Számadáskönyv (templomi) 1864–1888
 - b. kötet. Számadáskönyv (kegyalap) 1844–1879
4. doboz. Pénztárnaplók 1876–1884, 1891–1894, 1910–1912, 1920–1936
5. doboz. Pénztárnaplók 1941–1949, 1966–1977
6. doboz.
 - vagyonkimutatások 1908, 1924, 1949
 - bérházak lakáskönyvei 1939
 - bérházakkal kapcsolatos iratok 1947–1954
 - postakönyvek 1879–1894, 1921–1951
 - adóügyi iratok 1941–1944
 - alkalmazottak javadalmazásával kapcsolatos iratok 1929–1948
7. doboz.
 - főtemplom felújításával kapcsolatos iratok 1925–1932, 1946, 1960–1964
 - vitrálíum rajza és vele kapcsolatos iratok 1908
8. doboz.
 - leltárak 18. század, 1779, 1856, 1876–1877, 1880, 1907, a székesegyház leltára 1946
 - leltár 1933–1934
 - leltárak és velük kapcsolatos rendeletek 1945–1952
 - Salamon-templom leltárjai 1898, 1904
9. doboz. Gazdaságügyi iratok /1796/–1956
10. doboz.
 - számadások, költségvetések 1849–1949
 - Világosító Szent Gergely szentmisealap pénztárkönyve 1852–1920

- egyházi épületek javítására vonatkozó iratok (nagytemplom, kápolna, Státusház, Salamon-templom) 1867–1914
 - kegyes alapítványokkal kapcsolatos iratok 1870–1891
 - kölcsönző személyek nyilvántartása 1873–1897
11. doboz.
- általános biztosítási iratok 1880–1905
 - részvények 1880–1944
 - kisdédóvó intézettel kapcsolatos iratok 1881–1900
 - egyházadó-jegyzékek 1890–1944
 - jövedelemösszeírás 1896
 - kántori lak és sekrestyési lak építésével kapcsolatos iratok 1896–1898
 - adó-befizetési ívek 1898–1921
12. doboz.
- gazdasági bizottság jegyzőkönyve 1934–1935
 - Salamon-templomalap pénztárnaplója 1936–1941
 - ingatlanvásárlás (Temesváry és Tódorfi ház) 1939–1941
 - pénzügyi utasítások 1949–1952
 - szentmise alapítványok alapító okiratai 1913–1948
 - adóügyi iratok 1933–1956
13. doboz. Könyvleltárak 19. század első fele, 20. század első fele, 20. század közepe, 1948
14. doboz. Épületek bérlésével kapcsolatos iratok 1909–2004
15. doboz.
- leltárak 1944–1973
 - könyvleltárak 1938, 1962
16. doboz. Leltárak 1944–1973
17. doboz. Örmény katolikus székesegyház felújításával kapcsolatos iratok 1960–1985
18. doboz. Gazdaságügyi iratok (gáz, fűtés) 1950–1999
19. doboz. Sírhely megváltások 1955–1983
20. doboz.
- orgona javításával és átépítésével kapcsolatos iratok 1892–1962
 - templom javításával kapcsolatos iratok 1996
21. doboz. Ingatlanokkal kapcsolatos iratok 1925–1973
22. doboz. Ingatlanok összeírásával, leltározásával kapcsolatos kimutatások 1946
23. doboz. Nyugták, számlák 1849–1951
24. doboz. Nyugták, számlák 1907–1931
25. doboz. Nyugták, számlák 1932–1938
26. doboz. Nyugták, számlák 1938–1948
27. doboz. Pénzügyi okmányok 1903–1939
28. doboz. Salamon-templom nyugtái 1879–1918
29. doboz. Nyugták 1948–1950
30. doboz. Pénzügyi okmányok 1943–1945
31. doboz. Pénztári okmányok (nyugták, számlák) 1940–1941
32. doboz. Pénztári okmányok (nyugták, számlák) 1942–1946
33. doboz. Pénztári okmányok (nyugták, számlák) 1949
34. doboz. Pénztári okmányok (nyugták, számlák) 1951–1961

339/f. Társadalmi és hitbuzgalmi egyletek, intézmények iratai
1700–1949
12 doboz = 1,54 ifm

Ebbe az állagba több iratsorozatot osztottunk: a Tímár Céh iratait, különböző jámbor társulatok jegyzőkönyveit és iratait, az Ispotály anyagát, a Társalkodó Kör, a Jótékony Nőegylet, a Szamosújvári Kör, a Katolikus Legényegylet iratanyagát, valamint az Önképző Fúvózenekar jegyzőkönyveit és levelezéseit. A Nőegylet, a Rózsafüzér Társulat, a Legényegylet és az Oltárgylet kivételével más plébániák iratösszetételéhez képest egészen új társulatokkal van dolgunk.

A Karácsonyi ispotályt vagy más néven a Szegények Házát Karácsonyi Emánuel alapította 1803-ban az idős és beteg örmények ápolására 20.000 forint alaptőkéből.²⁶³ A Társalkodó Kör a Kaszinó épületében működött és tartotta rendszeres gyűléseit, melyekről pontos jegyzőkönyveket vezettek. A Fúvózenekar szervezett működése és a múlt századforduló környékén megrendezett koncertjei a helyi örmény katolikus közösség zenei tehetségét bizonyítják.

Az örmény egyházközségek életében jelen levő nagyszámú jámbor egylettel részletesebben a történeti bevezetőben ismerkedhetünk meg.

1. doboz. Tímár céh kötetei:
 - a. kötet. Tímár céh alapszabályzata 1700 (restaurálandó!)²⁶⁴
 - b. kötet. Tímár céh pénztárnaplója 1736–1874
 - c. kötet. Tímár céh közgyűlési jegyzőkönyve 1936–1946
2. doboz.
 - a. kötet. Jézus Társulat alapítólevele és tagnyilvántartása 1729. szeptember 17.–1753. május 10.
 - b. kötet. Jézus Társulat elhunyt tagjainak névsora 18. század közepe
 - c. kötet. Jézus Társulat tagnyilvántartása 1797–1855
 - d. kötet. Jézus Társulat számadáskönyve 1825–1849
 - e. kötet. Szűz Mária Társulat jegyzőkönyve 1729–1840
 - f. kötet. Szűz Mária Társulat számadáskönyve 1729–1772
 - g. kötet. Világosító Szent Gergely Társulat elhunyt tagjainak nyilvántartása 1729
3. doboz.
 - a. kötet. Intenciók szentmisék nyilvántartása 1790–1802
 - b. kötet. Szentháromság Társulat tagnyilvántartása 1729–1786; Szentháromság Társulat számadáskönyve 1853–1878
4. doboz.
 - a. kötet. Rózsafüzér Társulat jegyzőkönyve 1929. május 5.–1935. október 13.
 - b. kötet. Szent Anna Társulat jegyzőkönyve 1929. április 24.–1937. július 18.
 - c. kötet. Szent Anna Társulat törzskönyve 1935–1951
 - d. kötet. Szent Anna Társulat pénztárkönyve 1942–1947
 - e. kötet. Énekkar pénztárkönyve 1939–1944

²⁶³ Szongott Kristóf: *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája*. II. Szamosújvár, 1901. 204.

²⁶⁴ A tímár társulat alapszabályzatát magyar nyelvű kivonatban közli Szongott Kristóf: *Szamosújvár szabad királyi város monográfiája*. III. Szamosújvár, 1901. 34–36.

- f. kötet. Moldován-Csásusz alapítvány pénztárkönyve 1942–1947
5. doboz.
 - a. kötet. Hitbuzgalmi társulatok tagnyilvántartása 1898–1913
 - b. kötet. Oltáregylet törzskönyve és jegyzőkönyve 1929. április 1.–1946. szeptember 8.
 - c. kötet. Oltáregylet pénztárnaplója 1929–1934
 - d. kötet. Oltáregylet pénztárnaplója 1935–1940
 - e. kötet. Örmény katolikus nagytemplom vendégkönyve 1877–1974
 - f. kötet. Alexa Ferenc plébános vegyes tematikájú kötete (gazdasági ügyek, leltárak, lélekösszeírás) 1934–1944
6. doboz.
 - a. kötet. Szamosújvári Kör jegyzőkönyve 1891. december 20.–1897. január 11.
 - b. kötet. Szamosújvári Kör tagnyilvántartása 1892–1895
 - c. kötet. Katolikus Legényegylet jegyzőkönyve 1929–1936
 - d. kötet. Katolikus Legényegylet pénztárnaplója 1929–1937
 - e. kötet. Katolikus Legényegylet iratai 1929–1934
7. doboz. Karácsonyi Szegény Ház iratai
 - tematikusan rendezett iratok 1903–1920
 - számadások 1898–1906
 - nyugták 1915–1920
 - pénztárnaplók 1915–1920
 - pénztárkönyv 1936–1947
 - leltár 1949
8. doboz. Társalkodó Kör iratai:
 - Társalkodó Kör /Egylet/ jegyzőkönyve 1880–1899
 - Társalkodó Kör iratai 1906–1917
9. doboz. Társalkodó Kör iratai:
 - Társalkodó Kör alapszabályzata 1860
 - Társalkodó Kör tagnyilvántartása 1862–1895
 - Társalkodó Kör jegyzőkönyve 1864–1879
10. doboz. Társalkodó Kör iratai 1891–1907
11. doboz. Jótékony Nőegylet iratai:
 - tematikusan rendezett iratok 1909–1944
 - alapító tagok névjegyzéke 1928–1943
12. doboz. Önképző Fúvózenekar iratai:
 - Önképző Fúvózenekar jegyzőkönyve 1898. február 12.–1913. október 9.
 - Önképző Fúvózenekar iratai 1908–1909

339/g. Tematikusan rendezett kötetek

1737–1991

6 doboz = 0,77 ifm

1. doboz.
 - a. kötet. Szamosújvári uradalom összeírása 1737
 - b. kötet. Ördögösfüzes és Szépkényerűszentmárton birtokösszeírása 1779
2. doboz. Kegyes alapítványokkal kapcsolatos kötetek:
 - a. kötet. Kegyes alapítványok nyilvántartása 1751–1791

- b. kötet. Kegyes alapítványok betűrendes mutatója 1751–1856
- c. kötet. Kegyes alapítványok nyilvántartása 1759–1882
- d. kötet. Kegyes alapítványok pénztárkönyve 1880–1920, 1936–1947
- e. kötet. Kegyes alapítványok törzskönyve /1804/1881–1921
- f. kötet. Kegyes alapítványok nyilvántartása 1751–1783
- 3. doboz.
 - a. kötet. Visitatio canonica 1731; püspöki rendeletek protokolluma 1753–1781
 - b. kötet. Püspöki rendeletek protokolluma 1793–1813
 - c. kötet. Püspöki rendeletek protokolluma 1813–1820
- 4. doboz.
 - a. kötet. Számadáskönyv 1783–1814; püspöki rendeletek protokolluma 1820–1825
 - b. kötet. Püspöki rendeletek protokolluma 1825–1841
 - c. kötet. Püspöki rendeletek protokolluma 1841–1848
- 5. doboz.
 - a. kötet Püspöki rendeletek protokolluma 1851–1857
 - b. kötet. Püspöki rendeletek protokolluma 1858–1874
 - c. kötet. Püspöki rendeletek protokolluma 1883–1909
- 6. doboz.
 - kötet. Egyháztanácsgyűlési jegyzőkönyv 1944–1949, 1967–1991
 - kötet. Hirdetőkönyv 1957–1966
 - kötet. Sírhelymegváltási nyilvántartások 1910–1957

339/h. Tematikusan rendezett iratok

1826–1990

15 doboz = 1,95 ifm

- 1. doboz. Örmény nyelvű naptárak 19–20. század
- 2. doboz. Örmény nyelvű prédikációk 19–20. század
- 3. doboz. Örmény nyelvű imádságok, énekek, keresztutak 19. század
- 4. doboz. Meghívók, plakátok 1891–1943
- 5. doboz. Örmény nyelvű kéziratok, nyomtatványok 19–20. század
- 6. doboz. Latin és magyar nyelvű nyomtatványok 19–20. század
- 7. doboz.
 - Szamosújvár szabad királyi város képviselőtestületével kapcsolatos iratok 1849–1942
 - a katolikus autonómiai kongresszus választóinak összeírása 1897
 - Romániai Örmény Egyesülettel kapcsolatos iratok 1925–1928
 - Státussal kapcsolatos iratok 1897–1917
 - lélekösszeírás 1882
 - végrendeletek 1873–1944
- 8. doboz. Vegyes kéziratok, jegyzetek, versek 19. század vége–20. század eleje
- 9. doboz.
 - az egyházközség tulajdonjogával kapcsolatos iratok (peres iratok) 1830–1906
 - a szamosújvári kegyalap iratai és pénztárnaplója 1885–1889
- 10. doboz.
 - peres jellegű, tanúvallatási jegyzőkönyv 1841

- Szent Gergely ünnepével kapcsolatos iratok 1923–1946
 - gyűlési meghívók 1925–1947, 1973–1985
 - műemléképületekkel kapcsolatos iratok 1944–1963
 - halotti igazolások 1964–1983
 - anyakönyvi ügyiratok 1967–1971
 - konverziós veszteségek, kártalanítási ügyiratok 1934–1990
11. doboz.
- Govrik Adeodát síremlékével kapcsolatos iratok 1912–1914
 - Salamon-templommal kapcsolatos iratok 1826–1877
 - szegények között kiosztott élelmek és gyógyszerek jegyzéke 1832–1845, 1851
 - örmény katolikus egyházközség képviselőtestületének alapszabályzata 1878
 - zárandoklatokkal, utazásokkal kapcsolatos iratok 1893–1910
 - Oxendio Virziresco püspök szobrának készítésével kapcsolatos iratok 1894–1910
 - Salamon-templom felújításával kapcsolatos iratok 1900–1903
 - papok fegyelmi ügyei 1902–1908
12. doboz. Szamosújvári örmény családfakutatással kapcsolatos jegyzetek, családfák, levelezések 20. század első fele–közepe
13. doboz. Aprónyomtatványok 19–20. század
14. doboz. Aprónyomtatványok 19–20. század
15. doboz. Örmény nyelvű iratsomó 18–20. század

339/i. Személyi hagyatékok 1702–1973

19 doboz, 1 mappa = 2,41 ifm

A személyi hagyatékok állagát összesen 32 sorozat alkotja, amelyben megtaláljuk a szamosújvári örménység egyházi és világi előjáróinak, tudományos elitjének személyes és hivatalos levelezését, magánjellegű iratait. Ez a gyűjtemény – felépítését, méreteit és összetettségét tekintve – egyedi állományt képez a Gyulafehérvári Főegyházmegye eddig rendezett levéltáraiban. Az egyes személyi hagyatékokat a korábbi gyakorlattól eltérően, a nagy mennyiségre való tekintettel, római számokkal jelöltük, amelyek ilyenformán a 339. fond „i” állagának sorozatait képezik.

Az alábbiakban ismertetésre kerülő személyi irategyütteseket a lehető legnagyobb rendezetlenségben és keveredtségben a szamosújvári örmény nagytemplom oratóriumában találtuk meg bőröndökben, dobozokban, kosarakban és ládákban. A keveredtség miatt egyenként, vagyis levelenként kellett azonosítanunk az egyes személyekkel kapcsolatos iratokat, amely több személy munkáját és több fizikai időt igényelt. Az állomány személyekre történt szétbontása után derült ki, hogy több személy nagy mennyiségű hagyatékával van dolgunk.

Itt meg kell említenünk azt a sajnálatos tényt is, hogy az egykor bélyeggel ellátott levelezőlapok sarkait ismeretlen „tettes” megcsonkította, olykor mechanikus eszközzel, olykor kézi tépéssel eltávolítva a bélyegeket róluk, ami miatt a szövegrész is hiányos maradt több esetben.

Az ismertebb személyek és személyiségek iratainak ismertetését megelőzően részletesebb bevezetővel tudunk szolgálni, azonban nagyon sok olyan személy hagyatékát is közöljük, akiknek életéről és tevékenységéről nem készültek sajtó- vagy egyéb formában megjelentetett közlemények. Ez utóbbiak hagyatékát vagy hagyatéktöredékét csupán egyszerű felsorolásban tesszük közzé.

339/i-I. Szongott Kristóf (1843–1907)

1863–1907

4 doboz = 0,49 ifm

Szongott Kristóf Marosbogáton született 1843. március 21-én és Szamosújváron halt meg 1907. január 24-én. Tanárként működött, jelentős történelmi és irodalmi (műfordítói) munkásságot fejtett ki, a magyarországi és erdélyi örménység legjelentősebb kutatójaként tartják számon. Szamosújváron és Gyulafehérváron tanult. 1884–1904 között a szamosújvári örmény katolikus gimnázium igazgatója volt, 1887-ben megalapította, haláláig kiadta, szerkesztette és részben írta az *Armenia* c. folyóiratot. 1905-ben létrehozta a szamosújvári Örmény Múzeumot, amelynek első igazgatója volt. Széles körű kutató- és feldolgozó munkája során a magyarországi örmények eredetével, történetével, művelődésével és néprajzával foglalkozott. Gyümölcsöző munkásságot fejtett ki iskolai, egyházi és helytörténeti, valamint közügyi téren is. Gimnáziumi tanárként vallást, mennyiségtant, szépírást, geometriát, magyar- és német nyelvet, történelmet és fizikai földrajzot tanított. Az Erdélyi Katolikus Státus gyűlésének tagja volt, a Szent István Társulat tiszteletbeli tagjává, majd a magyarországi Néprajzi Társaság örmény szakosztályának előadójává választotta meg. Életcélja az örménység történelmi múltjának feltárása és magyar nyelvű ismertetése volt. Az általa alapított *Armenia* c. havi szemlével is ezt a célt szolgálta.²⁶⁵

Főbb művei: *Chorenei Mózes*, *Nagy-Örményország története* (fordítás örményről magyarra, Szamosújvár, 1892); *Szamosújvár, a magyar örmény metropolis írásban és képekben* (Szamosújvár, 1893); *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája 1700–1900* (Szamosújvár, 1901, 1903); *A magyarbani örmény családok genealógiája* (Szamosújvár, 1898); *A magyarországi örmények ethnographiája* (Szamosújvár, 1903).

Hivatali- és magánlevelezésének a szamosújvári plébániára való bízását az örmény katolikus egyházközségben és a helyi örmény közösségben betöltött kiemelkedő szerepe és gazdag publikációs tevékenysége indokolta. A személyi hagyatékok állagán belül Szongott Kristóf iratai az egyik legnagyobb mennyiségű anyagot képezik. Rendezése – a más személyi hagyatékokkal történt keveredettség miatt – egyenkénti különválasztással volt lehetséges.

1. doboz. Magánlevelezése 1863–1907
2. doboz. Az *Armenia* szakfolyóirattal és az Örmény Múzeum Egyesülettel kapcsolatos levelezések 1880–1907
3. doboz. Történeti és néprajzi kutatásával, valamint tanári működésével kapcsolatos jegyzetek 1872–1907
4. doboz.
 - gazdasági iratok 1870–1907
 - hivatalos levelezések 1869–1907

²⁶⁵ Rónai Aross Lajos: *Szongott Kristóf*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1901. 146–148; Gabányi János: Szongott Kristóf születésnek 100 éves évfordulója. In: *Szamosújvári M. Kir. Állami Gimnázium 1942/43 évkönyve*. Szamosújvár, 1943. 1–7.

- levelek Govrik Gergelytől 1891–1906
- halálával kapcsolatos iratok 1907

339/i-II. dr. Mály István (1830–1916)
1853–1916

5 doboz = 0,62 ifm

Dr. Mály István Szamosújváron született 1830. október 21-én, négy éves korában Ördöngösfüzesre került családjával, itt töltötte gyermekkorát. Középiskolai tanulmányait a besztercei piaristáknál és Kolozsváron, az orvosi egyetemet Pesten és Bécsben végezte el. Orvostudományi képzését 1856-ban nyerte el a pesti egyetemen, majd Kolozsvárra költözött. Mály doktor Kolozsvár városának híres orvosa volt, több tanulmányt publikált a koleráról, a kór lefolyása, kezelése és megelőzése 1873-tól foglalkoztatta. Az Erdélyi Római Katolikus Státus képviselője és a kolozsvári függetlenségi párt közgyűlési elnöke volt.²⁶⁶

1. doboz.

- egyetemi indexei 1853–1854
- doktori diplomája 1856. február 10.
- kitüntetései 1877, 1910
- hivatalos iratai 1884–1917
- halálával kapcsolatos iratok 1916

2. doboz.

- magánlevelezése, képeslapok 1870–1916
- névjegykártyák

3. doboz. Magánlevelezése 1870–1916

4. doboz. Gazdasági iratai 1865–1916

5. doboz.

- emlékalbum dr. Mály István 50 éves orvosi gyakorlatának tiszteletére 1906–1909
- emlékalbum dr. Mály István 80. születésnapjára 1910
- emlékalbum dr. Mály István 60 éves orvosi gyakorlatának tiszteletére 1916

339/i-III. Bárány Lukács (1841–1920)
1880–1917

2 doboz = 0,25 ifm

Bárány Lukács 1841. június 29-én született Szamosújvárt. A gimnáziumot Kolozsvárt, teológiai tanulmányait Bécsben végezte. Bécsben szentelték pappá 1864-ben. 1862-től gimnáziumi tanár volt Szamosújváron, 1879–1920 között Szamosújvár plébánosa, 1895-től főesperes. 1920. május 6-án hunyt el.²⁶⁷

1. doboz. Szolnok–Doboka vármegye közigazgatási bizottságától, törvényhatósági bizottsági tagként kapott iratai 1880–1915
2. doboz.

²⁶⁶ Szongott Kristóf: *dr. Mály István*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1893. 225–234.

²⁶⁷ Ferenczi Sándor: *A gyulafehérvári (erdélyi) főegyházmegye történeti papi névtára*. Budapest–Kolozsvár, 2009. 173.

- örmény püspökséggel és tudományszervezéssel kapcsolatos iratai 1883–1914
- félhivatalos és iktatás nélküli iratai 1894–1917
- meghívók, köszöntők 1907–1917
- Kossuth Lajos dedikált fényképe 1883
- Magyarörmények 1916 (kézirat)

339/i-IV. Lukácsy (Lukácsi) Kristóf (1804–1876)

1823–1889

1 doboz = 0,13 ifm

Lukácsy Kristóf, (Bethlen, 1804. március 30.–Szamosújvár, 1876. október 24.) katolikus pap, egyházi és történetíró, armenológus. Középiskolai és bölcsészeti tanulmányait Szamosújvárt és Gyulafehérvárt, a teológiát pedig a bécsi egyetemen végezte. 1827. december 20-án Bécsben örmény katolikus pappá szentelték, ezt követően 1837-ig Szamosújvárt mint segédlelkész működött. 1837–1853-ig gyulafehérvári papneveldei tanár. 1853–1855 között ugyanott gimnáziumi igazgató tanár volt. 1855–1876 között szamosújvári örmény katolikus plébános és főesperes. 40 000 forint vagyonát az általa alapított és Világosító Szent Gergelyről nevezett örmény katolikus fiúárvaháznak hagyományozta. A szamosújvári székesegyház kriptájában nyugszik. Az örmény–magyar nyelvrokonság szószólójaként írott *A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei* című munkáját a Magyar Tudományos Akadémia elismeréssel jutalmazta. Művei: *A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei* (Kolozsvár, 1870), (reprint: Budapest, 2000); *Historia Armenorum Transsylvaniae* címen latin nyelven forrásmunkát tett közzé (Bécs, 1859); *Adalékok az erdélyi örmények történetéhez* (kéziratban), *Világosító Szent Gergely élete* (kéziratban), *Örmény–magyar–latin szótár* (kéziratban).²⁶⁸

1. doboz.

- gyulafehérvári működésével kapcsolatos hivatalos iratai 1823–1856
- hagyatékával kapcsolatos iratok, gazdasági kimutatások (copftelki birtok)²⁶⁹ 1876–1889

339/i-V. Gajzágó Kristóf (1767–1855)

1786–1836

1 doboz = 0,12 ifm

Gajzágó Kristóf 1767-ben született Szamosújváron. 1802-ben szentelték pappá, majd Kerelőszentpálon a gróf Haller családnál nevelőként szolgált. 1830-tól Szamosújváron káplán, 1839-től plébános és főesperes, 1847-től iskolai felügyelő. 1855. augusztus 24-én hunyt el.²⁷⁰

1. doboz. Teológiai jegyzetei, prédikáció töredékei 1786–1836

339/i-VI. Czetz Gegely (1823–1889)

1851–1886

1 doboz = 0,13 ifm

²⁶⁸ Szongott Kristóf: *i. m.* I. Szamosújvár, 1901. 393–403.; Jakubinyi György: *i. m.* 2001. 43–44.; Gazdovits Miklós: *i. m.* 2006. 308–311.

²⁶⁹ Lukácsi Kristóf copftelki birtoka a fiúárvaház tőkéjét képezte.

²⁷⁰ Ferenczi Sándor: *i. m.* 251.

Czetz Gergely szamosújvári gimnáziumi tanár volt és az Örmény Katolikus Fiúárvaház társalapítója. Désen született 1822-ben. A gimnáziumot és a jogot Kolozsvárt végezte. 1847-től tanító a szamosújvári örmény katolikus elemi iskolában. 1861-től tanár ugyanott az örmény katolikus algimnáziumban. 1889-ben két épület és 43 000 forint készpénzadománya segítségével kibővítették a szamosújvári Világosító Szent Gergely Fiúárvaházat. Szamosújvárt hunyt el 1889. augusztus 24-én.²⁷¹

1. doboz. Kéziratok, levelezések 1851–1886

339/i-VII. Bárány István (1795–1846)

1818–1828

1 doboz = 0,13 ifm

Bárány István 1812-től szamosújvári lelkész volt. 1846. május 28-án halt meg ugyanott 51 éves korában.²⁷²

1. doboz. Két kinevezés és egy távirat 1818–1828

339/i-VIII. Merza Gyula (1878–1943)

1878–1943

1 doboz = 0,13 ifm

Merza Gyula (Kolozsvár, 1861. február 25. – Kolozsvár, 1943. december 15.) magyar néprajzkutató, az örménység kutatója (armenológus), turisztikai szakíró. Álnévei: *Ararátí, Ekefalvi, Figyelő, Sinapis, Vándor, Veridicus, Za-la*. Szülővárosa piarista gimnáziumában érettségizett, itt és a bécsi egyetemen orvosi tanulmányokat folytatott. Gazdasági pályára lépett, majd európai utazásokon a kirándulóhelyeket, üdülőket, idegenforgalmi intézményeket és tájrajzi múzeumokat tanulmányozva a *turisztikai irodalom* szakemberének képezte ki magát. Az Erdélyi Kárpát-egyesület jegyzője, főpénztárosa, Táj- és Néprajzi Múzeumának igazgatója, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület egyik alapító tagja; szerepe volt a szamosújvári Örmény Múzeum létesítésében is. Az Erdély c. honismereti folyóirat szerkesztője (1903–1908), a bukaresti Ararat örmény szaklap munkatársa (1924–1925). Néprajzi és turisztikai cikkei 1919 után a Keleti Újság, Magyar Nép, Pásztortűz, Véndiákok Lapja, Nagyváradi, Független Újság hasábjain jelentek meg. Örmény család leszármazottjaként jelentős szerepet vállalt az erdélyi örmények múltjának és szokásainak feltárásában. *A hazai örmények ethnográfiai hanyatlásának okairól és azok orvoslásáról* (Szamosújvár, 1895) c. tanulmányában feldolgozta a magyar–örmények sorskérdését, *Az örmény kereszt* (Szamosújvár, 1902) c. munkájáért XIII. Leó pápa apostoli áldással tüntette ki. Megemlékezett Szongott Kristófról, a szamosújvári Armenia c. folyóirat alapítójáról (1907); *Az örmény népköltőkről* (Szamosújvár 1907) c. munkája irodalomtörténeti forrásmunka. Összeállította az erdélyi örménység bibliográfiáját (kéziratban), az erdélyi örmények nép- és korrajzával az 1932-es Erdélyi Magyar Évkönyvben jelentkezett. Jelentősebb turisztikai munkái: *Úti emlékek a tavak országából* (Kolozsvár, 1895), *Svájci képek* (Kolozsvár, 1896), *Látogatás a külföldi alpesi klubokban* (Kolozsvár, 1897), *Az Erdélyi Kárpát Egyesület története*

²⁷¹ *Magyar Katolikus Lexikon*. II. Budapest, 1993. 313; Szongott Kristóf: *Czetz Gergely*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1894. 44–46.

²⁷² Ferenczi Sándor: *i. m.* 713.

(közlemény az Erdély 1930/4–5 számából), *A magyar turistaság keletkezése Erdélyben* (fejezet *A magyar sport ezer éve* c. munkában, Budapest, 1930).²⁷³

1. doboz.

- levelezések 1878–1920
- gyászjelentés 1943

**339/i-IX. Dobos Joachimné szül. Donogán Mária (1878–1943)
1912–1942**

1 doboz = 0,12 ifm

Dobos Joachimné a szamosújvári Jótékony Nőegylet elnöknője volt.

1. doboz. Levelezések 1912–1942

**339/i-X. Csipkés Károly
1702–1885**

1 doboz = 0,13 ifm

1. doboz. Diplomák, bizonyítványok 1702–1885

**339/i-XI–XVI. Jakabfi János, Bocsánczi Róza, Simon Gyula, Dobos Joachim,
Délczeg Ferenc, Alexa Ferenc
1878–1943**

1 mappa = 0,13 ifm

1. mappa.

XI. Jakabfi János (1779–1791)

Jakabfi János Madéfalván született. Csíksomlyón (1743) és Kolozsváron (1747–1748) tanult a jezsuitáknál.²⁷⁴ 1779–től Szamosújvár plébánosa volt egészen 1791. szeptember 3-án bekövetkezett haláláig.²⁷⁵

- doktori diplomája 1751. június 21.
- egyéb kinevezései 1751, 1757, 1764

XII. Bocsánczi Róza

- oklevél 1878

XIII. Simon Gyula

- éremkitüntetés 1885

XIV. Dobos Joachim (1847–1912)

- emléklap 1893

XV. Délczeg Ferenc

- végelbocsátó levél 1912

XVI. Alexa Ferenc

²⁷³ Mály István dr.: *Merza Gyula irodalmi tevékenysége*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1905. 353–356.; *Romániai magyar irodalmi lexikon: Szépirodalom, közzírás, tudományos irodalom, művelődés* III. (Kb–M). (Főszerk. Dávid Gyula.) Bukarest, 1994. 547.

²⁷⁴ Ferenczi Sándor: *i. m.* 280.

²⁷⁵ Szongott Kristóf: *i. m.* I. Szamosújvár, 1901. 373–376.

Alexa Ferenc 1890. október 27-én született Szamosújváron. Bécsben szentelték pappá 1914-ben. Erzsébetvárosi szolgálata után (1917–1935), 1935-től haláláig Szamosújvár plébánosa volt. Hívei körében terjesztette az örmény nyelv ismeretét. Művei: *Örmény szentmise* (Kolozsvár 1919), *1000 szóból álló Magyar-örmény Szótár* (Erzsébetváros 1922).²⁷⁶

- kinevezések, hivatalos levelek 1929–1957

339/i–XVII–XXXIII. Veres László, Patrubán Zakariás, Kapatán Márton, dr. Esztegár László, dr. Molnár Antal, Harag Regina, Turcsa Mihály, Gogomán Malvin, Papp Gusztáv, Mártonffi Márton, Délczeg család (Ferenc, Ilona és Mária), Grigore Covaciu, dr. Lengyel András, Sáhin Bertalan, Kovács Mária, Alexa Ferenc
1835–1973

1 doboz = 0,13 ifm

1. doboz.

XVII. Veres László

- líceumi bizonyítvány 1835. július 10.

XVIII. Patrubán Zakariás

- szerkereskedési szabadalom 1847

XIX. Kapatán Márton (1813–1891)

Kapatán Márton 1813. november 11-én született Szamosújváron. Gimnáziumi tanulmányait szülővárosában és Kolozsváron, a filozófiát és a jogot Nagyváradon végezte. Teológiai tanulmányait a csanádi püspökségen kezdte meg, majd Gyulafehérváron folytatta, 1839-ben szentelték pappá. Kézdiszentkeresztben (Kézdipolyánban), Marosvásárhelyen, Szilágysomlyón (tanár), Zalatnán (tanár is), Topánfalván (ellátva Abrudbányát és Aranyosbányát is), Sepsiszentgyörgyön és Verespatakon tevékenykedett lelkészként és olykor tanárként is. Két évig tartó verespataki működése idején a kerület főesperese is volt egyben. Második zalatnai szolgálatát követően Gyulafehérvárra került kanonoknak, majd később a szeminárium rektorává nevezte ki Fogarassy püspök. A szemináriumot 1875–1883 között igazgatta. Betegsége miatt hazatérését kérelmezte a püspöktől. Szamosújvári lelkészisége alatt, 1891. március 8-án halt meg, a szamosújvári örmény nagytemplomba temették.²⁷⁷

- verespataki szolgálati idejéből származó iratok 1870–1871
- 1 db levél 1910

XX. dr. Esztegár László (1870–1908)

Esztegár László ügyvéd, Takarékpénztár Rt. igazgatója, Szolnok–Doboka vármegye és Szamosújvár város képviselője volt. Több tanulmánya jelent meg az *Armenia* havi szemlében.

- iskolai bizonyítványa és személyi iratai 1870–1904

XXI. dr. Molnár Antal (1847–1902)

Dr. Molnár Antal országgyűlési képviselő volt. Több tanulmányt közölt a Szamosújváron megjelenő *Armenia* havi szemlében az örmény nyelvről, jogról és egyéb, örménységgel kapcsolatos történeti témákról. Szongott Kristóf méltán emlékezik meg róla az *Armenia* 1898-as évi 3. számában, kiemelve képviselőként az erdélyi örménység érdekében kifejtett politikai érdemeit.²⁷⁸

- hivatalos iratai 1877–1906

XXII. Haraga Regina (1883–1935)

²⁷⁶ Jakubinyi György: *i. m.* 2001, 39.

²⁷⁷ Szongott Kristóf: *i. m.* III. Szamosújvár, 1901. 181–184.; Ferenczi Sándor: *i. m.* 289.

²⁷⁸ Szongott Kristóf: *dr. Molnár Antal*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1898. 66–68.

- hivatalos és magánjellegű iratai 1883–1935

XXIII. Turcsa Mihály

Turcsa Mihály segédlelkész volt Szamosújváron.

- kinevezések, megbízások 1886–1926

XXIV. Gogomán Malvin (1887–1956)

Gogomán Malvin tanítónő volt.

- Igazolványok, bizonyítványok 1897–1956

XXV. dr. Papp Ágoston (Gusztáv) (1878–1938)

Dr. Papp Ágoston városi tanácsos volt.

- jogdoktori diplomája 1903. június 26. (külön tekercestartóban)
- két db levél 1910

XXVI. Mártonffi Márton (1848–1917)

Mártonffi Márton országgyűlési képviselő, az iparoktatás országos főigazgatója és a Lipót-rend lovagja volt. 1848. március 15-én született Szilágyrécsén, középiskolai tanulmányait Szamosújváron és Kolozsváron végezte. Papi pályájának megszakítása után Pesten folytatta tanulmányait, majd tanári és tanfelügyelői tevékenységet folytatott Kassán és Temes megyében. Számos szépirodalmi, politikai és pedagógiai tanulmánya jelentet meg különböző szaklapokban, kiváló magyar nyelvtankönyvet szerkesztett. 1893-ban az ipari- és kereskedelmi tanonciskolák országos felügyeletével bízták meg, 1894-ben királyi tanácsosi címet kapott, majd 1896-tól az iparoktatás országos főigazgatójának nevezték ki.²⁷⁹

- örménységgel kapcsolatos kéziratok, levelezések 1912–1915

XXVII. Délczeg Ferenc, Ilona és Mária

- családi iratok, levelezések 1912–1942

XXVIII. Grigore Covaciu (1886–)

- személyes és peres iratai 1915–1930

XXIX. dr. Lengyel András

- doktori diploma 1930

XXX. Sáhín Bertalan (1903–1974)

Sáhín Bertalan 1903. április 28-án született Szamosújváron. Teológiai tanulmányait Bécsben végezte, itt szentelte pappá 1928-ban Govrik Gergely mechtarista főapát-érsek. 1971-ben pápai prelátusnak nevezték ki. Gyergyószentmiklóson hunyt el 1974. május 5-én, sírja a helyi örmény katolikus temetőben található.²⁸⁰

- hivatalos iratai 1953–1973

XXXI. Kovács Mária

- személyes iratai 1957–1970

XXXII. Alexa Ferenc

Alexa Ferenc tanító volt.

- személyes iratai 1869–1899

Azonosítatlan személyi hagyatékok 19. század vége–20. század eleje.

339/j. Fényképtár
19. század–20. század
4 doboz, 1 mappa = 0,65 ifm

²⁷⁹ Szongott Kristóf: *Mártonffy Márton*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1903. 33–41.

²⁸⁰ Jakubinyi György: *í. m.* 2001. 35.

Ekkora mennyiségű és ilyen összetételű fényképgyűjteménnyel nem találkoztunk a Főegyházmegye eddig rendezett 150 plébániai levéltára esetében még. A fényképek régiségüknél fogva nemcsak fotótörténeti értékükkel tűnnek ki, hanem társadalomtörténeti forrásként is jól használhatók. Az elbűvölő családi- és egyéni beállított felvételeket, elképzelhető, hogy teljes levéltári hagyaték keretében bízták a plébánia, illetve az Örmény Múzeum Egyesület őrzésére. Többségük hátulján jól kivehető az Örmény Múzeum Egyesület bélyegzője. Mivel a második világháborút követően az Örmény Múzeum Egyesület tárgyi hagyatékának nagyobb része állmosításra került, így ez a kis gyűjteményrész megmenekült az állami közgyűjteménybe való tömörítéstől. Az állományt érdemes lenne darabszinten is rendezni – az ábrázolt személyek azonosításának kudarcával számolva, ugyanis egy általános középszintű levéltári rendezés keretei nem engedik meg ezt a tevékenységet is, látványuktól fogva pedig időszakos kiállítás keretében a széles közönségnek is ajánlatos lenne bemutatni.

1. doboz.
 - fényképek papokról
 - fényképek épületekről, természetről
2. doboz. Családi képek
3. doboz. Világi személyeket ábrázoló fotók (451 db)
4. doboz. Vegyes tematikájú fényképek
5. mappa. Vegyes fényképek

339/k. Gyászjelentések

1851–1962

11 doboz = 1,32 ifm

A gyűjtőlevéltár gyászjelentés-gyűjteménye úgyszintén egyedi a plébániai levéltárak történetében. Értékes személyes adattárt képez, egyházi és világi személyek nekrológjait foglalja magába, amely elengedhetetlenül fontos adatokkal szolgál a családfakutatáshoz. A gyűjteményt betűrendbe rendezték, melynek eredeti rendjét megtartottuk. A közeljövőre a teljes, betűrendbe szedett gyűjtemény digitális hozzáférhetőségét tervezzük a Főegyházmegye levéltári honlapján.

1. doboz.
 - A: 1871–1949
 - B: 1868–1955
2. doboz.
 - C: 1867–1942
 - D: 1869–1941
3. doboz.
 - E: 1870–1967
 - F: 1865–1955
4. doboz.
 - G: 1851–1949
 - H: 1878–1941
5. doboz.
 - I: 1862–1942
 - J: 1863–1948

- K: 1871–1942
- 6. doboz.
 - L: 1873–1940
 - M: 1864–1947
- 7. doboz.
 - N: 1872–1943
 - Ny: 1886–1912
 - O: 1884–1942
- 8. doboz. P: 1878–1931
- 9. doboz.
 - R: 1882–1947
 - S: 1885–1922
 - Sz: 1872–1914
- 10. doboz.
 - T: 1863–1948
 - U: 1889–1929
 - V: 1868–1935
- 11. doboz.
 - W: 1876–1911
 - Z: 1885–1920
 - A–Z: 1882–1904
 - német nyelvű gyászjelentések 1904–1917
 - román nyelvű gyászjelentések 1871–1916
 - papok nekrológjai 1888–1962

339/1. Metszettár²⁸¹

18–20. század

1 mappa = 0,2 ifm

1. A máriaradnai Skapulárs Boldogasszony kegyoltár ábrázolása, 1700 körül, j.n., 44,3×33 cm
2. Szeplőtelen fogantatás (Immaculata Conceptio), 18. század közepe, j.n., örmény felirattal, 42×24,5 cm
3. Nisibi Szent Jakab püspök, 18. század közepe, j.n., örmény felirattal, 41,5×29 cm
4. Örményország pusztulásának allegóriája, 19. század vége, j.n., 42×29,5 cm
5. Vehaphar T. T. Mekertics, a krími örmények katolikosza, 19. század, j.n., 66×48 cm (2 db)
6. Azária Aristáges caesareai érsek és főapát a bécsi mechitarista kolostorban, 19. század, j.b.l.: „Rajzolta kőre Lukáts Sándor”, j.j.l.: „Hartinger Antal Bécs”, 36×25 cm – 2 db, 42,5×32 cm – 1 db (3 db)

²⁸¹ A metszetek darabszintű jegyzékét drd. Pál Emese művészettörténész készítette. Segítőkész közreműködését és precíz munkamódszereit ezúton is hálásan köszönjük. Rövidítésjegyzék: j.n. – jelzés nélkül; j.j.l. – jelezve jobbra lent; j.b.l. – jelezve balra lent; j.l. – jelezve lent.

7. Boldog Gomidasz (Komitasz) mártír, örmény pap, zeneszerző, 20. század eleje, j.b.l.: „Proprieta Riservata”, j.j.l.: „Tip. S. Lega Eucaristica Milano”, 35×25 cm– 2 db, 30×22 cm– 1 db (3 db)
8. Hajk, 19. század vége, örmény és orosz felirattal, 65×44 cm
9. Öt örmény költő (Nazarean, Abovean, Alisan, R. Patkanean, Raffi) arcképe örmény feliratokkal 19. század vége, j.n., 41×43 cm
10. Sebastei Mechitar apát, 19. század, j. örményül: „Lsznkoc H. V. Melk”, 31×22 cm
11. Artasesz örmény király, 1896, örmény és orosz felirattal, 50×41 cm
12. Harminckét szűz mártíromsága 1794-ben, 19. század második fele, j.j.l.: „M. Bartalot pinxit”, 32×27 cm
13. Szent őrzőangyalok és védőszentek, 19. század, j.n., 18×11 cm
14. Jézus Krisztus keserves kínszenvedése, 1866, j.l.: „Pesten 1866. Nyomatja és kiadja Bucsánszky Alajos. (Ősz utca 20 szám)”, 44×36 cm
15. Az apostolok sírjához viszik Szűz Máriát, 19. század második fele, j.b.l.: „Daniel Editeur, 61 rue de Vaugirard, Paris, au St Couer de Marie”, j.j.l.: „Imp Lemercier, Paris”, 47×32 cm
16. Szent Magdolna Zsófia, 19. század vége, j.b.l.: „Fotot. G.&M. Piazza Pigna 53 Roma”, 35×25 cm (3 db)
17. Szent Magdolna Zsófia, 20. század eleje, j.j.l.: „Fotot. G.&M. p. pigna 53 Roma” 34,5×25 cm, 38×28,5 cm, (2 db)
18. A jezsuita Claudio de la Colombière, 20. század első fele, j.b.l.: „Proprieta Riservata”, j.j.l.: „Tip. S. Lega Eucaristica Milano”, 45×31 cm
19. Páduai Szent Antal, 19. század vége, j.n., 25×16,5 cm
20. XIII. Leó pápa, 19–20. század fordulója, j.j.l.: „Hamböck”, j.l.: „Reproduction des von Sr Heiligkeit der Stadt München geschenkten Originalgemäldes.”, 31×22 cm
21. X. Piusz pápa, 20. század eleje, j.n., 30×22,5 cm
22. Haynald Lajos püspök, 19. század közepe, j.n., 23×20 cm
23. Fogarassy Mihály püspök, 19. század második fele, j.j.l.: „Ny Grund V Budapest”, j.l.: „Kiadja Vereby Soma”, 42×29 cm
24. I. Ferenc császár és Mária Lujza császárnő, 19. század eleje, j.n., 37×27 cm
25. Mária virág, 20. század eleje, j.n., 27×20,5 cm
26. Hunyadi János a várnai csatában, 19. század második fele, j.b.l.: „Weber Henrik eredeti rajza után kőre rajzolta Marastoni József”, j.j.l.: „Nyomt Engell és Mandello Pesten”, 47,5×34 cm
27. Tompa Mihály portréja, 1858, j.b.l.: „Barabás 857.”, j.j.l.: „J. Axmann & J. Benedict sc. 858.”, 28×20 cm
28. Eötvös József portréja, 19. század, j.b.l.: „Rajz. Barabás”, j.j.l.: „Metz. Mahlkecht”, j.l.: „Nővilág, Kiadja Heckenast Gusztáv”, 27,8×18,5 cm
29. Kölcsey Ferenc portréja, 1863, j.b.l.: „Festé Einsle. Rajz. Ender.”, j.j.l.: „Metsz. Schwerdgeburth.”, j.l.: „Melléklet a „Nővilág” 49. számához”, 26,5×16,5 cm
30. Bajza József portréja, 19. század, j.b.l.: „rajz Barabás.”, j.j.l.: „Aczélba metszé Mahlkecht” j.l.: „Nővilág, Kiadja Heckenast Gusztáv”, 28×19 cm
31. Czuczor Gergely portréja, 19. század, j.b.l.: „Festette Barabás 1837. Másolta 1858.”, j.j.l.: „Véste Axman József Bécsben.”, j.l.: „Nővilág, Kiadja Heckenast Gusztáv Pesten”, 28×20,5 cm
32. Jókai Mór portréja, 19. század, j.b.l.: „Barabás. 858.”, j.j.l.: „Jos. Axmann sculps.”, j.l.: „Nővilág, Kiadja Heckenast Gusztáv Pesten”, 28×20,5 cm

33. Arany János portréja, 19. század, j.b.l.: „Barabás del. 856.” j.j.l.: „Jos. Axmann sculps”, j.l.: „Nővilág, Kiadja Heckenast Gusztáv Pesten”, 28×16 cm
34. Gróf Széchenyi István 1860-ban, 19 század második fele, j.j.l.: „Barabás 860”, j.b.l.: „Nyom. Reiffenstein és Rösch”, j.l.: „Kiadja Pfeiter Ferdinánd”, 42×29 cm
35. Lukácsy Kristóf portréja, 19 század vége, j.n. 23,5×16 cm
36. Sauer Ignác egyetemi tanár, 19. század második fele, j.j.l.: „Barabás 859”, j.b.l.: „Nyom. Reiffenstein és Rösch Bécsben”, 42,5×27 cm
37. Mózes megtalálása, 19 század, j.b.l.: „Veronese pinxit”, j.j.l.: „W. French sc”, j.l.: „Druck u Verlag d Englischen Kunstanstalt v A. H. Payne Leipzig u Drezden”, 28×21 cm
38. A rézkígyó, 19 század, j.j.l.: „A. H. Payne sc.”, 26,5×20 cm
39. Jeruzsálem látképe, 19 század, j.b.l.: „Alexius Geyer”, j.j.l.: „A. H. Payne sc.”, j.l.: „Printed and Published for the Proprietors A.H. Payne Leipzig & Dresden.”, 28,5×21 cm
40. Jákob álma, 19 század, j.b.l.: „Ferd. Bol pinx.” j.j.l.: „A.H. Payne sc.”, j.l.: „Druck u Verlag d Englischen Kunstanstalt v A. H. Payne Leipzig u Drezden”, 28×21 cm
41. Nápolyi bérkocsi, 19 század közepe, j.b.l.: „Peingret”, j.j.l.: „W French sc”, j.l.: „Druck u Verlag d Englischen Kunstanstalt v A. H. Payne Leipzig u Drezden”, 28×22 cm
42. Rubens remekműve, 19. század, j.n., 31,5×23,5 cm (21 db)
43. A cegei tó a kastély erkélyéről nézve, 19. század vége, j.j.l.: „Fénynyomat Divald K. Eperjes”, 28×20 cm
44. Gróf Kornis Viktor kastélya Szentbenedeken, 19. század vége, j.j.l.: „Fénynyomat Divald K. Eperjes”, 28×20 cm
45. Salamon tornya Visegrádon, 19. század, j.b.l.: „L. Rohboch delt.”, j.b.l.: „F. Hablitschek sculps.”, j.l.: „Druck & Verlag v. G. G. Lange in Darmstadt. / Lauffer és Stolp bizományában Pesten”, 25,5×16,5 cm
46. A váci temető Pesten, 19. század, j.b.l.: „L. Rohboch delt.”, j.j.l.: „G.M. Kurz sculpt.” j.l.: „Druck & Verlag v. G. G. Lange in Darmstadt. / Lauffer és Stolp bizományában Pesten”, 25,5×16,5 cm
47. Eger az északi oldalról, 19. század, j.b.l.: „L. Rohboch delt.”, j.j.l.: „G. Hess sculps.”, j.l.: „Druck & Verlag v. G. G. Lange in Darmstadt / Lauffer és Stolp bizományában Pesten”, 25,5×16,5 cm
48. Szomolnok bányaváros újonnan renovált temploma, 20. század eleje, j.l.: „Hornyánszky Viktor nyomása”, 24,5×16 cm
49. Sněžka látképe, 19. század közepe, j.b.l.: „Würbs delin.”, j.j.l.: „Gh Daumerlang sculp.”, j.l.: „Sklad Synů Bohumila Haase”, 28×23 cm
50. Szent Jakab templom, Kutná Hora (Chram Sw Jakuba w Kutné Horé), 19. század, j.b.l.: „C. Würbs”, j.l.: „Sklad Synů Bohumila Haase”, 27,5 ×23 cm (2 db)
51. Washington látképe (Kapitol we Washingtoné), 19. század, j.l.: „Sklad Synů Bohumila Haase”, 27,5×23 cm
52. Szent Borbála templom (Chram sw. Barbory), Kutná Hora, j.b.l.: „W. Kandler del.”, j.j.l.: „B.C. Shmidt sc.”, j.l.: „Sklad Synů Bohumila Haase”, 27,5 ×23 cm
53. Konstantinápoly falai (Hraby Carihradské), 19. század, j.l.: „Sklad Synů Bohumila Haase”, 27,5×22,5 cm
54. Jótékonyosság (Dobrocinnost), 19. század, j.j.l.: „Baumann sc.”, j.l.: „Sklad Synů Bohumila Haase”, 17,5×23 cm

55. Widen város látképe, 19. század, j.j.l.: „K. Schmidt del. et sc.”, j.l.: „Sklad Synů Bohumila Haase”, 28×23 cm
56. Bolgár életkép (Bulharska Wes.), 19. század, j.l.: „Sklad Synů Bohumila Haase”, 27,5 ×23 cm
57. Madrid, a spanyolok legfontosabb városa (Madrid hlavní město ve Španělich), 19. század, j.j.l.: „Leopold Burckhart sculp. Vienna”, j.l.: „Sklad Synů Bohumila Haase”, 27,5 ×23 cm (2 db)
58. Római pástorfű (Římský pastoušek), 19. század, j.j.l.: „A. Wildner”, j.l.: „Sklad Synů Bohumila Haase”, 27,5 ×23 cm
59. Az athéni akropolisz (Akropolis w Athenách), 19. század, j.b.l.: „R v Heideggen del”, j.j.l.: „C. Daumerlan fc 46”, j.l.: „Sklad Synů Bohumila Haase”, 27,5 ×23 cm

339/m. Pecséttár
19–20. század
1 doboz = 25 db

A SZÖKGYL pecsétygyűjteménye 25 darab pecsétnyomóból áll, amelyek hajdan egyházi, iskolai és különböző társadalmi intézmények hivatalos ügyeinek hitelesítéséhez szolgáltak.

1. Szamosújvári Jótékony Nőegylet
2. Az örmény szertartású katolikusok apostoli kormányzósága
3. Ellenőrizve és átnézve tőlünk
4. Örmény katolikus plébániahivatal
5. Szamosújvári Örmény Katolikus Népiskolák 1894
6. Szamosújvári Társalkodó Egylet 1860
7. Szamosújvári Örmény Katolikus egyház Gazdasági Hivatala
8. Szamosújvári Örmény Katolikus Árvaház Intézet
9. A Leányárvaház főnöknője
10. Római Katolikus Leányárvaház – Kovrig Róbert
11. Örmény Múzeum Egyesület
12. Örmény Katolikus Egyház Énekkar
13. Örmény Katolikus Elemi Iskola
14. Örmény Katolikus Fiúárvaház
15. Szent Gergely Örmény Római Katolikus Fiúárvaház
16. Leányárvaház
17. Világosító Szent Gergelyről nevezett fiúárvaház
18. Szent Gergely Alap 1851–1900 Kolozsvár
19. Könyv
20. Fizetve
21. Fizetve
22. Nyomtatvány
23. Törölve
24. Ajánlva
25. Ismeretlen

339/n. Térképtár
19–20. század
1 doboz = 0,12 ifm

1. doboz. Vegyes térképek 19–20. század.

339/o. Tervtár

19–20. század

1 mappa = 0,12 ifm

A levéltár tervrajzgyűjteménye a szamosújvári örmény katolikus plébánia tulajdonában és kezelésében lévő épületek teljes vagy részleges építészeti rajzaiból áll.²⁸²

1. A szamosújvári örmény katolikus leányárvaház tervrajzai: homlokzat és keresztmetszet – 1901
2. A szamosújvári örmény katolikus leányárvaház tervrajzai: alaprajz, keresztmetszet, homlokzat – 1901
3. A szamosújvári örmény katolikus leányárvaház tervrajzai: föld közötti pincealap – 1901
4. A szamosújvári örmény katolikus leányárvaház tervrajzai: keresztmetszet – 1901
5. A szamosújvári örmény katolikus leányárvaház tervrajzai: metszet oldalmetszettel – 1901
6. A szamosújvári örmény katolikus leányárvaház tervrajzai: két fásszín terve – 1901
7. A szamosújvári örmény katolikus leányárvaház tervrajzai: földszinti alaprajz – 1901
8. A szamosújvári örmény katolikus leányárvaház tervrajzai: pincealaprajz – 1901
9. Az örmény katolikus leányárvaház tulajdonát képező „fácsebinye” volt vendéglőépület átalakítási, kibővítési terve – 1902
10. Az örmény katolikus fiúárvaház homlokzatterve Lorenzo Zotti szignójával – 1893 körül
11. Az örmény katolikus fiúárvaház alaprajza Lorenzo Zotti szignójával – 1893 körül
12. Az örmény katolikus fiúárvaház tervrajzai: alaprajz, homlokzat, keresztmetszet – 19. század vége
13. A Szentháromság-templom főoltárának terve – 19. század első fele
14. A plébániaépület főkapujának rajza – 19. század második fele
15. A Lukácsi-féle kápolnába építendő sírbolt tervrajza
16. Városrendezési terv (ismeretlen tér) – 19. század második fele
17. A rettegő istálló terve: alaprajz, keresztmetszet, homlokzati terv – 1863
18. Az örmény katolikus székesegyház alaprajza (kripták) – 20. század második fele

339/p. Címertár

19–20. század

1 mappa = 0,12 ifm

A főegyházmegye levéltári anyagában ez egy egyedülálló gyűjtemény, amely családi- és halotti címerrajzokat foglal magába. A látványukkal is elbűvölő heraldikai ábrázolások tulajdonosait az alábbiakban egyenként ismertetjük.

1. Idősebbik Beodrai Karátsonyi László címere – 19. század²⁸³

²⁸² A tervrajzok jegyzékelését drd. Pál Emese művészettörténész végezte. Lelkes és segítőkész munkáját ezúton is köszönjük.

2. Izay alias Huszthy család címere – 19. század
3. Simai (Simay) család címere – 1843²⁸⁴
4. Markovits család címere – 1843²⁸⁵
5. Beodrai Karátsonyi Ferenc címere – 1881
6. Lompérdi Korbuly Géza²⁸⁶ címere – 1890²⁸⁷
7. Simay Gergely címere – 1909 (2 db)
8. Czegei és szentgyeydi gróf Wass Ármin címere – 1914
9. Lompérdi Korbuly Bogdán²⁸⁸ címere – 1911

²⁸³ A család eredetéről és a címről bővebben lásd Temesváry János: *A gróf Karácsonyi család őse és genealogusaink*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1892. 42–47; Uő: *A gróf Karátsonyi család ősi nemessége és czímerbővítései*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1892. 72–77.

²⁸⁴ A Simay családot 1760-ban emelte nemesi rangra Mária Terézia. Az ekkor kelt címereslevél szövegét közölte Temesváry János: *Simay család*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1895. 266–273.

²⁸⁵ A Markovics család nemesi címerét 1839-ben szerezte. A címereslevél szövegét közölte Temesváry János: *Márkovics család (kis-terpesti)*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1895. 256–261.

²⁸⁶ Lompérdi Korbuly Géza Korbuly Bogdánnak volt a fia. Lásd Szongott Kristóf: *A Korbuly család*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1907. 27.

²⁸⁷ A Korbuly család címerét 1879-ben szerezte. A címereslevél szövegét közölte Temesváry János: *Korbuly család (lompérdi)*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1895. 56–59.

²⁸⁸ Lompérdi Korbuly Bogdán a kolozsvári Nemzeti Színház intendánsa volt. Életrajzi adataihoz bővebben lásd Merza Gyula: *Lompérdi Korbuly Bogdán*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1906. 177–180.

345.
Az Örmény Katolikus Apostoli Kormányzóság iratai
1930–1991
10 doboz = 1,2 ifm

Az örmény katolikus egyházi igazgatás – mint azt már többször említettük – már az örmény katolikus uniót követően kialakult. Oxendio Virziresco püspök halála után a Szentszék püspök helyett 1716-ban Budakovich Lázárt nevezte ki az erdélyi örmények apostoli vikáriusává „cum iure ordinandi”, erdélyi örmény főesperessé és szamosújvári plébánossá, aki 1721-ig viselte ezeket a tisztségeket. 1721-ben rövid ideig Jónás szebasztei örmény katolikus püspök volt Mártonffy György erdélyi római katolikus püspök suffraganeusa és örmény vikáriusa. Távozása után Theodorovich Mihály lett az örmény apostoli vikárius és az erdélyi örmény főesperes egészen 1760. január 3-ig. III. Károly király 1738-ban engedélyezte az erdélyi örmény püspök választását, azonban a Szentszék és az örmények nem tudtak megegyezni. Róma végül 1741. augusztus 28-án elfogadta azt a kérést, hogy a négy örmény plébániát az erdélyi római katolikus püspök kormányozza. Mária Terézia Theodorovich Mihályt 1758-ban kinevezte örmény püspöknek, de a kinevezés végrehajtását Dániel Tódor királyi örmény tanácsos nem tette lehetővé.²⁸⁹

A szamosújvári örmény apostoli kormányzóságot a román konkordátummal alapították meg 1930. június 5-én, és közvetlenül a Szentszéknek rendelték alá. A kommunista időben nem ismerték el az önálló örmény kormányzóságot, 1951. december 27-én megszüntették, de a plébániák a gyulafehérvári római katolikus egyházmegye keretében továbbra is működhettek. Az örmény katolikus plébániákat Lengyel Zoltán apostoli kormányzó 1953. június 22-én adta át közigazgatásilag a gyulafehérvári római katolikus püspökségnek. A rendszerváltás után Bálint Lajos gyulafehérvári érsek kérésére a Szentszék 1991. június 13-án kinevezte dr. Jakubinyi György akkori segédpüspököt örmény apostoli kormányzónak, aki mindmáig képviseli az intézményt.²⁹⁰

Az örmény apostoli kormányzás ma is létezik egyházjogilag, államilag viszont – személyzet hiányában – nincs elismerve, így a négy örmény szertartású katolikus plébánia továbbra is a gyulafehérvári főegyházmegye keretében működik.

Levéltári anyagának törzsrészét Szamosújváron, néhány doboznyi részét pedig Gyergyószentmiklóson őrizték az apostoli vikárius pasztorációs működési helyétől függően. Hivatalos iratait tematikus rendszerbe gyűjtötték, az egyes tárgykörökhöz tartozó, több évből származó iratokat külön dossziékba helyezték. A levéltár rendezésénél a kezdetben kialakított rendszert megtartottuk.

1. doboz. Tematikusan rendezett iratok 1931–1939
2. doboz.
 - örmény katolikus plébániák anyakönyvi másodpéldányai 1930–1960
 - örmény katolikus plébániák leltárai (1917) 1934–1952
 - iktatókönyv 1945–1949
 - könyvleltárak (Gyergyószentmiklós, Szépvíz, Erzsébetváros) 1948
3. doboz. Tematikusan rendezett iratok 1931–1951
4. doboz. Tematikusan rendezett iratok 1931–1951
5. doboz. Tematikusan rendezett iratok 1940–1947

²⁸⁹ Jakubinyi György: *i. m.* 2001. 34.

²⁹⁰ Uo. 30–32.

6. doboz. Tematikusan rendezett iratok (gazdaságügyi) 1945–1953
7. doboz.
 - örmény katolikus egyházi énekkar iratai 1933–1946
 - műtárgyak menekítésével kapcsolatos iratok 1943–1991
8. doboz. Tematikusan rendezett iratok:
 - apostoli adminisztráció felosztása 1929–1965
 - Szépvíz 1929–1962
 - Bukarest 1930–1962
 - katonaság 1934–1939
 - felmentések 1945–1963
 - szentmise-alapítványok 1946–1950
 - Erzsébetváros 1946–1965
 - örmény apostoli adminisztráció levelezése 1949–1955, 1965
 - szamosújvári plébánia betöltésével kapcsolatos iratok 1965–1973
9. doboz.
 - Központi Oltáregylet iktatókönyve 1940–1948
 - Központi Oltáregylet iktatott iratai 1939–1947
 - gazdasági iratok 1953–1962, 1965
 - leltárak 1941–1953
10. doboz. Leltárak 1941–1952

584.
A Szépvízi Örmény Katolikus Plébánia iratai
1760–1988
1,15 ifm

A szépvízi örmény plébánia a legújabb keletű valamennyi örmény plébánia között. Merza Gyula szerint 1768-ban Moldvában az orosz–török háborúk miatt nagy éhínség tört ki, amelynek következtében több száz apostoli örménynek kellett elhagynia a területet és így települtek le Szépvízen, ahol önálló Örmény Compániát hoztak létre.²⁹¹ Uniáltatásukat Bajtay Antal püspök Karácsonyi János erzsébetvárosi főesperesre bízta. Kezdetben egy fakápolnában miséztek, a jelenlegi örmény katolikus templomot 1763–1785 között építették, melyet 1785-ben szenteltek fel Szentháromság tiszteletére. A szépvízi örmény rítusú egyházközség 1786-ig az erzsébetvárosi örmény főesperes–plébános jogkörébe tartozott, ekkortól pedig a felcsíki főesperesi kerületbe sorolták, ahová mindmáig tartozik.²⁹²

Az 1882-es évi sematizmus szerint a szépvízi örmény katolikus plébánia 202 lélekszámmal rendelkezett.²⁹³

A szépvízi örmény katolikus templomot az 1925–1926 közötti felújítás során újrafestették, két mellékoltárát kicserélték, új ablakokkal szerelték fel és új szobrokkal díszítették belsejét.²⁹⁴

A romos plébániaépületet és a kántor–harangozói lakást 1995-ben vásárolta meg a Csibész Alapítvány. A plébániát felújították és 1997-ben a mellersdorfi ferences nővérek gyermekotthont nyitottak meg benne, amely mindmáig működik.²⁹⁵

A helyi örmény iskola 1890-ig működött, majd beolvadt az állami magyar iskolába. Fakultatív módon ezután is tanították a magyar iskolában az örmény írást és olvasást, a szükséges örmény tankönyveket az erzsébetvárosi mechitaristák szolgáltatták.

A jelenleg egy hívóból álló szépvízi plébánia kis mennyiségű levéltárát 2010. szeptember 9-én gyűjtöttük be a Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltárba és 2010. október 21-én rendeztük. Az iratállomány állapota megfelelő volt, az iratokat nem érték káros biológiai–kémiai hatások.

584/a. Anyakönyvek
1931–1959
1 doboz = 0,01 ifm

A szépvízi örmény katolikus plébánia 1770–1950 közötti anyakönyveit a múlt század 50-es éveiben államosították. Ez a hat kötet jelenleg Csíkszeredában, a Román Állami Levéltár Hargita Megyei Kirendeltségénél kutatható.

1. doboz.

- a. kötet. Keresztelési anyakönyv 1931–1955
- b. kötet. Házassági anyakönyv 1932–1950
- c. kötet. Halotti anyakönyv 1931–1959

²⁹¹ Merza Gyula: *i. m.* 6.

²⁹² Fáraó Simon: *A szépvízi örmény telep.* In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*, II. 1888. 47–48.; *A gyulafehérvári főegyházmegye történelmi sematizmusa a 2000. jubileumi és millenniumi évben.* Gyulafehérvár, 2000. 232.

²⁹³ *Sematizmus*. 1882. .

²⁹⁴ Bogos Mária: *A szépvízi örmény közösség.* Budapest, 1997.

²⁹⁵ *Sematizmus*. 2010. 439.

584/b. Plébániai iratok

1760–1977

3 doboz = 0,38 ifm

1. doboz. 1760–1761, 1768, 1778, 1780, 1785–1792, 1794–1796, 1799, 1801–1810, 1814–1815, 1820, 1822, 1824, 1826–1831, 1833–1841, 1844–1847, 1849–1853, 1855, 1858–1863, 1865–1866, 1869, 1873–1878, 1880–1881, 1885–1902, 1904–1909
2. doboz. 1911–1927, 1947–1951, 1959–1977

Segédletek

1891–1950

1. doboz.
 - a. kötet. Iktatókönyv 1891–1919
 - b. kötet. Iktatókönyv 1919–1928
 - c. kötet. Iktatókönyv 1935–1937
 - d. kötet. Iktatókönyv 1946–1950

584/c. Gazdasági iratok

/1750/1933–1988

2 doboz = 0,25 ifm

1. doboz.
 - költségvetések, zárszámadások, leltárak, bérleti szerződések 1964–1980
 - jelentések (relatiók) 1933–1934
2. doboz. Családkimutatások (családfa) /1750/–1988

584/d. Tematikusan rendezett kötetek

1781–1981

3 doboz = 0,39 ifm

1. doboz.
 - a. kötet. Püspöki rendeletek protokolluma 1781–1822
 - b. kötet. Püspöki rendeletek protokolluma 1823–1853
 - c. kötet. Püspöki rendeletek protokolluma 1865–1926
2. doboz.
 - a. kötet. Örmény kompánia jegyzőkönyve 1764–1786
 - b. kötet. Örmény kompánia jegyzőkönyve (számadások) 1791–1814
 - c. kötet. Örmény kompánia jegyzőkönyve 1816–1846
3. doboz.
 - a. kötet. Egyháztanácsgyűlési jegyzőkönyv 1888–1924
 - b. kötet. Egyháztanácsgyűlési jegyzőkönyv 1924–1981
 - c. kötet. Historia domus 1860–1973
 - d. kötet. Szentháromság Segélyegylet jegyzőkönyve 1927–1944²⁹⁶

584/e. Tematikusan rendezett iratok

18. század–1977

²⁹⁶ A szépvízi Szentháromság Segélyegyletről bővebben lásd Bogos Mária: *í. m.*

1 doboz = 0,12 ifm

1. doboz.

- latin és magyar nyelvű nyomtatványok 18.–20. század
- örmény nyelvű kéziratok, nyomtatványok 18–19. század
- szépvízi örmény katolikus plébánia története 20. század első fele
- levéltári leltár 1873–1977
- vegyes levelezés 1914–1954
- kánoni állapottal kapcsolatos iratok 1948–1951
- Szentháromság Segélyegylet alapszabályai 1942–1943

612.
A Gyergyószentmiklósi Örmény Katolikus Plébánia iratai
1696–2011
5,05 ifm

Bár az első, Gyergyóban letelepedett örményekről nincsenek egyértelmű történeti forrásaink, Szongott Kristóf és Merza Gyula írásaiból arról értesülünk, hogy Gyergyószentmiklóson a két első örmény – a Hercz vezetéknévű Ázbej és Vártig testvérek – 1654-ben telepedett le.²⁹⁷ Más adatok szerint az örmények csoportosan 1688-ban érkeztek Gyergyószentmiklóstra. Kezdetben bérbe vett magánházakban tartották az istentiszteleteket. Ferenczy György római katolikus főesperes-plébános 1613-ban egy régi kápolnánál az idegeneknek temetőt létesített, amelyet 1698-ban Szebelébi Bertalan püspöki helynök az örmények rendelkezésére bocsátott. A hozzá tartozó – 1450 körül épült - gótikus kápolnát 1712-ben 120 aranyforintért megvásárolták az örmények Mártonffy György erdélyi püspöktől. Helyére a gyarapodó örmény közösség számára egy nagyobb templomot építettek, de amikor ez is szűknek bizonyult, 1729-ben kijelölték az új templom helyét. A templom főbejáratának jobb oldalán örmény tábla jelzi, hogy az 1688-ban letelepedett gyergyószentmiklósi örmény közösség 1733-ban felépítette jelenlegi barokk stílusú templomát, amelyet 1772. augusztus 24-én szentelt fel Bajtay Antal erdélyi püspök Szűz Mária születésének tiszteletére. Az építkezéseket Theodorovics Simon helyettes főesperes, örmény szertartású plébános vezetésével végezték elsősorban a jámbor társulatok költségén. A templom körüli lőréses várfalban a tizenöt állomást ábrázoló keresztúti képeket helyezték el. A Petőfi tér 4. szám alatt áll a plébánia impozáns épülete, amelynek telkét az örmények 1768-ban vásárolták meg. A plébánia udvarán 1780-ban kántori lakást és a telek végén harangozói lakot építettek. A plébánián érdekes könyvtár, a templomban pedig számtalan műkincs bizonyítja az örmények vallásosságát és kultúra iránti szeretetét.²⁹⁸

A templom teljes felújítását 1889-ben végezték. Görög Joachim kanonok-plébános nevéhez fűződnek a templom festett üvegablakai, a pneumatikus rendszerű orgona beszerzése és felszerelése, az örmény temető gondos elrendezése és a plébánia felújítása a 19. század utolsó évtizedében.²⁹⁹

A gyergyószentmiklósi örményeknek külön iskolájuk is volt, 1794-ben külön gimnáziumot tartottak fenn. Ebben az iskolában tanult Ákoncz-Kövér István, aki később a velencei mechtarista rend érsek-főapátja lett. A fokozatos elnéptelenedés miatt az örmény iskola az 1880-as évek elejére teljesen megszűnt.³⁰⁰

A gyergyószentmiklósi örmény közösség életébe 2003-ban új lendületet hozott Puskás Attila örmény katolikus papi működése. Az elhanyagolt plébániaépület és a melléképületek korszerű tatarozását is ekkor végezték el. Leltározás és könyvtári feldolgozás alá került a plébánia régi könyvállománya. A levéltárat ekkor különítették el a könyvszekrények alsó részébe és egy önálló üveges almáriumba.

²⁹⁷ Szongott Kristóf: *A Gyergyó-Szent-Miklósi örmény kath. templom.* In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle.* 1904. 226–227.; Merza Gyula: *i. m.* Vác, 1913. 4.; Veszely Károly: *Erdélyi egyháztörténelmi adatok.* I. Kolozsvár, 1860. 22.; Garda Dezső: *Gyergyószentmiklós története.* I. Csikszereda, 2007. 109-110.; Vákár József: *A gyergyószentmiklósi latin és örmény szertartású róm. kat. templomok története.* In: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Gyergyószentmiklóson 1939. augusztus 27-29. napján tartott tizenhatodik vándorgyűlésének emlékkönyve.* Kolozsvár, 1940. 37.

²⁹⁸ Jakubinyi György: *i. m.* 2001, 40.; *Sematizmus.* 2010, 436.

²⁹⁹ Vákár József: *i. m.* 38.

³⁰⁰ Vákár József: *i. m.* 39.

A gyergyószentmiklósi örmény katolikus plébánia levéltárát a 2011 februárjában történt rendezéskor a plébánia nagyirodájának könyves szekrényeiből, részben dobozokból és részben zsákokból, sikerült egységesíteni. Az iktatott ügyviteli levelezés már keletkezése idején hozzáférhető sorozatba lett gyűjtve, dobozolásukat néhány évvel korábban végezték el. A gazdasági iratokat, a tematikus levéltári köteteket és iratokat, az egyes személyi hagyatékokat és fényképeket, valamint az örmény kormányzóság levéltárát a könyvtári bútorzat aljában tárolták hol szabadon, hol fekete műanyagzsákokban.

612/a. Anyakönyvek³⁰¹

1723–2011

1 doboz = 0,13 ifm

Sajnálatos módon a gyergyószentmiklósi örmények eredeti 18–19. századi anyakönyvei nem maradtak meg a plébánián, az 1950-es években államosították őket. A gyergyói örmények 1729–1949 közötti anyakönyvei 12 kötetben ma a Román Állami Levéltár Hargita Megyei Kirendeltségénél férhetők hozzá. A családfakutatást a plébánián maradt névmutatók könnyítik.

1. doboz.

- a. kötet. Keresztelési anyakönyv 1917–2010
- b. kötet. Halotti anyakönyv 1918–2010
- c. kötet. Házassági anyakönyv 1930–2003
- d. kötet. Házassági anyakönyv 2004–2011
- e. kötet. Névmutató keresztelési anyakönyvhöz 1723–1820/1905/
- f. kötet. Névmutató keresztelési anyakönyvhöz 1821–1905
- g. kötet. Névmutató keresztelési anyakönyvhöz 1905–1948
- h. kötet. Névmutató örmény nyelven 1842–1843

612/b. Plébániai iratok

1696–1997

17 doboz = 2,12 ifm

Az egyes ügyiratokat a 2. számú doboz tartalmától kezdve a 19–20. század fordulóján sorszámozták és leltározták. Ezt a rendet megtartottuk. Az első dobozba a legkorábbi darabok, valamint a tematikus sorozatba gyűjtött iratok kerültek. Külön említést érdemel a plébániai irategyüttes legkorábbi, 1696. március 1-jén kelt darabja, amellyel Lipót császár megerősíti Oxendio Virziresco püspök birtokvásárlási szerződését. Az adás-vételi szerződés szerint az örmény püspök 800 forintért örök áron megvásárolja a görögényszentimrei uradalmat a Berzenczei családtól. Ez a magyar nyelvű, csonka állapotban (az oklevél 1/5-e hiányzik az alsó részen) fennmaradt papíroklével feltételezhetően egy 19. századi szövegű másolat. Az eredeti keltezés is későbbi lehet, ugyanis a lipóti oklevél megerősíti a Gyergyóújfaluban ekkor kiállított vásárlási okmányt.

Az ereklyegazolványok nemcsak tematikailag, hanem formailag is külön gyűjteménybe kíváncsoztak. Hasonló megoldással találkozunk az erzsébetvárosi plébániai iratoknál is.

³⁰¹ A folyamatos irodai ügyvitel céljából az anyakönyvek a plébánián maradtak. Jegyzékük a levéltári fond- és állagismertetés teljessége miatt szerepel itt a kötetben.

A gyergyószentmiklósi Mercantile Forum vagy más nevén a Kereskedői Szék 1795-ben jött létre. Ez a kereskedelmi törvénykező fórum az örmény közösség hivatalos vezető fóruma volt, 1860–1873 között Örmény Tízes néven működött, majd 1873-ban megszűnt.³⁰² Néhány iratból álló gyűjteményét a plébánia időrendi iratsorozatába osztottuk be.

1. doboz.
 - 1696. március 1.
 - 1772. október 5.
 - erekleigazolványok 1748, 1750, 1759, 1765–1766, 1774, 1791, 1930³⁰³
 - Mercantile Forum iratai 1806, 1808, 1811, 1815, 1820, 1822, 1829
2. doboz. 1828, 1832–1833, 1836–1837, 1841–1862
3. doboz. 1863–1869, 1871–1877
4. doboz. 1878–1889
5. doboz. 1890–1901
6. doboz. 1902–1909
7. doboz. 1910–1918
8. doboz. 1919–1932
9. doboz. 1933–1937
10. doboz. 1938–1942
11. doboz. 1942–1950
12. doboz. 1951–1960
13. doboz. 1961–1969
14. doboz. 1970–1976
15. doboz. 1981–1992
16. doboz. 1993–1997

Segédletek 1717–1972

1. doboz.
 - a. kötet. Iktatókönyv 1878–1924 (kötés nélkül)
 - b. kötet. Iktatókönyv 1925–1939 (480. iktatószámig)
 - c. kötet. Iktatókönyv 1939 (481. iktatószámtól)–1959
 - d. kötet. Levéltári leltár /1729/1828–1887 (a leltár az 1970-es években készült)
 - e. kötet. Levéltári leltár 1717–1972 (a leltár 1974-ben készült)

612/c. Gazdasági iratok 1837–1999

9 doboz = 1,16 ifm

1. doboz.
 - jövedelemösszeírás 1896
 - számadáskönyv 1856–1879
 - kepekönyvek 1887–1905, 1912–1913
 - postakönyvek 1898–1914, 1915–1936, 1937–1957

³⁰² *A gyergyói örményekről. Kiskalauz.* (Összeállította Bajna György–Márton László–Zárug Aladár). Gyergyószentmiklós, 2001. 7–9.

³⁰³ A gyergyószentmiklósi erekleibizonyítványok 1748–1791 közötti darabjait közölte Kovács Bálint: i.m. 206.

- Görög Joachim síremlékével kapcsolatos iratok (tervrajz, költségvetés) 1929–1930
- Görög Joachim síremlékére összeállított gyűjtőívek 1928
- 2. doboz.
 - jótékony célú alapítványok alapítólevelei 1837–1904
 - szentmise-alapítványok alapítólevelei és kimutatásai 1853–1944
 - szentmise-alapítványokkal kapcsolatos iratok 1931–1950
- 3. doboz.
 - pénztárnaplók 1931–1996
 - önkéntes hozzájárulások jegyzéke 1947–1953
 - házbérek nyilvántartása 1982–1983
 - jövedelembevallás 1934
- 4. doboz.
 - könyvtárak 1934, 1962, 1977, 1988, 1990-es évek
 - ingó- és ingatlanleltárak 1949–1978, 1980-as évek
 - leltározással kapcsolatos rendelkezések és iratok 1947–1959
- 5. doboz. Adókönyvecskék, betéti ívek, zárszámadások, költségvetések, pénzügyi iratok 1892–1990
- 6. doboz. Ingatlanokkal kapcsolatos iratok:
 - ingatlanokkal kapcsolatos iratok, adás-vételi szerződések, végzések 1847–1882
 - birtokarányosítási végzések 1902–1908
 - birtoktérképek 1913, 1923
 - birtokívek 1906
 - telekkönyvi kivonatok 1939
 - ingatlanokkal kapcsolatos iratok (templom, kápolna, területek), tervrajzok, tereprajzok 1949–1976
 - templomjavítási munkálatok gazdasági iratai 1962–1963
 - lakbérleti szerződések 1953–1967, 1982–1989
 - plébániaépület javításával kapcsolatos iratok 1982
 - temetőkert javításával kapcsolatos iratok 1994
- 7. doboz. Nyugták, számlák 1921–1949
- 8. doboz. Nyugták, számlák 1979–1994
- 9. doboz. Nyugták, számlák 1995–1999

612/d. Tematikusan rendezett kötetek
/1650/1712–1987
5 doboz = 0,64 ifm

1. doboz.
 - a. kötet. Gyergyószék jegyzőkönyve (adókönyv-fogalmazvány): gyergyószéki alkotmányok és hivatalos okiratok másolatai /1650/1726–1859
 - b. kötet. Mercantile Forum jegyzőkönyve (örmény nyelven) 1762–1799³⁰⁴ (restaurálandó!)

³⁰⁴ A Mercantile Forum (Kereskedői Szék) 1805–1844 közötti magyar nyelvű jegyzőkönyveit forrásként kiadta Garda Dezső: *A törvénykező örmény közösség*. I–III. Csíkszereda, 2010.

- c. kötet. Nagyboldogasszony Társulat alapítólevele³⁰⁵, alapszabályzata és megerősítései 1712–1776; historia domus 1931³⁰⁶
- d. kötet. Historia domus (töredék) 1929–1935
- 2. doboz.
 - a. kötet. Gyergyói örmény kompánia (*natio*) jegyzőkönyve (püspöki rendeletek protokolluma) 1753–1835
 - b. kötet. Püspöki rendeletek protokolluma 1848–1857
 - c. kötet. Püspöki rendeletek protokolluma 1887–1931
- 3. doboz.
 - a. kötet. Kimenő levelek fogalmazványainak és püspöki leiratoknak jegyzőkönyve /1873/1878–1886
 - b. kötet. Egyháztanácsgyűlési jegyzőkönyv 1869. december 5.–1882. április 24.
 - c. kötet. Egyháztanácsgyűlési jegyzőkönyv 1927. március 6.–1933. szeptember 14.
 - d. kötet. Egyháztanácsgyűlési jegyzőkönyv 1933. november 5.–1943. november 25.
 - e. kötet. Egyháztanácsgyűlési jegyzőkönyv 1982–1987 (kötés nélkül)
- 4. doboz. Hitbuzgalmi egyesületek kötetei:
 - a. kötet. Szentháromság Legényegylet jegyzőkönyve 1875. január 5.–1912. február 18.
 - b. kötet. Szentháromság Legényegylet jegyzőkönyve 1920. április 18.–1929. április 7.
 - c. kötet. Szent István és Nagyboldogasszony „Ikeregylet” számadáskönyve 1870–1913
 - d. kötet. Szent István és Nagyboldogasszony „Ikeregylet” és a Szentháromság Legényegylet jegyzőkönyve 1875. január 29.–1914. június 11.
 - e. kötet. Úrinők Kongregációjának jegyzőkönyve 1929–1940
 - f. kötet. Ikeregylet számadáskönyve 1877–1914
 - g. kötet. Ikeregylet alapszabálya 1873 (kézirat)
 - h. kötet. Ikeregylet alapszabálya 1906 (nyomtatott)
- 5. doboz.
 - a. kötet. Szent István Társulat alapítólevele és alapszabályzata 1727. május 25.³⁰⁷
 - b. kötet. Örmény Oltáregylet Leányifúsági Alosztályának jegyzőkönyve 1939. november 15.–1940. december 9.
 - c. kötet. Egyesületi tagok távolmaradási naplója 1895 (? egyesület)
 - d. kötet. Oltáregylet alapszabálya 1880

612/c. Tematikusan rendezett iratok
/1668/1753–1996
5 doboz = 0,62 ifm

- 1. doboz.

³⁰⁵ Díszes, keménytáblás, zöld bársonykötésű, fémveretekkel díszített kötet. Az alapítólevelet Stephanos Stepheanean Roska örmény vizitátor állította ki 1729-ben.

³⁰⁶ A historia domus kötet a folyamatos bejegyzések végett a plébánián maradt. Említése a levéltári fond- és állagismertetés teljessége miatt szerepel a felsorolásban.

³⁰⁷ Díszes, keménytáblás, rózsaszínű bársonykötésű, fémveretekkel díszített kötet. Az alapítólevelet Minas Thorosean szamosújvári plébános, az erdélyi örmények főesperese állította ki 1727-ben.

- levéltári jegyzetek 1807–1929
 - a gyergyószentmiklósi örmény katolikus plébánia szervezeti alapszabályzata 19. század vége
 - zálogjog bekebelezésével kapcsolatos iratok 1899–1912
 - Dalegylet (Dalkör, Dalárda) iratai 1932–1939
2. doboz.
- formuláskönyv pápai, császári és püspöki rendeletek másolataival /1668/–1753
 - lélekösszeírások 1842 (másolat), 1943, 1990
 - anyakönyvi igazolások 1876–1953
 - a gyergyói főesperesi kerület örmény katolikusainak összeírása 1931
 - házszentelések sorrendjének nyilvántartása 1984–1989
3. doboz.
- lapszemlék 20. század első fele
 - örményekre vonatkozó gépelt kéziratok:
 - Az erdélyi örmények története (franciául) 1964
 - Örmény–magyar történelmi kapcsolatok 1970–1980-as évek
 - A Vörös Köpönyegesek ... 1996 (szakdolgozat)
 - Az örmény jellem, az örmény katolikus hierarchia 1990-es évek
 - Tarisznyás Márton: A gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom története (turistakalauz), 1980-as évek
4. doboz.
- kéziratok direktóriumok 1853–1909
 - nyomtatott direktóriumok 1910–1956
 - egyházmegyei nyomtatott sematizmusok 1829, 1930, 1938, 1944
5. doboz.
- teológiai jegyzetek, prédikációk 20. század első fele
 - örményekre vonatkozó aprónyomtatványok, törvények, egyesületi alapszabályzatok, tanulmányok 1856–1975

612/f. Görög Joachim személyi hagyatéka (1862–1928)

1 doboz = 0,13 ifm

Görög Joachim 1862. február 23-án született Szamosújváron. 1885. október 11-én szentelték pappá Bécsben a mechitaristáknál. Magyar–latin szakos kolozsvári tanári diplomája is volt. Címzetes kanonok, tanár, a gyergyószentmiklósi Fogarassy Leánynevelő Intézet igazgatója és író. 1926-tól szenátor a román képviselőházban. 1928. február 6-án hunyt el Gyergyószentmiklóson. A gyergyószentmiklósi örmény katolikus temetőben temették el, sírja fölé díszes kupolájú kriptát alakítottak ki hívei.³⁰⁸ Hívei és utódai nagyon tisztelték, felkészült prédikációival és kiváló szónoki tehetségről árulkodó beszédeivel tömegeket vonzott maga köré. „Idejét a templomnak, az iskolának és szeretett híveinek” szentelte.³⁰⁹

³⁰⁸ Jakubinyi György: *i. m.* 2001. 40.

³⁰⁹ A gyergyószentmiklósi örmény katolikus plébánia historia domusa 1931.; *Kisebb közlemények.* In: *Armenia, Magyar-örmény havi szemle.* 1900. 381.

1. doboz. Emlékalbum papságának 40. évfordulójára a kortárs kerületi papok fényképeivel

**612/g-j. dr. Pápai Márton, dr. Márton Janka, Bodor Gábor és Olescher Mária
személyi hagyatéka**

1766–1976

1 doboz = 0,12 ifm

612/g. dr. Pápai Márton

- doktori diplomája 1766. április 2.

612/h. dr. Márton Janka

- lelkigyakorlatos jegyzetek 1941–1944

612/i. Bodor Gábor

- Az erdélyi örmények története fényképekben c. album 1972–1976

612/j. Olescher Mária

Tanítónő.

- személyi iratok, kinevezések, megbízólevelek, hivatalos iratok 1907–1929

612/k. Fényképtár

19–20. század

1 doboz = 0,13 ifm

1. doboz.

- csoportképek, családi képek, portrék 19. század második fele–20. század első évtizedei
- szamosújvári örmény katolikus templom és egyéb örmény épületek fotóalbuma 1920-as évek
- gyergyószentmiklósi örmény katolikus templom, plébánia, temető és templom berendezéseinek fényképalbuma 20. század második fele
- Márton Áron (1970-es évek), búcsú alkalmával készült fotók 1980-as évek

INTRODUCERE

Dintre arhivele Arhiepiscopiei Romano-Catolice de Alba Iulia am reușit de data aceasta – grație Domnului – să pregătim pentru tipar prezentarea celei de-a șasea arhive. Seria de volume, demarată în anul 2006, intitulată „*Erdélyi Római Katolikus Levéltárak*” („Arhivele Romano-Catolice Transilvănene”) a început cu valorificarea detaliată și în interesul publicului larg a Arhivei Arhiepiscopale detaliată în cadrul a două volume, iar mai apoi, la scurt timp după aceasta, s-a continuat cu repertoriul comun a patru arhive publicate într-un singur opis. Întrucât cele patru parohii armeano-catolice au aparținut, până în anul 1930, Episcopiei de Transilvania, iar, mai apoi, după această dată, au fost incluse în cadrul noii dieceze armene cu sediul la Gherla, subordonată direct Sfântului Scaun – Ordinariatului Armeano-Catolic din România –, Arhiva de Colecție Armeano-Catolică din Gherla cuprinde întregul material referitor la istoria armeno-catolicilor din Transilvania. Fiecare inventar arhivistic de nivel mediu, sub altă denumire repertoriu, încearcă să faciliteze activitatea cercetătorilor în arhive și, totodată, servește la scrierea istoriei bazată pe izvoare de primă mână. Repertoriile arhivistice prezintă cu scop informativ componența unei arhive până la nivelul celor mai mici unități arhivistice, sistemul lor conformându-se ordinii efective de depozit a întregului material arhivistic.

Ritul diferit al armeno-catolicilor din Transilvania, cu o vechime de peste trei sute de ani, a motivat instituirea unei arhive noi, distincte, pe teritoriul Arhidiecezei de Alba Iulia. Arhiva înființată în vara anului 2010, având sediul la Gherla, încorporează arhivele tuturor instituțiilor eclesiastice ale armenilor din Transilvania: colecțiile de documente oficiale ale celor patru parohii armeano-catolice (Gheorgheni, Dumbrăveni, Gherla și Frumoasa), arhiva contemporană din secolul al XX-lea aparținând Ordinariatului Apostolic Armeano-Catolic, precum și fragmentele a două oficii arhidiaconale.

Această carte a apărut cu sprijinul „Programului de Bază Cultural Național” din Ungaria, al „Centrului Europa Central-Estică” din cadrul Universității din Leipzig (GWZO), precum și al „Asociației Culturale Origini Armene din Transilvania”, pentru care le aducem toate mulțumirile noastre.

Nivelul științific al prezentului volum este unul foarte ridicat, fapt pentru care s-a impus această introducere cu caracter istoric ce precede prezentarea fondurilor Arhivei propriu-zise. Prin intermediul prezentei cărți, datorită apariției sale în trei limbi, cei interesați atât din cadrul țării, cât și din afara hotarelor ei se vor putea informa în bună măsură despre trecutul și prezentul armenilor transilvăneni, a căror pastorație sufletească și administrație ecleziastică mi-a fost încredințată de către Sfântul Părinte de la Roma, începând cu 1 martie 1992.

Folosind cuvintele Fericitului Papa Ioan Paul al II-lea suntem și noi în măsură să afirmăm cu curaj că: "*Munca de arhivist este un serviciu de caritate depus în favoarea justiției.*" Sperăm, astfel, ca utilizatorii arhivelor noastre să beneficieze de mult succes în activitățile lor de cercetare prin aceste servicii.

La Alba Iulia,
pe 30 noiembrie 2011,
de ziua Sfântului Andrei apostolul

dr. Jakubinyi György
arhiepiscop, administrator
apostolic armeano-catolic

ARMENII ÎN TRANSILVANIA (DE LA STABILIREA LOR ÎN SECOLUL XVII PÂNĂ ÎN SECOLUL XX)

Armenii din Bazinul Carpatic sunt cunoscuți deja din perioada evului mediu. Schimbările constituționale ale acestui teritoriu și diversitatea socială locală au influențat, din mai multe direcții, istoria, limba și cultura armenilor din Transilvania. Cu studiul nostru nu ne-am propus să prelucrăm materialul arhivistic al întregii Arhive de Colecție a Armeano-Catolicilor din Transilvania, ci mai degrabă dorim să reflectăm acele domenii sau conexiuni care ar putea oferi puncte de sprijin cercetătorului în arhivă, pentru prelucrarea și înțelegerea materialului arhivistic.

Deoarece Arhiva de Colecție Armeano-Catolică din Gherla s-a format prin strângerea laolaltă a arhivelor parohiilor, găsim aici o bogăție de date referitoare la istoria ecleziastică a armenilor din Transilvania. Există documente încă din perioada unirii armenilor, dar, cantitativ, marea majoritate a documentelor ni s-a păstrat din secolul XIX. Alături de istoria ecleziastică, cercetătorul găsește aici material arhivistic util și pentru discipline auxiliare, ca istoria dreptului, istoria socială, etnografie, istoria culturii etc.

Documentele păstrate în Arhiva din Gherla au fost redactate în limbile armeană, latină, maghiară, germană și română, dar au ieșit la iveală și acte editate în limba franceză. Capacitatea de integrare a armenilor a fost foarte mare, dar, din păcate, ea a avut ca efect paralel și asimilarea lingvistică rapidă. În timp ce în secolul XVIII ne întâlnim cu documente armenesti relativ numeroase, în secolul XIX rolul acestora este preluat de cele în limba maghiară. Documentele administrației ecleziastice, însă, au rămas aproape exclusiv latine.¹

Integrarea a avut deci ca și consecință asimilarea. Tonul trist legat de conștiința armenilor la începutul secolului XX se arată univoc în protocolul asociației băieților armeni din Gheorgheni: „... *Să iubim în primul rând biserica noastră frumoasă, și să o vizităm des! Să ne căutăm liturgiile, în care limba noastră trăiește singur; să ne iubim obiceiurile, care ni s-au lăsat ca și moșteniri prețioase.*”²

Deci, la începutul secolului XX doar trei valori mai caracterizau identitatea armenilor în Transilvania: bisericile armeano-catolice, limba armeană a liturghiei și obiceiurile.

I. Schiță de istorie a Transilvaniei din secolul XVII până la mijlocul secolului XX

a) Schimbări constituționale

Transilvania, ca parte integrantă a Regatului Maghiar din evul mediu, a Principatului relativ autonom al Transilvaniei, a Imperiului Habsburgic, a Monarhiei Austro-Ungare, iar în

¹ Integrarea lingvistică a armenilor din Transilvania este bine ilustrată în descrierea orașului Dumbrăveni de către preotul armeano-catolic Kapdebó János în anul 1823, unde exprimă următoarele: „Lingva principalis in hac ecclesia est armena, non tamen illa quam scripturistiam dicimus, sed composita quaedam, ex hac et vulgari, quo civilis vocatur, armenice ascharapar. Linguae accessoriae quas populus bene loquitur hungarica est, et valahica nec penitus ignota germanica et latina”; Kapdebo Johannes: Descriptio parochiae Elisabethopolitanae. 1823. Arhiva de Colecție Armeano-Catolică din Gherla (în continuare ACACG.): 88/g-cutia 1. Vizitații canonice.

² ACACG: 612/d-4. cutie. A gyergyószentmiklósi Szentháromság Legényegylet jegyzőkönyve, 1929.

final a României, a jucat rolul subiectului și al obiectului clișeeleor politice europene. Istoriografia maghiară, săsească și română din secolele XIX-XX și-a găsit justificarea continuității naționale proprii în relativa libertate care a caracterizat perioada de cca 150 de ani a Principatului Transilvaniei condus de principii maghiari.³

Înainte de 1526 Transilvania făcea parte din Regatul Maghiar. În 1541, ca urmare a cuceririlor Imperiului Otoman, teritoriul Regatului s-a divizat în trei părți, dintre care Transilvania, ca principat autonom sub suzeranitate otomană, a beneficiat de o relativă independență și doar în chestiuni politice externe trebuia să ceară acordul Imperiului Otoman. Elita politică, atât cea din Transilvania, cât și cea din Ungaria, a perceput împărțirea Regatului doar ca o stare de tranziție, străduindu-se să restituie unitatea teritoriilor supuse în evul mediu Coroanei Sfântului Ștefan.

Din punct de vedere constituțional, Transilvania a funcționat ca Principat autonom între anii 1541-1691, conducătorul său, ales de Dietă, a purtat, până în anul 1595, titlul de voievod al Transilvaniei (*rayvoda Transylvaniae*), iar din 1595 Sigismund Báthory a introdus titlul de *Princeps Transylvaniae, partium regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes* (Principe al Transilvaniei, Domnitor al părților Regatului Ungariei și Comite al Securilor). Pentru independența sa, însă, Principatul a trebuit să plătească Porții taxa anuală (harâç), a trebuit să urmeze direcțiile politicii externe otomane, iar alegerea principelui trebuia confirmată de sultan.⁴ Deși supus Porții, în nomenclatorul oficial principele Transilvaniei era desemnat ca rudă a sultanului, uneori chiar cu relația de tată-fiu, ceea ce-i conferea o poziție destul de însemnată.⁵

Această perioadă a durat până la eliberarea orașului Buda și respingerea Imperiului Otoman din Bazinul Carpatic. În anul 1688 principele și stările din Transilvania l-au recunoscut ca domnitor pe împăratul habsburgic Leopold I (rege maghiar între 1657-1705). Diploma Leopoldină emisă în 1691 a devenit legea de bază a Transilvaniei, care promitea libertate religioasă principelui și stărilor.⁶ Domnitorii habsburgici dețineau și titlurile de regi ai Ungariei și principii ai Transilvaniei, dar conducerea administrativă efectivă a Transilvaniei a fost încredinșată unui guvernator.⁷

Noua structură, Diploma Leopoldină, precum și pacea de la Karlowitz din anul 1699 – care a fost încheiată de către Habsburgi cu Imperiul Otoman – nu au fost recunoscute în totalitate de către societate. Una dintre aceste manifestări de refuz a fost războiul curuților, care au ocupat o parte semnificativă a Bazinului Carpatic și, în 1704, au ales un nou principe, în persoana lui Francisc Rákóczi al II-lea, care a domnit până la pacea de la Satu-Mare din anul 1711. În acest an, însă, Ungaria și Transilvania au reintrat sub dominația Imperiului Habsburgic, iar Francisc Rákóczi a fost exilat.⁸ Baza constituțională stabilită în 1691 a fost întărită, dar în esență nu s-a schimbat. În 1722 Carol al III-lea (1711-1740) a introdus *Pragmatica Sanctio* – legea domestică a Casei de Habsburg, care asigura moștenirea tronului și pe linie feminină – care a intrat în vigoare și în Transilvania.⁹

Iosif al II-lea (1780-1790) a vizitat de mai multe ori Transilvania (1773, 1783, 1786). Renumit pentru decretele sale, acesta nu a putut schimba durabil nici statul, nici societatea. El

³ Volkmer Gerald: *Das Fürstentum Siebenbürgen 1541-1691*. Kronstadt-Heidelberg, 2002. p. 17.

⁴ Volkmer Gerald: *op. cit.* 33-45.

⁵ *Ibidem*, 49.

⁶ Roth W. Paul: *Das Diploma Leopoldinum. Vorgeschichte, Bestimmungen*. În: Lengyel K. Zsolt-Wien A. Ulrich red.: *Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie*. Köln-Weimar-Wien, 1999. p. 1-3.

⁷ Vezi Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány és jogtörténet*. Budapest, 2000. p. 235.

⁸ Vezi Köpeczi Béla red.: *Kurze Geschichte Siebenbürgens*. Budapest, 1990. p. 368-379.

⁹ Köpeczi Béla red.: *Erdély története*. II. 1606-1830. Budapest, 1987. p. 973.

și-a propus să abroge privilegiile, să statueze egalitatea și conviețuirea pașnică a etniilor, iar pentru aceasta a inițiat reforme administrative și fiscale. Un fenomen specific al acestei perioade a fost *conciivilitas*, care ar fi acordat drept de cetățenie tuturor persoanelor libere de pe Pământul Regesc și astfel și românii ar fi devenit membri ai Universității Săsești. Cum un astfel de scop nu se putea realiza fără dificultate, vestea morții împăratului a fost bine venită pentru toate cele trei națiuni privilegiate din Transilvania.¹⁰

Perioada reformelor (1830-1848), care a făcut trecerea de la feudalism la capitalism, a produs ample schimbări de mentalitate în întreaga lume, iar în Transilvania ideologia națională a dobândit teren și astfel s-au dezvoltat mișcările naționale. Transilvania a fost caracterizată de o creștere demografică și de urbanizare. În această perioadă Transilvania avea 11 orașe libere regești (aici se includ și cele două orașe ale armenilor: Gherla și Dumbrăveni), 13 localități taxaliste și 50-60 de orașe-târguri. Schimbul de mărfuri, târgul, a fost calea cea mai rapidă de urbanizare și, după cum vom vedea, armenii au avut o mare contribuție în acest sens.¹¹ În perioada reformei politice s-a pus realmente problema anexării Transilvaniei la Ungaria, adică unirea celor două teritorii. Wesselényi Miklós și-a focalizat activitatea politică asupra ideii încorporării Transilvaniei, văzând în această aderare singura posibilitate de democratizare și de dezvoltare a Transilvaniei. Astfel, unirea constituțională a Transilvaniei cu Ungaria a fost inclusă printre punctele revoluționarilor din anul 1848/49.¹²

Acest deziderat s-a împlinit *indivizibiliter ac inseparabiliter* în anul 1867, când s-a format Monarhia Austro-Ungară. Transilvania a făcut parte din Monarhie până în anul 1918, când, *de facto*, a fost încorporată la România, *de iure* acest transfer teritorial fiind legiferat în 1920.

b) Etniile Transilvaniei

Istoria etniilor și dezvoltarea demografică a Transilvaniei este un fenomen specific european. Transilvania a fost mereu o țară cu mai multe etnii și mai multe confesiuni. Cele trei națiuni politice (*fraterna unio trium nationum*: secui, maghiari, sași) și cele patru religii recepte (catolic, reformat, evanghelic, unitarian) au constituit un sistem specific de putere, asigurând împărțirea autorității și un fel de echilibru. Cele trei națiuni privilegiate și cele patru religii recepte au fost numite mai târziu cele șapte păcate de moarte ale Transilvaniei.¹³

În ceea ce privește numărul de locuitori ai Transilvaniei, deținem date aproximative. În jurul anului 1710 populația Transilvaniei însuma 800-860.000 de persoane, din care aproximativ 47 % maghiari, 34 % români și 19% sași, deși aceste date diferă de la autor la autor.¹⁴ La cca 120 de ani după această dată, în 1830-1840, locuitorii, în număr de 2 milioane, erau 59,7 % români, 28,3% maghiari și 11,6% germani.¹⁵ În a doua parte a secolului XIX în Transilvania, conform recensământului din anul 1857, trăiau 2.300.000 de locuitori, care, conform recensământului din 1869, erau divizați etnic după următorul procent: români 59,5%, maghiari 29,1%, germani 9%, alte etnii 2,4%.¹⁶

În Transilvania, ca stare politică, *natio Hungarica* era eterogenă, până în a doua jumătate a secolului XVIII nobilii fiind desemnați cu acest termen.¹⁷

¹⁰ Josupeit-Netzel Elke: *Die Reformen Josephs II. in Siebenbürgen*. München, 1986. p. 279-281.; vezi Pál Judit: „*Unió vagy unifikáltatás?* Erdély uniója és a királyi biztós működése (1867-1872). Kolozsvár, 2010. p. 35.

¹¹ Köpeczi Béla red.: *op. cit.* III. Budapeșt, 1987. p. 1232.

¹² Pál Judit: *op. cit.* p. 53-94.

¹³ Pál Judit: *op. cit.* p. 30-31.

¹⁴ Köpeczi Béla red.: *op. cit.* 1990. p. 409, 411.

¹⁵ Pál Judit: *op. cit.* p. 14.

¹⁶ Pál Judit: *op. cit.* p. 20-21.

¹⁷ Roth Harald red.: *Kleine Geschichte Siebenbürgens*. Köln-Weimar-Wien, 2003. p. 92.

Originea secuilor – care astăzi constituie o minoritate etnică în partea răsăriteană a Transilvaniei – este discutată și astăzi.¹⁸ Pe parcursul istoriei, ei apar ca națiune de soldați, fiind scutiți de taxe în schimbul apărării graniței de Răsărit a Transilvaniei.¹⁹ Practic, până la mijlocul secolului XVI, nobilitatea era acordată colectiv întregii societăți a secuilor, ceea ce implica o importantă autonomie (drept de reglementare, dreptul alegerii judeului și a premergătorilor, trimiterea de soli în Dietă, precum și drept de instrucțiuni), la care se adaugă dreptul de succesiune și scutirea de taxe.²⁰ Nobilitatea colectivă s-a dizolvat însă și comunitatea secuilor a început să se structureze pe baza drepturilor obținute personal.²¹

Sașii, care proveneau din diferitele regiuni ale Imperiului German, s-au așezat în secolele XII-XIII în Transilvania, apărând în izvoare sub denumirea de *saxones* (Sachsen, Teutonici ultrasilvani).²² În Transilvania s-au format patru mari teritorii locuite de sași: Sibiu, Pământul Regesc, Mediaș și Bistrița. Universitatea Săsească (*Universitas Saxonum*) s-a format ca prima autonomie europeană.²³ Sașii și-au pus speranța în Diploma Leopoldină, deoarece în perioada războiului curuților au rămas fideli Curții și au ajutat trupele imperiale.²⁴ Această fidelitate le-a fost recompensată de Curte prin stabilirea la Sibiu a sediului Guberniului Transilvaniei, iar în timpul Mariei Tereza și al lui Iosif II, Samuel von Bruckenthal, politician sas de înaltă prestanță și formație, a devenit guvernatorul Transilvaniei.²⁵

Românii în Transilvania, pe baza izvoarelor arhivistice, sunt cunoscuți din secolul XIII (la Dieta din 1291 de la Alba Iulia sunt prezenți și ei). Din punct de vedere politic, veacuri îndelungate ei nu dobândesc semnificație. Din cauza acestor motive, până la sfârșitul secolului XVII nu putem vorbi de conștiința națională/etnică a românilor, ci apartenența lor la religia ortodoxă este aceea care îi definește, în lipsa elitelor sociale.²⁶ La sfârșitul secolului XVII și începutul secolului XVIII a avut loc unirea românilor ortodocși din Transilvania cu Biserica Catolică, care în literatura de specialitate a fost asociată cu emanciparea românilor.²⁷ Una dintre pietrele de temelie ale căii autonomiei românilor a fost „*Supplex Libellus Valachorum*”, care a fost adresat împăratului Leopold al II-lea în anul 1791 sub forma unei scrisori, în care se solicita drepturi identice cu cele ale celor trei națiuni privilegiate. În secolul XVIII interesele naționale ale românilor au fost reprezentate în primul rând de instituțiile tradiționale ale societății românești, Biserica Ortodoxă și cea Greco-Catolică. În anul 1834 românii, alături de episcopul ortodox Vasile Moga, au cerut de la împărat recunoașterea ca cea de-a patra națiune. La solicitarea tradițională au primit răspunsul tradițional: cea de-a patra națiune ar răsturna constituția Transilvaniei. Cu aceasta însă, cele două confesiuni românești au început să se apropie pe marginea solicitărilor politice.²⁸

¹⁸ Kordé Zoltán: *Über die Herkunft der Szekler*. În: Roth, Harald red.: *Die Szekler in Siebenbürgen*. Köln-Weimar-Wien, 2009. p. 90-104.

¹⁹ Györffy György: *A székelék eredete és településük története*. In: Mályusz Elemér red.: *Erdély és népei*. Budapest, 1999. p. 37.

²⁰ Balogh Judit: *A székelgy nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében*. Kolozsvár, 2005. p. 27-29.

²¹ Balogh Judit: *op. cit.* p. 139-143.

²² Teutsch Friedrich: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das Sächsische Volk*. II. Band. 1700-1815. Von dem Kuruzzenkriegen bis zur Zeit der Regulationen. Köln-Wien, 1984. I. (Einleitung.)

²³ Kessler Wolfgang: *Universitas Saxonum*. In: Wolfgang Kessler red.: *Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsische Nationuniversität*. Köln-Wien, 1990. p. 3-5.

²⁴ Köpeczi Béla red.: *Erdély története*. I-III. Budapest, 1987. p. 878-918.

²⁵ Gündisch Gustav: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen*. Köln-Wien, 1987. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 14.) p. 399-405.

²⁶ Vezi Roth, Harald: *op. cit.* p. 68-69.

²⁷ *Ibidem*, p. 87.

²⁸ Köpeczi Béla red.: *op. cit.* III. 1987. p. 1309.

În perioada Diplomei Leopoldine, în afară de armeni, în Transilvaniei mai practicau comerțul în virtutea unui statut special și grecii. Ei aveau dreptul să comercializeze orice marfă, aveau autonomie, erau subordonați direct Camerei Aulice și Tezaurariatului Transilvaniei, erau scutiți de cantonament, aveau companii în Sibiu și Brașov. În afară de greci, se mai poate menționa diaspora bulgară de la Vințu de Jos și Deva, precum și negustorii aromâni și evrei. Aceste etnii, deși dispuneau de privilegii specifice, nu făceau parte din stările din Transilvania.²⁹

II. „Locul de memorie” al originii armenilor din Transilvania: toposul Ani-armean

Conștiința de origine a unui popor, seva lui, în cele mai multe cazuri se confruntă cu lipsurile izvoarelor istorice, care astfel se completează cu mituri și legende de origine. Analizând istoria Bazinului Carpatic din ultimii 1100 de ani, putem vorbi de prezența armenilor, dar nu și despre continuitatea prezenței lor pe baza valurilor de emigrare. Exodurile anumitor grupuri de armeni au avut motivații și momente diferite, ele ajungând în Europa Centrală și de Est din diverse direcții.

Pe baza izvoarelor istorice nu se poate dovedi cu claritate nici până astăzi dacă populația armeană emigrată în Transilvania în secolul XVII a fost una omogenă „Ani-armean” sau a rezultat din contopirea pe parcurs cu alte grupuri de armeni proveniți din alte teritorii. Din punct de vedere științific, se consideră a fi autentică teoria că acele colonii care trăiau în Peninsula Crimeea erau Ani-armeni.³⁰ Strămoșii armenilor veniți dinspre Moldova în Transilvania trebuie căutați probabil în mai multe direcții. Dar poate că nu aceasta este esența în analiza acestei chestiuni.

Ani a ocupat un loc specific în istoria armenilor, fiind o oarecare amintire a puterii Bagratizilor, după înlăturarea cărora ea a devenit simbolul statului armean.³¹ Orașului armean Ani i s-au asociat atribute foarte speciale, care au definit soarta armenilor în perioada milenară următoare. Lipsa statului s-a explicat prin decăderea puterii Bagratizilor, prin invazia străinilor în țară, care a condus la exodul armenilor. Cele mai numeroase valuri de emigrație armenescă se numesc tradițional armeni de Ani, emigranții purtând cu ei memoria orașului Ani și faptul că această capitală a fost foarte dezvoltată din punct de vedere comercial, economic și politic. Această explicație s-a dovedit a fi una viabilă, căci de-alungul secolelor, în ciuda pustirii ei, capitala strămoșească a inspirat și a hrănit mândria națională a armenilor. Nu numai emigranții, dar și armenii din țara-mamă se considerau a fi armeni de Ani, explicându-și emigrația cu dărâmarea capitalei. Această tradiție orală se regăsește în Peninsula Crimeea, în Bazinul Carpatic, în Bulgaria, în Polonia, în Djoulfa (Jula), în regiunea lacului Van, în Erzurum (Karin), în Trabzon. Armenii galițieni din Polonia își revendicau strămoși de Ani și erau foarte mândri de aceasta. Levond Alișan menționează: „Să vă mai spun câteva lucruri despre armenii care locuiesc în Lvov, ei sunt foarte mândri și foarte bine organizați, deoarece ei sunt armeni de Ani reali”.³²

²⁹ Köpeczi Béla red.: *op. cit.* II. 1987. p. 999-1003.

³⁰ Hewsen Robert H. Armenia: *A Historical Atlas*. Chicago, 2001.

³¹ Despre Ani vezi Tatevos Hakobyan: *Anii Patmutyun*. Jereván, 1982. Bibliografia legată de Ani prelucrată la Sat'eniġ Geġyan: *Ani matenagitont' yown*. Jereván, 2006.

³² Tchobanian Pavel: *Ani et son mythe (XIIIe-XIXe siècles)*. In: Kévorkian H. Raymond red.: *Ani - capitale de l'Arménie en l'an mil*. (Kiállítási katalógus) Paris, 2001. p. 276-282.

Interpretarea istorico-filozofică și artistică a orașului Ani a fost exprimată mai întâi la autorul Nersēs Šnorhali, în lucrarea sa intitulată „Plângere la decăderea Edesei”, în care el a clamat pentru ajutorul a două mari orașe, Roma și Bizanțul, mai apoi a ridicat Edessa la rangul capitalei Ani și a chemat și pe cititori să ia parte la această durere. La autorul Nersēs Šnorhali se poate observa că Ani este purtătorul conceptului de stat și însăși capitala Ani simbolizează suveranitatea casei Bagratizilor.³³

În secolul XVIII capitala Ani a primit un rol important și în planul politico-economic ruso-armean de eliberare a Armeniei și restituire a monarhiei. În acest document (1783), Yovsēp Arlut'ian a recomandat ca și capitală viitoare orașul Ani sau Valaršapat, în ciuda faptului că centrul administrativ al provinciei Ararat era deja Ierevan, susținut și de armeni drept capitală.³⁴

Această idee s-a reformulat și la începutul secolului XIX, când armenii au desemnat capitala Ani depopulată centrul de organizare a luptelor pentru independență. Alături de acest eveniment, stă mărturie nuvela istorică a lui Xaç'atur Abovian intitulată „Rănila Armeniei”.³⁵

Până la sfârșitul secolului XVIII și începutul secolului XIX Ani și-a păstrat puterea de stimula visele politice, iar odată cu prima parte a secolului XIX a apărut un anumit entuziasm științific pentru acest teritoriu. Armeni și străini îl vizitau din ce în ce mai des, culegeau diferite descrieri și opere literare referitoare la această temă. Folosind cuvintele lui Claude Mutația, acest tip de oraș semăna cu un phoenix, care putea fi privit din nou și din nou ca un centru important al istoriei, al culturii și al tradiției armenice.³⁶

Acest entuziasm este bine ilustrat și în itinerariul călugărului mechtarist Minas Bžškeanc'³⁷, despre care Nicolas Jakowlewitsch Marr scria următoarele: „aici se unesc toate – în cadrul limitelor realității – ce spun despre acest oraș izvoarele istorice. Bžškeanc' nu a văzut Ani ... și totuși se pare că puterea de fascinare a orașului Ani este puternică nu numai asupra celor care într-adevăr au văzut orașul, dar și asupra fanteziei oamenilor.”³⁸

În primele decenii ale secolului XX viziunea tradițională a sorții capitalei Ani a rămas viabilă și și-a continuat supraviețuirea. Ea a format și obiectul unor discuții științifice, după ce rezultatele cercetărilor arheologice ale lui Nicholas Jakowlewitsch Marr (1865-1934) au relevat faptul că, după dispariția regatului, orașul Ani a rămas o așezare încă înfloritoare economic.³⁹ Čanik Aramian (1820-1879) însă, în anii 1860, a formulat conceptul de „mamă armeană” și s-a străduit să îl facă accesibil și inteligibil pentru întreaga națiune. În 1861 el a publicat la Paris un afiș cu o gravură care reprezenta ruinele capitalei Ani, denumind-o mamă armeană. Mai târziu, acest afiș a devenit atât de popular încât reproducerile sale în diferite forme și dimensiuni au ornamentat casele familiilor armenice.

Din mama armeană a derivat mai târziu îngerul Armeniei, care la rândul său a contribuit la întărirea conștiinței naționale. În final, Ani a devenit emblema luptei pentru libertatea țării armenice, dar în 1921 teritoriul orașului de odinioară a ajuns sub stăpânire turcească. Ani, cu istoria și cultura sa, s-a transformat într-un forum, unde s-a concentrat

³³ Schütz Ödön: *Hajk és Bél barca. A régi örmény irodalom kincsestára I. Ókor-Középkor*. Budapest, 1995. p. 156-160.

³⁴ Tchobanian Pavel: *op. cit.* p. 276-282.

³⁵ *Ibidem*, p. 276-282.

³⁶ Mutația Claude: *Ani after Ani, Eleventh to Seventeenth Century*. În: Richard G. Hovannisian red.: *History Armenian Kars and Ani*. Costa Mesa-California, 2011. p. 155-160.

³⁷ Minasay Bžškeanc': *Čanaparbordut'inn i Lebastan ew hayl kotmans bnakeals i Haykazanc' sereley i naxneac' Ani k'alakin*. I Venetik, I Vasn Srboy Lazaru, 1830.

³⁸ Tchobanian Pavel: *op. cit.* p. 276-282.

³⁹ Nicholas Jakowlewitsch Marr: *Ani. Eglise du palais Pamjatniki armjanskatgo iskusstva*. Petersburg, 1915.

soarta armenilor, atât a celor din țară cât și a coloniilor, dând putere și credință pentru viitor.⁴⁰

Despre Ani se poate discuta din punct de vedere istoric în două feluri. Putem să discutăm despre el ca despre un oraș de odinioară, care a existat în realitate, dar totodată putem să privim și ca un loc al memoriei naționale. La analiza conștiinței istorice a armenilor din Transilvania, această ipostază din urmă iese la iveală. Adică, la întrebarea dacă armenii din Transilvania provin într-adevăr din Ani nu putem da un răspuns concret, însă, pe baza textelor din secolele XIX-XX, putem oferi răspunsuri în ceea ce privește conștiința de origine istorică. Atunci când armenii din Transilvania au mai vorbit doar maghiara, toposul Ani a continuat să-i lege de alți armeni.

Ani ca *lieu de mémoire* (Erinnerungsort) apare în secolul XIX în conștiința istorică colectivă a armenilor din Transilvania.⁴¹ Locul memoriei poate fi o stradă, un oraș, un sat, un loc concret, dar totodată și o dată cronologică, un eveniment. Deci nu pornim la definirea lui neapărat dintr-un loc concret, ci de la felul cum o societate sau un individ își aduce aminte de un fapt sau de un eveniment. Deci *lieu de mémoire* este un punct de cristalizare, un loc simbolic, unde comunitatea găsește punctul de legătură între prezent și trecut. Conștiința de origine a unui popor este acel punct unde nu se mai regăsește legătura directă între prezent și trecut. La armenii din Transilvania, Ani a îndeplinit acest rol, ca loc concret din care s-a format un topos.

Lieu de mémoire al națiunii armene, orașul Ani a fost corelat de către Hovhanesian Eghia (1885-1948) cu orașul Gherla, și astfel Gherla a căpătat rolul locului de memorie al armenilor din Transilvania. Orașul Ani ca și capitala universală a armenilor joacă deci un rol analog cu „capitala” armenilor din Transilvania.⁴²

În texte, orașul Ani apare cu cele 1001 de turnuri, un fel desen mitic al unui oraș istoric care nu mai există. Numerele mitice se accentuează și mai profund în scrierea lui Ávedik Félix (1888-1949):

„Conform legendei, în incinta zidurilor orașului Ani s-au dărmat 1001 de biserici, o sută de mii de construcții și un milion de suflete a încetat să mai anunțe bunăstarea și puterea Armeniei!”⁴³

Szongott Kristóf (1843-1907), profesor la gimnaziul din Gherla, cercetător remarcabil al istoriei armenilor din Transilvania, accentuează cele două trăsături ale armenilor încă de la fuga lor din Ani: bogăția, deoarece au pus într-una dintre traiste aur și pietre prețioase, și religiozitatea cu care au pus în cealaltă traistă himnariumul armean. Toposul Ani este prezentat în felul următor în monografia sa despre Gherla:

„Armenii de aici își trag seva din familii remarcabile, strămoșii noștri locuiau în capitala regală Ani, în capitala Armeniei, care era populată de un milion de locuitori și număra 1001 biserici. Ei trăiau pretutindeni în bunăstare, în lux și pompă. ... Dar vroiau să se răzbune pe ei ciurdele invidioase din împrejurime ... astfel și-au luat drumul înspre Ani, deoarece aici locuiau elitele națiunii. Au trimis mesaj către locuitorii orașului bogat în tezaur, aristocraților înstăriți, că își pot salva viețile și bogățiile acumulate dacă îl neagă pe Christos. Dar demnitarii armeni își așteptau mai mult comoara cerească, religia creștină de mântuire, decât bunurile pământești – și au rămas neclintit fideli acelei credințe, care a fost propovăduită pământului armenesc de către Sfântul Grigore Iluminatorul. Însă mulți dintre ei au avut timp să fugă prin porțile nopții, astfel fiecare bărbat și-a luat două ranițe, într-una au pus rozariul, cărțile de rugăciune și

⁴⁰ Tchobanian Pavel: *op. cit.* p. 276-282.

⁴¹ Despre conceptul „*lieu de mémoire*” vezi Pierre Nora red.: *Erinnerungsorte Frankreichs*. München, 2005. Vezi Assmann Jan: *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München, 1997.

⁴² Hovhannesian Eghia: *A hazai örmények a nemzet szolgálatában*. Gödöllő, 1940. p. 21-22.

⁴³ Ávedik Félix: *A magyar-örménység multja és történeti jelentősége*. În: Ávedik Félix-Hermann Antal-Hovhannesian Eghia: *Az örmények*. Budapest, 1921. p. 9.

bisericești, în special „sárágán”-ele îndrăgite, ca să-și poată lăuda Domnul în limba maternă și pe pământ străin, iar în cealaltă raniță au pus aur, bijuterii și pietre prețioase ... Astfel au părăsit tații noștri palatele luxoase de marmură și cu ochi înlăcrimați au spus adio patriei strămoșești Ararat, Paradisului ...”⁴⁴

Merza Gyula (1861-1943) – coredactorul revistei *Armenia* – a susținut în continuare elementele toposului și a accentuat credința creștină a armenilor. El formulează în felul următor:

„Este un fapt dovedit că armenii din Transilvania sunt descendenții nobilimii armenie înstărite și de prestigiu, care a sprijinit cruciadele și astfel a provocat ura păgânilor. Deoarece, după năvălirea asupra capitalei Ani, cea cu un milion de locuitori și cu 1001 de biserici, în secolul XIII de către turci și tătari, și odată cu decăderea regatului național autonom al Armeniei Mari, majoritatea familiilor armenie s-a refugiat din cauza anarhiei și din cauza cutremurelor, ca un popor creștin prin munții Caucazului. Muzeul Armean din Gherla este o adevărată trezorerie a codicelor și a relicvelor, care sunt cele mai grăitoare documente ale patriei strămoșești și ale diferitelor popasuri ale rătăcirii.”⁴⁵

La Budapesta a apărut lucrarea lui Ávedik Félix, în care orașul Ani este descris ca patria strămoșească a armenilor din Transilvania. Autorul citează ca izvor lucrarea intitulată „Armenien” a autorilor Schweiger–Lerchenfeld, apărută la Iena în 1878:

„Patria de strămoșie a armenilor maghiari a fost orașul regesc remarcabil și în ruine, cheia Armeniei: Ani. Asirieni, arabi, perși, tătari, mongoli și turci au rivalizat pentru acapărarea acestui oraș splendid. Rotirea gloriei de luptă a dărâmat acest oraș prețios. Conform legendei, s-au transformat în ruine 1001 de biserici, o sută de mii de edificii și un milion de suflete a încetat să propovăduiască între zidurilor orașului Ani bunăstarea și puterea Armeniei!”⁴⁶

Hovhanesian Eghia, la începutul celui de-al doilea război mondial, accentuează nu atât religiozitatea armenilor, cât mai degrabă înstărire lor:

„Din acest oraș bogat, armenii din Ungaria nu au venit cu rucsacul pe spate și înfomețați, cu palma întinsă la cerșit, nici înfomețați de pradă, ci cu mult aur și cu multe comori valoroase ... Acest lucru se poate dovedi și prin moștenirile și comorile familiale, dar în special se poate deduce din numele de familii ale armenilor maghiari, care înseamnă nobil, conducător, principe, premergător, domn mare etc. Din Ani a venit nobilimea și personalul său de companie spre Transilvania.”⁴⁷

În memoria națională a armenilor din Transilvania, la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX mai supraviețuia conștiința de origine a armenilor, religia lor atunci era cea romano-catolică (de rit armean), iar limba vorbită era cea maghiară. Integrarea lor politică, religioasă și socială, ca și consecința a așezării lor în Transilvania, a avut momentele ei specifice, pe care le vom analiza mai pe larg în studiul nostru.

III. Diasporă armeană de Transilvania sau colonii armenie de Transilvania?

Există doi termeni tehnici armeniești care exprimă faptul că parte a unui popor trăiește în afara granițelor țării mamă: cuvântul *galt'avajr* (se pronunță: *gahtavair*), care înseamnă colonie, în timp ce *sp'yurk'* (*spiurk*) semnifică diaspora.

Colonia – conform folosirii conceptului armean – definește un grup izolat al unui popor, care trăiește într-un loc concret într-o anumită țară străină. Coloniile armeniești au început să se formeze deja în primele secole după Christos, atunci când Armenia istorică

⁴⁴ Szongott Kristóf: *Szamosújvár Szab. Kir. Város Monográfiája 1700-1900*. III. Szamosújvár, 1901. p. 3.

⁴⁵ Merza Gyula: *Az örmény betelepülés története Magyarországon és a szamosújvári örmény-katholikus püspöki illetőleg vikáriusi székh.* In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1913 I. II. sz.

⁴⁶ Ávedik Félix: *op. cit.* p. 9.

⁴⁷ Hovhannesian Eghia: *op. cit.* p. 22.

divizată între imperiile vecine a început să-și piardă autonomia. În evul mediu, armenii s-au stabilit în diverse țări, unde, în timpul conviețuirii, și-au mai păstrat o perioadă îndelungată limba și cultura, acestea rămânând un factor intermediar de comunicare în comerțul între diferitele țări și regiuni. Tipografia armeană s-a dezvoltat mai întâi în coloniile armenie europene.⁴⁸

Termenul de *sp'yurk'*, adică diaspora, definește o parte izolată a unui popor care nu mai trăiește în țara sa origine, dar își păstrează ferm identitatea. În știința istorică armeană, începând cu secolul XX se vorbește despre sp'urk atunci când, ca urmare a genocidului armean, încep să apară grupuri sociale mai compacte și mai numeroase în exod în America, Europa sau alte continente. Coloniile și diasporele armenie se pot, deci, diferenția fundamental ca formare a lor în istorie și timp. Armenologia, din cauza cotiturilor istorice dramatice, folosește aceste două concepte (diasporă și colonie) cu alte semnificații decât sunt ele utilizate în general de știința istorică.

În Transilvania, conform izvoarelor istorice, în a doua jumătate a secolului XVII armenii s-au stabilit în mai multe așezări. Episcopul romano-catolic de Transilvania, Antalffy János (1724-1728), în scrisoarea adresată Romei în 1726, relatează faptul că la Gherla trăiau 70 sau 80 de familii armenie, la Dumbrăveni de asemenea, la Frumoasa 20 de familii, la Gurghiu 8 sau 9 familii, la Târgu-Secuiesc 6 familii, dar și în Gheorgheni mai trăiau familii armenie înstărite. Chiar dacă aceste cifre pot fi discutate și nu acoperă punctual realitatea, armenii trăiau destul de polarizați în Transilvania.⁴⁹ După aproximativ o sută de ani, în itinerariul lui Minas Bžškyanc, călugăr mechtarist armean din Veneția, sunt înșirate localitățile Gherla, Dumbrăveni, Frumoasa, Gheorgheni, Târgu-Mureș, Brașov, Sibiu, Sebeș, Deva, Târgu-Secuiesc, Oradea și Timișoara, ca așezări unde trăiau armenii.⁵⁰

Numărul armenilor în aceste localități prezintă o imagine foarte variată. De fapt, existau patru localități transilvănene care erau considerate colonii armenie. Explicația este prezența Bisericii Armenie, deoarece o caracteristică comună a acestor localități era tocmai faptul că administrația ecleziastică a Bisericii Armeano-Catolice funcționa cu aceste patru parohii. Cele mai multe familii armenie s-au dispersat mai apoi înspre alte teritorii ale Transilvaniei și ale Bazinului Carpatic.

Denumirile coloniilor armenie din Transilvania				
<i>Latină</i>	<i>Maghiară</i>	<i>Română</i>	<i>Germană</i>	<i>Armeană</i>
Armenopolis	Szamosújvár	Gherla	Armenierstadt	Hajakalak / Kě'la
Elisabethopolis	Ebesfalva / Erzsébetváros	Dumbrăveni	Elisabethstadt	Ibasfalau / Yelisabet'owpolis
	Gyergyószentmiklós	Gheorgheni	Niklasmarkt	Sēnd Migloš / Čurčov
	Csikszépvíz	Frumoasa		Sibviz

⁴⁸ Hajkakan Sowetakan Harangitaran. II. Jerevan, 1976. S. 669.

⁴⁹ Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”, Roma (=APF), Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (=SOCG) vol. 661. fol. 219rv. „In Szamosújvár in bonis fiscalibus oppidum sibi construxerunt, et sunt circiter 70 aut 80 familia, sunt omnes uniti ... In Ebesfalva in bonis Apafinis pariter oppidum sibi construxerunt, et sint etiam ibi 60 aut 70 familia, ... in CsikszépViz paucins circiter 20 familia sunt, habent etiam capellam ... in Görgénj in bonis D. Cancellrij Transylvanici circiter 8 aut 9 familia non habent capellam nec sacerdotem ... In Cantavásárhely sunt 6 Familia ...”

⁵⁰ Minasay Bžškeanc: *op. cit.* aliniatele nr. 324-344.

Uneori chiar și cultul unui sfânt poate releva date de migrare. Tabloul de altar cu Sfântul Grigore Iluminatorul – sfântul patriot al armenilor – în afară de localitățile enumerate se mai găsește și la Sighetu Marmației și la Sibiu, fapt ce reflectă prezența acolo a armenilor și mărturisește despre existența cândva a unor comunități armene locale semnificative.⁵¹

IV. Contribuții la relația dintre armeni și societatea Transilvaniei

Armenii stabiliți în Transilvania deja din secolul XVII și pe parcursul secolului XVIII au primit regulat de la domnitor diferite privilegii, care au sprijinit activitatea lor comercială și industrială. Toate aceste diplome privilegiale primite de la împărat au stârnit antipatia celorlalte etnii din Transilvania împotriva armenilor. Un asemenea conflict s-a desfășurat cu sașii din Bistrița la începutul secolului XVIII.⁵² În anul 1712 sașii, majoritari în conducerea orașului și și în oraș (atunci armenii erau în număr de 231 de persoane), i-au învinuit pe armeni pentru declanșarea epidemiei de ciumă. Conform hotărârii conducerii orașului, armenii au fost constrânși să părăsească Bistrița în 24 de ore, și atunci s-au stabilit la Gherla. În scrisoarea pe care episcopul armenilor transilvăneni Oxendio Virziresco a adresat-o, în 22 octombrie 1712, judei orașului, Johann Klein, situația a fost comparată cu exodul evreilor din Egipt.⁵³ Problema cumei nu s-a rezolvat cu expulzarea armenilor. Dacă parcurgem diferitele rapoarte și adrese ale oficiului sanitar al Bistriței pe anii 1710-1720, vedem că ciuma a continuat să apară.⁵⁴ Armenii, ca și elemente comerciale străine, reprezentau concurență pentru sași, și anterior, cu ocazia incendiului din anul 1698, tot armenii au intrat în discuție.⁵⁵ A formulat concluzii similare și autorul Konrad Schünemann, care, în legătură cu orașul Dumbrăveni, a declarat că prezența armenilor nu era socotită binevenită în apropierea așezărilor săsești, nu numai din cauza limbii, ci mai degrabă din motive economice.⁵⁶

La Gheorgheni au existat conflicte între armeni și secuii, iar motivul a fost și aici situația socială privilegiată a armenilor, respectiv îmbogățirea lor rapidă din comerț. În anul 1726 autoritățile scaunului Gheorgheni au interzis armenilor să apară la târg vara înainte de ora opt și iarna înainte de ora nouă. Motivul a fost cumpărarea ieftină a mărfurilor secuilor dis-de-dimineată de către armeni și vânzarea lor ulterioară mai scump. Cealaltă prohibiție s-a referit la crâsmărit, deoarece armenii au acumulat mari bogății din vânzarea vinurilor ieftine din Moldova, iar aceasta a atras după sine invidia comunității secuilor. Secuii au limitat și activitatea măcelarilor. Judele armenilor nu avea drept de judecată în cazuri de crimă.⁵⁷ Scaunele secuiești le-au interzis armenilor și săparea de fântâni, iar, în anumite teritorii, chiar și construirea de biserici.⁵⁸

⁵¹ Pál Emese: *Világosító Szent Gergely ábrázolásai Erdélyben*. In: Kovács Zsolt-Sarkadi Nagy Emese-Weisz Attila szerk.: *Liber Discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Kolozsvár, 2011. p. 239-254.

⁵² Dahinten Otto: *Geschichte der Stadt Bitritz in Siebenbürgen*. Köln-Weimar-Wien, 1988. p. 98-99.

⁵³ Bartelmäss Martin: *Die Ausweisung der Armenier aus Bitritz in Folge der Pest im Jahre 1712*. În: *Programm des evangelischen Obergymnasiums [...] dann der evangelischen Mädchenschule A.B. zu Bitritz*. Bitritz, 1897. p. 5-17.

⁵⁴ Arhivele Naționale Cluj, Cluj-Napoca. Primăria Orașului Bistrița.

⁵⁵ La conflictul între sași și armeni Szongott Kristóf însușie și alte motive în monografia sa. Vezi: Szongott Kristóf: *op. cit.* I. Szamosújvár, 1901. p. 110-116.

⁵⁶ Schünemann Konrad: *Die Armenier in der Bevölkerungspolitik Maria Theresias*. In: *Jahrbuch des Graf Kuno Klebelsberg Instituts für ungarische Geschichtsforschung in Wien*. 3. (1933). p. 222.

⁵⁷ Garda Dezső: *A gyergyói örmények könyve*. I. Budapest, 2007. p. 219-223.

⁵⁸ Kölönte Béla: *Gyergyó története a kialakulástól a batárország szervezéséig (tekintettel a nemzetiségi kérdésre)*. Gyergyószentmiklós, 1910. p. 130.

Cele trei națiuni privilegiate ale Transilvaniei (secui, maghiari, sași) au fost menționate de mai multe ori. Armenii tindeau să devină cea de-a patra națiune – la fel ca și românii, care au solicitat același lucru –, dar stările au respins cererea armenilor. Gherla și Dumbrăveni și-au adresat Dietei din Transilvania solicitarea comună în 1791.⁵⁹ Semnatarii solicitării au fost Gorovei Kristóf și Novák Theodor, din partea Gherlei, iar din partea Dumbrăveniului, Issekutz Antal, Zakariás Tamás și Csiki Lázár. În adresă au mai cerut și ca Gherla și Dumbrăveni să fie considerate orașe regești maghiare și locuri taxale, în calitate de orașe comerciale să fie scutite de adăpostirea soldaților, iar locuitorii din Gherla și Dumbrăveni, care au fost înnoșiți, să fie socotiți ca nobili adevărați.⁶⁰ Ca „anexă” a suplicii au fost adăugate 4000 de monede de aur. În această solicitare apare deja motivul specific al integrării: „*Pentru îmbogățirea limbii maghiare și pentru alte nevoi ale țării oferă patru mii de auri ...*”⁶¹

Secuii au avut o atitudine foarte neprietenoasă față de armeni; în răspunsul lor s-a resimțit o oarecare antipatie. Conform secuilor, armenii stabiliți în Dumbrăveni și Gherla au obținut privilegii și scutiri în defavoarea altor orașe, iar sub protecția acestor privilegii au pus mâna pe o bogăție ilegală, și cu aceasta au comis daune altora. Atunci când cereau împrumut, nu mai restituiau banii, ci vroiau să scape de responsabilitate prin procedeul de faliment.⁶²

Altă dată, secuii scriau despre armenii stabiliți în Gheorgheni că nu plătesc taxe în mod just, folosesc străzile, dar nu se ocupă de reparația lor, respectiv și-au format propria lor magistratură, cu sigiliu propriu, astfel ei nu răspund în fața altora: „... *îndrăzenala celor din Frumoasa și Gheorgheni a crescut în așa fel încât și-au format pentru ei un Magistrat cu sigiliu propriu, ... inscripția sigiliului fiind: Sigillum Armenorum Gyergyo Szentmiklosiensis Magistratus ...*”⁶³

Govrik Gergely (1841-1931, Grigor Govrikean) menționează de asemenea în monografia sa despre Dumbrăveni că maghiarii erau invidioși pe armeni. Călugărul și omul de știință menționat a formulat pentru aceasta două motive: privilegiul lui Carol III din anul 1733 și cel al Mariei Tereza din anul 1785, conform cărora armenii nu mai erau obligați să presteze servicii militare. Aceste privilegii au fost întărite și de Iosif II în anul 1785, respectiv 1786.⁶⁴

Orașele săsești au argumentat în mod similar, obiectând că armenii nu plăteau taxe în același quantum ca și celelalte grupuri etnice de pe același teritoriu.⁶⁵

V. Religia armenilor din Transilvania

a) Unirea cu Roma

La unirea armenilor transilvăneni cu Biserica Romei înainte de toate trebuie să remarcăm personalitatea lui Oxendio Virziresco, care s-a născut în jurul anului 1655 în orașul Botoșani, a trecut la unire în copilărie, pe urmă a devenit seminarist la Collegio Urbano din Roma,

⁵⁹ Egyed Ákos: *Az örmény kérdés az 1790-91-es erdélyi országgyűlésen*. Világtörténet, 1995, ősz-tél. p. 19-22.; Pál Judit: *op. cit.* p. 130.

⁶⁰ ACACG: 88/b, 1. cutie. 1791. Extras din protocolul ținut la Cluj intitulat „Három Nemzetből álló Rendeknek 1790. dik esztendőben Karátson havának 12. dik napjára...Közönséges Gyűlésének Jegyzőkönyvéből”.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ ACACG: 88/b. 1. cutie. 1795. A székely nemzetnek a Szamosújvári és Ersébethvárosi Közönségnek Instántiájakra való Reflexioi.

⁶⁴ Govrikean Grigor: *Hayk Elisabet'upolis Transilovaniy. Hator B. (1780-1825)*. Vienna, 1899. p. 403-405.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 406-408.

adică la colegiul de misiune al Sfintei Congregații de Propaganda Fide.⁶⁶ Aici s-a înscris în anul 1678, matricola colegiului menționează despre el că a cunoscut mai multe limbi, a vorbit armeană, poloneză, româna din Moldova, turca, maghiara și latina.⁶⁷

El a sosit în Transilvania în octombrie 1685 ca misionar printre armeni.⁶⁸ Stefano Stefanowicz Roska menționează în cronică sa că Oxendio și-a început activitatea în Gheorgheni.⁶⁹ Despre originea și studiile sale avem informații de la mai mulți istorici. De exemplu, Fasching Ferenc confirmă faptul că el a ajuns la Roma la vârsta de 14 ani, apoi s-a reîntors în Transilvania ca să îndeplinească rolul de misionar.⁷⁰ În operele lui Benkő József și Illés András ne întâlnim cu date identice.⁷¹

Oxendio însuși scrie despre sine că, în Transilvania, a lucrat pentru misiunea catolică, încercând să-și atragă „conlocuitorii eretici” la religia catolică. Pentru acest scop a cântat litanii dedicate Fecioarei Maria, a spus rugăciunile Rozariului, săptămânal de 2-3 ori a explicat catechismul catolic și a ținut predici în fiecare duminică.⁷² La început, probabil nu i-a fost ușor, deoarece armenii apostolici, mâniați, l-au prins și era aproape să fie ucis.⁷³ La începutul activității sale de misiune, armenii s-au opus cu încăpățănare și, de regulă, l-au deranjat și pe parcursul predicării. Preoții romano-catolici maghiari însă l-au ajutat și au obținut pentru el biserica de lemn a armenilor apostolici, cărora le-au interzis celebrarea pataragh-ului. Membrii familiei și rudele lui Oxendio au fost primii, se presupune, care ar fi trecut la religia catolică, ceea ce a ușurat și activitatea lui Oxendio.⁷⁴ Activitatea sa de misionar a dat roade repede, deoarece în anul 1689 nunțul polonez scria deja către Congregația Propagandei și arhiepiscopului armean de Lemberg că 2000 (!) de armeni din Secuime au cerut de la Oxendio unirea cu Roma.⁷⁵

⁶⁶ O colecție de izvoare importantă legată de unirea Bisericii armenilor din Transilvania o constituie volumul lui Nilles Nicolaus: *Symbolae ad illustrandam historiarum ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*. Oenceiponte, 1885. Legat de istoria ecleziastică după unire publică izvoare utile Kovács András-Kovács Zsolt red.: *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok I. 1727-1737*. Kolozsvár, 2002.

⁶⁷ Se cunosc numeroase variante ale numelui lui Oxendio Virziresco, cum ar fi Verzerescul, Vărzărescu, Vrzarean, Vărzărean, Verzár etc. În studiul nostru am recurs la folosirea variantei păstrate ca și semnătură în corespondențele sale.

⁶⁸ Petrowicz Gregorio: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi Limitrofi*. Parte terza. 1686-1954. Roma, 1988. p. 86. Petrowicz citează și sursa: „entro nel Collegio ai 19 dic. 1678 ... ha studiato precedentemente nel Collegio [Armeno] di Leopoli un anno la grammatica armena, la logica ecc. Sà la lingua armena volgare e litterale, polacca, rutena, moldava, turchesca un po' latina. È stato ordinato sacerdote [e] ricevè la dignità di Vartabiet ...”

⁶⁹ Rősk'ay Step'anosi S.: *Žamanakagrott'inn kam tarekank' ekelec'akank'*. Kiadta: Oskean, Hamazasp. Wien, 1964. p. 184.

⁷⁰ Fasching Ferencz: *Nova Dacia*. Claudiopoli, 1743. 25, 29. „*Quartus jam supra octuagesimum saeculi prioris volebatur annus, ex quo Oxendius Virziresci gente Armenus, Romae annis 14 in collegio urbano de Propaganda moribus et litteris excultus, ejuratis prius in Palatio sacri officii fidei erroribus, redux in Transylvaniam cum potestate apostolici missionarii reducendorum ex integro ad Romana sensa Armenorum spem fecit.*” Vezi Szongott Kristóf: *op. cit.* I. p. 258-259.

⁷¹ Benkő József: *Transilvania*. II. Claudiopoli, 1833. p. 560-561. „*Donec a. 1684 Oxendius Verzireski, armeno moldaviensi diacono natus, et antecederet dogmatibus graecis imbutus, post navatam Romae (quo statim a. 1670 concesserat) in Urbano Collegio sacris profanisque scientiis per 14 annos operam, ac ejuratum ritum graecum, cum potestate apostolici missionarii in Transilvaniam sacerdos reverteretur.*” Illés, Andreas: *Ortus et progressus variarum in Dacia gentium ac religionum*. Claudiopoli, 1764. p. 64. „*Donec anno 1684 Oxendius Verzirescus post navatam in urbano collegio sacris profanisque scientiis decem et quatuor annis operam, ac ejuratos in Palatio sacri officii armenorum errores sacerdotio insignis reverteretur.*” Szongott Kristóf: *op. cit.* I. p. 258-259.

⁷² APF *Scritture riferite nei Congressi (=SC) Armeni*. Vol. 3. fol. 469. și Petrowicz, Gregorio: *op. cit.* p. 87.

⁷³ Szongott Kristóf: *op. cit.* I. p. 260.

⁷⁴ APF *SC Armeni*. Vol. 3. 465, 468-469.; Vezi: Petrowicz Gregorio: *op. cit.* p. 86-87.

⁷⁵ Petrowicz, Gregorio: *op. cit.* 87. Vezi: APF *SOCC*. vol. 504. fol. 103.

După sosirea lui Oxendio Virziresco în Transilvania, armenii transilvăneni nu aveau conducător ecleziastic, ci doar un misionar romano-catolic de rit armean.⁷⁶ Alegerea sa ca episcop a devenit posibilă după moartea lui Minas Eudoxiensis Zilifdar. Vardan Hunanean arhiepiscop armeano-catolic de Lemberg, l-a recomandat pe Oxendio în această demnitate, deoarece era născut în Moldova și cunoștea foarte bine limba armenilor transilvăneni, și avea încredere în faptul că armenii catolici din Transilvania pot deveni astfel dieceza sufragană a arhiepiscopiei armeano-catolice de Lemberg.⁷⁷

Congregația de Propaganda Fide s-a pronunțat în data de 29 mai 1690 în legătură cu scaunul episcopal al armenilor transilvăneni și l-a numit pe Oxendio Virziresco conducătorul religios al armenilor din Transilvania, stabilindu-i salariul anual la 100 de scuzi.⁷⁸ Astfel, Congregația de Propaganda Fide și-a sigurat în continuare dreptul de jurisdicție asupra Bisericii armenilor din Transilvania. Armenii transilvăneni s-au rupt deci de la arhiepiscopia armeano-catolică din Lemberg. În ruptură a avut un rol, cu siguranță, și nunțul de Viena, deoarece Transilvania intra în domeniul său de competență. Pe 2 octombrie 1690 papa Alexandru VIII a emis două breve, în care l-a numit pe Oxendio Virziresco arhiepiscop titular de Alada și l-a trimis în Transilvania. Hirotonirea sa întru episcop a avut loc la Lemberg pe 30 iunie 1691.⁷⁹

Oxendio și-a continuat activitatea de misionar în Transilvania, dar aceasta s-a dovedit în continuare a fi o sarcină dificilă. Legătura între el și armeni se presupune că nu a rămas una bună. Despre acest fapt ne înștiințează un document din Arhiva Nunțiatului din Viena în care armenii transilvăneni detaliază că Oxendio s-a purtat ca un *tyrannos*, ca un despot cu ei.⁸⁰ Mai apoi, armenii au cerut Sfântului Scaun să aparțină în continuare de arhiepiscopul armeano-catolic din Lemberg. În 1698 theatinul Maria Accorsi a scris Congregației de Propaganda Fide că Oxendio nu a reușit să remedieze problema armenilor din Transilvania. Anchetarea cazului la Roma a fost încredințată cardinalului Sancta Croce, care l-a trimis pe Deodatus Nersesowitz în Transilvania. Nersesowitz a făcut un raport negativ despre Oxendio, acuzându-l că doar îngreunează situația bisericească a armenilor din Transilvania.⁸¹

În fundal stătea, cu mare siguranță, o persoană și grupul său. Elia Mendrul și-a desfășurat activitatea ca preot în Transilvania, dar el se născuse în Moldova, lucrând alături de Bonalini la Lemberg, iar mai târziu alături de Oxendio.⁸² Oxendio însă l-a declarat suspect de erezie și

⁷⁶ Vezi Szongott Kristóf: *op. cit.* I.: „1684-ben érkezett meg Rómából a nagy tudományú férfit hitközlő minőségben”

⁷⁷ Petrowicz Gregorio: *op. cit.* p. 78-79.

⁷⁸ În afară de Oxendio Virziresco, mai figurau și alți candidați, cum ar fi Theodor Wartanowicz, care a fost hirotonit întru episcop de către katolikosul armean apostolic Iacob IV, apoi a activat în Lemberg. Theatinilor din Lemberg nu le-a plăcut de el, astfel prefectul theatin Francesco Bonesana a obținut ca Wartanowicz să fie încarcerat. Din cauza originii sale armene apostolice, nu a fost niciodată de încredere în fața armeano-catolicilor. El a fost audiat la Roma în fața cardinalilor din Congregația de Propaganda Fide în anul 1692, unde anterior i s-au iertat faptele „eretice”, însă titlul episcopal nu i-a fost recunoscut, dar avea dreptul să treacă la catolicism. După toate acestea a rămas la Roma, izvoarele nu mai relatează nimic despre activitatea sa de aici, doar atâta aflăm că a murit pe 12 februarie 1700 și a fost înmormântat în „Chiesa di Santa Maria Egiziaca”. Pentru detalii vezi Petrowicz Gregorio: *op. cit.* p. 92-93.

⁷⁹ Petrowicz Gregorio: *op. cit.* p. 93-95.; Vezi Szongott Kristóf: *op. cit.* I. p. 263.

⁸⁰ Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano (=ASV), Archivio della Nunziatura in Vienna (=Archivio Nunz Vienna) Vol. 196. 181rv. Vezi Kovács Bálint: *Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedeiben*. In: Öze Sándor-Kovács Bálint red.: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. Piliscsaba, 2006. p. 57.

⁸¹ Petrowicz Gregorio: *op. cit.* p. 97-98.

⁸² Nagy Kornél: *Az Elia Mendrul-Ügy. A beszerzei örmény egyházi viszály története (1607-1700)*. In: *Századok*. 143/4. (2009). p. 945-974.

împotriva lui a fost organizat un proces la Bistrița, pe 22 iunie 1697, însă vina de erezie nu a putut fi dovedită. Totuși, fiind preot căsătorit, a trebuit să-și părăsească nevasta.⁸³

Cu mare probabilitate și acest proces a contribuit la reîntoarcerea în Moldova a anumitor armeni sau a unor mici grupuri de armeni, la sfârșitul secolului XVII. Din cauza strămutării în Moldova, Oxendio dorea să-și extindă misiunea și acolo și chiar și în Țara Românească. În 8 martie 1700 theatinul de Lemberg a scris despre această dorință Sfântului Scaun, deoarece dacă ar fi putut fi aduși la unire și armenii din Moldova, atunci s-ar fi putut crea o dieceză mare armeană unită, al cărei centru ar fi putut fi Suceava. Congregația de Propaganda Fide s-a ocupat de caz pe 26 aprilie 1700, însă, din cauza problemelor lui Oxendio, în locul său a fost trimis în misiune în Moldova Deodatus Nersesowitz. Activitatea sa însă nu a dat deloc rezultate, căci armenii moldoveni – probabil datorită veștii rele a unirii catolice din Transilvania – au refuzat unirea.⁸⁴

Szongott Kristóf scrie că Oxendio a fost exilat la Constantinopol pentru trei ani, pe urmă, după pacea de la Karlowitz, a fost eliberat din închisoare.⁸⁵ Dacă luăm în considerare datele amintite anterior, atunci probabil că această informație are la bază mai puține dovezi sau cel puțin nu a avut loc atunci, deoarece în această perioadă Oxendio își desfășura activitatea în Transilvania. Un alt exil al său, în schimb, ar putea fi real: între 1703-1707 a fost deținut la Munkács, deoarece nu a vrut să accepte domnia lui Francisc Rákóczi al II-lea. După eliberare s-a reîntors în Transilvania.⁸⁶

În anul 1696 Oxendio a plecat la Viena pentru a obține câteva privilegii pentru armenii transilvăneni, călătorie care a avut și rezultate.⁸⁷ Operei sale de o viață îi aparține și fondarea orașului Gherla, despre care ne informează și Szongott Kristóf însuși, dar aceste date și această tradiție le-a împrumutat de la Illés András și Lukács Kristóf. Fondarea orașului, deci, a avut loc în anul 1700.⁸⁸ Oxendio Virziresco și-a sporit și averea personală, deoarece în Transilvania a făcut rost de proprietăți, domeniul de la Gurghiu intrând în posesia lui.⁸⁹

După acestea, Oxendio a plecat la Viena, unde, pe 15 martie 1715, în condiții misterioase, a decedat.⁹⁰ Conform opiniei lui Trócsányi Zsolt, moartea sa nu trebuie considerată neapărat misterioasă, deoarece episcopul era destul de înaintat în vârstă ca să moară în condiții naturale.⁹¹

⁸³ Vezi Vanyó Tihámér: *A bécsi pápai követség levéltárának iratai Magyarországról 1611-1786*. Budapest, 1986. 180.; ASV Archivio Nunz Vienna Vol. 196. fol. 159-164.; fol 159 r.: „*Progressus et acta Reverendissimi Domini Elia Mendrul uxorati Sacerdotis Armeni uniti contra coelibatum Admodum Reverendissimi Domini Lazari Budachowicz actu Parrochi Armenorum Catholicorum Bistritzienis*.” Vezi Nagy Kornél: *Erroris et abusus inter Armenos Transilvaniae vigentes*” 1719-ből és a kebkedőnizmus kérdése. In: Óze Sándor-Kovács Bálint red.: *Örmény Diaszpóra a Kárpát-medencében*. II. Piliscsaba, 2007. p. 158.

⁸⁴ Petrowicz Gregorio: *op. cit.* p. 99-101.

⁸⁵ Szongott Kristóf: *op. cit.* I. p. 263. „Három kínos, nélkülözésteljes esztendő él át Konstantinápolyban. Végre a karlóczai békekötés adta vissza szabadságát.”

⁸⁶ Petrowicz Gregorio: *op. cit.* p. 102-103.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 97.

⁸⁸ Szongott Kristóf: *op. cit.* I. p. 267.; Vezi Ilia Andreas: *Ortus et Progressus variarum in Dacia gentium et religionum*. Claudiopoli, 1730. p. 67.

⁸⁹ Diploma de întărire a acestora s-a păstrat fragmentar din 1696 (probabil o copie ulterioară): ACACG: 612/[b], 1. cutie.

⁹⁰ Petrowicz Gregorio: *op. cit.* p. 103-104. Vezi Kovács Bálint: *Über Rom nach Siebenbürgen. Der armenische Missionar Minas Barun und die Siebenbürger armenische Kirche in den ersten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts*. In: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*. 29 (100) Jahrgang (2006) Heft 1.

⁹¹ Trócsányi Zsolt: *Transilvaniagi hajeri iravakan kacont'youmē Leopoldyan brovartaki šřjanovm (1690-1848)*. In: Barxowdaryan Vladimir: *Haj-hungarkan patmakan jev mšakut'ajin kaperi patmut'junic*. Jerewan, 1983. p. 180.

Armenii, după moartea episcopului Virziresco, s-au întrunit la Gurghiu – unde Virziresco avea moșii – ca să aleagă un nou episcop.⁹² În cadrul comunității, însă, interesele și atitudinile erau atât de diferite încât au încredințat cardinalilor Propagandei Fide alegerea noului episcop. Cardinalii au amânat decizia până în 1735. Astfel, la început temporar, iar din 1735 definitiv, conducerea religioasă a armenilor din Transilvania a revenit episcopului catolic de rit latin al Transilvaniei.⁹³

a) După unire: misionari armeni și parohii armene

În deceniile imediat următoare morții lui Oxendio au sosit în Transilvania misionari din Erzurum, Constantinopol, dar auzim și despre activitatea preoților armeano-catolici de origine transilvăneană în teritorii străine, în București sau în Peninsula Crimeea. A existat deci o legătură spirituală interregională între diferitele colonii armene din epoca modernă timpurie, iar armenii transilvăneni erau membrii acestei rețele, ai acestui sistem de legături.⁹⁴

Unul dintre primii misionari – care a activat alături de abatele Mxitar și a fost unul dintre primii călugări mechitariști – a fost Xač'atowr Ėrzrowmec'i (Cacciadurus Arachiel, Garini Chatschadur Arhakeł, 1666-1740), care s-a născut la Erzurum, a studiat la Collegio Urbano din Roma,⁹⁵ și-a dat doctoratul în teologie și astfel a purtat titlul de *vardapet*.⁹⁶ Conform raportului carmelitului David S. Carlo din data de 3 august 1700, el a ținut predici cu bune rezultate la Constantinopol.⁹⁷ După încheierea studiilor, a activat în Veneția. El a fost acel tip de „intelectual” care a cunoscut mai multe limbi, dar armeană a știut-o mai puțin, întrucât armenii l-au înțeles greu – scrie critic despre el Carl Friedrich Neumann în monografia sa de istoria literaturii.⁹⁸

Numele său apare și la istoriografii armeni din Transilvania. E adevărat că Lukácsy Kristóf scria, în 1859, că Xač'atowr Ėrzrowmec'i a fost trimis în Transilvania, însă nu a ajuns aici.⁹⁹ După câțiva ani însă, Szongott Kristóf relatează despre șederea în Transilvania a lui Xač'atowr Ėrzrowmec'i; conform opiniei sale, armenii din Gherla l-au plăcut.¹⁰⁰ În Arhiva Sfintei Congregații de Propaganda Fide se poate urmări bogata sa corespondență legată de activitatea din Transilvania între anii 1719-1722. Prezența sa este dovedită și de scrisoarea pe care a trimis-o din Veneția la Dumbrăveni în 1728, care se găsește în Arhiva de Colecție Armeano-Catolică Gherla.¹⁰¹

⁹² La ședința ținută la Gurghiu pe 20 mai 1715 au participat armeni din Frumoasa, Gherla, Ibașfalău, Gheorgheni și Gurghiu. Vezi ACACG: 339/b, 1. cutie.

⁹³ Petrowicz Gregorio: *op. cit.*

⁹⁴ Kovács Bálint: *Az erdélyi örmények interregionális szellemi kapcsolatai a 17-18. században*. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. II. Piliscsaba, 2007. p. 30-47.

⁹⁵ Hofmann Gregorio: *Il Vicariato Apostolico di Konstantinopoli*. Roma, 1935. (Orientalia Christiana Analecta 103.) p. 23.

⁹⁶ Tournebize F. Araçelian Khatchatur. In: *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique*. Paris, 1912. p. 1436-1438.

⁹⁷ Hoffmann Gregorio: *op. cit.* p. 80-81.

⁹⁸ Neumann Carl Friedrich: *Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur nach den Werken der Mechitaristen*. Leipzig, 1836. p. 266.

⁹⁹ „Cacciadurum incertum quare Transilvaniam nunquam est ingressus saltem nullum illius in monumentis nostris, ut harum partium visitoris deprehendere vestigium.” Lukacsy, Christophorus: *Historia Armenorum Transylvaniae*. Vienna, 1859. 70.

¹⁰⁰ Szongott Kristóf: *op. cit.* I. p. 350-351.

¹⁰¹ ACACG: 88/b, 2. cutie. Scrisoarea în limba armeană a lui Xač'atowr Ėrzrowmec'i, Veneția, 27 iulie 1728.

Episcopul romano-catolic al Transilvaniei, Mártonffy György, a depus plângere contra armenilor transilvăneni pe motiv de erezie,¹⁰² despre care armenii l-au informat și pe Xač'atowr Ėrzwrowmec'î în 1719.¹⁰³ Xač'atowr Ėrzwrowmec'î a trimis mai departe la Roma scrisoarea armenilor și i-a asigurat pe cardinali de catolicismul fără greșeli al armenilor din Transilvania.¹⁰⁴ Cardinalii însă nu s-au mulțumit doar cu atâta, ci au decis că îl vor trimite pe însuși Xač'atowr Ėrzwrowmec'î în Transilvania să ancheteze cazul, căci cunoștea foarte bine atât regulile ecleziastice armenie cât și pe cele latine. El a și pornit în călătorie, mai întâi a făcut o scurtă vizită la Belgrad, apoi, pe 21 iulie 1719, și-a scris deja răspunsul din Gherla.¹⁰⁵ El a relatat în adresa sa că armenii din Gherla i-au ascultat predica și l-au ajutat în activitate.¹⁰⁶ Armenii l-au iubit ca pe un tată și, conform misionarului, erau catolici adevărați. Armenii l-au rugat să rămână în Transilvania, însă el a trebuit să se întoarcă în Veneția.¹⁰⁷ Activitatea sa literară este de asemenea importantă, el a predicat mult, a publicat numeroase scrieri teologice, care se găsesc și în bibliotecile armenie din Transilvania.¹⁰⁸

Alături de Xač'atowr Ėrzwrowmec'î merită să-l amintim și pe Minas Barun, de origine din Constantinopol, cu studii efectuate la Roma începând din 1712;¹⁰⁹ în cataloagele de la Collegio Urbano ne întâlnim cu numele său până în anul 1720.¹¹⁰ Pentru înscrierea sa la colegiu, i-a scris recomandarea de susținere însuși Xač'atowr Ėrzwrowmec'î.¹¹¹ După încheierea studiilor, a fost trimis în 1722 în Transilvania; la acea dată Minas Barun avea 27 de ani. Activitatea sa în Transilvania a fost mai puțin populară, atitudinea sa stârnind conflicte între armeni și cler. Episcopul romano-catolic Antalffy János (1721-1728) a informat Roma,¹¹² iar în izvoare mai apare și un proces purtat de către armenii din Gherla împotriva lui Minas Barun.¹¹³ Din acest proces reiese faptul că el nu s-a ocupat de comportamentul religios al armenilor (la acea dată, aceștia mai urmau încă, parțial, obiceiurile armeano-apostolice), a solicitat veniturile episcopului Oxendio Virziresco, s-a purtat ca un episcop și le-a cerut armenilor să i se adreseze cu titlul de vardapet.¹¹⁴ Din scrisorile trimise de către Minas Barun la Roma reiese o totală altă imagine. Conform mărturisirii sale, el a ținut predici duminică, își iubea poporul, ca preot a cerut de la Congregația de Propaganda Fide indulgențe și imprimare religioase, pe care dorea să le împartă între membrii comunității.¹¹⁵ Este totuși indubitabil faptul că, după părăsirea Transilvaniei, el le-a mijlocit la Viena

¹⁰² Legat de aceasta S. S. Roska a scris o adresă către episcopul Mártonffy din Stanislawow pe 20 februarie 1719. ACACG: 339/b, 1. cutie.

¹⁰³ Petrowicz Gregorio: *op. cit.* p. 173.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 174.

¹⁰⁵ APF SC Fondo Armeni vol. 7. fol. 8r és APF SC Fondo Armeni vol. 7. fol. 62r.

¹⁰⁶ Predicile sale erau subiectele repetate ale corespondenței. De ex. pe 14 mai 1729 scria: „*Omnibus diebus dominicis, et sub prescepto festivis mane, et vespere praedico*” APF SC Armenivol. 9. fol. 160.

¹⁰⁷ Petrowicz Gregorio: *op. cit.* p. 175.

¹⁰⁸ Drost-Abgarjan Armenuhi-Kovács Bálint-Tibor Marti: *The Catalogue of the Armenian Library of Elisabethopolis*. Eger-Leipzig, 2011.

¹⁰⁹ APF SC Collegio Urbano. Vol. 4 (1708-1727), 624 r-628v

¹¹⁰ APF SC Collegio Urbano, vol. 4 (1708-1727), 485r-488r (catalogul din anul 1717); 510r-514r (catalogul din anul 1718); 555r-559r (catalogul din 1719); 624r-628v (catalogul din 1720).

¹¹¹ APF SC Collegio Urbano, vol. 4 (1708-1727), 345r, „... *vocatum Minas Baroni Constantinopolitanum, ut mittam Romam studiorum causa.*”

¹¹² APF SOCG, vol. 661, fol. 217r-218r: Scrisoarea care începe cu „*Redux ex visitatione Siculica ...*”.

¹¹³ Audierile martorilor procesului împotriva lui Minas Barun: ACACG: 339/b, 1. cutie. „*Inquisitio contra R.D. Minas sacerdotem Armenum Szamosjvariensum 1727. august.23.*”

¹¹⁴ APF SOCG, vol. 661, fol. 206r-213v (1728).

¹¹⁵ APF SC Armeni, vol 7, fol. 467r.

armenilor din Dumbrăveni obținerea privilegiului din 1733, emis de împăratul Carol III, pe baza căruia așezarea și-a schimbat numele din Ibașfalău în Dumbrăveni (Elisabethopolis).¹¹⁶

După Minas Barun îl amintim pe Stephano Stephanowicz Roska, pe care l-a recomandat Oxendio în testamentul său să îi fie urmaș în scaunul episcopal.¹¹⁷ Stephano Stephanowicz Roska s-a născut pe 22 august 1670 în Kamyaneć-Podilski, ca fiu al unui preot armeano-apostolic, după mamă provenea din familia Zarugowicz. Studiile le-a efectuat la Kamyaneć-Podilski, la Lemberg, apoi, la recomandarea arhiepiscopului armean din Lemberg, Vardan Hunanean, și-a terminat studiile teologice la Roma, în Collegio Urbano, unde a fost hirotonit preot în 1700. După studii, a devenit preot la biserica armeană „*Chiesa di Santa Maria Egiziaca*”. În anul 1701 și-a dat doctoratul, primind titlul de misionar apostolic. În noiembrie 1701 s-a reîntors în Galiția, iar după o scurtă ședere în Veneția s-a întors în țara sa, unde a fost numit de arhiepiscopul Vardan Hunanean decanul Podoliei și Pocuției, sediul său oficial fiind Stanisławów (Ivano-Frankovsk). Aici a ținut regulat predici pe teme spirituale, a efectuat vizite în parohii și a scris cărți în domeniul teologiei și armenologiei. În 1709 Vardan Hunanean s-a îmbolnăvit și l-a recomandat ca episcop-coajutor pe S. S. Roska; cardinalii Propagandei au fost de acord, însă armenii din Lemberg nu.¹¹⁸ La o contra-alegere, în 1711, a fost ales Tobias Augustonowicz. Roska a acceptat, ba mai mult, Augustonowicz l-a numit mai târziu prepozit al armenilor din Stanisławów. În toamna anului 1729 a venit în Transilvania în calitate de vizitator al parohiile armene.¹¹⁹ El a înființat congregații parohiale la toate cele patru oficii parohiale armeano-catolice din Transilvania.¹²⁰ Legat de activitatea lui S. S. Roska în Transilvania, găsim date suficiente în Arhiva de Colecție din Gherla; aici atragem atenția în special asupra regulamentelor de fondare ale asociațiilor religioase, emise în limba armeană, care se găsesc parțial în Arhiva de Colecție din Gherla, precum și în Arhiva Națională a României, Serviciul Județean Cluj. Tot în legătură cu activitatea sa menționăm sursele arhivistice ale instituțiilor Sacra Congregatio de Propaganda Fide, precum și Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich.¹²¹ Roska a murit pe 31 octombrie 1739, fapt consemnat și în matricola parohiei din Stanisławów.¹²²

Alături de misionarii sosiți în Transilvania ne întâlnim cu mai multe cazuri când preoți din Transilvania porneau în misiuni armene îndepărtate. Astfel, Jakabffy János, care a

¹¹⁶ „*Primo. Concendimus clementissime út locus ille in Dominio Fiscali Ebesfalvensi Comitatuque nostro Kükküllöensi, ubi dictae familiae Nationis Armenae, suas jam exstruxerunt Domos, a modo imposterum Oppidum Municipale, lation vocabulo Elisabethopolis, germanico Elisabethstadt, hungarico autem Erşébeth-Város vocetur ...*” Részlet III. Károly kiváltságleveléből. În: Ávedik Lukács: *op. cit.* „Okmánytár” XVIII.

¹¹⁷ Mie mi se pare dubioasă originalitatea testamentului său. ACACG: 339/b, 1. cutie: se găsește aici un document care poartă titlul „*Copia testamenti Oxendii Episcopi Armenorum Transylvanorum - Viennae Anno 1715 4a Martii*”. Vezi Szongott Kristóf: *op. cit.* I. p. 352.

¹¹⁸ Despre *ius eligendi* vezi Obertynski Sdislaus: *Die Florentiner Union der Polnischen Armenier ind ihr Bischofskatalog*. (Orientalia Christiana Vol. XXXVI-1.) p. 14.

¹¹⁹ Date biografice găsim la Petrowicz Gregorz: *Roszka Stefan*. În: Romiszowski Aleksander-Rudowski Jan red.: *Polski Słownik Biograficzny*. Tom XXXII. Polska Akademia Nauk Instytut Historii. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1989-1991. p. 255-256. Episcopul coadjutor vezi la Petrowicz Gregorio: *op. cit.* p. 58-61. Vezi Nagy Kornél: *Stefano Stefanowicz Roszka koadjutori kinevezése*. În: Óze Sándor-Kovács Bálint: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. Pélicsaba, 2006. p. 39-45.

¹²⁰ „*Ho istituito dodici confraternita, cio e, cinque in Szomusujvar che ora per i privilegii Cesarei si chiama Armenopolis, cinque in Ebesfalva e due in Giorgio, con una gran contentezza di quel popolo.*” APF SC Armeni vol. 9. fol. 251.

¹²¹ Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich, Warszawa. Manuscrisul cu cota A 0777-m-0082, de exemplu, conține consemnările pastorale ale lui S. S. Roska în limbile armeană, latină și poloneză, iar în manuscris se mai găsește și o scrisoare adresată lui de Oxendio: „*Copia epistolae Rev. Oxentii Episcopi Verzerescul Aladiensis Armeno. Transylv. ad me scriptum.*”

¹²² Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich, Warszawa. Liber Defunctorum Parochianorum Stanislavoviensium Armenorum (1715-1829). Jelzet: 776-m 8a. Fol. 39.

fost preot în Gherla între 1779-1791, a activat mai înainte ca misionar în București, în Moldova și Bucovina.¹²³

Misionarii armeni erau persoane purtătoare de identitate armeană, care legau regiuni îndepărtate și care, după unirea catolică, străbătând coloniile armenie, duceau vești de la una la alta. În a doua parte a secolului XVIII în Biserica Armeano-Catolică din Transilvania s-a produs o latinizare, pe care a făcut-o posibilă sistemul stabil al parohiilor armeano-catolice sub conducerea episcopului romano-catolic de rit latin. Deși se mai poate sesiza legătura între armenii transilvăneni și comunitatea armeană de la distanță, aceasta se subțiază din în ce mai mult și se limitează la relațiile inter-armene în cadrul Transilvaniei și cu mechtariștii din Viena și Veneția. Fondurile Arhivei de Colecție Armeano-Catolică din Gherla sunt compuse în mare parte din materialul administrativ al parohiilor armeano-catolice, în care se pot studia și biografiile preoților. Dintre acești preoți, îl remarcăm pe Karácsony János, preot din Dumbrăveni, sub conducerea căruia s-au unit armenii sosiți la Frumoasa între anii 1768-1769. Această unire a avut loc conform instrucțiunii episcopului romano-catolic Bajtay Antal. Alături de Karácsony János a activat și Csiki Marcell, preotul armean din Dumbrăveni (anterior au studiat amândoi la Collegio Urbano), care i-au unit pe armenii din Frumoasa după rit latin, nu după rit armean.¹²⁴

La mijlocul secolului XVIII cele două seminarii ale Sfintei Congregații – *Collegio Urbano* din Roma și *Pontificio Collegio Armeno et Rutheno* din Lemberg – au devenit instituțiile teologilor armeni uniți. Armenii transilvăneni studiau de regulă la Roma, cu excepția câtorva, care alegeau Lembergul.¹²⁵ Conform opiniei lui Govrik Gergely, comunitatea armeană de la Dumbrăveni a sprijinit financiar funcționarea Colegiului Urban al Propagandei Fide.¹²⁶

c) Administrația ecleziastică a armenilor transilvăneni în secolul XX

Conform izvoarelor arhivistice, în 1920, când Transilvania a devenit parte a României, situația armenilor transilvăneni s-a îngreunat. Protocoalele de la Dumbrăveni mărturisesc faptul că noul primar, de naționalitate română, dorea să desființeze instituțiile considerate inutile. În războiul mondial, parohia a acordat un mare ajutor financiar Ungariei, sub formă de împrumut de război; din cauza războiului pierdut, și proprietățile parohiale s-au micșorat, iar statul român a expropriat Biserica de mai multe terenuri. Astfel, armenii nu au reușit să cumpere rezidența mechtariștilor din Dumbrăveni, scoasă la vânzare, iar pentru renovarea bisericii parohiale armeano-catolice abia au reușit să strângă fonduri, fiind nevoiți să vândă imobilele nefolosite (de ex. „capela-Daniel”); de asemenea, s-au terminat atât dobânzile, cât și capitalele școlilor și ale instituțiilor sociale.¹²⁷ În cazul localităților Gheorgheni și Frumoasa, citim că ministrul de educație publică din București nu a permis copiilor din comunitatea armeană să se înscrie la școala confesională maghiară, ci erau nevoiți să se înscrie în școli de stat. Acest fapt a fost resimțit de comunitatea armeană ca o agresiune politică a uniunii armeano-maghiare, de aceea armenii au formulat un memorandum.¹²⁸

¹²³ APF SC Armeni Vol. 19. (1778-1780) 93r-97v, 174r-175v, 192r-193v

¹²⁴ APF SC Armeni Vol. 15 Fol. 414r.—v.

¹²⁵ Diploma de doctor a lui Pápai Márton din anul 1766 primită din partea colegiului roman de la Sacra Congregatio de Propaganda Fide, de la Collegio Urbano. ACACG: 612/g-j.

¹²⁶ Govrikean Grigor: *op. cit.* p. 50-55.

¹²⁷ ACACG: 88/g, 2. cutie. Protocolul ședințelor consiliului bisericesc, 10 ianuarie 1879-17 ianuarie 1963.

¹²⁸ ACACG: 612/d, 3. cutie. Protocolul ședințelor consiliului bisericesc din Gheorgheni, 1927-1933. 26 august 1928.

Cu schimbarea statului, s-a ivit din nou ocazia discutării autonomiei ecleziastice armeano-catolice din Transilvania, însă nu în modul de la sfârșitul secolului XIX, când Lukácsy Kristóf a ținut înființarea unei episcopii armeano-catolice, și nu de jos în sus, ci conform modului recomandat de statul român, adică să se înființeze o unitate administrativă ecleziastică armeană transilvăneană care să aparțină de București și nu de Dieceza Romano-Catolică de Alba Iulia. Formarea acesteia a avut loc în anul 1930, când a luat ființă Ordinariatul Armenilor Catolici cu sediul în România (adică Administrația Apostolică de Gherla). Ordinariatul avea în subordine 6 teritorii: cele patru parohii armeano-catolice anterioare, precum și teritoriul de dincolo de Carpați: Cernăuți, Rădăuți, Siret. Suceava (Moldova) și misiunea din Oltenia, Muntenia, Basarabia, Dobrogea (București).¹²⁹ Conducătorul Ordinariatului a devenit Sahag Khogian O. Mech., călugăr mechtarist vienez, care vroia să-i salveze de maghiarizarea definitivă pe armenii din Transilvania, de aceea a început să predice în armeană. Inițiativa sa a eșuat, enoriașii nu l-au înțeles, de aceea el s-a mutat în București, pe urmă, în 1939, a renunțat la administrația apostolică.¹³⁰ Armenii transilvăneni au luat poziție fermă împotriva intenției politicii bisericești. Kapatán Márton, preotul armean al orașului Gherla, a declarat în felul următor: „*Sentimentele mele fierbinți maghiare nu va putea nimeni să mi le schimbe. Pe noi ne pot separa de maghiarime doar într-un singur fel: dacă ne așează pe un avion și ne transportă în Scandinavia sau în Groenlanda ... Bucureștiul poate să înțeleagă că, în intențiile sale antimaghiare, nu a găsit parteneri în armenii transilvăneni*”.¹³¹ Conducerea Ordinariatului a fost preluată din anul 1940 de către preotul armeano-catolic din Gherla, Lengyel Zoltán, care a rămas în continuare în Gherla.¹³²

Schimbările politice însă nu au lăsat situația intactă, după cel de-al doilea război mondial, odată cu proclamarea Republicii Române (1947) s-a schimbat și situația armenilor. Pe de o parte, armenilor uniți le-a fost frică să nu cumva să împartă soarta greco-catolicilor (puterea de stat le-a încorporat Biserica în Biserica Ortodoxă Română) și să fie încorporați în Biserica Armeană-Apostolică cu sediul în București, de aceea s-au declarat mai degrabă romano-catolici. Astfel, contopirea nu a avut loc, dar puterea comunistă de stat a desființat Ordinariatul Armeano-Catolic, în anul 1951, iar parohiile armenie au intrat sub jurisdicția Episcopiei Romano-Catolice de Alba Iulia, în 1953.¹³³

d) Asociații religioase

Asociațiile religioase laice sunt forme importante ale autoorganizării enoriașilor laici, ele oferă cadrele organizatorice ale societății religioase. Pe lângă scopurile confesionale, acestea și-au asumat și sarcini sociale, participând la îngrijirea săracilor și la sprijinirea orfanilor. Biserica, în calitate de organ oficial al vieții religioase, a sprijinit autoorganizarea acestor societăți și, prin aceasta, interesele politicii bisericești au fost mai ușor de aplicat în societate, deoarece, prin ideile pioase ale asociațiilor, se puteau răspândi intențiile episcopilor sau ale sinoadelor.¹³⁴ Asociațiile și congregațiile parohiale au încercat să devină ligamente între enoriași și cler, punțile între preot și societate. Asociațiile din evul mediu au supraviețuit sub aceeași denumire în anumite teritorii ale Europei Răsăritene; în mare parte însă, în secolul

¹²⁹ ACACG: 88/f, 1. cutie. Nr. 25/931.

¹³⁰ Jakubinyi György: *A romániai katolikus örmények ordináriátusa*. Szamosújvár, 2001. p. 31.

¹³¹ Keleti Újság XII. évf. nr. 136. p. 5.

¹³² Jakubinyi György: *op. cit.* p. 31.

¹³³ *Ibidem*, p. 32.

¹³⁴ Barna Gábor: *A szentek tisztelete*. În: Barna Gábor red.: *A szenttisztelet rétegei és formái Magyarországon és Közép Európában. A magyar szentek tisztelete*. Szeged, 2001.

XVIII, ne întâlnim cu asociații nou înființate. Membrii și-au exprimat în fața publicului respectul și rugăciunea personală. Ca formă nouă de devotament, asociațiile din secolul XVIII și-au exprimat în număr mare patronatele cerești ale diferitelor meserii, protecția sfinților diferitelor grupuri sociale.¹³⁵ În Transilvania, în comunitățile armenie, observăm o vie și foarte bogată activitate a asociațiilor. Bătrâni și tineri, căsătoriți și feciori, bărbați și femei, puteau să aparțină în același timp mai multor asociații.

Asociații din secolul XVIII

În cadrul celor patru parohii ale armenilor din Transilvania, în secolul XVIII s-au înființat în total 20 de asociații. Despre înființarea acestora ne înștiințează vizitațiile canonice, respectiv actele lor de fondare, încă existente. Societățile parohiale apar în izvoare ca și congregații, numite în armeană *yelbajrutyun*, termen care traduce noțiunea maghiară *testvériület* sau pe cea germană *Brüderschaft*, yelpajer în limba armeană însemnând frate.

Una dintre primele yelbajrutyun a fost înființată de către Oxendio Virziresco în anul 1700. Actul său fundațional, în limba armeană și în traducere latină, se găsește în fondurile Arhivei de Colecție Armeano-Catolică din Gherla.¹³⁶

*Asociații parohiale în Gherla:*¹³⁷ 1. Cong. Sanctiss. Trinitatis; 2. Cong. Nominis Jesu; 3. Cong. Sanctiss. Rosarii; 4. Cong. B. M. V. in Caelos assumpta; 5. Cong. S. Gregorii Illuminatoris; 6. Cong. S. Anna und Joachim.

*Asociații parohiale în Dumbrăveni:*¹³⁸ 1. Cong. Sanctiss. Trinitatis (1729); 2. Cong. Pass. Christi; 3. Cong. Sanctiss. Rosarii; 4. Cong. S. Stephani Prothomartyris (1729); 5. Gregorii Illuminatoris (1729); 6. Cong. S. Anna et Joachim (1729) [Szent Anna és Joachim társulat]; 7. Cong. S. Michaeli Archangeli (1729); 8. Cong. B. M. V. in Caelos assumpta (1729); 9. Cong. S. Joseph (1779).¹³⁹

*Asociații parohiale în Gheorgheni:*¹⁴⁰ 1. Cong. Sanctiss. Trinitatis (1729); 2. Cong. B.M.V. in Caelos assumpta (1744); 3. Cong. S. Stephani Protomartyris (1727); 4. Cong. Passionis D. N. Jesu Christi (1727).

*Asociații parohiale în Frumoasa:*¹⁴¹ 1. Confraternitas SS. Trinitatis (1730); 2. Confraternitas Passionis Domini (1746).

Dacă le analizăm mai îndeaproape, ne dăm seama că marea majoritate a acestora s-a format în 1729. În acel Transilvania a fost vizitată de Stefano Stefanowicz Roska din Stanislawow, amintit anterior, în calitate de misionar apostolic al uneia din coloniile armenilor din Galiția. Vizita sa în Transilvania a avut mai multe efecte pozitive, printre care se numără și înființarea asociațiilor religioase. Asociațiile fondate cu scopuri religioase și laice în cadrul societății armenie nu se pot separa cu claritate. Un exemplu concludent este Congregația Fecioarei Maria, cunoscută și sub denumirea de Breasla Tăbăcarilor.¹⁴² Congregația, deci, a

¹³⁵ Aurenhammer, Hans: *Die Mariengnadenbilder Wiens und Niederösterreichs in der Barockzeit. Der Wandel ihrer Ikonographie und ihrer Verehrung.* (Veröffentlichungen des Österreichischen Museums für Volkskunde, Band VIII.) Wien, 1956. p. 24.

¹³⁶ ACACG: 339/g, 1.cutie. Volume ordonate tematic, precum și 339/b-1. cutie.

¹³⁷ Arhiva Arhiepiscopală și Capitulară Alba Iulia (în continuare AACAI): Canonica Visitatio, Gherla (Rit. Arm.) 178. f. 15.

¹³⁸ AACAI: Canonica Visitatio, Dumbrăveni (Rit. Arm.), 1766.

¹³⁹ Ávedik Lukács: *op. cit.* p. 117-118.

¹⁴⁰ AACAI: Canonica Visitatio, Gheorgheni, 1768.

¹⁴¹ AACAI: Canonica Visitatio, Frumoasa.

¹⁴² ACACG: 612/b, 1. cutie. Actele Mercantile Forum, 1806. "...az Gyergyó Szentmiklósi Örmény Compániabéli ugy nevezett Boldogságos Szűz Mária Congregatioja nevezete alatt lévő Timár Czéh aázatos Kérelm Levelével fojlamodván mü bozzánk..."

funcționat în cadrul unei bresle, iar regulamentul breslei a fost întărit totodată de prepozitul din Stanislavow și vizitatorul armenilor transilvăneni, Stefano Stefanowicz Roska, pe urmă de episcopii Transilvaniei, Batthyány József, Bajtay József și Kollonitz László. În cadrul comunității armenie, exercitarea meseriei de tăbăcar era condiționată de calitatea de membru al acestei asociații.¹⁴³ Dintre cele 20 de asociații armenie enumerate, doar în câteva cazuri s-au păstrat diplomele de înființare.

Asociații religioase în secolele XIX-XX

Asociațiile pioase fondate în Transilvania în secolul XVIII au funcționat în mare parte și în secolul XIX, dar ele reflectă schimbările spiritualității catolice în cadrul parohiilor armeano-catolice. În Dumbrăveni, de exemplu, a funcționat Asociația Inimii lui Isus, care s-a format în anul 1898.¹⁴⁴ Tot aici s-a înființat, la 1860, Asociația Altarului, care în primele decenii ale secolului XX număra peste 130 de membri (în cea mai mare parte femei).¹⁴⁵ Scopul ei avea caracter pios și social: respectul Eucharistiei și sprijinirea săracilor.¹⁴⁶ Apartenența putea fi de două feluri: membrii regulari exercitau diferitele forme ale pioșeniei și ale activității sociale, în timp ce „membrii cu pondere” sprijineau doar financiar Asociația Altarului. Asociația avea prezidiu și o structură bine definită, în frunte cu un preot catolic.¹⁴⁷ Începând cu anii 1920 s-au păstrat documente legate de Asociația Femeilor Armenie din Dumbrăveni, care funcționa aidoma asociațiilor ecleziastice.¹⁴⁸ Din izvoarele secolului XX aflăm despre Asociația Scapulară a Fecioarei Maria de pe Muntele Carmel.

La Frumoasa a funcționat de asemenea o Asociație a Altarului, înființată în 1896, al cărei scop era promovarea pietății, precum și îngrijirea bisericii armenie. Doar femeile aveau dreptul să devină membrii fondatori sau membrii regulari, bărbații puteau să devină membrii de patronare.¹⁴⁹ Asociația Altarului a funcționat și în Gheorgheni, în scopul împodobirii spațiului liturgic al bisericii; condițiile apartenenței erau asemănătoare celor ale Asociației Altarului din Frumoasa.¹⁵⁰ În secolul XX Asociația Altarului susținea o „Subclasă a fetelor tinere”.¹⁵¹ A mai existat o „Congregație a Doamnelor”, având ca membre doar femei înstărite sau intelectuale.¹⁵²

În Gheorgheni, două asociații, cea a Sfântului Ștefan și Congregația Adormirii Maicii Domnului, s-au contopit în anul 1873 într-o asociație geamănă.¹⁵³ Protocoalele ședințelor regulate dintre anii 1875-1914 prezintă o imagine detaliată a activității sale de zi de zi. Asociațiile, în afară de faptul, că serveau unui scop religios, dețineau și o avere, care sporea prin bilete de ordine, prin depuneri bancare și donații și din dobânzile bancare.¹⁵⁴ Din averea

¹⁴³ A tımár társulatról bővebben: Garda Dezső: *op. cit.*. I. p. 255-280.

¹⁴⁴ ACACG: 88/h, 1. cutie.

¹⁴⁵ ACACG: 88/f, 1. cutie.

¹⁴⁶ ACACG: 88/g, 3. cutie. Protocolul Asociației Altarului 1860-1910.

¹⁴⁷ ACACG: 88/g, 3. cutie. Protocolul Asociației Altarului 1860-1910.

¹⁴⁸ ACACG: 88/h, 1. cutie.

¹⁴⁹ A Csíkszépvíz 1896-ban alakult Oltár-Egylet alapszabályai. Csíkszereda, 1897.

¹⁵⁰ ACACG: 612/d, 5. cutie. Regulamentul Asociației Altarului, 1880.

¹⁵¹ ACACG: 612/d, 5. cutie. Protocolul Asociației Fetei.

¹⁵² ACACG: 612/d, 4. cutie. Protocolul Congregației Doamnelor.

¹⁵³ Regulamentele de bază ale asociației gemene „Szent István első vértanú és Nagybaldogasszony”. Gyergyószentmiklós, 1906.

¹⁵⁴ ACACG: 612/d, 4. cutie. Registrul de socoteli al Asociației Szent István és Nagybaldogasszonyról nevezett Ikeregylet. 1870-1913, precum și Registrul de socoteli al Asociației Szent István és Nagybaldogasszonyról nevezett Ikeregylet. 1875-1914.

asociației, desigur cu plata unei dobânzi stabilite, armenii locali – fie negustori, fie alți industriași săraci – puteau să ceară împrumut.

Asociația Feciorilor Sfânta Treime din Gheorgheni a acumulat o mare avere din taxele de membru și donații, astfel încât la mijlocul secolului XIX dădea salariu preotului armean, în valoare de 500 de forinți anual. Până în 1879 preotul era și președintele Asociației Feciorilor, dar ulterior în locul său a fost ales un președinte laic.¹⁵⁵

La Frumoasa, în anii 1870 s-a format Asociația Sfântul Ioan Botezătorul.¹⁵⁶ Capitalul acesteia s-a acumulat din donațiile negustorilor armeni, iar scopul ei a fost în primul rând caritativ și de păstrare a devoțiunii. Ca pretutindeni, din anii 1890 a funcționat și la Frumoasa Asociația Altarului, cu aceleași țeluri spirituale.¹⁵⁷

e) Armenii transilvăneni și ordinele călugărești

Tangențele între armenii transilvăneni și ordinele călugărești se limitează la două ordine: franciscani și mechitariști, și se cunosc câteva informații legate de activitatea surorilor milostive.¹⁵⁸

Franciscanii

În secolul XVII există dovezi privind legăturile între armenii din Moldova și călugării franciscani din Șumuleu-Ciuc. În colecția de izvoare a lui Benda Kálmán găsim, de exemplu, date referitoare la un armean de origine apostolică, care a desfășurat o activitate în mănăstirea din Șumuleu-Ciuc, numele lui fiind Merig.¹⁵⁹ În perioada activității lui Oxendio Virziresco, armenii transilvăneni și franciscanii aveau doar legături ocazionale. Franciscanii din Călugăreni au intrat în legături directe cu Oxendio Virziresco cu privire la sfințirea unei statui. Cancelarul Kornis Zsigmond a pus să așeze la Călugăreni copia statuii din Mariazell, a cărei sfințire a fost efectuată în prezența unui mare alai de enoriași de către Oxendio Virziresco în anul 1711.¹⁶⁰ La acea episcopatul romano-catolic de la Alba Iulia era încă vacant, de aceea sarcina sfințirii i-a fost încredințată episcopului armean unit.¹⁶¹ În cazul lui Elia Mendrul – care, după unire, a stârnit un mare conflict în cadrul Bisericii și societății armene din Transilvania – călugărul franciscan Fr. Michael Serger a fost unul dintre semnatarii protocolului.¹⁶²

În secolul XVIII, în localitatea Dumbrăveni, locuită de armenii uniți, au dorit să se stabilească călugării franciscani, însă orașul nu le-a dat acordul. În mod ciudat, celălalt oraș

¹⁵⁵ ACACG: 612/d, 3. cutie. Gyergyószentmiklósi Örmény Plébánia kimenő leveleinek fogalmazványi jegyzőkönyve. (19 iulie 1879). În 1878 preotul armeano-catolic Szentpéteri János a fost urmat de Lázár Menyhért în scaunul prezidențial al Asociației Feciorilor.

¹⁵⁶ ACACG: 584/e, 1. cutie.

¹⁵⁷ ACACG: 584/e, 1. cutie.

¹⁵⁸ La Dumbrăveni surorile milostive (vincențiene) au activat în cadrul școlii. Activitatea lor însă, conform parohiei armeano-catolice, în anii 1920 a dat dovadă de o atitudine „străină și încăpățânată”, și astfel le-au amenințat pe călugărițe prin episcop, că dacă nu încetează, îi vor închide școala. Vezi ACACG: 88/h, 1. cutie. Protocolul din data de 8 septembrie 1921.

¹⁵⁹ Benda Kálmán red.: *Csángó-magyar okmánytár*. Budapest, 2003. p. 683-684.

¹⁶⁰ Medgyesy S. Norbert: *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkesítőrténeti háttere*. Piliscsaba-Budapest, 2009. p. 47.

¹⁶¹ Oxendio Virziresco a sfințit statuii nu numai la Călugăreni, ci a sfințiti și clopotele catolicilor de rit latin la Racu în 1710. Vezi ACACG: 339/b, 1. cutie.

¹⁶² ASV Archivio Nunziatura Vienna. Vol. 196. fol. 159r-160v. Vezi Nagy Kornél: *op. cit.*

armean, Gherla, în același timp – chiar dacă nu ușor – i-a acceptat pe călugării din același ordin, care cereau permis de ședere.

György József scrie, că în 1727 franciscanii au fost cei care au organizat parohia latină în localitatea atunci numită Ibașfalău și au funcționat acolo până în anul 1793.¹⁶³ Analizând izvoarele arhivistice, reiese că scopul primordial al franciscanilor a fost misiunea în rândul ereticilor din acea regiune și a “vlachilor” adică a românilor,¹⁶⁴ deci plănuiau să înființeze o misiune în Dumbrăveni. Franciscanii și-au înaintat adresa către episcopul Transilvaniei cu intenția șederii lor și au argumentat importanța și justificarea stabilirii. Printre argumente, figura și faptul că dețin deja un imobil în oraș, datorită unei donații din partea unui armean, iar donațiile obținute din cerșit le pot investi în Dumbrăveni, că vor asista în exercitarea sarcinilor ecleziastice în așezările protestante și nu-i vor deranja pe mechtariștii stabiliți în Dumbrăveni.¹⁶⁵ Orașul Dumbrăveni s-a opus intenției lor de ședere și a argumentat că franciscanii sunt persoane venite din exterior, pe care nimeni nu i-a chemat în oraș, și că primesc donații de la femeile mărinimoase care locuiesc singure; însă aceasta poate conduce pe parcurs la conflicte familiale; și chiar și clerul armean va fi amenințat cu sărăcirea, pe durată lungă, din cauza stabilirii călugărilor franciscani.¹⁶⁶ Chiar dacă stabilirea lor propriu-zisă în Dumbrăveni nu poate fi urmărită în izvoare, prezența și activitatea lor se regăsește în matricolele parohiei latine din Dumbrăveni: între 1728-1741 au funcționat călugări franciscani în comunitatea catolică de rit latin din Ibașfalău.¹⁶⁷ În a doua jumătate a secolului XVIII, la Dumbrăveni sarcinile preoțești erau îndeplinite de către franciscani. Din documente îi cunoaștem pe: în 1771 Asspidius Lázár, franciscan conventual, în 1773, 1775 și 1788 Pater Vincentius Demeter și Adrianus Simon, în 1774 Jeremiás Barick, în 1783 Placidus Csiki, călugăr franciscan.¹⁶⁸

În cealaltă localitate armeană, Gherla, franciscanii minoriți au dorit să se stabilească pentru prima dată în anul 1738. Premergătorul ordinului franciscan, Joachim Botar, a efectuat în anul 1742 o vizită în Gherla, unde s-a întâlnit cu consilierul regal Dániel Tódor, și la această dată orașul a adus decizia că va accepta stabilirea franciscanilor.¹⁶⁹ În 1743 noul preot armean din Gherla (Verzár Lukács), judele orașului, precum și magistratul au hotărât că franciscanii pot fi prezenți în oraș cu *numerus clausus*: maxim 8 preoți și doi novici au voie să locuiască în mănăstire. Conform hotărârii, peste acest număr de călugări, alți franciscani nu aveau permis de intrare în Gherla, nici măcar pentru a cerși.¹⁷⁰

Construirea bisericii franciscanilor s-a treminat în 1757 prin ajutorul financiar al armenilor înstăriți și prin donații. Stilul de viață al franciscanilor i-a deranjat pe armeni, obișnuiți să aibă grijă de averea lor. Franciscanii cerșetori au intrat fără invitație în casele armenilor pentru a cere de mâncare, iar această atitudine nu a fost privită cu ochi buni de către locuitorii orașului.¹⁷¹ Totodată armenii au dat bani și terenuri pentru construirea mănăstirii franciscane și au donat un tablou de altar bisericii mănăstirii. Conform opiniei lui Szongott Kristóf, pentru franciscani a fost bine și că, în secolul XVIII, au intrat și armeni în ordin.

¹⁶³ György József: *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*. Cluj-Kolozsvár, 1930. p. 277, 377, 398, 400, 419, 444, 493, 530, 540, 571.

¹⁶⁴ ACACG: 88/b, 1. cutie. Scrisoarea „Ad nostram humilliam..”.

¹⁶⁵ ACACG: 88/b, 1. cutie.

¹⁶⁶ ACACG: 88/b, 1. cutie.

¹⁶⁷ Parohia Romano-Catolică Dumbrăveni. Liber baptisatorum, copulatorum Ebesfalvae ab Anno 1728.

¹⁶⁸ Parohia Romano-Catolică Dumbrăveni. Liber baptisatorum, copulatorum Ebesfalva ab Anno 1728. Fol. 36-65.

¹⁶⁹ Szongott Kristóf: *op. cit.* III. p. 79-80.

¹⁷⁰ *Ibidem*, II. p. 50-51.

¹⁷¹ *Ibidem*, III. p. 83-84.

La Frumoasa există mențiuni cu privire la activitatea călugărilor franciscani în cadrul parohiei armeano-catolice începând din a doua jumătate a secolului XVIII și până în secolul XX (Gál Cézár, P. Sándor, Tompos Szaniszló, Székely Cziprián, Szócs Ábel, Erős Pál).¹⁷²

Mechitariștii

Misiunea mechitariștilor în Dumbrăveni, despre care ne relatează și Fogolyán Miklós, a început în anii 1719-1720.¹⁷³ Mechitariștii și-au desfășurat activitate misionară mai întâi în Dumbrăveni, iar la mult timp după aceasta au apărut și în Gherla. În 1753 Kopacz Péter, în testamentul său, a lăsat un imobil fraților mechitariști din Dumbrăveni. (În izvoarele din secolul XVIII ei sunt adeseori numiți părinți-antonieni.) Ávedik Lukács, în monografia sa, înșiruie câțiva călugări care au activat în secolul XVIII în Dumbrăveni: în 1763 Simon, în 1767 Issekutz Izsák, în 1770 Fark Márton și Kapatán Vazul, în 1799 Ákontz Kövér István.¹⁷⁴ Din izvoarele arhivistice aflăm despre activitatea lui Chistophoro Lázár (1753–1771),¹⁷⁵ precum și despre un călugăr numit „Isac de Caffa“, în anul 1766.¹⁷⁶ La începutul secolului XIX în Dumbrăveni au funcționat patru călugări deodată.¹⁷⁷ În 1844 apare în izvoare numele călugărului mechitarist Kápdébó Bertalan.¹⁷⁸

Conform opiniei armenilor locali din secolul XIX, stabilirea mechitariștilor în oraș a fost permisă în Dumbrăveni doar cu scopul de a organiza școala și de a preda copiilor armeană; aceste sarcini trebuiau îndeplinite de către călugări, căci doar astfel puteau primi salariu de la oraș.¹⁷⁹ Pentru clarificarea atmosferei tensionate în 1810, preotul armeano-catolic Patrubby Antal a scris o scrisoare lui Ákoncz Kövér István, arhiepiscopul-abate suprem de Veneția. Ákoncz, în răspunsul său, scrie că sarcina mechitariștilor este nu numai predarea limbii armenă, ci și predarea eticii. Abatele suprem era de acord – contrar clerului local din Dumbrăveni – cu predarea acestor discipline în mănăstirea mechitariștilor.¹⁸⁰ Protocoalele parohiei menționează adeseori cu amărăciune prezența călugărilor mechitariști, clerul fiind nemulțumit deoarece călugării nu se ocupau nici cu învățarea copiilor armeni, nici cu altceva, probabil nu erau în stare să recunoască jurisdicția niciunui alt arhieru transilvănean în afară de abatele suprem de Veneția și pentru că mechitariștii au declarat că nu doresc să devină slugi.¹⁸¹

Mechitariștii au rămas în Dumbrăveni până la căderea Imperiului. Bodurján János O. Mech. s-a născut în 1881 în Imperiul Otoman, în Bardizac, apoi a urmat studii în Veneția, a activat între 1911-1920 în Dumbrăveni, pe urmă s-a retras benevol în București. Începând din 1928 îl întâlnim din nou în Transilvania, a efectuat serviciu pastoral la Frumoasa, unde printre altele a înființat și o tipografie și și-a publicat romanul intitulat „Semiluna Roșie”, care

¹⁷² ACACG: 584/e, 1. cutie. „A Frumoasa-Csíkszépvi örm. Szent. Rom. Kath. Plébánia története”.

¹⁷³ Fokolean (Fogolyan) Lukács: *Mxi'ar Abbahayr ew T'ransilvaniay Mxi'arean Arak'elont'ean (1723-1736)*. In: *Bazmamep* 1985/3-4, 267-293.

¹⁷⁴ Ávedik Lukács: *op. cit.* p. 115.

¹⁷⁵ ACACG: 88/b, 2. cutie. (Documente legate de mechitariști.)

¹⁷⁶ APF SC Armeni Vol. 15. (1764-1767) 144 rv.

¹⁷⁷ ACACG: 88/b: Az ersébeth Városi Tisztelendő és Nemes Megyének Hivatalosan tartott rendes Gyűlései. (6 szeptembrie 1807-9 ianuarie 1813) fol. 34.

¹⁷⁸ ACACG: 88/b, 2. cutie. (Documente legate de mechitariști.)

¹⁷⁹ ACACG: 88/b. Az ersébeth Városi Tisztelendő és Nemes Megyének Hivatalosan tartott rendes Gyűlései. (6 szeptembrie 1807-9 ianuarie 1813) fol. 24.

¹⁸⁰ ACACG: 88/b, 2. cutie. (Documente legate de mechitariști.) Scrisoare lui Ákoncz Kövér István.

¹⁸¹ ACACG: 88/b. Az ersébeth Városi Tisztelendő és Nemes Megyének Hivatalosan tartott rendes Gyűlései. (1807. szeptember 6 - 1813. január 9.) fol. 32.

este o operă literară apărută în limba maghiară despre genocidul armenilor. În 1958 a plecat în Armenia, unde a murit în 1959.¹⁸²

VI. Grija socială la armenii transilvăneni

Arhiva de Colecție Armeano-Catolică din Gherla deține numeroase surse documentare legate de sensibilitatea socială foarte dezvoltată a armenilor. Aici nu este vorba de câte o fundație izolată, ci de o serie de donații generale pe parcursul secolului XIX și la începutul secolului XX.

În cazul orașului Dumbrăveni, aflăm încă de la sfârșitul secolului XVIII de o inițiativă care mărturisește sensibilitatea socială a armenilor. Govrik Gergely a menționat că în această localitate s-a construit un spital pentru oamenii abandonati. La inițiativa lui Isiguc'ean (Issekkutz) Antal și Grigor, în anul 1796 s-a construit o clădire în oraș unde puteau să trăiască oameni vârstnici sau bolnavi, iar frații Issekkutz au susținut în edificiu două camere și pentru ei, unde puteau să se retragă în caz de nevoie. Spațiile construcției erau supervizate și îngrijite de către conducerea orașului, iar tot orașul decidea și de împărțirea locurilor din spital.¹⁸³

În Dumbrăveni, Fundația Cameller se îngrijea de persoanele defavorizate. Traducătorul de origine armeană Cameller György din Dumbrăveni (mama lui a fost Sinkoján Anna), în testamentul său emis pe 3 februarie 1838 la Viena, l-a desemnat ca moștenitor general al averii sale comunitatea armeană din Dumbrăveni, lăsându-i imobilul său din Viena, după vânzarea căruia s-a format un capital semnificativ. Administrarea capitalului a fost încredințată unei corporații formate din 12 persoane, iar din dobânda anuală au fost finanțati copii armeni din Dumbrăveni care doreau să urmeze studii științifice sau artistice, precum și dacă erau ucenici industriași. Tinerii primeau sume diferite de la universitate la universitate și de la meserie la meserie. Scopul nu era sprijinirea exclusiv a celor de condiție mai săracă, doar că ei beneficiau de avantaj în cazul împărțirii bursei; o primă condiție a obținerii banilor a fost comportamentul exemplar și moralitate. În plus, dacă o fată armeană săracă se pregătea de căsătorie, Fondul Cameller o sprijinea cu zestre, și și în acest caz fetele orfane beneficiau de avantaj. Primea o recompensă acel elev care excela în învățarea limbii armenice. Cazul săracilor a fost rezolvat de fundație prin înființarea unei case pentru săraci, unde erau îngrijiți armenii bolnavi sau vârstnici din Dumbrăveni. Aceasta – după concepția modernă – întrunea casa socială de bătrâni, cu instituțiile înființate pentru cei cu handicap.¹⁸⁴ Fundației i s-a păstrat un fond arhivistic destul de bogat, ordonat în 11 cutii.¹⁸⁵ În prima parte a secolului XX Fundația Cameller s-a desființat, un fapt trist despre care Alexa Ferenc, preotul din Dumbrăveni, declara următoarele: „... și în contra tuturor, Antalffy Em[anuel], curatorul de atunci al parohiei, s-a străduit la ședințele Fundației Cameller să convingă adunarea de vânzarea Fundației între membrii Comisiei Cameller. Planul său s-a realizat, deoarece casa săracilor s-a desființat, pe baza aprobării episcopului Majláth, ea fiind vândută, iar banii au căzut pradă cheltnielii, a nimicirii.”¹⁸⁶

¹⁸² ACACG: 612/g-j. Albumul foto al lui Bodor Gábor.

¹⁸³ Govrikan Grigor: *op. cit.* p. 104-107.

¹⁸⁴ Vezi *Az Erzsébetvárosi „Cameller-alapítvány” alapítványi levele és alapszabályai*. Erzsébetváros, Erzsébetvárosi Nyomda, 1900.

¹⁸⁵ ACACG: 88/f, 1-11. cutii.

¹⁸⁶ ACACG: 88/f, 1. cutie. Textul de rămas bun rostit de preotul Alexa Ferenc. Vânzarea casei Fundației Cameller a survenit în anul 1917. Vezi ACACG: 88/b, 26. cutie. Scrisoarea episcopului Majláth Gusztáv.

Exemplul lui Cameller György în Dumbrăveni nu a fost unul singular: în secolul XIX și în prima parte a secolului XX întâlnim numeroase lăsaminte bănești mari pentru scopuri sociale și caritative, care atestă sensibilitatea socială a armenilor.¹⁸⁷ Printre condițiile de justificare figura de regulă faptul că aceste suporturi puteau fi solicitate doar de către armenii din Dumbrăveni. În timp ce Fundația Cameller funcționa ca o instituție adevărată și dispunea de o administrație și infrastructură, celelalte inițiative au avut caracter testamentar, suma donată fiind înmănată nevoiașului prin intermediul administrației parohiei.

La începutul secolului XIX preotul armeano-catolic Kabdebó János a înființat o fundație pentru săraci,¹⁸⁸ iar pe 1 mai 1861 Kabdebó Simon a scris un testament cu scopuri asemănătoare și a testat o sumă semnificativă Spitalului Franz Iosif din Sibiu, Spitalului Schwarzenberg din Târgu-Mureș și „fondului domestic al săracilor” din Dumbrăveni, și s-a preocupat de înființarea „Fundația-Kabdebó”. Sarcina Fundației era acordarea de burse, sprijinirea copiilor armeni din Dumbrăveni care au terminat cu medii bune primele patru clase și, fiind săraci, nu erau capabili de continuarea studiilor din motive financiare. Cei care se pregăteau să devină preoți catolici de rit armean primeau o bursă mai mare.¹⁸⁹ Susținerea și administrarea fundației era încredințată comunității din Dumbrăveni: astfel, o comisie formată din șapte membri decidea asupra averii fundației, al cărei președinte era preotul armeano-catolic.¹⁹⁰ Gorovei Jakab din Dumbrăveni a testat 6000 de forinți, administrarea sumei fiind acordată parohiei armeano-catolice din Dumbrăveni, dobânzile anuale ale sumei trebuiau împărțite la jumătate de an în șase părți egale pentru ajutorarea a șase văduve sau orfane din Dumbrăveni.¹⁹¹

„Institutul Bănesc al Săracilor din Comună” sau „Casieria Săracilor” era un fond financiar care nu a fost fondat de un anumit armean înstărit, ci a fost înființat în comun de mai multe familii armene, între care familiile Dániel, Kapdebo, Lengyel și Patrubby.¹⁹² Din izvoarele de la începutul secolului XX cunoaștem fundațiile „Fondul dr. Issekutz”, „Fondul Bisericesc al Săracilor”, „Fondul Sfântul Ioan de Nepomuc”, „Fondul Educațional Rafael” sau „Feciorii Sfântului Anton”, care dețineau un capital mult mai mic față de cele menționate anterior.¹⁹³ În secolul XX, odată cu intrarea Transilvaniei în componența României, formele acestora s-a schimbat. Din consemnările preotului Alexa Ferenc aflăm că organizația locală a diferitelor fundații mai funcționa în Dumbrăveni alături de Societatea de Misiune Socială Creștină, aceasta din urmă numărând 55 de membri.¹⁹⁴ În Arhiva Centrală nou înființată din Gherla găsim date legate și de banii de pușculiță din preajma Crăciunului, care au fost împărțiți de către armenii din Dumbrăveni între săraci.¹⁹⁵

La Gherla, instituții înființate în primul rând cu scop social au fost Orfelinatul de Băieți, numit după Sfântul Grigore Iluminatorul, și Orfelinatul de Fete, numit după Kovrig Tivadar.¹⁹⁶ Înființarea orfelinatului de băieți i se datorează lui Lukácsi Kristóf, iar printre fondatori întâlnim „Comunitatea din Gherla și din Dumbrăveni”, pe Ákoncz János din Cluj, pe Moldován Simon din Gherla, pe Csomák Emánuel, canonic de Oradea, și Kapatán

¹⁸⁷ ACACG: 88/f, 1-2. cutii.

¹⁸⁸ ACACG: 88/f, 1. cutie.

¹⁸⁹ *A Kabdebó Simon nevet megörökítő alapítvány*. Erzsébetváros, Nyom. Kotzauer Dánielnél. 1891.

¹⁹⁰ ACACG: 88/f, 3. cutie. Cartea de Fundație a lui Kabdebo Simon.

¹⁹¹ ACACG: 88/f, 1. cutie. „Alapítványi oklevél”.

¹⁹² ACACG: 88/f, 1. cutie.

¹⁹³ ACACG: 88/f, 3. cutie. Registre de socoteli, inventare de avere 1905.

¹⁹⁴ ACACG: 88/f, 1. cutie. Consemnările lui Alexa Ferenc.

¹⁹⁵ ACACG: 88/h, 1. cutie. Protocolul din 14 decembrie 1917.

¹⁹⁶ Lukács Klára: *A szamosújvári örmény katolikus árvaházak története*. În: Óze Sándor-Kovács Bálint red.: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. II. Piliscsaba, 2007. p. 170-176.

Márton, canonic de Alba Iulia. Datorită donației lor, între 1860-1863 s-au putut îngriji aici de patru orfani, pe urmă din 1877 au ajuns în institut 8-10 orfani. La început băieții admiși au fost cazați la familii armene, și doar după moarta fondatorului, în 1876, au început să-i așeze într-un singur edificiu. Între 1877-1893 institutul a adăpostit peste 50 de băieți.¹⁹⁷

Celălalt orfelinat a fost înființat de către Kovrig Tivadar în 1893, scopul lui fiind educația fetelor armene din Transilvania orfane sau semiorfane. Construirea instituției s-a terminat în 1901, primile eleve s-au mutat în orfelinat în 1903.¹⁹⁸

Directorul Orfelinatului de băieți, conform regulamentului de bază, era preotul armeano-catolic din Gherla. Lukácsi Kristóf i-a asigurat drept de patronat pentru înscrierea a 4 orfani. Regulamentul a stabilit condițiile admiterii copiilor, precum și modul înscrierii. Beneficiau de avantaj orfanii deplini, dar și semiorfanii cu o stare de avere deplorabilă. Dacă nu se umpleau locurile nici așa, doar atunci intrau în discuție acei copii armeni ai căror părinți nu erau în stare să-i susțină. În cel mai rău caz, se admiteau și copii internați contra cost, care locuiau în institut conform regulamentului. Pe baza cercetărilor efectuate de Lukács Klára, după anul 1918 s-a schimbat și destinația orfelinatelor: ele s-au transformat în instituții educaționale pentru toți copiii armeni din diasporă, pe care părinții doreau să-l educe aici.¹⁹⁹

Ca și supervizori ai instituției, în Orfelinatul de băieți între 1909-1930 funcționau permanent călugări mechtariști cu limba maternă armeană. Dintre aceștia, îi menționăm pe Hulunián Harutiun, Phiajan Jurarion, Djendojan Arsen, Kylunian Marutinn, Szerogh Eliajan, Elias Seraphin și Diarian Francisc. În Orfelinatul de fete au funcționat călugărițe din ordinul franciscan, care au sosit din Germania, din Mellersdorf.²⁰⁰

În Gheorgheni, în secolul XIX a funcționat Fundația Keresztes, care a sprijinit educația băieților armeni la Șumuleu-Ciuc, Cluj și Alba Iulia. În cazul orașului Gheorgheni, se poate observa că asociația înființată în secolul XVIII cu scopuri exclusiv de pietate, nu a mai funcționat la începutul secolului XX, membrii ei s-au orientat spre alte sarcini, mobilizându-se înspre grija socială și caritate.²⁰¹ În anul 1859, prin donație privată, a luat ființă fondul casei săracilor „Zakariás Antal și Rebeka”,²⁰² care a sprijinit funcționarea unei case pentru săraci. Conform protocoalelor însă, starea casei săracilor era destul de precară, iar pentru reparația ei în anii 1920 nu existau posibilități.²⁰³ Alături de aceasta s-a înființat, în anul 1884, „fundația de burse” a lui Nádas Gergely, precum și „fondul de susținere a bisericii”, iar în anul 1897 s-a înființat „fondul educațional și al săracilor” al lui Szekula Antal, din anul 1899 se cunoaște „fondul de susținere a bisericii” al văduvei Simay Gergelyné, iar din anul 1900 „fondul săracilor” înființat de către Czárán János și fiica sa.²⁰⁴

La Frumoasa s-a format, la începutul secolului XX, Asociația de Ajutorare Sfânta Treime, al cărei scop a fost susținerea parohiei armene și a școlii, precum și aprovizionarea săracilor din Frumoasa și finanțarea cheltuielilor lor de înmormântare.²⁰⁵

¹⁹⁷ *Ibidem*, p. 170-176.

¹⁹⁸ *Ibidem*, p. 170-176.

¹⁹⁹ *Ibidem*, p. 170-176

²⁰⁰ *Ibidem*, p. 170-176.

²⁰¹ ACACG: 612/d, 3. cutie. Protocolul consiliului bisericesc al parohiei armeano-catolice din Gheorgheni. 1927-1933. „Elnök indítványozza, hogy a legényegylet alapszabályai dolgoztassanak át a viszonyoknak megfelelően s esetleg valami más néven, mint jótékony egyesület szerezeltessék.”

²⁰² ACACG: 612/d, 3. cutie. Conceptele scrisorilor trimise (19 noiembrie 1878).

²⁰³ ACACG: 612/d, 3. cutie. Protocolul consiliului bisericesc al parohiei armeano-catolice din Gheorgheni. 1927-1933 (15 noiembrie 1929).

²⁰⁴ ACACG: 612/, 2. cutie. Documentele de fondare ale fundațiilor caritative.

²⁰⁵ *A csíkszépvízi Szentháromság Segély-Egyesület Alapszabálya*. Csíkszereda, 1903.

VII. Ideologia „armenismului”

Materialul arhivistic din secolul XIX păstrat în Gherla, mai ales prelucrarea științifică a numeroaselor lăsaminte personale, va putea fi realizată doar dacă înțelegem ideologia „armenismului” de la sfârșitul secolului XIX.

Formarea ideologiei a fost aproape paralelă cu apariția chestiunii naționale în Ungaria, adică cu transformarea „chestiunii armenilor” într-o problemă internațională. Punctele de pornire ale acestei ideologii au fost, pe de o parte, acceptarea faptului că armenii și-au pierdut limba maternă, iar de cealaltă parte dorința de a-și exprima identitatea și proveniența armeană, însă în așa fel încât să fie simpatici societății maghiare primitive. Datorită acestei ideologii, în societatea armenilor din Transilvania au apărut impulsuri culturale de așa natură încât – după cum vom vedea – au stârnit miracole de la Sanktpetersburg până în America.

Merza Gyula a fost cel care a transformat aceste atitudini într-un sistem ideologic pe care l-a botezat armenologie, ca pe urmă să tindă la extinderea ei într-o adevărată mișcare. În lucrarea sa apărută în 1895 el a remarcat câteva domenii unde se manifesta dorința pentru îngrijirea „spiritului armean”: 1. familia, 2. religia, 3. evlavie, 4. educația și formarea, 5. literatura, 6. viața socială și afacerile publice. Păstrarea caracterului armean al acestora, precum și menținerea tradițiilor au fost numite de el *armenism*.

- în cadrul familiei, mai ales în educarea copiilor, se poate insinua mentalitatea conform căreia trebuie să fim patrioți maghiari, dar să trăim armeneste

- armenilor să nu le fie niciodată rușine de originea lor și să fie conștienți de valoarea faptului de a fi armeni

- Merza Gyula intenționează să supraaccentueze „trecutul național glorios” al armenilor (vezi „toposul-Ani”), valorile culturale realizate de armeni, diferențierea poporului armean. Accentuează acele valori prin care armenii pot deveni simpatici în ochii maghiarilor. Legat de aceasta, s-a formulat și la el dualitatea armenilor și a maghiarilor: virtuțile armenesti transformate deja în proverbe au fost întâmpinate de opinia publică maghiară cu cea mai mare recunoștință, dovadă nenumăratele căsătorii mixte armeano-maghiare.

- cauza principală a asimilării – după Merza Gyula – a fost pierderea terenului de către limba armeană, ca și limba maternă. Sarcina primordială ar fi, conform opiniei sale, restabilirea uniunii armenilor, în primul rând din punct de vedere etnografic.

Cele mai semnificative caracteristici ale armenismului se remarcă în studiul lui Merza apărut în anul 1897: el a accentuat și anterior rolul Bisericii și al religiei, dar aici detaliază mai pe larg, căci „conștiința armeană” ar putea fi menținută prin întărirea caracterului armeano-catolic. Ritul armean, cântecele armenie înseamnă, alături de cercul restrâns familial, acel mediu larg unde se poate promova limba armeană. Merza a acceptat, totodată, că recunoașterea armenilor ca naționalitate în Ungaria este de fapt o iluzie. Conștiința apartenenței comune a armenilor ar fi necesar să reînvie, câtă vreme nu funcționează condiția instituțională și practică a unității – deci atâta timp cât nu există o episcopie armeană autonomă, până atunci armenii pot fi legați doar de un „model de perfecțiune de realizat”.

Noile „impulsuri” date armenologiei

a) *Ideea episcopiei armenice de Transilvania*

Cauza maghiarizării nu a fost căutată de armeni în unirea religioasă, ci în lipsa unui conducător ecleziastic propriu, astfel ideea episcopiei armenice a devenit elementul central al

ideologiei armenismului. Activitatea literară a lui Lukácsy Kristóf – mai întâi profesor de teologie la Alba Iulia, apoi preot armeano-catolic în Gherla – s-a conturat în jurul ideii episcopiei armene autonome.²⁰⁶ Conform opiniei sale, doar înființarea unei episcopii armeano-catolice sau cel puțin a unui ordinariat apostolic putea să garanteze menținerea Bisericii de rit armean în Transilvania și păstrarea identității naționale. Toate aceste gânduri și le-a inserat în chestiunea națională din Ungaria și a încercat să direcționeze cazul către planul politic.²⁰⁷

a planul înființării unei episcopii armene, alături de Lukácsy Kristóf a participat și Merza Gyula. La jubileul de 200 de ani al orașului Gherla a recomandat să se inaugureze o statuie a episcopului Oxendio Virziresco, însă acest plan nu s-a realizat, ci doar macheta statuii.²⁰⁸

b) Cercetări istorice

În toiul armenismului, au fost inițiate cercetări istorice locale, ca efecte palpabile și pe plan științific ale pozitivismului în dezvoltare în Ungaria. Arhivele ecleziastice armene au devenit în primul rând suportul documentar al acestor cercetări. La Gherla se pot menționa numele lui Govrik Gergely (Grigor Govrikean), Lukácsy Kristóf și Szongott Kristóf, în cazul orașului Dumbrăveni Govrik Gergely (Grigor Govrikean), precum și Ávedik Lukács, ca și istorici locali.²⁰⁹ Alături de cercetările istorice locale, au început să apară opere de istoria liturghiei și de istoria armenilor.²¹⁰ Lukácsy și Szongott, la cererea cercurilor academice din Ungaria, s-au implicat în cercetarea istoriei vechi a maghiarilor; toate acestea s-au petrecut în timpul „războiului ugro-turc”, al cărui rezultat a fost dovedirea legăturii de rudenie între armeni și maghiari, conform teoriei că maghiarii provin din armeni, deci sunt înrudiți.²¹¹

După anexarea Transilvaniei la România, numeroși intelectuali au părăsit Ardealul și s-au mutat în Budapesta, unde a mai supraviețuit o scurtă vreme ideologia armenismului și cercetările legate de aceasta, însă au apărut publicații științifice și la începutul celui de al doilea război mondial al căror sol fertil era asigurat de coloniile armene din Transilvania din secolul XIX.²¹²

c) Revista „Armenia”

²⁰⁶ Lukácsy Christophorus: *Historia Armenorum Transylvaniae*. Viennae, 1859.; Lukácsy Kristóf: *Adalékok az erdélyi örmények történetéhez*. Kolozsvár, 1867.

²⁰⁷ Lukácsy Kristóf: *Adalékok* ... p. 5-15

²⁰⁸ Merza Gyula: *Örmény püspökség*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1897. 1. sz. p. 28. Documente referitoare la ridicarea statuii: ACACG: 339/h, 11. cutie.

²⁰⁹ Bibliografia publicațiilor apărute la Ávedik Félix: *Magyar-örmény bibliográfia*. In: Hermann Antal-Hovhannesian Eghia red.: *Az örmények*. Budapest, 1921.

²¹⁰ Ávedik Lukács: *Szentföldi emlékfűzér az 1882-iki első magyar jeruzsálemi zarándoklás alkalmából*. Marosvásárhely, 1883.; Ávedik Lukács: *Az örmény kereszténység eredete*. Ávedik Lukács történetírói munkásságát feldolgozta: Polyák Mariann: *Ávedik Lukács, Erzsébetváros történetírója*. In: Óze Sándor-Kovács Bálint red.: *Örmény diaszpóra a Kárpát medencében*. I. Piliscsaba, 2006. p. 83-125.

²¹¹ Lukácsy Kristóf: *A Magyarok ősele, hajdankori neveli és lakbelyei eredeti örmény kiűzők nyomán*. Kolozsvár, 1870. precum și Szongott Kristóf: *Magyarok eredet és őslaka. A munkák tudománytörténeti vonatkozásairól*. In: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (Budapest) Kézirattár. Régi Akadémiai Anyag 249/1876: Lukácsy Kristóf tagajánlása Wenczel Gusztávtól, 1/1839: Lukácsy Kristóf gyűjteménye a régi örmény (haicana) és a magyar rokonságzású szavakról.

²¹² De ex. Hovhannesian Eghia: *Armenia népe. Multja, történelme. Irodalma, sajtója, művészete. Az örmény-kérdés. Az örmény kolóniák. A magyarországi örmények*. s.l.1934, Hovhannesian Eghia: *Hazai örmények a nemzet szolgálatában. Függelék: A magyarországi örmény családok teljes névsora*. Gödöllő, 1940.

Terenul de răspândire al noii ideologii a devenit revista „Armenia”, redactată la Gherla între anii 1887-1907.²¹³ Redactorul-șef al revistei a fost Szongott Kristóf; după moartea sa, survenită în 1907, nu a mai apărut alt număr, deși după câțiva ani etnograful de origine armeană Herman Antal a încercat să repornească revista, dar inițiativa lui s-a dovedit de scurtă durată. În jurul revistei „Armenia” s-a format un cerc intelectual, colectivul de muncă numărând în jur de 50 de persoane. Printre cei mari renumiți se află Bánya Elemér, Herman Antal, Molnár Antal, Papp Gusztáv, Gopcsa Jakab, Papp Bogdán și Patrubány Lukács.²¹⁴ Limba revistei a fost maghiara, astfel cercul de cititori era format în mare parte din intelectualii interesați de armeni cunoscători ai limbii maghiare. Revista a fost publicată în tipografia „Aurora” din Gherla; după debutul revistei, proprietarul tipografiei, Todorán Endre, a comandat și litere armenice pentru atelierul său.²¹⁵

Revista „Armenia” a îndeplinit mai multe scopuri; astfel, au fost incluse în această revistă publicații în domenii de cunoaștere, de știință și de viață publică. Redactorii au încercat să trezească interesul tineretului și cu scrierile pe teme de istorie a armenilor, mai ales cu privire la originea lor, astfel acest tip de producție tipografică și-a asumat scopul de reasimilare. Valorile ei științifice au fost mărturisite de reacția presei științifice maghiare contemporane, de exemplu revistele „Századok”, „Kolozsári Közlöny” sau „Pesti Napló” au relatat pozitiv și bucurios inițierea revistei „Armenia”.²¹⁶

În scurt timp revista „Armenia” a depășit lumea regională a Bazinului Carpatic. În Arhiva de Colecție Armeano-Catolică din Gherla se găsesc numeroase corespondențe neprelucrate din Boston, Constantinopol, Sanktpetersburg și Moscova, care ne informează despre bucuria cercurilor intelectuale armenice internaționale. Revista „Armenia” – contrar limbii ei maghiare de redacție – a devenit un medium acceptat pe plan internațional.²¹⁷

d) Muzeul Armean

S-au organizat mici expoziții care prezentau trecutul armenilor din Transilvania, mai întâi în Gheorgheni în anul 1900, unde Vákár P. Arthur a înființat Muzeul și Biblioteca, precum și la Cluj, unde, în muzeul de etnografie al Asociației Carpatice a Transilvaniei, înființat în anul 1902, s-au amenajat câteva încăperi armenice. În cadrul febrei înființării unui muzeu armean, în 1889, ca piatră de temelie, Herrmann Antal, armean de origine, și colegii săi au înființat Societatea Etnografică Maghiară. Doi ani mai târziu el însuși a susținut o prelegere despre „îngrijirea tradițiilor populare armenice și despre culegerea materialelor spirituale și de substanță”. Înființarea muzeului stătea în legătură directă cu ideologia armenismului și, prin aceasta, cu planul înființării unei episcopii armenice autonome:

„Toate obiectele muzeale, biblioteca, mobilierul și banii Asociației Muzeului Armean formează proprietatea parohiei armenice din Gherla sau eventual a episcopiei armeano-catolice în plan de reînființare, atât în timpul existenței muzeului, cât și după desființarea lui”.²¹⁸

²¹³ Pentru prelucrări științifice ale revistei *Armenia* vezi Szimonján Anahit: *A magyarországi örmény sajtó XIX-XX. századi története*. Budapest, 1996.; Bagi-Gevorgyan Eva: *Hay-Howngarakan grakan arjovnt'jovnnere ev „Armenia” Amsagira*. Jereván, 1979. Valamint Polyák Mariann: *Az Armenia folyóirat jelentősége Erdélyben*. În: Óze Sándor-Kovács Bálint red.: *Örmény diaszpóra a Kárpát medencében*. II. Piliscsaba, 2007. p. 138-143.

²¹⁴ Szimonjár Anahit: *A magyarországi örmény sajtó XIX-XX. századi története*. Budapest, 1996. p. 11-12.

²¹⁵ Polyák Mariann: *Az Armenia folyóirat ...* p. 141.

²¹⁶ Szimonjár Anahit: *op. cit.* p. 13.

²¹⁷ ACACG: 339/i-I. Lăsamântul personal al lui Szongott Kristóf, 2. și 3. cutie.

²¹⁸ *Armenia*. 1906. p. 241-254.

După fondarea Muzeului, s-a inițiat o uriașă muncă de colecție și, ca urmare, mai mulți intelectuali din Gherla și Cluj au făcut donații în obiecte muzeale și surse istorice. De ex., preotul armean-catolic din Gherla, Bárány Lukács, a donat Muzeului un codice armean din Suceava și mai multe tipare sigilare. Orașul a donat Muzeului 100.000 de documente create între 1700-1900. Muzeul a funcționat temporar în curtea casei lui Szongott Kristóf, într-o construcție secundară, apoi, din 1906, s-a mutat la primul etaj al gimnaziului armean.

Deschiderea oficială a Muzeului a avut loc pe 16 iunie 1907, de ziua Sfântului Grigore Iluminatorul. (Din păcate, fondatorul Muzeului, Szongott Kristóf, murise în 24 ianuarie 1907.) Muzeul a obținut un renume internațional imediat după înființare. La vernisajul său s-au citit și scrisorile personalităților mai renumite, printre care s-au numărat arhiepiscopul armean de Lemberg, Josef Theodorovicz, și abatele suprem mechtarist dr. Thorun Táde.

Muzeul a efectuat și activități științifice, desfășurând cercetări arheologice în castrul roman situat la hotarul orașului Gherla. Piese descoperite atunci au îmbogățit colecția Muzeului.²¹⁹

Patrimoniul muzeului în anul 1911:

Biblioteca	1089 cărți, 59 manuscrise, cca 500 alte documente, ziare
Secția de etnografie	256 opere de artă
Secția de arte frumoase	114 opere de artă
Numărul vizitatorilor în 1911	17541 persoane

Activitatea Muzeului a fost influențată de cele două războaie mondiale. Din cauza celui de-al doilea război mondial, ordinariatul armean a încercat să pună la adăpost piesele Muzeului. Astfel, o parte semnificativă din obiecte au ajuns în 1944 în Ungaria, la Bakonybél. Dintre acestea, foarte multe au sosit înapoi la Gherla în 1952. La această dată s-a ales o nouă construcție pentru Muzeu: curia de odinioară a familiei Karácsonyi, care a devenit proprietatea statului român. În anul 1975 arhivele Muzeului Armean au fost predate Arhivei Statului din Cluj.

VIII. Genocidul armean

Genocidul provocat pe teritoriul Imperiului Otoman în timpul primului război mondial și imediat după acesta, precum și programele precedente în a doua parte a secolului XIX și începutul secolului XX, stau în legături indirecte cu armenii din Bazinul Carpatic. În timp ce presa occidentală a prezentat un interes sporit față de genocid, presa din Bazinul Carpatic nu a menționat nimic despre acest fapt, deoarece, după cum știm, Monarhia Austro-Ungară era aliata Turciei în timpul primului război mondial. Din acest motiv, cenzura nu a permis ca știri despre genocidul armenilor să apară în ziare maghiare.²²⁰

Indiferent de aceasta, armenii de la sfârșitul secolului XIX din Bazinul Carpatic au fost destul de bine informați în legătură cu programele antiarmenești în dezvoltare în Imperiul Otoman. Despre aceste programe drastice a oferit informații de actualitate revista „Armenia”, care, la rândul său, le-a obținut datorită sistemului de legături excelente ale

²¹⁹ Orosz Endre: *A szamosújvári római castellum praetoriumának ásatásáról*. Szamosújvár, 1907.

²²⁰ Poósz Lóránd: *Az örmény népirtásról és erdélyi visszhangjáról*. In: *Látó - Szépirodalmi folyóirat*. 2008/4. p. 70.

armenilor cu revistele din străinătate și din Constantinopol (de ex. revistele Murcs și Msak din Tfilis; Arevelk din Constantinopol; Handes Amsorya din Viena; revista Ara din Calcutta).²²¹ În Arhiva de Colecție din Gherla se regăsesc corespondențele în limba armeană, franceză etc. dintre intelectualii din Gherla cu conducătorii ecleziastici armeni care trăiau pe teritoriul Imperiului Otoman.²²² Despre programele executate de sultanul Abdul-Hamid II între anii 1894-1896, revista „Armenia” i-a informat aproape la zi pe cititori, alături de texte publicând în mod regulat și ilustrații.²²³

Cealaltă ramură a legăturilor indirecte a fost menținută de armenii din Budapesta și de la Gherla. Se pot menționa familiile Martaian (Nigde), Kurusian (Cesarea) și Horenian, care s-au stabilit în Gherla, precum și familiile Kozanlian, Jamgosian (Cesarea), care s-au stabilit în Cluj, precum și familia Bodurján (Smyrna).²²⁴ Instituțiile primitoare din Transilvania au fost mai întâi orfelinele. Armenilor refugiați la Gherla de genocid le stau mărturie până astăzi mormintele cu inscripții armene în cimitirul armeano-catolic din Gherla.²²⁵ Arhiva din Gherla oferă cercetătorilor interesați date prin intermediul matricolelor și prin materialele arhivistice ale orfelinatelor și școlilor din Gherla.

²²¹ Szimonjárn Anahit: *op. cit.* p. 14.

²²² De pildă ACACG: 339/i-III. Lăsamântul personal al lui Bárány Lukács, 2. cutie.

²²³ Singura prelucrare legată de această temă este lucrarea de licență a lui Poósz Lóránd: *Az örmény népirtás viszhangja az erdélyi sajtó- és közvélemény tükrében*. Lucrare de diplomă, Universitatea Babeș-Bolyai, Facultatea de Istorie și de Filozofie. Cluj-Napoca, 2008.

²²⁴ Îi mulțumim și pe această cale domnului Martaian Ermone Zabel pentru informație.

²²⁵ Vezi Balázs-Decsi Attila: *A Szamosújvári örmény temető monográfiája*. Budapest, 2009.

ARHIVA DE COLECȚIE ARMEANO-CATOLICĂ DIN GHERLA (44,59 ml)

Armenii transilvăneni și organele lor ecleziastice

Armenii, stabiliți în masă în Transilvania în secolul al XVII-lea, și-au adus cu ei organele ecleziastice, apoi în urma unirii cu Biserica Catolică, Biserica lor a devenit Romano-Catolică de Rit Armean.¹ Armenii uniți au avut un vicar apostolic autonom în persoana episcopului titular de Aladia, Oxendio Virziresco. Acest vicariat, odată cu moartea subită, pe 10 martie 1715, a lui Oxendio Virziresco, a încetat să mai existe. Între 1741-1930 cele patru parohii armeano-catolice au aparținut de dieceza romano-catolică de Transilvania, ca și astăzi. Pe 5 iunie 1930, prin concordatul încheiat de statul român cu Vaticanul, a luat ființă Ordinariatul Apostolic Armeano-Catolic din Gherla. Acest ordinariat apostolic și-a încetat existența în 1948, a renăscut în 1990 dar, din punct de vedere legal, cele patru parohii armeano-catolice funcționează în continuare în cadrul Arhidiecezei de Alba Iulia.²

Parohiile ordinariatului armeano-catolic s-au înființat în următorii ani: Gherla în 1700, Dumbrăveni în 1708, Gheorgheni în 1730 și Frumoasa în anul 1785.³

Începând din 1740, arhidiaconatul armean s-a divizat în două, preoții din Dumbrăveni primind jurisdicție specială ca „arhidiaconi armeni” ai enoriașilor armeni din Secuime, din Gheorgheni, Târgu-Secuiesc, Frumoasa și Gurghiu. Gherla a funcționat ca arhidiaconat separat. În anul 1786 episcopul romano-catolic Batthyány Ignác a desființat cele două arhidiaconate armeano-catolice și le-a contopit în arhidiaconatele de rit latin.⁴

În conscripția de suflete a diecezei de Transilvania întocmită în anul 1762 figurează două arhidiaconate de rit armean: cel de Gherla cu o singură parohie (Gherla) și cel de Dumbrăveni cu două parohii armeano-catolice (Dumbrăveni și Gheorgheni).⁵

Parohiile armeano-catolice din Transilvania se regăsesc organizate în cadrul a două arhidiaconate armeano-catolice de sine-stătătoare doar în schematismul diecezan editat în anul 1782: în cel de Gherla, care a constat dintr-o singură parohie, și cel de Dumbrăveni, compus din trei parohii (Dumbrăveni, Gheorgheni și Frumoasa).⁶ În schematismele din 1788 și cele succesive din secolul XIX, toate cele patru parohii armeano-catolice se află deja organizate administrativ în cadrul arhidiaconatelor contemporane de rit latin.

Arhiepiscopul Romano-Catolic de Alba Iulia (dr. Jakubinyi György) este totodată și ordinarul apostolic armeano-catolic. Activitatea sa este asistată de vicarul apostolic, preotul-paroh de Gherla (Msgr. Szakács Endre), singurul preot-paroh cu jurisdicție birituală în Arhidieceza de Alba Iulia.

Ca urmare a legii lingvistice din anul 1844, prin care s-a oficializat folosirea limbii maghiare, armenii s-au conformat, adoptând limba maghiară, cea armeană supraviețuind doar ca limbă liturgică. După 1920, marea majoritate a armenilor din Transilvania s-au mutat în

¹ În legătură cu acest proces vezi studiul introductiv al lui Kovács Bálint.

² Jakubinyi György: *Romániai katolikus, erdélyi protestáns és izraelita vallási archontológia*. Kolozsvár, 2010. p. 69.

³ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsylvaniensis*. (În continuare *Sematizmus*.) Gyulafehérvár, 1882. pp. 74-75, 77, 86, 154-155.

⁴ Jakubinyi György: *A Romániai Katolikus Örmények Ordináriátusa Szamosújváron*. Kolozsvár, 2001. p. 28.

⁵ Báth János: *Erdély római katolikusai a XVIII. század közepén*. Kecskemét, 2008. p. 23.

⁶ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsylvaniensis*. (A továbbiakban *Sematizmus*.) Gyulafehérvár, 1782. pp. 14, 16-17.

Ungaria, prin urmare caracterul armenesc al celor patru orașe a slăbit. În orașele înființate sau dezvoltate de armeni, pentru locuitorii minoritari parohiile au însemnat locul exclusiv de păstrare și de transmitere a valorilor naționale.

Înființarea Arhivei

Începând din anul 2002, pe teritoriul Arhiepiscopiei Romano-Catolice de Alba Iulia, în scopul prelucrării unitare a dovezilor scrise ale diecezei și pentru păstrarea lor în condiții adecvate moderne, s-au înființat opt centre arhivistice. Atenția și grija Arhiepiscopiei de o existență milenară s-a întins în mod accentuat și asupra memoriilor fizice și spirituale, grijă dovedită mai ales în domeniul protecției și al păstrării izvoarelor istorice scrise, precum și în sprijinirea reabilitării monumentelor de cult și inventarierea centralizată a obiectelor de artă, a pieselor liturgice și de devoțiune.

Arhidieceza de Alba Iulia a colectat în aceste opt centre arhivistice diversele arhive parohiale, grupând la nivel de arhidiaconat diferitele fonduri de documente create pe parcursul funcționării oficiilor parohiale. Arhivele parohiale au fost centralizate și ordonate la Alba Iulia, Sfântu-Gheorghe, Gherla, Târgu-Mureș, Gheorgheni, Odorheiu Secuiesc și Cluj-Napoca, și ele pot fi cercetate aici.⁷ Apartenența celor patru parohii armeano-catolice din Transilvania sub Administrația Apostolică (arhiepiscopul arhidiecezei îndeplinește totodată și rolul de administrator apostolic) a motivat înființarea unei arhive de colecție separate. Gherla, ca și sediu istoric al Ordinariatului Apostolic, s-a dovedit a fi cel mai adecvat pentru acest scop.

Pentru pașii concreți ai organizării Arhivei de Colecție Armeano-Catolice din Gherla s-a ivit ocazia în luna august a anului 2010. Expertiza în locurile anterioare de păstrare ale arhivei parohiei armeano-catolice din Gherla, precum și propunerile specialiștilor au fost inițiate de către vicarul armeano-catolic Msgr. P. Szakács Endre cu o lună înainte de debutul lucrărilor pe teren.⁸ Astăzi arhiva se găsește la sediul Ordinariatului Apostolic Armeano-Catolic, într-un imobil adosat parohiei armeano-catolice din Gherla, ferit de foc, inundații și efracție, materialele arhivistice fiind depozitate în condiții de păstrare moderne. Pentru renovarea Arhivei, parohia armeano-catolică din Gherla a câștigat în decembrie 2010 un proiect de finanțare de la Szülöföld Alap, cu care a reușit să finanțeze cheltuielile în avans ale lucrărilor de amenajare a spațiului. Cutiile arhivistice indispensabile depozitării adecvate a materialului arhivistic provin din colecționarea organizată de către Asociația Arhiviștilor din Ungaria, iar rafturile moderne ale arhivei au fost oferite ca donație de către Arhiva Primatului de Strigoniu.⁹

Acest centru arhivistic cuprinde arhivele celor patru parohii armeano-catolice ale Arhidiecezei de Alba Iulia – Gherla, Dumbrăveni, Gheorgheni și Frumoasa –, dintre care trei au fost ordonate la Gherla după transportarea lor, iar una dintre ele la fața locului. În luna septembrie 2010 aici am adunat documentele oficiale ale parohiilor armeano-catolice din Dumbrăveni și Frumoasa, iar arhiva parohiei armeano-catolice din Gheorgheni a fost adusă

⁷ Dintre acestea, la patru Arhive au fost deja publicate repertoriile arhivistice. Vezi Bernád Rita: *Plébániai levéltárak I. A Gyulafehérvári-, a Sepsiszentgyörgyi-, a Szamosújvári- és a Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltárak repertórium*. Gyulafehérvár-Budapest, 2009.

⁸ Referitor la înființarea Arhivei și la ordonarea materialelor arhivistice adunate aici s-a luat un interviu detaliat cu Bernád Rita. Vezi *Keresztény Szó*, 2011/februarie, pp. 13-18.

⁹ Mulțumim și pe această cale pentru inițiativa colecției de donații pornite cu anunțul Asociației Arhiviștilor Maghiari, arhivelor ecleziastice și laice din Ungaria, precum și fabricilor de cutii neacide pentru ajutorul necondiționat. Îi mulțumim în mod deosebit preotului romano-catolic din Gherla, Küsmődi Attila, pentru intermedierea transportului cutiilor și rafturilor arhivistice donate.

la Gherla în mai 2011, la scurt timp după terminarea ordonării ei, în februarie 2011. În această arhivă se păstrează arhiva Ordinariatului Apostolic Armean din România, din care o mare parte s-a păstrat inițial în Gherla, iar o mică parte în Gheorgheni – în funcție de sediul de activitate al administratorului apostolic actual. Din cauza identității persoanei preotului-paroh și a arhidiaconului, și-au găsit adăpost în acest centru arhivistic două fonduri arhidiaconale: fondul arhidiaconatului Solnocul Interior, care a fost diferențiat în documentele parohiei armeano-catolice de Gherla, și fondul arhidiaconatului de Dumbrăveni, care a fost cules din arhiva parohiei de rit armean din Dumbrăveni. Astfel deci, Arhiva de Colecție Armeano-Catolică din Gherla păstrează și administrează documentele a șapte organe creatoare de fonduri: fondul Ordinariatului Apostolic Armean, două fonduri arhidiaconale și patru fonduri parohiale. Aceste fonduri, după cum arată și numerele lor de fonduri (85, 88, 313, 339, 345, 584, 612), fac parte din arhivele arhidiaconale și parohiale ordonate alfabetic în ordinea arhidiaconatelor Arhivei Arhidiecezane de Alba Iulia.

Ordonarea unităților arhivistice ale arhivei de colecție s-a finalizat în septembrie 2011. La lucrările de ordonare au asistat specialiști în domeniu din Transilvania și Ungaria (dr. Szögi László, Németh György, Paulik Ágnes, Barabás Kisanna, Hladiuc Bogdan, Puskás Attila, Orosz Krisztofer, Spiegel Eszter, Pál Emese și Poósz Lóránd), precum și enoriași voluntari (Esztegar Erika și Barta Katalin). Chestiunile profesionale de ordin armenologic au fost clarificate prin intermediul lui dr. Kovács Bálint.

În interesul facilitării cercetărilor de istorie a familiilor armenesti, plănuim digitalizarea matricolelor din secolele XVIII-XIX ale parohiilor din Gherla și Dumbrăveni, fișiere care vor fi accesibile prin pagina web a Arhivei Arhidiecezane de Alba Iulia.

Cercetarea în arhiva din Gherla se efectuează prin anunț și aprobare în prealabil. Postul de arhivar la această arhivă este în curs de acreditare.

Cantitatea materialelor arhivistice aparținătoare Arhivei de Colecție Armeano-Catolice din Gherla este de 44,59 metri liniari.

85.
Actele Arhidiaconatului de Dumbrăveni
1809-sec. 20.
2 cutii = 0,26 ml

Timp de două decenii și jumătate, între 1762-1786, parohiile armeano-catolice din Transilvania au făcut parte din două arhidiaconate de rit armean. Unul dintre arhidiaconi a funcționat în Gherla, altul la Dumbrăveni, care, în aceeași persoană, erau totodată și preoții-parohi ai acestor așezări. Din această perioadă de timp, în schimb, nu s-au acumulat documente în fond separat arhidiaconal la niciuna dintre cele două parohii.

Arhidiaconatul armeano-catolic de Dumbrăveni a luat ființă în 1762 și a avut subordonate două parohii de rit armean: Dumbrăveni și Gheorgheni. Parohia armeano-catolică din Gherla forma un arhidiaconat separat.⁵⁴⁴

Arhidiaconatul de Dumbrăveni a mai existat și în 1782, când îi erau subordonate trei parohii armeano-catolice: Dumbrăveni, Gheorgheni și Frumoasa. Parohia din Dumbrăveni de rit latin în aceeași perioadă făcea parte din arhidiaconatul de Târnava.⁵⁴⁵ Parohia armeano-catolică din Gherla constituia totodată un arhidiaconat separat, cu o singură parohie.⁵⁴⁶

Deoarece episcopul romano-catolic de Transilvania, Batthyány Ignác, a desființat arhidiaconatele armene în anul 1786 și a încorporat parohiile armeano-catolice în cadrul arhidiaconatelor de rit latin, în schematismul diecezan din 1788 parohiile armene nu mai figurează cu arhidiaconate de rit armean. Arhidiaconatul de Dumbrăveni era format din parohiile Mălâncrav, Ibașfalău (Dumbrăveni), Șapartoc și Sighișoara. Arhidiaconul era totodată și preotul-paroh al parohiei Dumbrăveni.⁵⁴⁷ Până în anul 1846 arhidiaconatul de Dumbrăveni s-a extins cu parohiile Copșa Mică și Mediaș, schematismul menționează parohiile din Ibașfalău de ambele rituri.⁵⁴⁸ Acest arhidiaconat, începând din anul 1884 – împreună cu parohia din Buia – consta din opt parohii.⁵⁴⁹

În momentul de față arhidiaconatul de Dumbrăveni se compune din parohiile Buia, Dumbrăveni (latin), Copșa Mică, Mediaș și Sighișoara, arhidiaconul său este în aceeași persoană protopopul arhidiaconatului Sibiu-Făgăraș.⁵⁵⁰

Deoarece demnitatea de arhidiacon al protopopiatului de Dumbrăveni timp de un secol și jumătate a fost purtată de preotul-paroh armeano-catolic local, astfel și materialul arhivistic s-a acumulat la parohia armeană. Arhiva protopopiatului se constituie mai ales din registre de corespondență, din protocoale de vizitații protopopiale, protocoalele Scaunului Arhidiaconal și ale Congregației Preoțești. Corespondența oficială a Oficiului Protopopial nu a putut fi desprinsă de materialul arhivistic parohial, astfel se recomandă păstrarea și manipularea lor în loc comun. Parohiile care formează arhidiaconatul aparțin de teritoriul de competență al Arhivei de Colecție din Alba Iulia, însă, din cauza identității persoanei preotului-paroh și a arhidiaconului de Dumbrăveni, cele două fonduri pot fi cercetate asociate, de aceea s-a și dovedit a fi oportună publicarea acestui material arhivistic în prezentul volum.

⁵⁴⁴ *Ibidem*, p. 23.

⁵⁴⁵ *Calendarium dioeceseanum v. cleri M. Principatus Transilvaniae*. Nagyszeben, 1782. pp. 16-17.

⁵⁴⁶ *Ibidem*, pp. 14-15.

⁵⁴⁷ *Calendarium ecclesiasticum ...* Gyulafehérvár, 1788. p. 8.

⁵⁴⁸ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsilvaniensis ad annum bissexilem a Christo nato MDCCCXLIV*. Kolozsvár, 1846. pp. 59-64.

⁵⁴⁹ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsilvaniensis*. Gyulafehérvár, 1888. pp. 37-38.

⁵⁵⁰ Zsebe Márta-Knecht Tamás red.: *A Gyulafehérvári Főegyházmegye millenniumi szemlézete*. (În continuare *Semlézet*.) Kolozsvár, 2010. pp. 124-131.

1. cutie.
 - a. volum. Registru de corespondență, 28 martie 1809-5 august 1814
 - b. volum. Protocol arhidiaconal (registru de corespondență), 1809-1811, 1829-1832
 - c. volum. Registru de corespondență, 1816-1821
 - d. volum. Registru de corespondență, 1822-1829
 - e. volum. Registru de corespondență, 1855
 - f. volum. Registru de corespondență, 1856
 - g. volum. Registru de corespondență, 1857
 - h. volum. Registru de corespondență, 1859
 - i. volum. Registru de corespondență, 1867-1875
 - j. volum. Protocolul decretelor episcopale, regești și guberniale, precum și ale hotărârilor consistoriale și dispenselor matrimoniale, 19 august 1814-10 ianuarie 1816
2. cutie.
 - a. volum. Registru de corespondență, 1880-1889
 - b. volum. Registru de corespondență, 1893-1895
 - c. volum. Registru de corespondență, sec. 19-20. (6 iulie-30 septembrie)
 - d. volum. Protocolul vizitației arhidiaconale, 1812
 - e. volum. Protocolul Scaunului Arhidiaconal, 1815 (fragment)
 - f. volum. Protocolul ședințelor Congregației Preoțești, 1807-1813
 - g. volum. Protocolul ședințelor Congregației Preoțești, 1807-1838 (fragment)

Actele Parohiei Armeano-Catolice Dumbrăveni
/1305/1700-1984
8,52 ml

La Ibașfalău – la Dumbrăveni de mai târziu – primii armeni au apărut de asemenea în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Principele Mihai Apafi II, în anul 1696, a indicat localitatea Ibașfalău ca sediu administrativ al armenilor din Transilvania, în privilegiul său le-a acordat armenilor locali drept de alegere a judeului, stabilind și atribuțiile acestuia.⁵⁵¹ După ce armenii au trecut la catolicism – menținându-și ritul propriu –, în anul 1708 au organizat o parohie de rit armean în Dumbrăveni. Armenii stabiliți la Dumbrăveni și-au construit prima lor biserică în anul 1725 în cinstea Sfintei Treimi. Această biserică – datorită poziției sale geografice – a fost afectată de două ori de inundație (1763, 1773). Astfel s-a formulat nevoia construirii unei noi biserici mai încăpătoare și pe un teren mai stabil. Noua biserică, impozantă, s-a edificat pe terenul central, cumpărat de la Issekutz Vártán și Manó. Biserica gigantică din piața centrală a orașului s-a construit între anii 1766-1791, purtând hramul Sfânta Elisabeta din Casa Árpádi. Fațada bisericii prezintă mai multe caracteristici asemănătoare cu fațada catedralei din Kalocsa.⁵⁵²

În scurta schiță a istoricului parohiei armeano-catolice din Dumbrăveni trebuie să menționăm prezența călugărilor mechtariști în localitate. Despre activitatea călugărilor mechtariști venețieni în Dumbrăveni deținem date doveditoare încă din 1729, chiar dacă și-au luat în posesie mănăstirea și biserica construită în cinstea Sfinților Petru și Pavel doar în anul 1753. Deoarece mechtariștii au fost însărcinați cu activitate de misiune din partea Sfântului Scaun, ei nu aveau domiciliu stabil. În 1753 consilierul din Dumbrăveni, Kopacz Péter, le-a lăsat prin testament casa și terenul, mechtariștii transformând o parte din clădirea moștenită în capelă, iar celelalte încăperi în locuință pentru călugări.⁵⁵³ Biserica lor, renovată și transformată în primele decenii ale secolului XIX, a fost cumpărată în secolul XX de către romano-catolici, ea fiind utilizată în continuare până astăzi.

În secolele trecute, în oraș s-au construit în total nouă capele și biserici armene din bunăvoința enoriașilor.⁵⁵⁴

Arhiva parohiei armeano-catolice din Dumbrăveni este una de dimensiuni semnificative, iar din punctul de vedere al conținutului său, formează o colecție bogată în izvoare istorice pentru istoria locală și a armenilor transilvăneni.

Ávedik Lukács, monograf și preot-paroh al așezării, în lucrarea sa citată, menționează existența bibliotecii și a arhivei parohiale, care a fost ordonată în timpul activității sale, două colecții pe care, la un secol după apariția monografiei, le-am găsit în locul și în starea menționată de el.⁵⁵⁵

⁵⁵¹ *Ibidem*, p. 125.

⁵⁵² *Ibidem*, pp. 95-96.

⁵⁵³ Nagy Gergely Domonkos: *Az erzsébetvárosi örmény nagytemplom – térszervezés és struktúra*. În: Orbán János red.: *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére*. Marosvásárhely-Kolozsvár, 2011. pp. 73-74.

⁵⁵⁴ *Sematizmus*, 2010. p. 435.

⁵⁵⁵ „... E könyvtár a főtemplom déli oldalán fekvő alsó oratoriumban van elhelyezve és pedig ívegszekerényben. Első alapját Patrúány Antal főesperes, a tudós férjü vetette meg. ... Levéltára a jelen időben lett rendezve. ... Jelesebb okmányait az örmények bonfusitására vonatkozó okmányok, vallási egyesületek, királyi és kormányzói okiratok másolatai: Kastal, báró Sorger, Bajtay, Mártonfi, Rudnay és Kovács Miklós püspökök látogatási okmányai és az egyházközösségi gyűlések jegyzőkönyvei képezik. ...”. (Ávedik Lukács: *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája*. Szamosújvár, 1896. p. 122.)

Moștenirea arhivistică servește cu date valoroase nu numai pentru reconstituirea activității organului ecleziastic, ci și pentru cunoașterea istoriei membrilor unei Biserici de rit minoritar. Păstrarea anterioară a arhivei a fost asigurată în spațiul bibliotecii, amenajat deasupra sacristiei bisericii, în sertarele unor dulapuri speciale de bibliotecă confecționate în secolul XIX, moderne la vremea respectivă. Documentele din secolul XX au fost păstrate într-un dulap de lemn al sacristiei. Starea documentelor, excluzând praful depus pe ele pe parcursul vremii, a fost acceptabilă. Colecția arhivistică nu a fost afectată de deteriorări biochimice semnificative.

Arhiva parohiei, micșorată ca număr de enoriași (10 armeano-catolici), a fost transportată din Dumbrăveni în spațiul nou amenajat și modernizat al Arhivei de Colecție din Gherla, pe 13 și 16 septembrie 2010. Ordonarea materialului arhivistic s-a realizat între 20-23 octombrie 2010 la fața locului. La ordonare au colaborat: Paulik Ágnes (Arhiva Națională din Ungaria – șef adjunct de departament, Budapesta), Barabás Kisanna (Arhiva de Colecție din Târgu-Mureș a Arhivei Arhiepiscopale de Alba Iulia – arhivar, istoric de artă), Spiegel Eszter (studentă la arhivistică – Budapesta, ELTE) și Puskás Attila (Arhiva de Colecție din Gherla a Arhivei Arhiepiscopale de Alba Iulia – arhivar).

Correspondența parohială oficială înregistrată cuprinde acte arhidiaconale și parohiale, precum și acte cu caracter economic. Actele arhidiaconale – din cauza lipsei registrelor separate de corespondență, și astfel din cauza lipsei posibilității de separare cu precizie – le-am păstrat în cadrul seriilor de documente parohiale. Acest fond cuprinde mai multe documente din secolul XVIII în original și în copie. În cadrul ordinii și stării originale a arhivei s-au putut sesiza urmele cercetărilor lui Ávedik Lukács și Kovács Bálint.

88/a. Matricole

1708-1984

2 cutii = 0,26 ml

Matricolele parohiei Dumbrăveni – în mod surprinzător – s-au păstrat într-o serie fără lipsuri, scăpând de naționalizarea din anii 1950. Limba lor, până în 1834, este cea armeană, apoi se schimbă în maghiară și latină. Căutarea înregistrărilor stării canonice a enoriașilor este ușurată de indicele nominal al matricolelor.

1. cutie.

- a. volum. Matricolă de botez, 1708-1752
- b. volum. Matricole de botez, de căsătorie și de deces, 1708, 1713-1781
- c. volum. Matricolă de botez, 1752-1793
- d. volum. Matricolă de botez, 1794-1857, matricolă de confirmare, 1806
- e. volum. Matricolă de botez, 1857-1896
- f. volum. Matricolă de botez, 1897-1984

2. cutie.

- a. volum. Matricolă de deces, 1728-1752
- b. volum. Matricolă de botez, 1724-1751 (transcrisă din armeană), matricolă de deces, 1731-1751
- c. volum. Matricolă de deces, 1752-1810, indice nominal la matricolă de deces, 1752-1810
- d. volum. Matricolă de căsătorie, 1728-1752
- e. volum. Matricolă de căsătorie, 1752-1809
- f. volum. Indice nominal la matricolă de căsătorie, 1857-1949

- g. volum. Matricula căsătoriilor invalide, 1918-1946
- h. volum. Matricula converțiților, 1892-1959; matricula deficienților, 1921-1940; matricula căsătoriilor mixte, 1850-1920
- i. volum. Indice nominal pentru o matricolă, secolul XX
- j. volum. Indice nominal pentru o matricolă de botez, secolul XIX

88/b. Acte parohiale
/1349,1645/1700-1979
35 cutii = 4,19 ml

1. cutie. /1349, 1645/, 1700, 1703, 1712, 1715, 1725, 1731-1732, 1739-1743, 1746, 1749-1750, 1752-1754, 1757-1761, 1765-1768, 1770-1771, 1773, 1783-1784, 1789, 1791-1799, d. n.
2. cutie. Acte ordonate tematic:
 - certificate de relicve, 1729-1837⁵⁵⁶
 - acte legate de mechtariști, 1753-1793⁵⁵⁷
 - acte parohiale, ordonate cronologic, 1761-1788
3. cutie. 1800-1806
4. cutie. 1807-1814
5. cutie. 1815-1819
6. cutie. 1820-1826
7. cutie. 1827-1835
8. cutie. 1836-1846
9. cutie. 1847-1855
10. cutie. 1856
11. cutie. 1857
12. cutie. 1858
13. cutie. 1859-1860
14. cutie. 1861-1863
15. cutie. 1864-1866
16. cutie. 1867-1873
17. cutie. 1874-1880
18. cutie. 1881-1885
19. cutie. 1886-1891
20. cutie. 1892-1893
21. cutie. 1894
22. cutie. 1895-1896
23. cutie. 1897
24. cutie. 1898-1899
25. cutie. 1903-1916
26. cutie. 1917-1922
27. cutie. 1923-1933

⁵⁵⁶ Certificatele relicvelor din Dumbrăveni au fost publicate de Kovács Bálint: *Az erdélyi örmény társadalom szenttisztéletének rétegei az újkorban*. In: S. Lackovits Emőke-Szőcsné Gazda Enikő red.: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 7. 1. Sepsiszentgyörgy-Veszprém, 2007. pp. 204-205.

⁵⁵⁷ Partea din secolul XVIII a documentelor referitoare la mechtariștii din Dumbrăveni a fost separată într-o colecție distinctă, la turnura acestui secol, cu scopuri de cercetare. Completarea surselor privind istoria ordinului călugăresc poate fi făcută prin consultarea documentelor parohiale înregistrate.

28. cutie. 1934-1937
29. cutie. 1938-1941
30. cutie. 1942-1946
31. cutie. 1947-1956
32. cutie. 1957-1968
33. cutie. 1969-1979.

**Evidențe și indice
/1305/1725-1938**

34. cutie.
 - a. volum. Registru de socoteli, 1771-1810, 1927-1936; Registru de corespondență, 1725-1878, 1930-1938.
 - b. volum. Registrul decretelor episcopale, regești și guberniale, 1725-1799
 - c. volum. Registru de corespondență, 1878-1884
 - d. volum. Inventarul documentelor arhivistice, 1305-1860 (inventar întocmit în secolul XIX)
35. cutie.
 - a. volum. Registru de corespondență, 1885-1887
 - b. volum. Registru de corespondență, 1888
 - c. volum. Registru de corespondență, 1889
 - d. volum. Registru de corespondență, 1890-1892
 - e. volum. Registru de corespondență, 1911 (de la nr. de registru 218)-1916 (până la nr. de registru 35)
 - f. volum. Registru de corespondență, 1916 (36. de la nr. de registru)-1929

**88/c. Acte matrimoniale
1815-1888
2 cutii = 0,26 ml**

1. cutie. 1815-1849
2. cutie. 1850-1888.

**88/d. Acte școlare
1858-1908
1 cutie = 0,13 ml**

1. cutie.
 - declarație școlară a arhidiaconatului de Dumbrăveni, 1858-1908
 - protocolul Scaunului școlar din Dumbrăveni, 1891

**88/e. Actele Fundației Cameller
1790-1944
11 cutii = 1,38 ml**

Fundația Cameller a fost înființată de Cameller (Kameller)⁵⁵⁸ György, originar din Dumbrăveni, care a funcționat ca translator oriental oficial la Viena, la judecătoria supremă. În testamentul său, emis pe 3 februarie 1838, și-a testat dobânzile sumei obținute din administrarea locuinței sale din Viena parohiei de rit armean din Dumbrăveni, desemnând ca

⁵⁵⁸ Numele de *Kameller* este traducerea germană a numelui armenesc Uchdian, ceea ce înseamnă Cămilă.

moștenitor general Compania Armeană din Dumbrăveni. Pentru administrarea Fundației a ales un consiliu de administrație format din doisprezece membri. Trei sferturi din veniturile lăsamântului au fost acordate pentru educarea copiilor armeni din Dumbrăveni, pentru ajutorarea văduvelor și orfanilor armeni, precum și pentru măritarea fetelor mai sărace armene cu bune moravuri. Sfertul rămas din venit a fost folosit pentru cheltuieli de administrare.⁵⁵⁹ Pentru administrarea Fundației, conducerea orașului l-a desemnat în 1840 pe celălalt binefăcător al orașului, Kábdebó Simon, care, din cauza bolii, și-a dat demisia la scurt timp, astfel casa lui Cameller din Viena a fost vândută în 1872, iar suma a fost acordată de către consiliul de administrație format din 12 membri scopurilor menționate anterior.⁵⁶⁰

1. cutie.
 - protocolul consiliului de administrație, 1874-1880
 - registru de corespondență (registru intrărilor), 1878-1879
2. cutie. Protocolul consiliului de administrație, 1880-1894
3. cutie. Acte înregistrate, 1790-1917
4. cutie. Acte înregistrate, 1896-1906, 1924, 1928, 1944
5. cutie. Dări de seamă, 1875-1914
6. cutie.
 - dări de seamă și acte economice, 1886-1927, 1930
 - inventar, 1892-1915
7. cutie
 - carte de ipotecă, 1906-1942
 - evidență economică, 1885-1917
8. cutie.
 - statutul de bază (imprimat)
 - registru de intrări, 1888-1897
 - registru de socoteli, 1915-1934
 - scrisoare de fundație
9. cutie. Chitanțe, contracte de împrumut, 1879-1923
10. cutie. Chitanțe, contracte de împrumut, 1896-1904
11. cutie. Chitanțe, contracte de împrumut, 1905-1915

88/f. Acte economice

1772-1960

10 cutii = 1,28 ml

1. cutie.
 - acte legate de construirea bisericii Sfântul Ioan Botezătorul, 1772, 1846
 - documentele de fundație și actele fundațiilor slujbelor religioase, 1775-1931
 - harta moșiilor, secolul XVIII
 - inventare, 1855 (inclusiv biblioteca și arhiva), 1900, 1917, 1958
 - evidența moșiilor persoanelor din comitatul Târnava Mică, sfârșitul secolului XIX
 - planul și bugetul construirii casei cantoriale, 1906

⁵⁵⁹ Ávedik Lukács: *op. cit.* pp. 275-279.

⁵⁶⁰ Ávedik Lukács: *Cámeller György alapítványja*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1890. pp. 143-144.

- planuri, prima jumătate a secolului XX
- actele Fundației Kábdebó János, 1801-1847
- 2. cutie.
 - evidența debitorilor, 1843-1910
 - registre de casă, 1871-1920
 - evidența donațiilor, 1845-1857
- 3. cutie.
 - scrisoarea de fundație și protocolul Fundației Kábdebó Simon, 1861-1909
 - protocolul Fundației Kábdebó Simon, /1861/1910-1922
 - dări de seamă, 1843-1881
 - declarații de avere, 1905
 - buget de cheltuieli și venituri, 1883-1906, 1950-1964
- 4. cutie.
 - registru de socoteli, 1866-1878
 - registru de socoteli, 1880-1944
 - evidența donațiilor, 1935
 - evidență poștală, 1936-1952
 - registru de casă, 1942-1946
- 5. cutie.
 - acte cu caracter economic, 1827-1950
 - imprimare economice, carnete de economii, 1860-1949
 - acte legate de asigurări, 1880-1935
 - evidența impozitului bisericesc, începutul secolului XX, 1937-1942, 1961, 1977
 - protocolul și registrul de socoteli al Casei Săracilor (fondată de Kabdebó Antal), 1804-1819, 1819-1835
- 6. cutie.
 - cărțile imobilului, 1939-1943
 - carte de magazie, 1949-1951
 - registru de casă, 1950-1955
 - acte legate de bonuri de masă, 1952-1958
 - evidența fundațiilor slujbelor religioase, 1770-1824
 - evidența fundațiilor slujbelor religioase, 1816-1832
- 7. cutie. Chitanțe, facturi, 1880, 1900-1908, 1910-1912
- 8. cutie. Chitanțe, facturi, 1913-1919
- 9. cutie. Chitanțe, facturi, 1916-1937
- 10. cutie. Chitanțe, facturi, 1930-1949, 1960.

**88/g. Volume ordonate tematic
1898-1948**

5 cutii = 0,64 ml

- 1. cutie.
 - c. volum. Historia domus, /1723/ sfârșitul secolului XVIII-1937
 - a. volum. Protocolul ordinilor episcopale, 1865-1870
 - b. volum. Inventar de cărți, secolul XIX

- c. volum. Canonica visitatio, 1781
- d. volum. Canonica visitatio, 1812
- e. volum. Canonica visitatio, a doua jumătate a secolului XIX
- f. volum. Visitatio archidiaconalis, 1812
- g. volum. Canonica visitatio, 1831
- 2. cutie.
 - a. volum. Protocolul ședințelor consiliului bisericesc (fragment), 1832-1834
 - b. volum. Protocolul ședințelor consiliului bisericesc, 10 ianuarie 1879-17 ianuarie 1963
 - c. volum. Protocoalele ședințelor consiliului bisericesc legate de renovarea bisericii mari afectate de furtună, 10 august 1927-6 octombrie
- 3. cutie.
 - a. volum. Scrisoarea de întemeiere a Asociației numite după Sfântul Iosif, Maria și Isus, 1779
 - b. volum. Protocolul Asociației Altarului, 1860-1910
- 4. cutie.
 - a. volum. Visitatio canonica, 1766; protocolul ordinelor episcopale, 1761-1772, 1882-1904
 - b. volum. Protocolul ordinelor episcopale și regești, 1781-1792
 - c. volum. Protocolul ordinelor episcopale și regești, 1781-1843
- 5. cutie.
 - a. volum. Protocolul ordinelor regești, 1781-1790; protocolul ordinelor episcopale, 1800-1804
 - b. volum. Protocolul ordinelor episcopale, 1852-1865

88/h. Acte ordonate tematic

1898-1963

3 cutii = 0,38 ml

- 1. cutie.
 - protocolul și evidența membrilor Congregației Sfântul Ioan de Nepomuc, 1781-1869
 - evidența membrilor Asociației Inima lui Isus, 1898-1926
 - protocolul Asociației Altarului, 1934-1946
 - registrul de casă al Asociației Altarului, 1910-1934
 - registrul de casă al Asociației Altarului, 1934-1943
 - protocolul și actele Asociației Femeilor, prima jumătate a secolului XX
- 2. cutie.
 - fragment de manuscris în limba armeană, secolul XIX
 - evidența membrilor Asociației „Kármelhegyi Boldogasszony Skapuláré”, 1915-1918
 - conscripție de suflete, 1923
 - rugăciune catolică de sfințire a fanionului, începutul secolului XX
 - actele și imprimările legate de pace ale Comisiei de Război, 1952-1954
- 3. cutie.
 - predici manuscrise, imprimate mici, secolul XIX-a doua parte a secolului XX

- Drumul Crucii în limba armeană, 1866 (manuscris)

313.
Actele Arhidiaconatului Solnocul Interior
1766-1959
4 cutii = 0,52 ml

Arhidiaconatul Solnoc apare menționat și în registrul decimal papal (1332-1337), înființarea parohiilor lui s-a realizat în aceeași perioadă de timp cu conturarea granițelor diecezei. Teritoriul său este populat de mai multe etnii și în ziua de astăzi: maghiari, români, sași, armeni etc., dar așezările sale miniere prezintă o imagine etnică și națională mult mai pestriță, deoarece în secolele XVIII-XIX s-au stabilit în regiunile montane ale Carpaților de Nord-Est și de Est numeroși mineri experți sosiți din regiunile miniere ale Ungariei Superioare, dar și de pe teritoriul lingvistic german și slav.

În perioada Reformei religioase, în secolul XVI, mai multe parohii din acest arhidiaconat au trecut la confesiunile luterană sau reformată. Acest protopopiat, cu atributul de Solnocul Interior, apare în schematismele diecezane din anii 1761 și 1762 cu următoarele parohii: Cristeștii Ciceului, Cavnic, Dej, Bistrița, Gherla și Unguraș.⁵⁶¹

În primul schematism diecezan, tipărit în anul 1782 el apare unit cu arhidiaconatul de Cluj (*Archidiaconatus Kolosiensi cui canonice uniti sunt Districtus Dobocensis et Szolnok interior*), și nu ca arhidiaconat independent. La această vreme era compus din următoarele parohii: Cluj, Cojocna, Baci, Unguraș, Bistrița, Cristeștii Ciceului, Dej, Archiud, Florești, Gheorghieni, Leghia, Cavnic, Chidea, Chinteni, Târgu Lăpuș, Mociu, Sic, Teaca, Ocna Dejului, Cluj-Mănăștur și Lăpuș. Aceste parohii se află grupate astăzi în două arhidiaconate (Cluj-Dăbâca și Solnoc-Interior).⁵⁶²

În 1846 arhidiaconatul Solnocul Interior avea 14 parohii: Gherla (cu două parohii, de rit armean și de rit latin), Unguraș, Bistrița, Cristeștii Ciceului, Dej, Ocna Dejului, Cavnic, Cavnicu de Jos, Târgu Lăpuș, Năsăud, Lăpuș, Băiuț și Rodna Veche. Preotul-paroh armean de Gherla era totodată și arhidiaconul protopopiatului.⁵⁶³

În a doua parte a secolului XIX protopopiatul Solnocul Interior s-a extins cu parohia nou înființată Nușeni (1866), apoi cu Sic, fiind format astfel din 16 parohii. Parohia Sic a fost alipită acestui arhidiaconat din protopopiatul Cluj-Dăbâca.

Arhidiaconatul Solnocul Interior se compune astăzi din 15 parohii; oficiul protopopial se află la Bistrița.

Deoarece în secolele XVIII-XIX preotul-paroh de rit armean de Gherla era totodată și arhidiaconul protopopiatului, astfel marea majoritate a arhivei protopopiale s-a creat și s-a păstrat tot aici. Actele protopopiatului și ale parohiei se grupează în două fonduri separate, care se pot cerceta pe baza registrelor de corespondență existente.

Acest fond este completat de fragmentul de fond arhidiaconal păstrat în Arhiva de Colecție Romano-Catolică din Gherla, care cuprinde documente create între anii 1885-2001, într-o cantitate de 1,69 metri liniari.⁵⁶⁴

În cadrul arhivei arhidiaconatului păstrată în Arhiva de Colecție Armeano-Catolică, trebuie scoase în evidență protocoalele Scaunului Arhidiaconal din perioada 1766-1835, care reprezintă mărturiile forului de justiție ecleziastică catolică pe plan local.

1. cutie. Registre de corespondență:

⁵⁶¹ Báth János: *op. cit.* pp. 12, 22.

⁵⁶² *Sematizmus*. 1782. pp. 19-20.

⁵⁶³ *Sematizmus*. 1846. pp. 123-136.

⁵⁶⁴ Pentru inventarul actelor arhidiaconatului Solnoc-Interior vezi Bernád Rita: *op. cit.* pp. 217-219.

- a. volum. 1877-1898 (până la nr. de registru 56)
 - b. volum. 1898 (de la nr. de registru 57)-1916
- 2. cutie. Protocollum fori archidiaconali
 - a. volum. Protocoalele Scaunului Arhidiaconal, 1766-1782
 - b. volum. Protocoalele Scaunului Arhidiaconal, 1794-1804
 - c. volum. Protocoalele Scaunului Arhidiaconal, 1802-1835
- 3. cutie. Protocollum fori archidiaconali
 - a. volum. Protocoalele Scaunului Arhidiaconal, 1812-1817
 - b. volum. Protocoalele Scaunului Arhidiaconal, 1821-1822
- 4. cutie. Actele oficiale ale arhidiaconatului Solnocul Interior, 1863-1959

339.
Actele Parohiei Armeano-Catolice Gherla
1693-2004
27,89 ml

Orașul Gherla (Armenopolis) a fost fondat de armeni la sfârșitul secolului XVII, pe teritoriul aflat între vechiul castru roman și cetatea construită în 1540 de către Martinuzzi Fráter György. Armenii stabiliți aici, cu acordul împăratului Leopold I, au cumpărat în 1700 partea spre sud de cetate a orașului Gherla. Aici s-au stabili armenii veniți de la Bistrița, de unde au fost expulzați de sași în 1713, iar mai târziu, familiile armenie venite din Gheorgheni și Frumoasa. Piatra de temelie a orașului a fost așezată în 1700, la scurt timp după cumpărarea terenului. Construirea orașului a durat circa 15 ani, sub conducerea episcopului armeano-catolic Oxendio Virziresco, care la rândul său a obținut permis de construcție de la împăratul Leopold I. Așezarea Gherla a obținut de la împăratul Iosif II, în anul 1786, rangul de oraș liber regesc.⁵⁶⁵

Cea mai veche biserică de piatră armeano-catolică existentă și astăzi în Gherla este biserica Salamon, construită între anii 1723-1724, care și-a primit denumirea de la fondatorul său (biserica a fost construită de către Simai Salamon și soția sa).

Alături de biserica Salamon, care s-a dovedit a fi neîncăpătoare, edificarea catedralei armeano-catolice a început în anul 1748, pe latura sudică a pieței patruleter. Construcția sanctuarului s-a terminat în 1759, prima slujbă religioasă s-a oficiat tot atunci. Biserica mare armeano-catolică din Gherla, construită în cinstea Sfintei Treimi, a fost sfințită pe 17 iunie 1804 de către episcopul romano-catolic Mártonffy József.⁵⁶⁶ Pe 2 august al aceluiași an turnul său a fost lovit de fulger, arzând întreaga structură și spărgând și clopotul mare.⁵⁶⁷

În timp ce parohiile relativ medii din punctul de vedere al numărului enoriașilor și al trecutului lor istoric dispun de o cantitate de documente de cca 3-5 ml, în același timp parohia armeano-catolică din Gherla dispune de un material arhivistic aproape de opt ori mai mare. În cazul de față, cantitatea imensă s-a acumulat și datorită faptului că am putut identifica și ordona aici, alături de fondurile de proveniență ecleziastică, numeroase fonduri laice. Marea majoritate a actelor arhidiaconatului – din cauza despărțirii greoaie – le-am păstrat în seriile de documente parohiale, cercetarea lor se poate efectua cu ajutorul registrelor de corespondență și cu parcurgerea actelor unul după altul.

O caracteristică specifică a grupurilor de documente este împletirea lumii laice armene cu lumea ecleziastică. Acestui fapt i se datorează acele numeroase și valoroase lăsaminte personale atât ecleziastice cât și laice (Szongott Kristóf, Mály Ferenc, Alexa Ferenc, Bárány Lukács, Lukácsi Kristóf etc.), care, din motive de încredere, au fost testate să fie administrate și manipulate de către Biserică.

Arhiva parohiei armeano-catolice abundă și în documente create de diferite asociații și congregații de pietate. Comunitatea armeană s-a grupat în mai multe și în diferite asociații, fiindu-i caracteristică apartenența la o anumită societate de pietate. Deja la stabilirea lor, în primele decenii ale secolului XVIII, s-au format societățile pioase numite după Sfântul Grigore, Sfânta Ana, Fecioara Maria etc. Numărul asociațiilor depășește de asemenea parohiile obișnuite. Comunitatea religioasă armeano-catolică a înființat societăți cu scopuri

⁵⁶⁵ Gazdovits Miklós: *Az erdélyi örmény város: Szamosújvár történetéből*. În: Helmut Buschhausen-Livia Drăgoi-Nicolae Gazdovits red.: *Örmény kultúra és művészet Szamosújváron*. Bukarest, 2002. p. 18.

⁵⁶⁶ Szongott Kristóf: *A szamosújvári örm. kath. nagytemplom története*. În: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1893. pp. 201-201.

⁵⁶⁷ *Idem. Szamosújvár szab. kőr. város monográfiája*. III. Szamosújvár, 1901. p. 54.

sociale, cum ar fi de pildă Cercul de Comuniune sau, pe plan muzical, Asociația Fanfarei. Acestor asociații (societăți) de la turnura secolelor XIX-XX li s-au păstrat protocoalele, evidențele membrilor și alte documente. În ceea ce privește starea materialelor arhivistice, ele au fost găsite în majoritate în stare bună, doar câteva pachete de documente au fost afectate de umiditatea ridicată a fostului spațiu de depozitare, respectiv biserica Sfânta Treime, necesitând conservare și restaurare parțială.

Documentele parohiei armeano-catolice din Gherla au fost transportate din oratoriul bisericii mari în noul depozit amenajat în octombrie 2010. În locul lor anterior de depozitare aceste materiale arhivistice s-au păstrat în același spațiu cu biblioteca și obiectele muzeale.

339/a. Matricole

1714-1947

7 cutii, 1 kōtet = 1,26 ml

Matricolele originale ale parohiei armeano-catolice din Gerla, asemănător celor din Dumbrăveni, au scăpat de naționalizare, păstrându-se astfel în serie fără lipsuri începând din anul 1714.

1. cutie.
 - a. volum. Matricole de botez, de căsătorie și de deces, 1714-1742
 - b. volum. Indice nominal la matricolă de botez, 1714-1798; evidența contribuțiilor anuale, 1748-1776
2. cutie.
 - a. volum. Matricolă de botez, 1742-1799
 - b. volum. Matricolă de căsătorie, 1742-1826
3. cutie.
 - a. volum. Matricolă de deces, 1742-1826
 - b. volum. Matricolă de deces, 1826-1856
 - c. volum. Indice nominal la matricolă de deces, 1742-1826
4. cutie. Matricolă de botez, 1799-1825
5. cutie.
 - a. volum. Matricolă de botez, matricula confirmațiilor, 1826-1856
 - b. volum. Matricolă de căsătorie, 1826-1857
 - c. volum. Matricolă de nașteri (concepte), 1842, 1846
6. cutie.
 - a. volum. Matricula confirmațiilor, 1804-1853
 - b. volum. Matricula căsătoriilor mixte, 1882-1909; matricula convertiților, 1882-1947; matricula deficienților, 1883-1902; matricula confirmațiilor, 1888-1944
 - c. volum.
 - conscripție de suflete, 1760-1783
 - matricula de botez a copiilor născuți din căsătorii mixte, 1800-1822
 - inventarul Institutului Karácsonyi, 1919
 - inventarul de casierie al Orfelinatului de Fete Kovrig, 1919⁵⁶⁸

⁵⁶⁸ Orfelinatul de Fete din Gherla a fost înființat de către Kovrig Tivadar în 1893, ca să asigure educarea fetelor orfane și semiorfane armene din Transilvania

- inventarul de casă al fondului pios armeano-catolic, 1919
- inventarul bisericii-Salamon, 1919
- inventarul fondului Lukácsy Kristóf de restaurare a bisericii, 1919
- protocolul de copii ale actelor parohiale, 1784-1804
- matricula căsătoriilor mixte, 1803-1822
- darea de seamă a fondului Bárány Lukács, 1919
- d. volum. Indice nominal la matricolă de căsătorie, 1857-1913
- e. volum. Conscriptia familiilor armene, 1714-1741 (evidență întocmită în 1943)
- 7. volum. Matricolă de botez 3 ianuarie 1857-17 august
- 8. cutie.
 - a. volum. Matricolă de deces, 1845-1849 (necesită dezinfecție și restaurare!)
 - b. volum. Indice nominal la matricolă de deces, 1721-1742; indice nominal la matricolă de căsătorii, 1721-1826; inventar de cărți, 1853
 - c. volum. Matricula căsătoriilor mixte, 1865-1870
 - d. volum. Matricula căsătoriilor cadrelor militare, 1876-1910
 - e. volum. Matricula armeno-catolicilor trecuți la rit latin sau grecesc, 1939
 - f. volum. Indice nominal la matricolă de botez, 1903-1960
 - g. volum. Indice nominal la matricolă de deces, 1900-1960

**339/b. Acte parohiale
1693-1998**

57 cutii, 5 volume = 7,38 ml

1. cutie.
 - acte ordonate cronologic: 1693, 1708, 1710, 1715, 1719, 1721, 1725, 1727, 1729, 1731-1732, 1735-1738, 1742, 1746, 1753, 1755, 1757, 1758, 1763-1765, 1768, 1770-1774, 1776-1778, 1781-1784, 1786-1797, 1799, d. n.
 - inventarul documenetlor arhivistice, 1719-1738
2. cutie. 1800-1814
3. cutie. 1825-1839
4. cutie. 1840-1846
5. cutie. 1847-1851
6. cutie. 1852-1855
7. cutie. 1856-1857
8. cutie. 1858-1889
9. cutie. 1860
10. cutie. 1861-1862
11. cutie. 1863-1864
12. cutie. 1865-1866
13. cutie. 1867-1868
14. cutie. 1869-1872
15. cutie. 1873-1876
16. cutie. 1877-1879
17. cutie. 1880-1881
18. cutie. 1882-1883
19. cutie. 1884-1885
20. cutie. 1886-1887

21. cutie. 1888-1889
22. cutie. 1890-1891
23. cutie. 1892-1893
24. cutie. 1894-1895
25. cutie. 1896-1897
26. cutie. 1898-1899
27. cutie. 1900-1901
28. cutie. 1902
29. cutie. 1903
30. cutie. 1904-1905
31. cutie. 1906
32. cutie. 1907
33. cutie. 1908
34. cutie. 1909
35. cutie. 1910
36. cutie. 1911
37. cutie. 1912
38. cutie. 1913
39. cutie. 1914-1915
40. cutie. 1916-1918
41. cutie. 1919-1920
42. cutie. 1921-1922
43. cutie. 1923-1924
44. cutie. 1925-1927
45. cutie. 1928-1931
46. cutie. 1932-1935
47. cutie. 1936-1937
48. cutie. 1938-1939
49. cutie. 1940-1942
50. cutie. 1943-1945
51. cutie. 1946-1953
52. cutie. 1954-1964
53. cutie. 1971-1974
54. cutie. 1975-1980
55. cutie. 1981-1985
56. cutie. 1986-1992
57. cutie. 1993-1998

**Evidențe și indice
1879-1966**

1. volum. Registru de corespondență, 2 octombrie 1879 (de la nr. de registru 1)-1898
2. volum. Registru de corespondență, 24 aprilie 1898-18 martie 1917
3. volum. Registru de corespondență, 1921-1942
4. volum. Registru de corespondență, 1936-1939
5. volum. Registru de corespondență, 1943-1966

**339/c. Acte matrimoniale
1843-1979**

1 cutie = 0,13 ml

1. cutie.
 - a. volum. Protocolul liberului consens matrimonial, 1843-1876
 - b. volum. Protocolul liberului consens matrimonial, 1877-1888
 - c. volum. Protocolul liberului consens matrimonial, 1902-1934
 - d. volum. Registrul dispenselor matrimoniale, 1857-1893
 - e. volum.
 - protocolul liberului consens matrimonial, 1934-1940
 - acte matrimoniale, 1947-1979

339/d. Acte școlare

1857-1948

5,62 ml

339/d-I. Actele școlilor generale (de fete și de băieți)

1857-1941

8 cutii, 27 volume = 3 ml

1. cutie.
 - acte școlare ordonate cronologic, 1857-1941
 - dările de seamă ale școlii generale de băieți, 1902-1910
 - dările de seamă ale școlii generale de fete, 1903-1910
2. cutie.
 - imprimate, caiete școlare, desene
 - protocolul ședinței cadrelor didactice, 1879-1890
 - registru de casă, 1885-1886
 - divizarea materiilor de predare, 1921-1922
3. cutie. Modele de desene
4. cutie. Cataloagele școlii de băieți, 1898-1904
5. cutie. Cataloagele școlii de băieți, 1904-1908
6. cutie.
 - protocolul ședinței cadrelor didactice de la școala de fete, 1881-1902
 - cataloage de vizită 1880-1925
 - protocolul ședinței cadrelor didactice, 1920-1923
7. cutie.
 - matricole școlare mixte (de băieți și de fete), 1925-1940
 - registru de casă, 1923-1940
 - matricole școlare, 1925-1940
8. cutie. Catalogul școlii de fete, 1898-1904
9. volum. Catalogul școlii de fete, 1879/1880-1884/1885
10. volum. Matricula școlii de fete, 1885/1886-1889/1890
11. volum. Matricula școlii de fete, 1890/1891-1894/1895
12. volum. Jurnalul de înscriere în școala de fete, 1880/1881-1898/1899
13. volum. Catalog de note, 1905/1906-1906/1907
14. volum. Matricula școlii de fete, 1895/1896-1897/1898
15. volum. Catalogul școlii de fete, 1907/1908-1911/1912

16. volum. Catalogul școlii de fete, 1915/1916-1917/1918
17. volum. Catalogul școlii de fete, 1918/1919-1920/1921
18. volum. Catalogul școlii de fete, 1921/1922
19. volum. Catalogul școlii de fete, 1912/1913-1914/1915
20. volum. Matricula și regulamentul școlii de băieți, 1890/1891-1897/1898
21. volum. Jurnalul de înscriere al școlii de fete, 1898-1903
22. volum. Jurnalul de înscriere al școlii de fete, 1908/1909-1913/1914
23. volum. Jurnalul de înscriere al școlii de fete, 1914/1915-1918/1919
24. volum. Duplicata matricolelor de evaluare al școlii elementare, 1925/1926-1938/1939
25. volum. Jurnalul de înscriere al școlii de băieți, 1898/1899-1903/1904
26. volum. Catalogul școlii de băieți, 1908/1909-1909/1910
27. volum. c 1910/1911-1911/1912
28. volum. Catalogul școlii de băieți, 1918/1919-1921/1922
29. volum. Duplicata matricolelor de evaluare a școlilor de fete și băieți, 1887/1888, 1903/1904, 1904/1905
30. volum. Catalogul școlii de băieți, 1879/1880-1884/1885
31. volum. Catalogul școlii de băieți, 1875/1876-1878/1879
32. volum. Jurnalul de înscriere al școlii de băieți, 1904/1905-1918/1919
33. volum. Matricole mixte școlare, 1922/1923-1924/1925
34. volum. Catalogul școlii de băieți, 1915/1916-1917/1918
35. volum. Catalogul școlii de băieți, 1912/1913-1914/1915

339/d-II. Actele școlii elementare 1875-1925

3 cutii, 1 volum = 0,42 ml

1. cutie.
 - acte ordonate cronologic, 1875-1945
 - fișe de înscriere ale școlarilor, prima jumătate a secolului XX
2. cutie.
 - protocoalele ședinței cadrelor didactice, 1891-1923
 - adeverințe școlare, 1878-1902, 1921-1923
 - jurnale de înscriere, 1919-1925
 - registru de corespondență, 1920-1921
3. cutie. Materiale auxiliare didactice mixte, imprimate, sfârșitul secolului XIX-începutul secolului XX
4. volum. Jurnal de înscriere, 1919-1925

339/d-III. Actele Școlii Industriale de Ucenici 1874-1916

2 cutii = 0,26 ml

1. cutie. Acte ordonate cronologic, 1895, 1910-1915
2. cutie.
 - protocoalele comisiei Școlii Industriale de Ucenici, 1895-1916
 - protocoalele ședinței cadrelor didactice, 1883-1902
 - acte ordonate cronologic, 1874-1909

**339/d-IV. Actele Orfelinatului armeano-catolic numit după Sfântul Grigore
Iluminatorul
1860-1948
15 cutii = 1,94 ml**

Înființarea Orfelinatului de Băieți din Gherla se leagă de activitatea preotului-paroh armeano-catolic Lukácsi Kristóf. Realizarea propriu-zisă a orfelinatului a început cu donația personală în valoare de 4000 de forinți a lui Lukácsi Kristóf în anul 1860 și cu patru orfani. În rândul fondatorilor orfelinatului s-au asociat Ákoncz János, Moldován Simon, Csomák Emánuel și Kapatán Márton. În timpul vieții preotului-paroh fondator, orfanii înmatriculați au fost cazați la familii armene și doar după moartea sa, survenită în 1876, s-a pus problema mutării institutului într-un nou edificiu, care s-a petrecut în 1877. Orfelinatul de Băieți a dobândit o altă sumă semnificativă, de 35.000 forinți, după moartea profesorului de gimnaziu Czetz Gergely, în 1893, din care s-au reușit finanțarea ridicării unei noi construcții, conform planurilor arhitectului Lorenzo Zotti, astfel deja începând din acest an au reușit să se îngrijească de 18 orfani.⁵⁶⁹ Rămășițele pământești ale binefăcătorului Orfelinatului, Czetz Gergely, au fost reasezate în capela noului institut, noul așezământ fiind hirotonit de directorul său, preot-paroh Bárány Lukács.⁵⁷⁰

1. cutie. Protocol, 1860-1877
2. cutie.
 - registru de intrări-ieșiri, 1911-1934
 - registru de casă, 1926-1938
 - registrul cheltuielilor domestice, 1930-1940
3. cutie. Actele Orfelinatului, 1860-1879
4. cutie. Actele Orfelinatului, 1880-1889
5. cutie. Actele Orfelinatului, 1890-1899
6. cutie. Actele Orfelinatului, 1900-1909
7. cutie. Actele Orfelinatului, 1910-1919
8. cutie. Actele Orfelinatului, 1920-1948
9. cutie. Actele economice ale Orfelinatului, 1863-1923
10. cutie. Inventare, 1905-1917
11. cutie. Chitanțe, 1904-1909
12. cutie. Chitanțe, 1912-1917, 1919-1923
13. cutie.
 - acte ordonate cronologic, 1883-1948
 - planuri, a doua jumătate a secolului XX
 - chitanțe, 1903-1920
 - registre de casă, 1936-1948
 - registrul elevilor, 1903-1947
14. cutie.
 - matricolă, 1873-1942

⁵⁶⁹ Nagyné Lukács Klára: *A szamosújvári örmény katolikus árvabázak története*. În: Őze Sándor-Kovács Bálint red.: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II*. Pécs, 2007. pp. 170-171.

⁵⁷⁰ *Ibidem*. p. 172.

- regulament de bază, 1912
15. cutie.
- actele avocatului Voith Miklós, executorul testamentului lui Lukácsi Kristóf, 1879-1891 (cazul regalei de Iacobenî)
 - bugetul construcției Orfelinatului de Fete, 1900-1930
 - actele Orfelinatului de Băieți, 1903-1926
 - actele și planurile construirii Orfelinatului de Băieți, 1892-1893
 - actele schimbului sediului Orfelinatului de Băieți, 1944-1948

339/e. Acte economice

1729-2004

34 cutii = 4,2 ml

1. cutie.
 - a. volum. Evidența contribuțiilor anuale, 1729-1780
 - b. volum. Evidența contribuțiilor anuale, 1729-1778
 - c. volum. Evidența contribuțiilor anuale, 1729-1761
 - d. volum. Evidența contribuțiilor anuale, 1769-1774
 - e. volum. Indice nominal la evidența contribuțiilor anuale, secolul XVIII
 - f. volum. Indice nominal la evidența contribuțiilor anuale, secolul XVIII
2. cutie.
 - registru de socoteli, 1787-1796
 - conscripția braxatoriei, 1797; conscripția morii, 1802
 - dări de seamă, 1826-1845, 1830-1845, 1863-1866, 1879-1944, 1890-1933
3. cutie.
 - a. volum. Registru de socoteli (al bisericii), 1864-1888
 - b. volum. Registru de socoteli (al fondului pios), 1844-1879
4. cutie. Registre de casă, 1876-1884, 1891-1894, 1910-1912, 1920-1936
5. cutie. Registre de casă, 1941-1949, 1966-1977
6. cutie.
 - declarații de avere, 1908, 1924, 1949
 - cărțile imobilului locuințelor închiriate, 1939
 - acte legate de locuințele închiriate, 1947-1954
 - evidențe poștale, 1879-1894, 1921-1951
 - acte referitoare la impozite, 1941-1944
 - acte referitoare la salarizarea angajaților, 1929-1948
7. cutie.
 - acte referitoare la renovarea bisericii mari, 1925-1932, 1946, 1960-1964
 - desenul vitralului și acte referitoare la vitral, 1908
8. cutie.
 - inventare, secolul XVIII, 1779, 1856, 1876-1877, 1880, 1907; inventarul catedralei 1946
 - inventar, 1933-1934
 - inventare și decrete referitoare la inventare, 1945-1952
 - inventarul bisericii-Salamon, 1898, 1904
9. cutie. Acte cu caracter economic, /1796/-1956

10. cutie.
 - dări de seamă, bugete, 1849-1949
 - registrul de casă al fondului slujbei religioase Sfântul Grigore Iluminatorul, 1852-1920
 - acte referitoare la renovarea clădirilor ecleziastice (biserica mare, capela, casa Statusului, biserica-Salamon), 1867-1914
 - acte referitoare la fundațiile pioase, 1870-1891
 - evidența debitorilor, 1873-1897
11. cutie.
 - actele asigurării generale, 1880-1905
 - acțiuni, 1880-1944
 - acte referitoare la institutul de grădiniță, 1881-1900
 - evidențele contribuțiilor anuale, 1890-1944
 - conscripția veniturilor, 1896
 - acte referitoare la construirea casei cantoriale și a sacristarului, 1896-1898
 - evidența plății taxelor, 1898-1921
12. cutie.
 - protocolul comisiei economice, 1934-1935
 - registrul de casă al fondului bisericii-Salamon, 1936-1941
 - cumpărare de imobile (casele Temesváry și Tódorfi), 1939-1941
 - instrucțiuni financiare, 1949-1952
 - scrisorile de fondare ale fundațiilor slujbelor religioase, 1913-1948
 - acte referitoare la impozite, 1933-1956
13. cutie. Inventare de cărți, prima parte a secolului XIX, prima parte a secolului XX, mijlocul secolului XX, 1948
14. cutie. Acte referitoare la închirierea locuințelor, 1909-2004
15. cutie.
 - inventare, 1944-1973
 - inventare de cărți, 1938, 1962
16. cutie. Inventare, 1944-1973
17. cutie. Acte referitoare la restaurarea catedralei armeano-catolice, 1960-1985
18. cutie. Acte cu caracter economic (gaz, încălzire centrală), 1950-1999
19. cutie. Răscumpărările locurilor de mormânt, 1955-1983
20. cutie.
 - acte referitoare la reparația și reconstrucția orgii, 1892-1962
 - acte referitoare la renovarea bisericii, 1996
21. cutie. Acte referitoare la imobile, 1925-1973
22. cutie. Declarații privind conscripția și inventarierea imobilelor, 1946
23. cutie. Chitanțe, facturi, 1849-1951
24. cutie. Chitanțe, facturi, 1907-1931
25. cutie. Chitanțe, facturi, 1932-1938
26. cutie. Chitanțe, facturi, 1938-1948
27. cutie. Acte de caserie, 1903-1939
28. cutie. Chitanțele bisericii-Salamon, 1879-1918
29. cutie. Chitanțe, 1948-1950

30. cutie. Acte de casierie, 1943-1945
31. cutie. Acte de casierie (chitanțe, facturi), 1940-1941
32. cutie. Acte de casierie (chitanțe, facturi), 1942-1946
33. cutie. Acte de casierie (chitanțe, facturi), 1949
34. cutie. Acte de casierie (chitanțe, facturi), 1951-1961

**339/f. Actele societăților, asociațiilor și instituțiilor pioase
1700-1949**

12 cutii = 1,54 ml

În acest grup arhivistic am ordonat mai multe serii de documente: actele Breslei Tăbăcarilor, protocoalele și actele diferitelor asociații pioase, materialul arhivistic al spitalului de bătrâni, documentele Cercului de Comuniune, ale Asociației Femeilor, ale Cercului de Gherla, actele Asociației Feciorilor Catolici, precum și protocoalele și actele Asociației Fanfarei. Cu excepția Asociației Femeilor, a Asociației Rozariului, a Asociației Feciorilor și cea a Altarului, în comparație cu alte parohii catolice, avem de a face cu asociații în totalitate necunoscute și noi.

Spitalul de Bătrâni Karácsonyi, cunoscut și sub numele de Casa Săracilor, a fost înființat în 1803 de Karácsonyi Emánuel pentru îngrijirea armenilor vârstnici și bătrâni, dintr-un capital de bază de 20.000 forinți.⁵⁷¹ Cercul de Comuniune a funcționat în clădirea Casinoului și tot aici și-a ținut ședințele regulate, despre care s-au întocmit protocoale regulate. Activitatea Fanfarei și concertele ei organizate la turnura secolului dovedesc talentul în muzică al comunității armeano-catolice locale.

Cu prezența numeroasă a asociațiilor pioase în viața parohiilor armene am făcut cunoștință mai în detaliu în introducerea istorică a prezentului volum.

1. cutie. volumele Breslei Tăbăcarilor:
 - a. volum. Statutul Breslei Tăbăcarilor, 1700 (necesită restaurare!)⁵⁷²
 - b. volum. Registrul de casă al Breslei Tăbăcarilor, 1736-1874
 - c. volum. Protocolul adunării generale a Breslei Tăbăcarilor, 1936-1946
2. cutie.
 - a. volum. Scrisoarea de fondare și evidența membrilor Asociației lui Isus, 17 septembrie 1729-10 mai 1753
 - b. volum. Lista nominală a membrilor defuncți ai Asociației lui Isus, mijlocul secolului XVIII
 - c. volum. Evidența membrilor Asociației lui Isus, 1797-1855
 - d. volum. Registrul de socoteli al Asociației lui Isus, 1825-1849
 - e. volum. Protocolul Asociației Fecioara Maria, 1729-1840
 - f. volum. Registrul de socoteli al Asociației Fecioara Maria, 1729-1772
 - g. volum. Lista nominală a membrilor defuncți ai Asociației Sfântului Grigore Iluminatorul, 1729
3. cutie.
 - a. volum. Evidența slujbelor religioase, 1790-1802

⁵⁷¹ Szongott Kristóf: *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája*. II. Szamosújvár, 1901. p. 204.

⁵⁷² Statutul breslei tăbăcarilor este publicat în extras în limba maghiară de către Szongott Kristóf: *Szamosújvár szabad királyi város monográfiája*. III. Szamosújvár, 1901. pp. 34-36.

- b. volum. Evidența membrilor Asociației Sfânta Treime, 1729-1786; registrul ei de socoteli, 1853-1878
4. cutie.
 - a. volum. Protocolul Asociației Rozariului, 5 mai 1929-13 octombrie 1935
 - b. volum. Protocolul Asociației Sfânta Ana, 24 aprilie 1929-18 iulie 1937
 - c. volum. Registrul Asociației Sfânta Ana, 1935-1951
 - d. volum. Registrul de casă al Asociației Sfânta Ana, 1942-1947
 - e. volum. Registrul de casă al Corului, 1939-1944
 - f. volum. Registrul de casă al Fundației Moldován-Csász, 1942-1947
5. cutie.
 - a. volum. Evidențele membrilor asociațiilor pioase, 1898-1913
 - b. volum. Registrul și protocolul Asociației Altarului, 1 aprilie 1929-8 septembrie 1946
 - c. volum. Registrul de casă al Asociației Altarului, 1929-1934
 - d. volum. Registrul de casă al Asociației Altarului, 1935-1940
 - e. volum. Cartea vizitatorilor bisericii mari armeano-catolice, 1877-1974
 - f. volum. Volumul mixt al parohului Alexa Ferenc (cazuri economice, inventare, conscripție de suflete), 1934-1944
6. cutie.
 - a. volum. Protocolul Cercului de Gherla, 20 decembrie 1891-11 ianuarie 1897
 - b. volum. Evidența membrilor Cercului de Gherla, 1892-1895
 - c. volum. Protocolul Asociației Feciorilor Catolici, 1929-1936
 - d. volum. Registrul de casă al Asociației Feciorilor Catolici, 1929-1937
 - e. volum. Actele Asociației Feciorilor Catolici, 1929-1934
7. cutie. Actele Casei Săracilor Karácsonyi:
 - acte ordonate tematic, 1903-1920
 - dări de seamă, 1898-1906
 - chitanțe, 1915-1920
 - registre de casă, 1915-1920
 - registru de casă, 1936-1947
 - inventar, 1949
8. cutie. Actele Cercului de Comuniune:
 - protocolul Cercului de Comuniune, 1880-1899
 - actele Cercului de Comuniune, 1906-1917
9. cutie. Actele Cercului de Comuniune:
 - statutul Cercului de Comuniune, 1860
 - evidența membrilor Cercului de Comuniune, 1862-1895
 - protocolul Cercului de Comuniune, 1864-1879
10. cutie. Actele Cercului de Comuniune, 1891-1907
11. cutie. Actele Asociației Caritative a Femeilor:
 - acte ordonate tematic, 1909-1944
 - lista nominală a membrilor fondatori 1928-1943
12. cutie. Actele Fanfarei Autodidacte:
 - protocolul Fanfarei Autodidacte, 12 februarie 1898-9 octombrie 1913
 - actele Fanfarei Autodidacte, 1908-1909

339/g. Volume ordonate tematic

1737-1991

6 cutii = 0,77 ml

1. cutie.
 - a. volum. Conscriptia domeniului Gherla, 1737
 - b. volum. Conscriptia moșilor din Fizeșu Gherlii și Sânmartin, 1779
2. cutie. Volume legate de fundații pioase:
 - a. volum. Evidența fundațiilor pioase, 1751-1791
 - b. volum. Indicele alfabetic al fundațiilor pioase, 1751-1856
 - c. volum. Evidența fundațiilor pioase, 1759-1882
 - d. volum. Registrul de casă al fundațiilor pioase, 1880-1920, 1936-1947
 - e. volum. Registrul fundațiilor pioase, /1804/1881-1921
 - f. volum. Evidența fundațiilor pioase, 1751-1783
3. cutie.
 - a. volum. Visitatio canonica, 1731; protocolul ordinelor episcopale, 1753-1781
 - b. volum. Protocolul ordinelor episcopale, 1793-1813
 - c. volum. Protocolul ordinelor episcopale, 1813-1820
4. cutie.
 - a. volum. Regstru de socoteli, 1783-1814; protocolul ordinelor episcopale, 1820-1825
 - b. volum. Protocolul ordinelor episcopale, 1825-1841
 - c. volum. Protocolul ordinelor episcopale, 1841-1848
5. cutie.
 - a. volum. Protocolul ordinelor episcopale, 1851-1857
 - b. volum. Protocolul ordinelor episcopale, 1858-1874
 - c. volum. Protocolul ordinelor episcopale, 1883-1909
6. cutie.
 - a. volum. Protocolul ședințelor consiliului bisericesc, 1944-1949, 1967-1991
 - b. volum. Cartea anunțurilor, 1957-1966
 - c. volum. Evidențele răscumpărării mormintelor, 1910-1957

339/h. Acte ordonate tematic

1826-1990

15 cutii = 1,95 ml

1. cutie. Calendare armenesti, secolele XIX-XX
2. cutie. Predici în limba armeană, secolele XIX-XX
3. cutie. Rugăciuni, cântece și drumurile crucii în limba armeană, secolul XIX
4. cutie. Invitații, afișe, 1891-1943
5. cutie. Manuscrise și imprimate în limba armeană, secolele XIX-XX
6. cutie. Imprime în limba latină și maghiară, secolele XIX-XX
7. cutie.
 - acte legate de organul reprezentativ al orașului liber regesc Gherla, 1849-1942
 - conscripția alegătorilor congresului autonomiei catolice, 1897
 - acte legate de Uniunea Armenilor din România, 1925-1928
 - acte legate de Statusul Catolic, 1897-1917
 - conscripție de suflete, 1882

- testamente, 1873-1944
- 8. cutie. Manuscrise mixte, note și poezii, sfârșitul secolului XIX-începutul secolului XX
- 9. cutie.
 - acte legate de dreptul de proprietate al parohiei (acte de proces), 1830-1906
 - actele și registrul de casă al fondului pios din Gherla, 1885-1889
- 10. cutie.
 - protocol litigios de interogare a martorilor, 1841
 - acte legate de sărbătoarea Sfântului Grigore, 1923-1946
 - invitații la ședințe, 1925-1947, 1973-1985
 - acte legate de construcții și monumente, 1944-1963
 - adverințe de deces, 1964-1983
 - acte legate de matricole, 1967-1971
 - pierderi de conversiune, acte legate de despăgubire, 1934-1990
- 11. cutie.
 - acte legate de mormântul lui Govrik Adeodát, 1912-1914
 - acte legate de biserica Salamon, 1826-1877
 - registru referitor la alimentele și medicamentele împărțite săracilor, 1832-1845, 1851
 - statutul organului reprezentativ al parohiei armeano-catolice, 1878
 - acte legate de pelerinaje și de călătorii, 1893-1910
 - acte legate de ridicarea statuii episcopului Oxendio Virziresco, 1894-1910
 - acte legate de renovarea bisericii Salamon, 1900-1903
 - cazurile disciplinare ale preoților, 1902-1908
- 12. cutie. Note privind cercetările familiilor armenesti din Gherla, arbori genealogici, corespondențe, prima jumătate și mijlocul secolului XX
- 13. cutie. Imprimare mici, secolele XIX-XX
- 14. cutie. Imprimare mici, secolele XIX-XX
- 15. cutie. Acte în limba armenă, secolele XVIII-XX

339/i. Lăsăminte personale

1702-1973

19 cutii, 1 mapă = 2,41 ml

Fondul lăsamintelor personale este format din 32 de colecții personale, în care regăsim atât corespondențele oficiale, cât și actele particulare ale premurgătorilor ecleziastici și laici, precum și ale elitelor științifice armenice din Gherla. Această colecție – în ceea ce privește structura, dimensiunea și complexitatea ei – formează un fond unicat în Arhivele ordonate până acum ale Arhiepiscopiei de Alba Iulia. Anumite lăsaminte personale, spre deosebire de practica anterioară, datorită cantității mari, le-am notat cu numere romane, care formează astfel seriile unității „i” a fondului nr. 339.

Colecțiile de documente personale prezentate mai jos le-am găsit în oratoriul bisericii mari armeano-catolice din Gherla, în cea mai mare dezordine și haos posibil, păstrate amestecate în valize, diverse cutii, coșuri și lăzi. Din cauza dezordinii actelor, identificarea documentelor aparținând lăsamântului unei persoane s-a făcut filă cu filă, scrisoare cu scrisoare, această muncă presupunând activitatea coordonată a mai multor persoane și un

timp fizic relativ lung. După desfacerea pe persoane a seriilor de documente, a reieșit că avem de-a face cu o cantitate imensă de acte și cu serii de lăsaminte de la mai multe persoane decât am estimat la prima vedere.

În cadrul prezentării lăsamintelor personale, menționăm și faptul regretabil că colțurile tuturor cărților poștale prevăzute anterior cu timbru au fost trunchiate de un „făptaș” necunoscut, timbrele fiind îndepărtate uneori cu un mijloc mecanic, alteori pe cale manuală, motiv pentru care în cele mai multe cazuri textul mesajului comunicat pe cartea poștală a rămas fragmentar.

La prezentarea documentelor persoanelor mai cunoscute și ale personalităților, am putut să oferim o introducere mai detaliată, însă facem cunoscute aici și lăsamintele unor persoane despre viața și activitatea cărora nu deținem alte informații, neexistând publicații legate de activitatea lor de nici o formă. Lăsamintele sau fragmentele lăsamintelor acestora din urmă sunt doar înșirate, fără nici o altă prezentare.

339/i-I. Szongott Kristóf (1843-1907)

1863-1907

4 cutii = 0,49 ml

Szongott Kristóf s-a născut la Bogata de Mureș pe 21 martie 1843 și a murit pe 24 ianuarie 1907 la Gherla. A desfășurat o activitate fructuoasă ca profesor gimnazial, precum și o activitate istorică și literară (de traducător), fiind considerat cel mai semnificativ cercetător al armenilor din Ungaria și Transilvania. A studiat la Gherla și la Alba Iulia. Între 1884-1904 a fost directorul Gimnaziului Armeano-Catolic din Gherla, în anul 1887 a înființat, a redactat și parțial a scris revista „Armenia”. În 1905 a înființat Muzeul Armean din Gherla, fiind primul său director. Pe parcursul activității sale de cercetător și prelucrător al arhivelor, s-a ocupat cu originea, istoria, cultura și etnografia armenilor din Ungaria. A desfășurat o activitate roditoare pe plan școlar, ecleziastic și ca istoric local, precum și pe plan public. Ca și profesor de gimnaziu, a predat religie, știința cantității, caligrafie, geometrie, limbile maghiară și germană, istorie și geografie, fizică. A fost membru al Statusului Catolic din Transilvania, a fost ales membrul de onoare al Asociației Sfântul Ștefan, pe urmă șeful departamentului armean al Societății Etnografice din Ungaria. Scopul lui principal a fost dezvelirea și popularizarea în limba maghiară a trecutului istoric al armenilor. Revista „Armenia” înființată de el a deservit de asemenea aceluși scop.⁵⁷³

Operele lui principale: *Chorenei Mózse,* Nagy-Örményország története (traducere din limba armeană în maghiară, Gherla, 1892); *Szamosújvár, a magyar örmény metropolis írásban és képekben* (Gherla, 1893); *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája 1700-1900* (Gherla, 1901, 1903); *A magyarbani örmény családok genealógiája* (Gherla, 1898); *A magyarországi örmények ethnographiája* (Gherla, 1903).

Încredințarea corespondenței sale oficiale și particulare parohiei armeano-catolice din Gherla a fost motivată de rolul său remarcabil îndeplinit în cadrul comunității religioase și laice armenice din Gherla, precum și de activitatea sa bogată de publicații. În cadrul lăsamintelor personale, actele lui Szongott Kristóf reprezintă una dintre cele mai vaste colecții personale. Ordonarea materialelor – datorită amestecării sale cu alte fonduri personale – s-a făcut prin identificarea lor filă cu filă.

⁵⁷³ Rónai Áross Lajos: *Szongott Kristóf*. In: *Armenia. Magyar-örmény bavi szemle*. 1901. pp. 146-148; Gabányi János: Szongott Kristóf születésnek 100 éves évfordulója. In: *Szamosújvári M. Kir. Allami Gimnázium 1942/43 évkönyve*. Szamosújvár, 1943. pp. 1-7.

1. cutie. Corespondeța lui particulară, 1863-1907
2. cutie. Corespondeța lui privind revista „Armenia” și Uniunea Muzeului Armean, 1880-1907
3. cutie. Note privind cercetările lui istorice și etnografice, precum și acte legate de activitatea sa ca profesor, 1872-1907
4. cutie.
 - acte economice, 1870-1907
 - acte oficiale, 1869-1907
 - scrisori de la Govrik Gergely, 1891-1906
 - acte legate de moartea lui, 1907

339/i-II. dr. Mály István (1830-1916)

1853-1916

5 cutii = 0,62 ml

Dr. Mály István s-a născut la Gherla în 21 octombrie 1830, la vârsta de patru ani s-au mutat cu familia la Fizeșu Gherlii, aici și-a petrecut copilăria. Studiile medii le-a terminat la piariștii din Bistrița și la Cluj, a studiat medicina la Pesta și la Viena. Doctoratul în medicină l-a obținut în 1856 la Universitatea din Pesta, apoi s-a mutat la Cluj. Dr. Mály a fost un renumit medic al Clujului, a publicat numeroase studii despre holeră, fiind preocupat până în 1873 de cursul, tratamentul și prevenirea bolii. A fost totodată și reprezentatul Statusului Romano-Catolic din Transilvania, precum și președintele adunării generale a Partidului Independent din Cluj.⁵⁷⁴

1. cutie.
 - indicele universitare, 1853-1854
 - diploma de doctorat, 10 februarie 1856
 - distincțiile sale, 1877, 1910
 - acte oficiale, 1884-1917
 - acte legate de moartea sa, 1916
2. cutie.
 - corespondența particulară, cărți poștale, 1870-1916
 - cărți de vizită
3. cutie. Corespondeța particulară, 1870-1916
4. cutie. Acte economice, 1865-1916
5. cutie.
 - album memorial în onoarea practicii de medic de 50 ani a lui dr. Mály István, 1906-1909
 - album memorial în onoarea zilei sale de naștere de 80 ani, 1910
 - album memorial în onoarea practicii de medic de 60 ani a lui dr. Mály István, 1916

339/i-III. Bárány Lukács (1841-1920)

⁵⁷⁴ Szongott Kristóf: *dr. Mály István*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1893. pp. 225-234.

1880-1917
2 cutii = 0,25 ml

Bárány Lukács s-a născut pe 29 iunie 1841 la Gherla. Studiile gimnaziale le-a terminat la Cluj, iar studiile teologice la Viena. A fost hirotonit preot la Viena în 1864. Din 1862 a fost profesor de gimnaziu la Gherla, între anii 1879-1920 a fost preotul-paroh al parohiei Gherla, începând din 1895 a fost arhidiacon. A murit în 6 mai 1920.⁵⁷⁵

1. cutie. Acte primite de la comisia de administrație a comitatului Solnoc-Dăbâca în calitate de membru al comisiei municipale, 1880-1915
2. cutie.
 - acte legate de episcopia armeană și de organizarea științei, 1883-1914
 - actele lui semioficiale și fără număr de registru, 1894-1917
 - invitații, cuvinte de salut, 1907-1917
 - fotografia lui Kossuth Lajos, 1883
 - „Magyarörmények”, 1916 (manuscris)

339/i-IV. Lukácsi (Lukácsy) Kristóf (1804-1876)
1823-1889
1 cutie = 0,13 ml

Lukácsy Kristóf, (Beclean, (comitatul Solnoc-Dăbâca), 30 martie 1804-Gherla, 24 octombrie 1876) preot armeano-catolic, istoric ecleziastic, armenolog. Studiile medii și de filosofie le-a terminat la Gherla și la Alba Iulia, iar studiile teologice la Viena. Pe 20 decembrie 1827 a fost hirotonit preot armeano-catolic la Viena, urmând ca până în 1837 să funcționeze ca preot coajutor la Gherla. Între 1837-1853 a fost profesor de teologie la Institutul Teologic din Alba Iulia. Între 1853-1855 a fost directorul seminarului mic, tot acolo. Între anii 1855-1876 a activat ca preot-paroh armeano-catolic și arhidiacon în Gherla. Avea sa de 40.000 forinți și-a testat-o Orfelinatului Armeano-Catolic de Băieți, numit după Sfântul Grigore Iluminatorul, întemeiat tot de el. A fost înmormântat în cripta catedralei armeano-catolice din Gherla. Lucrarea sa, scrisă ca purtător de cuvânt al rudeniei lingvistice armeno-maghiare, intitulată „*A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakbelyei*”, a fost distinsă de Academia Științifică Maghiară. Operele sale: *A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakbelyei* (Cluj, 1870, (reprint: Budapest, 2000); *Historia Armenorum Transsylvaniae* (Viena, 1859); *Adalékok az erdélyi örmények történetéhez* (în manuscris), *Világosító Szent Gergely élete* (în manuscris), *Örmény-magyar-latin szótár* (în manuscris).⁵⁷⁶

1. cutie.
 - acte oficiale legate de activitatea sa în Alba Iulia, 1823-1856
 - acte legate de testamentul său, declarații economice (ale proprietății din Pădureni⁵⁷⁷), 1876-1889

339/i-V. Gajzágó Kristóf (1767-1855)

⁵⁷⁵ Ferenczi Sándor: *A gyulafehérvári (erdélyi) főegyházmegye történeti papi névtára*. Budapest-Kolozsvár, 2009. p. 173.

⁵⁷⁶ Szongott Kristóf: *op. cit.* I. Szamosújvár, 1901. pp. 393-403.; Jakubinyi György: *op. cit.* 2001. pp. 43-44.; Gazdovits Miklós: *op. cit.* 2006. pp. 308-311.

⁵⁷⁷ Proprietatea din Pădureni a lui Lukácsi Kristóf constituia capitalul Orfelinatului de Băieți.

1786-1836
1 cutie = 0,12 ml

Gajzágó Kristóf s-a născut în 1767 la Gherla. A fost hirotonit preot în 1802, apoi a servit ca educator la familia contelui Haller, în Sânpaul. Din 1830 a fost capelan la Gherla, din 1839 preot-paroh și arhidiacon, din 1847 supervisor școlar. A murit pe 24 august 1855.⁵⁷⁸

1. cutie. Însemnări teologice, fragmente de predici, 1786-1836

339/i-VI. Czetz Gegely (1823-1889)
1851-1886
1 cutie = 0,13 ml

Czetz Gergely a fost profesor de gimnaziu la Gherla și cofondatorul Orfelinatului Armeano-Catolic de Băieți. S-a născut la Dej în anul 1822. A terminat gimnaziul și dreptul la Cluj. Începând din 1847 a fost învățător la școala elementară armeano-catolică din Gherla. Din anul 1861 a fost profesor tot acolo, la gimnaziul inferior armeano-catolic. În anul 1889, prin donația sa de 43.000 forinți, a fost lărgit Orfelinatul de Băieți din Gherla. A murit la Gherla, în 24 august 1889.⁵⁷⁹

1. cutie. Manuscrise, corespondențe, 1851-1886

339/i-VII. Bárány István (1795-1846)
1818-1828
1 cutie = 0,13 ml

Bárány István, începând din anul 1812, a fost preot armeano-catolic în Gherla. A murit tot aici, în 28 mai 1846, la vârsta de 51 ani.⁵⁸⁰

1. cutie. Două numiri și o telegramă, 1818-1828

339/i-VIII. Merza Gyula (1878-1943)
1878-1943
1 cutie = 0,13 ml

Merza Gyula (Cluj, 55 februarie 1861-15 decembrie 1943) etnograf maghiar, cercetător al armenismului (armenolog), scriitor turistic de specialitate. Pseudonimele sale: *Ararāti, Ekefalvi, Figyelő, Sinapis, Vándor, Veridicus, Za-la*. Și-a dat bacalaureatul în gimnaziul piarist din Cluj, a urmat cursuri de medicină tot aici și la Universitatea din Viena. A urmat profesia de economist, pe urmă, cu ocazia excursiilor sale europene, a studiat locurile turistice, stațiunile de vacanță, instituțiile turistice și muzeele etnografice, autoformându-se ca specialist al *literaturii turistice*. A fost notarul și casierul principal al Asociației Carpaților din Transilvania, a fost directorul Muzeului Etnografic, a fost unul dintre fondatorii Asociației Culturale Maghiare din Transilvania, a avut un rol însemnat și în înființarea Muzeului

⁵⁷⁸ Ferenczi Sándor: *op. cit.* p. 251.

⁵⁷⁹ *Magyar Katolikus Lexikon*. II. IBudapest, 1993. p. 313.; Szongott Kristóf: *Czetz Gergely*. În: *Armenia. Magyar-örmény bavi szemle*. 1894. pp. 44-46.

⁵⁸⁰ Ferenczi Sándor: *op. cit.* p. 713.

Armean. A fost redactorul revistei „Erdély” (1903-1908), colaboratorul revistei de specialitate armene din București „Ararat” (1924-1925). Articolele sale în domeniul etnografiei și al turismului au apărut după 1919 în ziarele „Keleti Újság”, „Magyar Nép”, „Pásztortűz”, „Véndiákok Lapja”, „Nagyvárad” și „Független Újság”. Ca și descendent al unei familii armene, a jucat un rol însemnat în explorarea trecutului și al obiceiurilor armenilor din Transilvania. În studiul său intitulat „*A hazai örmények ethnográfiai hanyatlásának okairól és azok orvoslásáról*” (Gherla, 1895) a abordat chestiunea de soartă a maghiaro-armenilor, pentru lucrarea sa intitulată „*Az örmény kereszt*” (Gherla, 1902), papa Leon III l-a distins cu o binecuvântare apostolică. A scris mențiuni biografice despre Szongott Kristóf, fondatorul revistei „*Armenia*” (1907). Lucrarea sa „*Az örmény népköltőkről*” (Gherla, 1907) este o publicație de izvoare literare. A pregătit bibliografia armenilor din Transilvania (în manuscris), a publicat o lucrare etnografică despre armenii transilvăneni în anuarul din 1932 „*Erdélyi Magyar Évkönyv*”. Lucrările sale turistice mai importante: „*Úti emlékek a tavak országából*” (Cluj, 1895), „*Svájci képek*” (Cluj, 1896), „*Látogatás a külföldi alpesi klubokban*” (Cluj, 1897), „*Az Erdélyi Kárpát Egyesület története*” (articol în revista *Erdély*, 1930, nr. 4-5), „*A magyar turistaság keletkezése Erdélyben*” (capitol în lucrarea „*A magyar sport ezer éve*”, Budapesta, 1930).⁵⁸¹

1. cutie.

- corespondență, 1878-1920
- necrolog, 1943

339/i-IX. Dobos Joachimné născ. Donogán Mária (1878-1943)

1912-1942

1 cutie = 0,12 ml

Dobos Joachimné a fost președinta Asociației Femeilor Caritative.

1. cutie. Corespondență, 1912-1942

339/i-X. Csipkés Károly

1702-1885

1 cutie = 0,13 ml

1. cutie. Diplome, certificate, 1702-1885

339/i-XI-XVI. Jakabfi János, Bocsánczi Róza, Simon Gyula, Dobos Joachim,

Délczeg Ferenc, Alexa Ferenc

1878-1943

1 mapă = 0,13 ml

1. mapă.

XI. Jakabfi János (1779-1791)

⁵⁸¹ Mály István dr.: *Merza Gyula irodalmi tevékenysége*. În: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1905. pp. 353-356.; *Romániai magyar irodalmi lexikon: Szépirodalom, közigazgatás, tudományos irodalom, művelődés III. (Kh-M)*. (Red. șef: Dávid Gyula.) Bukarest, 1994. p. 547.

Jakabfi János s-a născut la Siculeni. A studiat la Șumuleu-Ciuc (1743) și la Cluj (1747-1748), la iezuiți.⁵⁸² Începând din anul 1779 a fost preotul-paroh al Gherlei, până la moartea sa, survenită pe 3 septembrie 1791.⁵⁸³

- diploma de doctorat, 21 iunie 1751
- alte distincții, 1751, 1757, 1764

XII. Bocsánczi Róza

- diplomă, 1878

XIII. Simon Gyula

- distingere cu medalion, 1885

XIV. Dobos Joachim (1847-1912)

- certificat memorial, 1893

XV. Délczeg Ferenc

- diplomă, 1912

XVI. Alexa Ferenc

Alexa Ferenc s-a născut pe 27 octombrie 1890 la Gherla. A fost hirotonit preot în 1914 la Viena. După activitatea sa din Dumbrăveni (1917-1935), începând din 1935 a fost preotul orașului Gherla, până la moartea sa. A răspândit cunoașterea limbii armenе printre enoriașii săi. Operele sale: *Örmény szentmise* (Cluj, 1919), *1000 szóból álló Magyar-örmény Szótár* (Dumbrăveni, 1922).⁵⁸⁴

- numiri, acte oficiale, 1929-1957

339/i-XVII-XXXIII. Veres László, Patrubán Zakariás, Kapatán Márton, dr. Esztegár László, dr. Molnár Antal, Harag Regina, Turcsa Mihály, Gogomán Malvin, Papp Gusztáv, Mártonffi Márton, familia Délczeg (Ferenc, Ilona și Mária), Grigore Covaciu, dr. Lengyel András, Sáhín Bertalan, Kovács Mária, Alexa Ferenc
1835-1973

1 cutie = 0,13 ml

1. cutie.

XVII. Veres László

- certificat de liceu, 10 iulie 1835

XVIII. Patrubán Zakariás

- brevet comercial, 1847

XIX. Kapatán Márton (1813-1891)

Kapatán Márton s-a născut la Gherla pe 11 noiembrie 1813. Studiile gimnaziale le-a terminat în orașul natal și la Cluj, filosofia și dreptul la Oradea. Studiile teologice și le-a început la Episcopia din Cenad, apoi le-a continuat la Alba Iulia. A fost hirotonit preot în anul 1839. A funcționat ca preot și uneori ca profesor la Poian, la Târgu-Mureș, la Șimleu Silvaniei (profesor), la Zlatna (preot și profesor), la Câmpeni (pastorând și în Abrud și în Baia de Arieș), la Sfântu Gheorghe și la Roșia Montană. În timpul activității sale la Roșia Montană a fost și arhidiaconul protopopiatului. După cel de-al doilea serviciu din Zlatna, a ajuns canonic în Alba Iulia, apoi a fost numit rectorul seminarului, de către episcopul Fogarassy. Seminarul Teologic a fost administrat de el între anii 1875-1883. Din cauza bolii, a cerut

⁵⁸² Ferenczi Sándor: *op. cit.* p. 280.

⁵⁸³ Szongott Kristóf: *op. cit.* I. Szamosújvár, 1901. pp. 373-376.

⁵⁸⁴ Jakubinyi György: *op. cit.* 2001. p. 39.

episcopului permisiunea de a se întoarce în orașul său natal. A murit în timpul activității la Gherla, pe 8 martie 1891, fiind înmormântat în biserica armeano-catolică mare din Gherla.⁵⁸⁵

- acte provenind din perioada serviciului său în Roșia Montană, 1870-1871
- o scrisoare, 1910

XX. dr. Esztegár László (1870-1908)

Esztegár László a fost avocat, a fost directorul Casei de Economii, reprezentantul comitatului Solnoc-Dăbâca și al orașului Gherla. A publicat mai multe articole în revista „*Armenia*”.

- certificatul școlar și acte personale, 1870-1904

XXI. dr. Molnár Antal (1847-1902)

Dr. Molnár Antal a fost deputat parlamentar. A publicat mai multe studii în revista „*Armenia*” despre limba armeană și despre dreptul armean, precum și despre subiecte istorice legate de armenism. Szongott Kristóf consemnează despre el în nr. 3 al revistei „*Armenia*” din anul 1898, remarcând meritele sale politice desfășurate în interesul armenilor din Transilvania în calitate de deputat.⁵⁸⁶

- acte oficiale, 1877-1906

XXII. Haraga Regina (1883-1935)

- acte cu caracter oficial și privat, 1883-1935

XXIII. Turcsa Mihály

Turcsa Mihály a fost preot coajutor la Gherla.

- numiri, încredințări, 1886-1926

XXIV. Gogomán Malvin (1887-1956)

Gogomán Malvin a fost învățătoare.

- certificate, adeverințe, 1897-1956

XXV. dr. Papp Ágoston (Gusztáv) (1878-1938)

Dr. Papp Ágoston a fost consilier orășenesc.

- diploma de doctor în drept, 26 iunie 1903 (în suport sul)
- două scrisori, 1910

XXVI. Mártonffy Márton (1848-1917)

Mártonffy Márton a fost deputat parlamentar, a fost directorul general al Educației Naționale Industriale și cavalerul ordinului Leopold. S-a născut pe 15 martie 1848 la Recea, studiile elementare și gimnaziale le-a făcut la Gherla și la Cluj. După întreruperea profesiei de preot, și-a continuat studiile la Pesta, pe urmă a desfășurat o activitate de profesor și de inspector școlar la Košice și în comitatul Timiș. A publicat numeroase studii literare, politice și pedagogice în diferite publicații de specialitate, a redactat un manual formidabil de gramatică maghiară. În 1893 i s-a încredințat rolul de supraveghetor național al școlilor de ucenici industriale și comerciale, în 1894 a obținut titlul de consilier regesc, apoi, în 1896, a fost numit directorul general al Educației Naționale Industriale.⁵⁸⁷

- manuscrise și scrisori legate de armenism, 1912-1915

XXVII. Délczeg Ferenc, Ilona și Mária

- acte și scrisori familiale, 1912-1942

XXVIII. Grigore Covaciu (1886-)

⁵⁸⁵ Szongott Kristóf: *op. cit.* III. Szamosújvár, 1901. pp. 181-184; Ferenczi Sándor: *op. cit.* p. 289.

⁵⁸⁶ Szongott Kristóf: *dr. Molnár Antal*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1898. pp. 66-68.

⁵⁸⁷ Szongott Kristóf: *Mártonffy Márton*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1903. pp. 33-41.

- acte de proces și familiale, 1915-1930

XXIX. dr. Lengyel András

- diploma de doctor, 1930

XXX. Sáhín Bertalan (1903-1974)

Sáhín Bertalan s-a născut pe 28 aprilie 1903 la Gherla. Studiile teologice le-a terminat la Viena, unde a fost hirotonit preot în 1928, de către abatele suprem-arhiepiscop mechtarist Govrik Gergely. În 1971 a fost numit prelat papal. A murit în Gheorgheni pe 5 mai 1974, mormântul său se află în cimitirul armeano-catolic local.⁵⁸⁸

- acte oficiale, 1953-1973

XXXI. Kovács Mária

- acte personale, 1957-1970

XXXII. Alexa Ferenc

Alexa Ferenc a fost învățător.

- acte personale, 1869-1899

Lăsăminte personale neidentificate, sfârșitul secolului XIX – începutul secolului XX

**339/j. Colecția de fotografii
secolul XIX-secolul XX
4 cutii, 1 mapă = 0,65 ml**

Cu o colecție de fotografii de o asemenea cantitate și de o asemenea componență încă nu ne-am întâlnit în cazul celor 150 de arhive parohiale deja ordonate ale Arhidiecezei. Fotografiiile acestea sunt remarcabile nu numai datorită vechimii lor ca valori ale istoriei fotografiei, ci ele pot fi utilizate și ca surse de istorie socială. Imaginile familiale și individuale fascinante se presupune că au fost încredințate păstrării parohiei, mai târziu Asociației Muzeului Armean, în cadrul unor lăsăminte personale întregi. Pe versoul majorității pozelor se recunoaște ștampila Asociației Muzeului Armean. După cel de-al doilea război mondial marea parte a colecției de obiecte a Muzeului Armean a fost naționalizată, dar această mică porțiune de colecție a scăpat. Întreaga colecție ar merita să fie inventariată bucată cu bucată – calculând eșecul identificării persoanelor înfățișate, deoarece limitele unei ordonări generale arhivistice la nivel mediu nu permit și această activitate, iar datorită aspectului lor, ar merita totodată să fie prezentate în cadrul unei expoziții temporare și publicului larg.

1. cutie.
 - fotografii cu preoți
 - fotografii cu clădiri și cu natura
2. cutie. Fotografii familiale
3. cutie. Fotografii înfățișând persoane laice (451 buc.)
4. cutie. Fotografii cu tematică mixtă
5. mapă. Fotografii mixte

**339/k. Colecția de necrologuri
1851-1962**

⁵⁸⁸ Jakubinyi György: *op. cit.* 2001. p. 35.

11 cutii = 1,32 ml

În Arhiva de Colecție din Gherla, colecția de necrologuri este de asemenea o colecție unicat în istoricul arhivelor parohiale. Ea formează o bază valoroasă de date personale, cuprinzând necrologurile persoanelor ecleziastice și laice, care constituie surse indispensabile în cercetarea istoriei familiilor. Colecția de necrologuri s-a ordonat în ordine alfabetică, urmând ca și noi să păstrăm această structură ușor accesibilă. Rămâne ca plan pentru viitor digitizarea colecției și expunerea imaginilor lor prin rețeaua electronică mondială pe pagina web a Arhivei Arhidiecezane.

1. cutie.
 - A: 1871-1949
 - B: 1868-1955
2. cutie.
 - C: 1867-1942
 - D: 1869-1941
3. cutie.
 - E: 1870-1967
 - F: 1865-1955
4. cutie.
 - G: 1851-1949
 - H: 1878-1941
5. cutie.
 - I: 1862-1942
 - J: 1863-1948
 - K: 1871-1942
6. cutie.
 - L: 1873-1940
 - M: 1864-1947
7. cutie.
 - N: 1872-1943
 - O: 1884-1942
 - Ny: 1886-1912
8. cutie. P: 1878-1931
9. cutie.
 - R: 1882-1947
 - S: 1885-1922
 - Sz: 1872-1914
10. cutie.
 - T: 1863-1948
 - U: 1889-1929
 - V: 1868-1935
11. cutie.
 - W: 1876-1911
 - Z: 1885-1920

- A-Z: 1882-1904
- necrologuri în limba germană 1904-1917
- necrologuri în limba română 1871-1916
- necrologurile preoților 1888-1962

**339/1. Colecția de gravuri⁵⁸⁹
secolele XVIII-XX
1 mapă = 0,2 ml**

1. Imaginea altarului Fecioarei Maria Scapulară din Radna, în jurul anului 1700, f.s., 44,3×33 cm
2. Imaculata Concepție (Immaculata Conceptio), mijlocul secolului XVIII, f.s., cu inscripție în limba armeană, 42×24,5 cm
3. Episcopul Sfântul Iacob de Nisib, mijlocul secolului XVIII, f.s., cu inscripție în limba armeană, 41,5×29 cm
4. Alegoria decăderii Armeniei, sfârșitul secolului XIX, f.s., 42×29,5 cm
5. Vehaphar T. T. Mekertics, katholikosul armenilor din Crimeea, secolul XIX, f.s., 66×48 cm (2 buc)
6. Azária Aristáges, episcop și abate suprem de Cesarea, în mănăstirea mechtaristă din Viena, secolul XIX, s.s.j.: „Rajzolta kőre Lukáts Sándor”, s.d.j.: „Hartinger Antal Bécs”, 36×25 cm- 2 buc, 42,5×32 cm - 1 buc (3 buc)
7. Preafericitul Gomidas (Komitas) martir, preot armean, muzician, începutul secolului XX, s.s.j.: „Proprieta Riservata”, s.d.j.: „Tip. S. Lega Eucaristica Milano”, 35×25 cm- 2 buc, 30×22 cm- 1 buc (3 buc)
8. Haik, sfârșitul secolului XIX, cu inscripție în limba armeană și rusă, 65×44 cm
9. Portretele a cinci poeți armeni (Nazarean, Abovean, Alisan, R. Patkanean, Raffi) cu inscripții armenice, sfârșitul secolului XIX, f.s., 41×43 cm
10. Abatele Sebeste Mechitar, secolul XIX, însemnări în limba armeană: „Lsznkoc H. V. Melk”, 31×22 cm
11. Regele armean Artases, 1896, cu inscripție în limba armeană și rusă, 50×41 cm
12. Martiriul a 32 de virgine în 1794, a doua parte a secolului XIX, s.d.j.: „M. Bartalot pinxit”, 32×27 cm
13. Ingeri sfinți protectori și sfinți protectori, secolul XIX, f.s., 18×11 cm
14. Patimile lui Isus Christos, 1866, s.j.: „Pesten 1866. Nyomtatja és kiadja Bucsánszky Alajos. (Ősz utca 20 szám)”, 44×36 cm
15. Fecioara Maria este dusă la mormintele apostolilor, a doua parte a secolului XIX, j.b.l: „Daniel Editeur, 61 rue de Vaugirard, Paris, au St Couer de Marie”, s.d.j.: „Imp Lemercier, Paris”, 47×32 cm
16. Sfânta Magdalena Sofia, sfârșitul secolului XIX, s.s.j.: „Fotot. G.&M. Piazza Pigna 53 Roma”, 35×25 cm (3 buc)
17. Sfânta Magdalena Sofia, începutul secolului XX, s.d.j.: „Fotot. G.&M. p. pigna 53 Roma” 34,5×25 cm, 38×28,5 cm, (2 buc)
18. Iezuitul Claudio de la Colombière, prima jumătate a secolului XX, s.s.j.: „Proprieta Riservata”, s.d.j.: „Tip. S. Lega Eucaristica Milano”, 45×31 cm

⁵⁸⁹ Lista de inventar a gravurilor a fost întocmită de către istoricul de artă drd. Pál Emese. Îi mulțumim și pe această cale pentru colaborarea utilă și pentru metodele precise de lucru. Lista abrevierilor: f.s. - fără semne; s.d.j. - semnat dreapta jos; s.s.j. - semnat stânga jos; s.j. - semnat jos.

19. Sfântul Anton de Padova, sfârșitul secolului XIX, f.s., 25×16,5
20. Papa Leon XIII, turnura secolelor XIX-XX, s.d.j.: „Hamböck”, s.j.: „Reproduction des von Sr Heiligkeit der Stadt München geschenkten Originalgemäldes.”, 31×22 cm
21. Papa Pius X, începutul secolului XX, f.s., 30×22,5
22. Episcopul romano-catolic Haynald Lajos, mijlocul secolului XIX, f.s., 23×20 cm
23. Episcopul romano-catolic Fogarassy Mihály, a doua parte a secolului XIX, s.d.j.: „Ny Grund V Budapest”, s.j.: „Kiadja Vereby Soma”, 42×29 cm
24. Împăratul Francisc I și împărăteasa Maria Luiza, începutul secolului XIX, f.s., 37×27 cm
25. Floarea Maria, începutul secolului XX, f.s., 27×20,5 cm
26. Iancu de Hunedoara în lupta de la Varna, a doua parte a secolului XIX, s.s.j.: „Weber Henrik eredeti rajza után kőre rajzolta Marastoni József”, s.d.j.: „Nyomt Engell és Mandello Pesten”, 47,5×34 cm
27. Portretul lui Tompa Mihály, 1858, s.s.j.: „Barabás 857.”, s.d.j.: „J. Axmann & J. Benedict sc. 858.”, 28×20 cm
28. Portretul lui Eötvös József, secolul XIX, s.s.j.: „Rajz. Barabás”, s.d.j.: „Metz. Mahlknecht”, s.j.: „Nővilág, Kiadja Heckenast Gusztáv”, 27,8×18,5 cm
29. Portretul lui Kölcsey Ferenc, 1863, s.s.j.: „Festé Einsle. Rajz. Ender.”, s.d.j.: „Metsz. Schwerdgeburth.”, s.j.: „Melléklet a „Nővilág” 49. számához”, 26,5×16,5 cm
30. Portretul lui Bajza József, secolul XIX, j.b.l: „rajz Barabás.”, s.d.j.: „Aczélba metszé Mahlknecht” s.j.: „Nővilág, Kiadja Heckenast Gusztáv”, 28×19
31. Portretul lui Czuczor Gergely, secolul XIX, s.s.j.: „Festette Barabás 1837. Másolta 1858.”, s.d.j.: „Véste Axman József Bécsben.”, s.j.: „Nővilág, Kiadja Heckenast Gusztáv Pesten”, 28×20,5 cm
32. Portretul lui Jókai Mór, secolul XIX, s.s.j.: „Barabás. 858.”, s.d.j.: „Jos. Axmann sculps.”, s.j.: „Nővilág, Kiadja Heckenast Gusztáv Pesten”, 28×20,5 cm
33. Portretul lui Arany János, secolul XIX, s.s.j.: „Barabás del. 856.” s.d.j.: „Jos. Axmann sculps”, s.j.: „Nővilág, Kiadja Heckenast Gusztáv Pesten”, 28×16 cm
34. Conte Széchenyi István în 1860, a doua parte a secolului XIX, s.d.j.: „Barabás 860”, s.s.j.: „Nyom. Reiffenstein és Rösch”, s.j.: „Kiadja Pfeiter Ferdinánd”, 42×29 cm
35. Portretul lui Lukácsy Kristóf, sfârșitul secolului XIX, f.s., 23,5×16 cm
36. Profesorul universitar Sauer Ignác, a doua parte a secolului XIX, s.d.j.: „Barabás 859”, s.s.j.: „Nyom. Reiffenstein és Rösch Bécsben”, 42,5×27 cm
37. Găsirea lui Moise, secolul XIX, s.s.j.: „Veronese pinxit”, s.d.j.: „W. French sc”, s.j.: „Druck u Verlag d Englischen Kunstanstalt v A. H. Payne Leipzig u Drezden”, 28×21 cm
38. Șarpele de cupru, secolul XIX, s.d.j.: „A. H. Payne sc.”, 26,5×20 cm
39. Imaginea orașului Ierusalim, secolul XIX, s.s.j.: „Alexius Geyer”, s.d.j.: „A. H. Payne sc.”, s.j.: „Printed and Published for the Proprietors A.H. Payne Leipzig & Dresden.”, 28,5×21 cm
40. Visul lui Iacob, secolul XIX, s.s.j.: „Ferd. Bol pinx.” s.d.j.: „A.H. Payne sc.”, s.j.: „Druck u Verlag d Englischen Kunstanstalt v A. H. Payne Leipzig u Drezden”, 28×21 cm
41. Caleașcă de Napoli, mijlocul secolului XIX, s.s.j.: „Peingret”, s.d.j.: „W French sc”, s.j.: „Druck u Verlag d Englischen Kunstanstalt v A. H. Payne Leipzig u Drezden”, 28×22 cm

42. Opera lui Rubens, secolul XIX, f.s., 31,5×23,5 (21 buc)
43. Lacul Țaga, privind de pe terasa castelului, sfârșitul secolului XIX, s.d.j.: „Fénynyomat Divald K. Eperjes”, 28×20 cm
44. Castelul contelui Kornis Viktor de la Mănăstirea, sfârșitul secolului XIX, s.d.j.: „Fénynyomat Divald K. Eperjes”, 28×20 cm
45. Turnul lui Solomon la Visegrád, secolul XIX, s.s.j.: „L. Rohboch delt.”, s.s.j.: „F. Hablitschek sculps.”, s.j.: „Druck & Verlag v. G. G. Lange in Darmstadt. / Lauffer és Stolp bizományában Pesten”, 25,5×16,5 cm
46. Cimitirul Váci în Pesta, secolul XIX, s.s.j.: „L. Rohbock delt.”, s.d.j.: „G.M. Kurz sculpt.” s.j.: „Druck & Verlag v. G. G. Lange in Darmstadt. / Lauffer és Stolp bizományában Pesten”, 25,5×16,5 cm
47. Orașul Eger, vedere dinspre nord, secolul XIX, s.s.j.: „L. Rohbock delt.”, s.d.j.: „G. Hess sculps.”, s.j.: „Druck & Verlag v. G. G. Lange in Darmstadt / Lauffer és Stolp bizományában Pesten”, 25,5×16,5 cm
48. Biserica nou renovată a orașului minier Smolník, începutul secolului XX, s.j.: „Hornýánszky Viktor nyomása”, 24,5×16 cm
49. Imaginea orașului Sněžka, mijlocul secolului XIX, s.s.j.: „Würbs delin.”, s.d.j.: „Gh Daumerlang sculp.”, s.j.: „Sklad Synů Bohumila Haase”, 28×23 cm
50. Biserica Sfântul Iacob, Kutná Hora (Chram Sw Jakuba w Kutné Horé), secolul XIX, s.s.j.: „C. Würbs”, s.j.: „Sklad Synů Bohumila Haase”, 27,5 ×23 cm (2 buc)
51. Imaginea orașului Washington (Kapitol we Washingtoné), secolul XIX, s.j.: „Sklad Synů Bohumila Haase”, 27,5×23 cm
52. Biserica Sfânta Barbara (Chram sw. Barbory), Kutná Hora, s.s.j.: „W. Kandler del.”, s.d.j.: „B.C. Shmidt sc.”, s.j.: „Sklad Synů Bohumila Haase”, 27,5 ×23 cm
53. Zidurile Constantinopolului (Hraby Carihradské), secolul XIX, s.j.: „Sklad Synů Bohumila Haase”, 27,5×22,5 cm
54. Caritatea (Dobrocinnost), secolul XIX, s.d.j.: „Baumann sc.”, s.j.: „Sklad Synů Bohumila Haase”, 17,5×23 cm
55. Imaginea orașului Widen, secolul XIX, s.d.j.: „K. Schmidt del. et sc.”, s.j.: „Sklad Synů Bohumila Haase”, 28×23 cm
56. Imagine vie bulgară (Bulharska Wes.), secolul XIX, s.j.: „Sklad Synů Bohumila Haase”, 27,5 ×23 cm
57. Madrid, orașul cel mai important al spaniolilor (Madrid hlawní město we Španělich), secolul XIX, s.d.j.: „Leopold Burckhart sculp. Vienna”, s.j.: „Sklad Synů Bohumila Haase”, 27,5 ×23 cm (2 buc)
58. Fiu de cioban roman (Římský pastoušhek), secolul XIX, s.d.j.: „A. Wildner”, s.j.: „Sklad Synů Bohumila Haase”, 27,5 ×23 cm
59. Acropolea din Athena (Akropolis w Athenách), secolul XIX, s.s.j.: „R v Heideggen del”, s.d.j.: „C. Daumerlan fc 46”, s.j.: „Sklad Synů Bohumila Haase”, 27,5 ×23 cm

**339/m. Colecția de sigilii și stampile
secolele XIX-XX
1 cutie = 25 buc**

Colecția de ștampile a Arhivei de Colecție Armeano-Catolică din Gherla constă din 25 de bucați de ștampile, care au servit odinioară actelor oficiale ale diferitelor instituții ecleziastice, școlare și sociale.

1. Asociația Filantropă a Femeilor din Gherla
2. Ordinariatul Apostolic al catolicilor de rit armean
3. Verificat și revizuit de noi
4. Oficiul parohial armeano-catolic
5. Școlile Elementare Armeano-Catolice din Gherla 1894
6. Asociația de Comuniune din Gherla 1860
7. Oficiul Economic al Bisericii Armeano-Catolice din Gherla
8. Institutul Orfelinatlui Armeano-Catolic din Gherla
9. Șefa Orfelinatlui de Fete
10. Orfelinatul de Fete Armeano-Catolic – Kovrig Róbert
11. Asociația Muzeului Armean
12. Corul Ecleziastic Armeano-Catolic
13. Școala Elementară Armeano-Catolică
14. Orfelinatul Armeano-Catolic de Băieți
15. Orfelinatul Armeano-Catolic de Băieți Sfântul Grigore
16. Orfelinatul de Fete
17. Fondul Sfântul Grigore 1851-1900 Cluj
18. Carte
19. Achitat
20. Achitat
21. Imprimat
22. Anulat
23. Recomandat
24. Necunoscut

**339/n. Colecția de hărți
secolele XIX-XX
1 cutie = 0,12 ml**

1. cutie. Hărți mixte, secolele XIX-XX.

**339/o. Colecția de planuri
secolele XIX-XX
1 mapă = 0,12 ml**

Colecția de planuri a Arhivei se constituie din planurile integrale sau parțiale de construcție și de renovare ale edificiilor aflate în proprietatea parohiei armeano-catolice din Gherla.⁵⁹⁰

1. Planurile Orfelinatlui Armeano-Catolic de Fete din Gherla: planul fațadei și secțiune transversală, 1901
2. Planurile Orfelinatlui Armeano-Catolic de Fete din Gherla: plan de bază, secțiune transversală, plan de fațadă, 1901
3. Planurile Orfelinatlui Armeano-Catolic de Fete din Gherla: baza pivniței între pământ, 1901

⁵⁹⁰ Inventarierea planurilor a fost efectuată de către istoricul de artă drd. Pál Emese. Îi mulțumim încă o dată pentru munca entuziastă.

4. Planurile Orfelinatului Armeano-Catolic de Fete din Gherla: secțiune transversală, 1901
5. Planurile Orfelinatului Armeano-Catolic de Fete din Gherla: secțiune laterală, 1901
6. Planurile Orfelinatului Armeano-Catolic de Fete din Gherla: planurile a două șure de lemn, 1901
7. Planurile Orfelinatului Armeano-Catolic de Fete din Gherla: planul parterului, 1901
8. Planurile Orfelinatului Armeano-Catolic de Fete din Gherla: planul de bază al pivniței, 1901
9. Planul de transformare și de extindere al restaurantului „fácsebinye” aparținând Orfelinatului Armeano-Catolic de Fete din Gherla, 1902
10. Planul de fațadă al Orfelinatului Armeano-Catolic de Băieți cu semnătura lui Lorenzo Zotti, în jurul anului 1893
11. Planul de bază al Orfelinatului Armeano-Catolic de Băieți cu semnătura lui Lorenzo Zotti, în jurul anului 1893
12. Planurile Orfelinatului Armeano-Catolic de Băieți: plan de bază, fațadă, secțiune transversală, sfârșitul secolului XIX
13. Planul altarului principal al bisericii Sfânta Treime, prima parte a secolului XIX
14. Desenul porții principale a edificiului parohiei, a doua parte a secolului XIX
15. Planul criptei în construcție în capela Lukácsi
16. Plan urbanistic (piață necunoscută), a doua parte a secolului XIX
17. Planul grajdului din Reteag: plan de bază, secțiune transversală, plan de fațadă, 1863
18. Planul de bază al catedralei armeano-catolice (criptele), a doua parte a secolului XX

**339/p. Colecția de blazoane
secolele XIX-XX
1 mapă = 0,12 ml**

Colecția de blazoane este o colecție unicat printre Arhivele Arhiecezei, care cuprinde blazoane familiale și personale, precum și blazoane de deces. Reprezentările heraldice, fascinante și la aspect, le vom prezenta piesă cu piesă în cele ce urmează.

1. Blazonul lui Beodrai Karátsonyi László cel bătrân, secolul XIX⁵⁹¹
2. Blazonul familiei Izay alias Huszthy, secolul XIX
3. Blazonul familiei Simai (Simay), 1843⁵⁹²
4. Blazonul familiei Markovits, 1843⁵⁹³
5. Blazonul lui Beodrai Karátsonyi Ferenc, 1881
6. Blazonul lui Lompérdei Korbuly Géza⁵⁹⁴, 1890⁵⁹⁵
7. Blazonul lui Simay Gergely, 1909 (2 buc)

⁵⁹¹ Despre originea și blazonul familiei vezi Temesváry János: *A gróf Karácsonyi család őse és genealogusaink*. În: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1892. pp. 42-47; *Idem*: *A gróf Karátsonyi család ősi nemessége és czímerbővítései*. În: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1892. pp. 72-77.

⁵⁹² Familia Simay a fost ridicată la rang nobiliar în 1760 de către Maria Terezia. Textul diplomei de înobilare este publicat de Temesváry János: *Simay család*. În: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1895. pp. 266-273.

⁵⁹³ Familia Markovics și-a dobândit blazonul nobiliar în 1839. Textul diplomei de înobilare este publicat de Temesváry János: *Márkovics család (kis-terpesti)*. În: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1895. pp. 256-261.

⁵⁹⁴ Lompérdei Korbuly Géza a fost fiul lui Korbuly Bogdán. (Szongott Kristóf: *A Korbuly család*. În: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1907. p. 27.)

⁵⁹⁵ Familia Korbuly și-a obținut blazonul nobiliar în 1879. Textul diplomei este publicat de Temesváry János: *Korbuly család (lompérdei)*. În: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1895. pp. 56-59.

8. Blazonul contelui Wass Ármin de Czege și Szentegyed, 1914
9. Blazonul lui Lompérdei Korbuly Bogdán⁵⁹⁶, 1911

⁵⁹⁶ Lompérdei Korbuly Bogdán a fost intendentul Teatrului Național din Cluj. Datele lui biografice au fost publicate de Merza Gyula: *Lompérdei Korbuly Bogdán*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1906. pp. 177-180.

345.
Actele Ordinariatului Apostolic Armeano-Catolic
1930-1991
10 cutii = 1,2 ml

Administrația ecleziastică armeano-catolică – după cum am mai menționat – s-a cristalizat imediat după unirea Bisericii. După moartea episcopului Oxendio Virziresco, în anul 1716, Sfântul Scaun, în loc de un episcop nou, l-a desemnat pe Budakovich Lázárt ca vicar apostolic al armenilor din Transilvania „cum iure ordinandi”, arhidiacon armean de Transilvania și preot-paroh de Gherla, urmând să exercite această demnitate până în anul 1721. În 1721, o scurtă vreme, Iona, episcopul armeano-catolic de Sebaste, a fost sufragantul și vicarul armean al episcopului romano-catolic de Transilvania, Mártonffy György. După plecarea sa, vicarul apostolic armean și arhidiacon armean de Transilvania a fost Theodorovich Mihály, până în 3 ianuarie 1760. Carol III a permis alegerea unui nou episcop armean de Transilvania în 1738, însă armenii și Sfântul Scaun nu au reușit să se înțeleagă. În final, pe 28 august 1741, Roma a acceptat cererea ca cele patru parohii armeano-catolice să fie administrate de episcopul romano-catolic de Transilvania. Maria Terezia l-a desemnat pe Theodorovich Mihály în anul 1758 ca episcop armean, însă consilierul regesc armean Dániel Tódor nu a făcut posibilă exercitarea autorității.⁵⁹⁷

Ordinariatul Apostolic Armean de Gherla a fost înființat pe 5 iunie 1930, ca urmare a concordatului încheiat de statul român cu Vaticanul, fiind subordonat direct Sfântului Scaun. În perioada comunistă, ordinariatul autonom nu a fost recunoscut, ci a fost chiar desființat în 27 decembrie 1951, însă parohiile armeano-catolice au putut să funcționeze în cadrul Diecezei Romano-Catolice de Alba Iulia. Parohiile armeano-catolice au fost predate oficial și administrativ Episcopiei Romano-Catolice de Alba Iulia de către administratorul apostolic Lengyel Zoltán pe 22 iunie 1953. După schimbarea regimului, la cererea arhiepiscopului de Alba Iulia, Bálint Lajos, Sfântul Scaun l-a desemnat pe 13 iunie 1991 pe episcopul auxiliar de atunci, dr. Jakubinyi György, administrator apostolic armean, și el reprezentă până în zilele noastre instituția.⁵⁹⁸

Ordinariatul Apostolic Armean, din punct de vedere al dreptului canonic, există și astăzi, dar din punct de vedere legal – din cauza lipsei personalului – nu este recunoscut, astfel cele patru parohii de rit armean funcționează în continuare în cadrul Arhidiecezei de Alba Iulia.

Marea majoritate a materialul său arhivistic s-a păstrat în Gherla, câteva cutii de documente s-au găsit în Gheorgheni, în funcție de sediul de activitate pastorală al vicarului apostolic. Actele sale oficiale au fost depuse tematic, documentele referitoare la aceeași tematică din diferiți ani fiind păstrate în dosare separate. La ordonarea din octombrie 2010 a Arhivei Ordinariatului, am respectat ordinea formată și nu am intervenit în structura arhivistică utilizată.

1. cutie. Acte ordonate tematic, 1931-1939
2. cutie.
 - duplicatele matricolelor parohiilor armeano-catolice, 1930-1960
 - inventarele parohiilor armeano-catolice, (1917) 1934-1952
 - registru de corespondență, 1945-1949

⁵⁹⁷ *Ibidem*, p. 34.

⁵⁹⁸ *Ibidem*, pp. 30-32.

- inventare de cărți (Gheorgheni, Frumoasa, Dumbrăveni), 1948
- 3. cutie. Acte ordonate tematic, 1931-1951
- 4. cutie. Acte ordonate tematic, 1931-1951
- 5. cutie. Acte ordonate tematic, 1940-1947
- 6. cutie. Acte ordonate tematic (cu caracter economic), 1945-1953
- 7. cutie.
 - actele corului ecleziastic armeano-catolic, 1933-1946
 - acte legate de refugiarea obiectelor de artă, 1943-1991
- 8. cutie. Acte ordonate tematic:
 - divizarea administrației apostolice, 1929-1965
 - Frumoasa, 1929-1962
 - București, 1930-1962
 - armata, 1934-1939
 - dispense, 1945-1963
 - fundațiile slujbelor religioase, 1946-1950
 - Dumbrăveni, 1946-1965
 - corespondența administrației apostolice armene, 1949-1955, 1965
 - acte legate de ocuparea postului de preot-paroh la parohia din Gherla, 1965-1973
- 9. cutie.
 - registrul de corespondență al Asociației Centrale a Altarului, 1940-1948
 - actele înregistrate ale Asociației Centrale a Altarului, 1939-1947
 - acte economice, 1953-1962, 1965
 - inventare, 1941-1953
- 10. cutie. Inventare, 1941-1952

584.
Actele Parohiei Armeano-Catolice Frumoasa
1760-1988
1,15 ml

Parohia de rit armean din Frumoasa este cea mai nouă dintre toate cele patru parohii armene. Conform opiniei armenologului Merza Gyula, în 1768 în Moldova, din cauza războaielor ruso-turce, s-a produs o mare foamete, datorită căreia cca 400 de armeni de rit vechi au fost nevoiți să părăsească regiunea și să se stabilească în Frumoasa, unde au înființat o nouă Companie Armeană.⁵⁹⁹

Datorită micului număr de enoriași, armenii din Frumoasa au aparținut mai întâi de Gheorgheni, dar din cauza valului de migrație din 1768 numărul lor a crescut brusc; astfel s-a reușit să se întemeieze o companie autonomă armeană și aici. Unirea lor religioasă a fost încredințată de către episcopul Bajtay Antal arhidiaconului de Dumbrăveni, Karácsonyi János. Slujbele religioase s-au oficiat inițial într-o capelă de lemn, biserica armeano-catolică actuală s-a construit între 1763-1785, fiind sfințită în 1785 în onoarea Sfintei Treimi. Până în anul 1768 parohia armeano-catolică din Frumoasa a aparținut jurisdicției arhidiaconului armean de Dumbrăveni, iar începând cu acest an a fost arondată arhidaconatului Ciucul Superior, aparținând până în zilele noastre de acesta.⁶⁰⁰

Conform schematismului din anul 1882, parohia armeano-catolică din Frumoasa număra 202 enoriași.⁶⁰¹

Biserica armeano-catolică din Frumoasa a fost repictată pe parcursul renovării ei din anii 1925-1926, fiindu-i schimbate două altare laterale; tot atunci biserica a fost înzestrată cu ferestre și statui noi.⁶⁰²

Clădirea ruinată a casei parohiale și casa cantorului au fost cumpărate în 1995 de către Fundația Csibész. Parohia a fost renovată și, la 1997, călugărițele franciscane din Mällersdorf au deschis aici o casă de copii, care funcționează și astăzi.⁶⁰³

Școala armeană locală a funcționat până în anul 1890, fiind contopită atunci în școala maghiară de stat. Scrierea și citirea armeană au fost predate în mod facultativ și în continuare, aprovizionarea cu manualele necesare armene fiind asigurată de către mechtariștii din Dumbrăveni.

Arhiva parohiei, cu un singur enoriaș armeano-catolic, de o cantitate neînsemnată, am transportat-o pe 9 septembrie 2010 în Arhiva de Colecție Armeano-Catolică din Gherla, și am ordonat-o în octombrie 2010. Starea de conservare a documentelor arhivistice a fost adecvată, actele nu au suferit deteriorări bio-chimice.

584/a. Matricole
1931-1959
1 cutie = 0,01 ml

⁵⁹⁹ Merza Gyula: *op. cit.* 1913. p. 6.

⁶⁰⁰ Fáraó Simon: *A szépvízi örmény telep.* In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*, II. 1888. pp. 47-48.; *A gyulafehérvári főegyházmegye történelmi szemléje a 2000. jubileumi és millenniumi évben.* Gyulafehérvár, 2000. p. 232.

⁶⁰¹ *Sematizmus*. 1882. .

⁶⁰² Bogos Mária: *A szépvízi örmény közösség.* Budapest, 1997.

⁶⁰³ *Sematizmus*. 2010. p. 439.

Matricolele parohiei armeano-catolice din Frumoasa între anii 1770-1950, în șase volume, au fost naționalizate în 1950, aceste volume fiind accesibile în momentul actual la Serviciul Județean al Arhivelor Naționale de la Miercurea-Ciuc.

1. cutie.
 - a. volum. Matricolă de botez, 1931-1955
 - b. volum. Matricolă de căsătorie, 1932-1950
 - c. volum. Matricolă de deces, 1931-1959

584/b. Acte parohiale

1760-1977

3 cutii = 0,38 ml

1. cutie. 1760-1761, 1768, 1778, 1780, 1785-1792, 1794-1796, 1799, 1801-1810, 1814-1815, 1820, 1822, 1824, 1826-1831, 1833-1841, 1844-1847, 1849-1853, 1855, 1858-1863, 1865-1866, 1869, 1873-1878, 1880-1881, 1885-1902, 1904-1909
2. cutie. 1911-1927, 1947-1951, 1959-1977

Evidențe și indice

1891-1950

3. cutie.
 - a. volum. Registru de corespondență, 1891-1919
 - b. volum. Registru de corespondență, 1919-1928
 - c. volum. Registru de corespondență, 1935-1937
 - d. volum. Registru de corespondență, 1946-1950

584/c. Acte economice

/1750/1933-1988

2 cutii = 0,25 ml

1. cutie.
 - bugete, dări de seamă, inventare, contracte de închiriere, 1964-1980
 - rapoarte (relationes), 1933-1934
2. cutie. Date familiale (arbore genealogic), /1750/-1988

584/d. Volume ordonate tematic

1781-1981

3 cutii = 0,39 ml

1. cutie.
 - a. volum. Protocolul ordinelor episcopale, 1781-1822
 - b. volum. Protocolul ordinelor episcopale, 1823-1853
 - c. volum. Protocolul ordinelor episcopale, 1865-1926
2. cutie.
 - a. volum. Protocolul Companiei Armene, 1764-1786
 - b. volum. Protocolul Companiei Armene (dări de seamă), 1791-1814
 - c. volum. Protocolul Companiei Armene, 1816-1846
3. cutie.
 - a. volum. Protocolul ședințelor consiliului bisericesc, 1888-1924
 - b. volum. Protocolul ședințelor consiliului bisericesc, 1924-1981

- c. volum. Historia domus, 1860-1973
- d. volum. Protocolul Asociației de Ajutor Sfânta Treime, 1927-1944⁶⁰⁴

584/e. Acte ordonate tematic
secolul XVIII-1977
1 cutie = 0,12 ml

1. cutie.

- imprimate în limba latină și maghiară secolele, XVIII-XX
- imprimate și manuscrise în limba armeană secolele, XVIII-XIX
- istoria parohiei armeano-catolice din Gherla, prima parte a secolului XX
- inventar de arhivă, 1873-1977
- corespondență mixtă, 1914-1954
- acte legate de stări canonice, 1948-1951
- statutele Asociației de Ajutor Sfânta Treime, 1942-1943

⁶⁰⁴ A szépvízi Szentháromság Segélyegyletről bővebben lásd Bogos Mária: *op. cit.*

612.
Actele Parohiei Armeano-Catolice Gheorgheni
1696-2011
5,05 ml

Deși despre primii armeni stabiliți în Gheorgheni nu deținem surse istorice clare, din scrierile lui Szongott Kristóf și Merza Gyula aflăm că primii doi armeni stabiliți în Gheorgheni – frații Hercz, Ázbej și Vártig – s-au așezat aici în 1654.⁶⁰⁵ Conform altor surse, armenii au sosit în Gheorgheni în grup în 1688. La început și-au oficiat slujbele religioase în case private închiriate. Arhidiaconul și preotul-paroh romano-catolic Ferenczy György a înființat în 1613, la capela veche, un cimitir pentru străini. Capela a fost construită în jurul anului 1450, în stil gotic. Cimitirul străinilor a fost predat spre folosință armenilor în 1698 de către vicarul episcopal Szebelébi Bertalan. Armenii au cumpărat această capelă în 1712 cu 120 de forinți de aur de la episcopul romano-catolic Mártonffy György. În locul ei au construit o biserică mai mare pentru comunitatea armeană în creștere, iar după ce și aceasta s-a dovedit a fi neîncăpătoare, în anul 1729 au desemnat locul noii biserici. În partea dreaptă a porții principale a bisericii se află o tăbliță cu inscripție în limba armeană care menționează că armenii stabiliți în 1688 în Gheorgheni au construit această biserică în stil baroc în 1733 și că a fost sfințită pe 24 august 1772 de către episcopul romano-catolic al Transilvaniei, Bajtay Antal, în onoarea Nașterii Fecioarei Maria. Lucrările de construcție s-au efectuat sub conducerea arhidiaconului adjunct și preot de rit armean Theodorovics Simon, în primul rând cu spesele asociațiilor pioase. Biserica este înconjurată de un zid fortificat cu creneluri – unde acum au fost așezate cele 15 stații al drumului crucii. Terenul edificiului impozant al casei parohiale din Piața Petőfi, nr. 4, a fost cumpărat în 1768. În 1780, în curtea parohiei s-au construit o casă cantorială și, la capătul terenului, o casă pentru clopotar. Religiozitatea armenilor și dragostea lor pentru cultură este mărturisită de cărțile valoroase ale parohiei și de numeroasele opere de artă aflate în biserică.⁶⁰⁶

Renovarea integrală a bisericii armeano-catolice s-a efectuat în 1889. Ferestrele pictate ale bisericii, procurarea și montarea orgii cu sistem pneumatic, ordonarea grijulie a cimitirului și renovarea construcției casei parohiale în ultimele decenii ale secolului XIX se leagă de numele canonicului-paroh Görög Joachim.⁶⁰⁷

Armenii din Gheorgheni au avut o școală proprie în 1794 și au susținut un gimnaziu. În acest gimnaziu a studiat Ákoncz-Kövérv István, care a devenit mai târziu arhiepiscopul și abatele suprem al ordinului mechtariștilor din Veneția. Din cauza depopulării treptate, școala armeană a trebuit să fie desființată la începutul anilor 1880.⁶⁰⁸

Un nou elan pentru comunitatea armeană din Gheorgheni a oferit în 2003 activitatea pastorală a preotului armeano-catolic Puskás Attila. Restaurarea parohiei și a edificiilor anexe s-a efectuat tot în această perioadă. Fondul de carte veche al parohiei a fost inventariat tot atunci. Arhiva parohiei a fost separată de bibliotecă, fiind depozitată în sertarele inferioare ale dulapurilor de bibliotecă și într-un almarium cu geam.

⁶⁰⁵ Szongott Kristóf: *A Gyergyó-Szent-Miklósi örmény kath. templom.* In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle.* 1904. pp. 226-227.; Merza Gyula: *op. cit.* Vác, 1913. p. 4.; Veszely Károly: *Erdélyi egyháztörténelmi adatok.* I. Kolozsvár, 1860. p. 22.; Garda Dezső: *Gyergyószentmiklós története.* I. Csíkszereda, 2007. pp. 109-110.; Vákár József: *A gyergyószentmiklósi latin és örmény szertartású róm. kat. templomok története.* In: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Gyergyószentmiklóson 1939. augusztus 27-29. napján tartott tizenhatodik vándorgyűlésének emlékkönyve.* Kolozsvár, 1940. p. 37.

⁶⁰⁶ Jakubinyi György: *op. cit.* p. 40.; *Sematizmus.* 2010. p. 436.

⁶⁰⁷ Vákár József: *op. cit.* p. 38.

⁶⁰⁸ Ibidem, p. 39.

În februarie 2011, cu ocazia ordonării arhiva parohiei armeano-catolice din Gheorgheni, am reușit să o unim prin strângerea laolaltă a materialelor arhivistice păstrate în dulapurile de bibliotecă ale biroului mare, parțial în cutii, parțial în saci. Corespondența înregistrată oficială a fost păstrată de la emiterea ei în serie separată, aranjarea ei în cutii a fost realizată cu câțiva ani în urmă. Actele economice, volumele tematice, unele lăsaminte personale, fotografiile, precum și fragmentul arhivei ordinariatului apostolic au fost depozitate în dulapurile inferioare ale bibliotecii, fie liber, fie în saci de plastic. Materialul arhivistic nu a fost afectat de deteriorări semnificative.

612/a. Matricole⁶⁰⁹

1723-2011

1 cutie = 0,13 ml

Matricolele originale ale armenilor din Gheorgheni din secolele XVIII-XIX nu s-au păstrat din păcate la parohie, în anii 1950 fiind naționalizate. Matricolele parohiei armeano-catolice din Gheorgheni, în 12 volume, cuprinzând perioada 1729-1949, se găsesc astăzi la Direcția Județeană Harghita a Arhivelor Naționale din România. Cercetările genealogice sunt ușurate de indicele nominale păstrate la parohie.

1. cutie.

- a. volum. Matricolă de botez, 1917-2010
- b. volum. Matricolă de deces, 1918-2010
- c. volum. Matricolă de căsătorie, 1930-2003
- d. volum. Matricolă de căsătorie, 2004-2011
- e. volum. Indice nominal la matricolă de botez, 1723-1820/1905/
- f. volum. Indice nominal la matricolă de botez, 1821-1905
- g. volum. Indice nominal la matricolă de botez, 1905-1948
- h. volum. Indice nominal în limba armeană, 1842-1843

612/b. Acte parohiale

1696-1997

17 cutii = 2,12 ml

Actele parohiei, începând cu conținutul cutiei nr. 2, au fost numerotate și inventariate la turnura secolelor XIX-XX. Noi, în cadrul ordonării, am păstrat această structură. În prima cutie au fost așezate cele mai vechi documente, precum și actele ordonate tematic. Merită să fie menționată prima piesă a seriei actelor parohiale, datată 1 martie 1696, prin care împăratul Leopold I întărește contractul de vânzare-cumpărare al moșiei episcopului armeano-catolic Oxendio Virziresco. Conform contractului de vânzare-cumpărare, episcopul cumpără pe veșnicie, cu 800 forinți, domeniul familiei Berzenczei din Gurghiu. Această diplomă pe hârtie, emisă în limba maghiară, aflată într-o stare trunchiată (lipsește 1/5 din document în partea inferioară), se presupune că este o copie fidelă a textului, efectuată în secolul XIX. Chiar și datarea originală poate fi ulterioară, deoarece diploma leopoldină întărește doar documentul de vânzare emis în Suseni la această dată.

⁶⁰⁹ Din cauza folosinței administrative curente a matricolelor, acestea au rămas la parohia din Gheorgheni. Lista lor figurează în acest repertoriu pentru integritatea prezentării fondurilor.

CertIFICATELE DE RELICVE AU NECESITAT O COLECȚIE SEPARATĂ NU NUMAI DIN PUNCT DE VEDERE TEMATIC, CI ȘI DATORITĂ FORMEI LOR. CU O SOLUȚIE ASEMĂNĂTOARE NE ÎNTÂLNIM ȘI LA ACTELE PAROHIALE DIN DUMBRĂVENI.

Mercantile Forum din Gheorgheni cunoscut și sub numele de Scaunul Comercial, s-a format în 1795. Acest for de judecată comercial a fost forul suprem oficial al comunității armene, între anii 1860-1873 a funcționat sub denumirea de Decimă Armeană, apoi în 1873 s-a desființat.⁶¹⁰ Colecția lui de doar câteva documente le-am sortat în cadrul seriei de documente ordonate cronologic ale parohiei.

1. cutie.
 - 1 martie 1696
 - 5 octombrie 1772
 - certificate de relicve, 1748, 1750, 1759, 1765-1766, 1774, 1791, 1930⁶¹¹
 - actele Forumului Mercantile, 1806, 1808, 1811, 1815, 1820, 1822, 1829
2. cutie. 1828, 1832-1833, 1836-1837, 1841-1862
3. cutie. 1863-1869, 1871-1877
4. cutie. 1878-1889
5. cutie. 1890-1901
6. cutie. 1902-1909
7. cutie. 1910-1918
8. cutie. 1919-1932
9. cutie. 1933-1937
10. cutie. 1938-1942
11. cutie. 1942-1950
12. cutie. 1951-1960
13. cutie. 1961-1969
14. cutie. 1970-1976
15. cutie. 1981-1992
16. cutie. 1993-1997

Evidențe și indice 1717-1972

17. cutie.
 - a. volum. Registru de corespondență, 1878-1924 (fără legătură)
 - b. volum. Registru de corespondență, 1925-1939 (până la nr. de registru 480)
 - c. volum. Registru de corespondență, 1939 (de la nr. de registru 481)-1959
 - d. volum. Inventar de arhivă, /1729/1828-1887 (inventar întocmit în anii 1970')
 - e. volum. Inventar de arhivă, 1717-1972 (inventar întocmit în 1974)

612/c. Acte economice 1837-1999

9 cutii = 1,16 ml

1. cutie.
 - conscripția veniturilor, 1896

⁶¹⁰ *A gyergyói örményekről. Kiskalauz.* (Összeállította Bajna György-Márton László-Zárug Aladár). Gyergyószentmiklós, 2001. pp. 7-9.

⁶¹¹ Certificatele relicvelor din Gheorgheni dintre anii 1748-1791 au fost publicate de Kovács Bálint: *op. cit.* p. 206.

- registru de socoteli, 1856-1879
 - evidențele contribuțiilor anuale în natură ale enoriașilor, 1887-1905, 1912-1913
 - evidențe poștale, 1898-1914, 1915-1936, 1937-1957
 - acte referitoare la mormântul lui Görög Joachim (plan, buget), 1929-1930
 - evidențe de colecte pentru mormântul lui Görög Joachim, 1928
2. cutie.
- scrisorile de fondare ale fundațiilor caritative, 1837-1904
 - scrisorile de fondare și evidențele fundațiilor slujbelor religioase, 1853-1944
 - acte referitoare la fundațiile slujbelor religioase, 1931-1950
3. cutie.
- registre de casă, 1931-1996
 - evidența contribuțiilor benevole, 1947-1953
 - evidența chiriilor, 1982-1983
 - declarație de avere, 1934
4. cutie.
- inventare de cărți, 1934, 1962, 1977, 1988, anii 1990'
 - inventare cu imobile și mobile, 1949-1978, anii 1980'
 - acte și decrete privind inventarierea, 1947-1959
5. cutie. Cărți de impozite, fișe de debit, dări de seamă, bugete, acte financiare, 1892-1990
6. cutie. Acte legate de imobile:
- acte legate de imobile, contracte de vânzare-cumpărare, decizii, 1847-1882
 - decizii privind scalările proprietăților, 1902-1908
 - hărți cu proprietățile bisericii, 1913, 1923
 - evidențele proprietăților, 1906
 - extrase din carte funciară, 1939
 - acte legate de imobile (biserica, capela, teritorii), planuri, desene cu terenuri, 1949-1976
 - acte economice legate de lucrările pe biserică, 1962-1963
 - contracte de chirii, 1953-1967, 1982-1989
 - acte referitoare la renovarea casei parohiale, 1982
 - acte referitoare la renovarea gardului cimitirului, 1994
7. cutie. Chitanțe, facturi, 1921-1949
8. cutie. Chitanțe, facturi, 1979-1994
9. cutie. Chitanțe, facturi, 1995-1999

612/d. Volume ordonate tematic
/1650/1712-1987
5 cutii = 0,64 ml

1. cutie.
- a. volum. Protocolul Scaunului Gheorgheni (concept de carte de taxă): constituțiile Scaunului Gheorgheni și copiile documentelor oficiale, /1650/1726-1859

- b. volum. Protocolul Mercantile Forum (în limba armeană), 1762-1799⁶¹² (necesită restaurare!)
 - c. volum. Scrisoarea de întemeiere a Asociației Înălțării Maicii Domnului⁶¹³, statutul ei și confirmările sale, 1712-1776; historia domus, 1931⁶¹⁴
 - d. volum. Historia domus (fragment), 1929-1935
- 2. cutie.
 - a. volum. Protocolul Companiei (*natio*) Armene de Gheorgheni (protocolul ordinelor episcopale), 1753-1835
 - b. volum. Protocolul ordinelor episcopale, 1848-1857
 - c. volum. Protocolul ordinelor episcopale, 1887-1931
- 3. cutie.
 - a. volum. Protocolul conceptelor corespondenței de ieșire și ale decretelor episcopale, /1873/1878-1886
 - b. volum. Protocolul ședințelor consiliului bisericesc, 5 decembrie 1869-24 aprilie 1882
 - c. volum. Protocolul ședințelor consiliului bisericesc, 6 martie 1927-14 septembrie 1933
 - d. volum. Protocolul ședințelor consiliului bisericesc, 5 noiembrie 1933-25 noiembrie 1943
 - e. volum. Protocolul ședințelor consiliului bisericesc, 1982-1987 (fără legătură)
- 4. cutie. Volumele asociațiilor de pietate:
 - a. volum. Protocolul Asociației Feciorilor Sfânta Treime, 5 ianuarie 1875-18 februarie 1912
 - b. volum. Protocolul Asociației Feciorilor Sfânta Treime, 18 aprilie 1920-7 aprilie 1929
 - c. volum. Registrul de socoteli al „Asociației Gemene” Sfântul Ștefan și Adormirea Maicii Domnului, 1870-1913
 - d. volum. Protocolul „Asociației Gemene” Sfântul Ștefan și Adormirea Maicii Domnului, precum și al Asociației Feciorilor Sfânta Treime, 29 ianuarie 1875-11 iunie 1914
 - e. volum. Protocolul Congregației Doamnelor, 1929-1940
 - f. volum. Registrul de socoteli al „Asociației Gemene”, 1877-1914
 - g. volum. Statutul „Asociației Gemene”, 1873 (manuscris)
 - h. volum. Statutul „Asociației Gemene”, 1906 (imprimat)
- 5. cutie.
 - a. volum. Scrisoarea de întemeiere și statutul Asociației Sfântul Ștefan, 25 mai 1727⁶¹⁵
 - b. volum. Protocolul Clasei Inferioare de Tinere a Asociației Altarului Armean, 15 noiembrie 1939-9 decembrie 1940
 - c. volum. Catalogul de membrii absenți, 1895 (Asociație?)

⁶¹² Protocoalele Forumului Mercantile (Scaunul Comercial) dintre anii 1805-1844 emise în limba maghiară au fost publicate de Garda Dezső: *A törvénykező örmény közösség*. I-III. Csíkszereda, 2010.

⁶¹³ Volum ornamentat, cu legătură pe lemn învelit în catifea verde, ornamentat cu caboșoane. Scrisoarea de fondare a fost emisă în 1729 de către vizitatorul armean Stephanos Stephanean Roska.

⁶¹⁴ Volumul *historia domus* a rămas la parohia din Gheorgheni cu scopuri administrative, pentru însemnări ulterioare. Menționarea lui s-a făcut cu scopul integrității inventarului.

⁶¹⁵ Volum ornamentat, cu legătură pe lemn învelit în catifea roz, ornamentat cu caboșoane. Scrisoarea de fondare a fost emisă în 1727 de către parohul de Gherla și arhidiaconul armenilor Minas Thorosean.

d. volum. Statutul Asociației Altarului, 1880

**612/e. Acte ordonate tematic
/1668/1753-1996
5 cutii = 0,62 ml**

1. cutie.
 - însemnări arhivistice, 1807-1929
 - statutul de organizare al parohiei armeano-catolice din Gheorgheni, sfârșitul secolului XIX
 - acte referitoare la anexarea garanțiilor, 1899-1912
 - actele Asociației Corului (Cercul Corului, Cercul Cântecului), 1932-1939
2. cutie.
 - formulariu cu copiile decretelor papale, împărătești și episcopale, /1668/-1753
 - conscripții de suflete, 1842 (copie), 1943, 1990
 - extrase din matricole, 1876-1953
 - conscripția armeano-catolicilor din arhidiaconatul Gheorgheni, 1931
 - evidența sfințirii caselor, 1984-1989
3. cutie.
 - sondaje de ziare și reviste, prima parte a secolului XX
 - manuscrise culese la mașină referitoare la armeni:
 - o Istoria armenilor din Transilvania (în franceză), 1964
 - o Legături istorice armeano-maghiare, anii 1970'-1980'
 - o Cavalerii cu mantaua roșie ..., 1996 (lucrare de licență)
 - o Caracterul armean, ierarhia armeano-catolică, anii 1990'
 - o Tarisznyás Márton: *Istoricul bisericii armeano-catolice din Gheorgheni* (ghid turistic), anii 1980
4. cutie.
 - directorii manuscrise, 1853-1909
 - directorii tipărite, 1910-1956
 - schematismele diecezanale tipărite, 1829, 1930, 1938, 1944
5. cutie.
 - însemnări teologice, predici, prima parte a secolului XX
 - imprimate mici legate de armeni, legi, statute de asociații, studii, 1856-1975

**612/f. Lăsămîntul personal al lui Görög Joachim (1862-1928)
1 cutie = 0,13 ml**

Görög Joachim s-a născut pe 23 februarie 1862 la Gherla. A fost hirotonit preot pe 11 octombrie 1885 la Viena de către mechtariști. A avut și diplomă obținută la Cluj de profesor de limbile maghiară și latină. A fost canonic titular, profesor, director al Școlii de fete Fogarassy din Gheorgheni și scriitor. Începând din anul 1926 a fost senator în parlamentul României. A murit pe 6 februarie 1928 în Gheorgheni. A fost înmormântat în cimitirul armeano-catolic local, deasupra mormîntului său enoriașii au realizat o criptă cu cupolă ornamentată.⁶¹⁶ S-a bucurat de mare respect din partea enoriașilor și a urmașilor săi,

⁶¹⁶ Jakubinyi György: *op. cit.* 2001. p. 40.

cu predicile lui pregătite și cu talentul său retoric remarcabil a atras mari mase în jurul său. „Timpul său și l-a dedicat bisericii, școlii și enoriașilor săi iubiți”.⁶¹⁷

1. cutie. Album memorial la aniversarea sa de preot de 40 de ani, cu fotografiile preoților din arhidiaconat

612/g-j. dr. Lăsaminte personale: Pápai Márton, dr. Márton Janka, Bodor Gábor și Olescher Mária
1766-1976
1 cutie = 0,12 ml

612/g. dr. Pápai Márton

- diploma de doctorat, 2 aprilie 1766

612/h. dr. Márton Janka

- înregistrări legate de exerciții spirituale, 1941-1944

612/i. Bodor Gábor

- album intitulat „Az erdélyi örmények története fényképekben”, 1972-1976

612/j. Olescher Mária

Învățătoare.

- acte personale, corespondență, încredințări, acte oficiale, 1907-1929

612/k. Colecția de fotografii
secolele XIX-XX
1 cutie = 0,13 ml

1. cutie.

- fotografii de grup, fotografii familiale, portrete, a doua parte a secolului XIX-începutul secolului XX
- albumul foto al bisericii armeano-catolice din Gherla și cu alte edificii armene, anii 1920'
- album foto cu biserica, parohia și cimitirul armeano-catolic din Gheorgheni, precum și cu amenajările bisericii, a doua jumătate a secolului XX
- Márton Áron (anii 1970), fotografii făcute cu ocazia Sfântului hram, anii 1980

⁶¹⁷ *Historia domus* a parohiei armeano-catolice din Gheorgheni 1931.; *Kisebb közlemények*. În: *Armenia, Magyar-örmény havi szemle*. 1900. p. 381.

FOREWORD

The hereby volume attests that the catalogue of the sixth archive of the Roman Catholic Archdiocese of Alba Iulia has, by God's grace, been successfully edited for the press. The series on *Roman Catholic Archives in Transylvania*, launched in 2006, began by giving a detailed, two-volume description of the archdiocesan archive and, soon after, four collective archives were presented in the third volume. Since the four Armenian parishes of Transylvania were subject to the Transylvanian diocese up to 1930, when they were reassigned to the new Armenopolis-centred Armenian parish directly subordinated to the Holy See, i.e. the Ordinariate of Roman Catholic Armenians, the Armenian Catholic Collective Archive of Armenopolis incorporates the full archival stock of the Catholic Armenians in Transylvania. All intermediate supplements or repertories serve to facilitate the work of researchers and to foster solid, fact-based historiography. Archival repertories informatively break down the holdings of the given archive to the smallest storage units; their system copies the actual storage structure of the archive.

The more than 300-year-old separate Transylvanian Armenian Catholic rite within the Archdiocese of Alba Iulia has necessitated the establishment of an individual archive. The archive that was created in Armenopolis in the summer of 2010 incorporates the archives of the church institutions of the Armenians in Transylvania: the administrative documentation of the four Armenian Catholic parishes (Gheorgheni, Elisabethopolis, Armenopolis, and Frumoasa), the 20th-century archive of the Armenian Apostolic Governorate, and the archival fragments of two archdeaconry districts.

The publication of this book has been supported by the National Cultural Fund, the East and Central European Centre of the University of Leipzig (GWZO), and the Armenian Roots in Transylvania Cultural Association, for which we wish to express our special gratitude here.

The quality of the present volume is further enhanced by the detailed historical introduction that precedes the internal description of the archive. Due to the trilingual layout, readers both in and outside of Hungary can now gain a deeper insight into and a broader understanding of the past and present of the Armenians in Transylvania, whose spiritual

guidance and church administration was entrusted to me by the Holy Father on 1 March 1992.

The Blessed Pope John Paul II once said, and with him, we may proudly profess, that “archival work is a service of love to truth.” We hope that this service will also assist the users of our archives to go farther in their investigations.

Signed in Alba Iulia,
on 30th November 2011,
the day of the Apostle Saint Andrew

Dr. György Jakubinyi
Archbishop
Armenian Apostolic Governor

ARMENIANS IN TRANSYLVANIA (FROM 17TH-CENTURY SETTLEMENT TO THE 20TH CENTURY)

In the Carpathian Basin, Armenians have been present since the Middle Ages, and the history, language, and culture of the Armenians in Transylvania have been substantially influenced by the territory's constitutional changes and the colourful local community. Our study aims to outline those themes and contexts that can provide a scholar consulting the Armenian Catholic Collective Archive of Armenopolis (ACCAA/SZÖKGYL) with some support in understanding the available materials.

Since the ACCAA emerged from the collection of the archives of Armenian Catholic Dioceses of Transylvania, most data it comprises are related to the church history of the Armenians in Transylvania. The archive includes documents dating as far back as the period of the Armenian Union, though most papers are extant from the 19th century. Besides church history, almost all partial disciplines concerning the Armenians—e.g. legal history, social history, anthropology, or cultural history—can be fruitfully researched in the archives of Armenopolis.

The documents in the archive were written in Armenian, Latin, Hungarian, and German, but French-language documents also sporadically surface. The integration capacity of Armenians was excellent, which, sadly, led to a quick linguistic assimilation. While the 18th century is relatively rich in Armenian-language documents, from the 19th century onwards, Hungarian became the predominant language. And as regards the papers of church administration, they remained almost exclusively Latin.⁶¹⁸

Integration was concomitant with assimilation. In the early 20th century records of the Armenian Young Men's Association of Gheorgheni (Gyergyószentmiklós), one can trace the resigned tone in stressing the importance of cultivating the Armenian consciousness: "Let us, primarily, love our beautiful church, and visit it often! Let us seek our rites, in which alone our language survives, and our customs, which have descended upon us as our precious heritage."⁶¹⁹

At the beginning of the 20th century, these three types of treasures allowed the Armenians to retain their Armenian identity in Transylvania: the Armenian churches, the language of Armenian liturgy, and popular customs.

I. An Outline of the History of Transylvania from the 17th to the mid-20th century

(a) Constitutional Changes

⁶¹⁸ A nice example for the linguistic integration of Armenians in Transylvania is Armenian Catholic parish priest János Kabdebó's 1823 description of Elisabethopolis, where he has the following to say about the language constellation: "Lingva principalis in hac ecclesia est armena, non tamen illa quam scripturisticam dicimus, sed composita quaedam, ex hac et vulgari, quo civilis vocatur, armenice ascharapar. Linguae accessoriae quas populus bene loquitur hungarica est, et valahica nec penitus ignota germanica et latina." Kapdebo, Johannes: *Descriptio parochiae Elisabethopolitanae*. 1823. SZÖKGYL.

⁶¹⁹ SZÖKGYL.: 612/d–4. box. A gyergyószentmiklósi Szentháromság Legényegylet jegyzőkönyve, 1929.

Transylvania, as part of the medieval Kingdom of Hungary, the relatively independent Transylvanian Principedom, the Hapsburg Empire, the Austro-Hungarian Monarchy, and, finally, Romania, has been a subject and also often an object of European political games. The Transylvanian Principedom, a redundancy governed by Hungarian princes, provided for a fairly autonomous 150 years, in which Hungarian, Saxon, and Romanian historiography of the 19th and 20th centuries saw a vindication of their respective national continuity.⁶²⁰

Prior to 1526 (1541), Transylvania had been a part of the medieval Kingdom of Hungary, but due to Ottoman Imperial expansion, the kingdom was divided into three parts, of which Transylvania as an independent principedom enjoyed some sovereignty; only in foreign affairs was it subject to the consent of the Ottoman Empire. The tripartite status of Hungary was considered a transient condition by the political elite both in Transylvania and in royal Hungary, and every effort was made to restore the unity of medieval Hungary.

Constitutionally, the Transylvanian Principedom was an independent state between 1541 and 1691. Its head was the Prince, elected at the diet of Transylvania and, up until 1595, called the “vayvoda Transylvaniae.” In 1595, Sigmund Báthory introduced the title of “Princeps Transylvaniae, partium regni Hungariae, Dominus et Siculorum Comes” (Prince of Transylvania, Lord of the Parts of Hungary, and Count of the Szeklers). In exchange for its self-government, the state paid annual taxes (harâç) to the Ottoman Porte and had to follow the international policies of the Empire, while the elected Prince had to obtain the consent of the Porte to exercise his power.⁶²¹ As head of a vassal state, the Prince of Transylvania was subject to the Porte, but the Sultan termed this vassalage as kinship or, occasionally, a father-and-son relationship, which secured a most prestigious position.⁶²²

This regime ceased after the liberation of Buda and the expulsion of the Ottomans from the Carpathian Basin. In 1688, the estates and the Prince acknowledged Emperor Leopold I of Hapsburg (King of Hungary 1657–1705). The Diploma Leopoldinum, issued in 1690, became the fundamental law (practically the constitution) of Transylvania, granting freedom of religion to the Prince and the estates.⁶²³ Thus the Hapsburg Emperor became the King of Hungary and the Prince of Transylvania in a personal union. Transylvania was effectively ruled by a governor who acted as administrative head of the territory.⁶²⁴

The new system, the Diploma Leopoldinum, and the Peace of Karlowitz, agreed by the Hapsburgs and the Ottoman Empire in 1699, were not fully approved by all social strata. One demonstration of dissent was Rákóczi’s fight for freedom, in which the Hungarian Kurutzes occupied a considerable part of the Carpathian Basin and elected, in 1704, Francis II Rákóczi as the new Prince of Transylvania, who would reign until 1711, the Peace of Szatmár (Satu Mare). That year, Hungary and Transylvania returned to Hapsburg rule, and Rákóczi was forced into exile.⁶²⁵ Subsequently, the changes that had commenced in 1690 intensified, while the country’s constitutional basis remained unaltered. In 1722, Charles III (1711–1740) made the Diet of Transylvania pass the Pragmatica Sanctio, the domestic law of the House of Hapsburg, which granted descent through the female line. This approval,

⁶²⁰ Volkmer, Gerald: *Das Fürstentum Siebenbürgen 1541–1691*. Kronstadt–Heidelberg, 2002. 17.

⁶²¹ Ibid. 33–45.

⁶²² Ibid. 49.

⁶²³ Roth, W. Paul: *Das Diploma Leopoldinum. Vorgeschichte, Bestimmungen*. In: Lengyel K., Zsolt–Wien, A., Ulrich A. ed.: *Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie*. Köln–Weimar–Wien, 1999. 1–3.

⁶²⁴ Cf. Eckhart, Ferenc: *Magyar alkotmány és jogtörténet*. Budapest, 2000. 235.

⁶²⁵ Cf. Köpeczi, Béla ed.: *Kurze Geschichte Siebenbürgens*. Budapest, 1990. 368–379.

however, bordered on a coup, as half of the peerage were absent from the voting. Nevertheless, the Pragmatica Sanctio became effective in Transylvania as well.⁶²⁶

Joseph II (1780–1790), who was notorious for his decrees, made several visits to Transylvania (1773, 1783, 1786) but was unable to permanently alter the regime and social structure of the territory. He aimed to annul privileges and to ensure the equality and peaceful coexistence of all nations, implementing administrative and tax reforms. A typical example was the concept of *conciivilitas*, granting civil rights to all freemen living in Pământul Crăiesc (Királyföld), which would have extended membership of the Saxon *universitas* to Romanians as well. The Emperor, however, could not fully force his will upon the land of three nations and four established religions, and his eventual death was hailed by all three of the nations.⁶²⁷

The Reform Age (1830–48), which marked the transition from feudalism to capitalism in Transylvania, as elsewhere, brought about changes in the general world view. National ideologies and movements were gaining prominence. A growing population and urbanization characterized Transylvania at this time. In this period Transylvania boasted 11 free royal cities (including the two Armenian towns, Armenopolis and Elisabethopolis), 13 taxed towns, and 50 to 60 market-towns. The main force behind urbanization was the exchange of goods, i.e. commercial trafficking, and, as we shall see, the Armenians were instrumental in these Transylvanian developments.⁶²⁸ It was also in the Reform Age that the Union concept, that is, the problem of annexing Transylvania to Hungary, emerged. Miklós Wesselényi most prominently championed Union, claiming that this was the sole precondition for the democratization and development of Transylvania. Consequently, the constitutional unification of Transylvania with Hungary also appeared among the 12 Claims of the Revolution of 1848/49.⁶²⁹

Fulfilment of that demand, however, would not come before the Compromise of 1867. That year marked the birth of the Austro-Hungarian Monarchy, “indivisible and inseparable,” incorporating Transylvania with full powers. Transylvania remained an integral part of the Monarchy and, within it, Hungary, until 1920, the Peace Treaty of Trianon, when its territories were annexed to Romania, to which it has belonged ever since.

(b) Transylvanian Ethnicities

The history of the ethnic structure and the demographic development of Transylvania is a peculiarly European phenomenon. Transylvania has always been a multi-ethnic, multi-religious country in which the three political nations (the Szeklers, the Hungarians, and the Saxons) and the four established religions (Catholics, Calvinists, Lutherans, and Unitarians) constituted an idiosyncratic power system, securing the separation of powers and hence a certain equilibrium. The three nations and four religions would later be condemned as the seven deadly sins of Transylvania.⁶³⁰

There are only estimates for the population of Transylvania. Around 1710, some 800 to 860 thousand people lived there, with a distribution of ca. 47% Hungarian, 34%

⁶²⁶ Köpeczi, Béla ed.: *Erdély története*. II. 1606–1830. Budapest, 1987. 973.

⁶²⁷ Josupeit-Netzel, Elke: *Die Reformen Josephs II. in Siebenbürgen*. München, 1986. 279–281.; Cf. Pál, Judit: „Unió vagy unifikáltatás?” *Erdély uniója és a királyi biztós működése (1867–1872)*. Kolozsvár, 2010. 35.

⁶²⁸ Köpeczi, Béla ed.: *op. cit.* III. Budapest, 1987. 1232.

⁶²⁹ Pál, Judit: *op. cit.* 53–94.

⁶³⁰ *Ibid.* 30–31.

Romanian, and 19% Saxon, although some authors are at significant odds on the matter.⁶³¹ Some 120 years later, around 1830–40, Transylvania had a population of 2 million, of which approximately 59.7% were Romanians, 28.3% Hungarians, and 11.6% Germans.⁶³² The census of 1857 registered 2.3 million inhabitants in Transylvania, and the 1869 census showed a distribution of 59.5% Romanian, 29.1% Hungarian, 9% German, and 2.4% other.⁶³³ In Transylvania, the “Hungarian nation”—which remained synonymous with the nobility up until the late-18th century—was ethnically heterogeneous.⁶³⁴

The origin of the Szeklers, who are today an ethnic minority of the Romanian state in Eastern Transylvania, is highly controversial.⁶³⁵ Throughout history, they have appeared as a military people, exempted from taxation in compensation for guarding the Eastern borders of Transylvania.⁶³⁶ Up until the mid-16th century, a collective nobility was effectively extended to every member of Szekler society, and their community laid particular emphasis on the autonomy of their self-government—legislative rights, free election of mayors and prefects, representation at diets, and emissary orders—while reserving special licences of inheritance and exemption from taxation.⁶³⁷ Later, however, the concept of collective nobility evaporated, and layers of the Szekler community were increasingly differentiated on the basis of personally acquired rights.⁶³⁸

The Saxons, who had immigrated to Transylvania from various areas of the German Empire from the 12th and 13th centuries onwards, are first mentioned in our sources as *saxones* (Sachsen, Teutonici ultrasilvani).⁶³⁹ Four larger areas inhabited by Saxons thus emerged in Transylvania: the provinces of Sibiu (Nagyszeben), Pământul Crăiesc, and Medgyes, and the Saxon territory of Bistrița (Beszterce). The Saxon university (*universitas Saxonum*) was one of the earliest autonomies in Europe.⁶⁴⁰ During the Diploma Leopoldinum period, the Saxons invested all their hope in the Hapsburg monarchs. After all, they had remained loyal to the Hapsburg court during the Kurutz wars and supported the imperial forces.⁶⁴¹ In exchange for their services, the court made Sibiu the seat of the Transylvanian Governorate. Under the respective reigns of Maria Theresa and Joseph II, Samuel von Bruckenthal was the most prominent and experienced Saxon politician, as well as Governor of Transylvania.⁶⁴²

According to archival sources, Romanians have been present in Transylvania since the 13th century (their first mention goes back to the Diet of Fehérvár in 1291). In politics, they remained insignificant for a long time. Up until the end of the 17th century, their

⁶³¹ Köpeczi, Béla ed.: *op. cit. hányadik kötet* 1990. 409, 411.

⁶³² Pál, Judit: *op. cit.* 14.

⁶³³ Ibid. 20–21.

⁶³⁴ Roth, Harald ed.: *Kleine Geschichte Siebenbürgens*. Köln–Weimar–Wien, 2003. 92.

⁶³⁵ Kordé, Zoltán: *Über die Herkunft der Szekler*. In: Roth, Harald ed.: *Die Szekler in Siebenbürgen*. Köln–Weimar–Wien, 2009. 90–104.

⁶³⁶ Györffy, György: *A székegyek eredete és településük története*. In: Mályusz, Elemér ed.: *Erdély és népei*. Budapest, 1999. 37.

⁶³⁷ Balogh, Judit: *A székegy nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében*. Kolozsvár, 2005. 27–29.

⁶³⁸ Ibid. 139–143.

⁶³⁹ Teutsch, Friedrich: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das Sächsische Volk*. II. Band. 1700–1815. *Von den Kuruzzenkriegen bis zur Zeit der Regulationen*. Köln–Wien, 1984. I. (Einleitung.)

⁶⁴⁰ Kessler, Wolfgang: *Universitas Saxonum*. In: Kessler, Wolfgang ed.: *Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsische Nationuniversität*. Köln–Wien, 1990. 3–5.

⁶⁴¹ Köpeczi, Béla ed.: *Erdély története*. I–III. Budapest, 1987. 878–918.

⁶⁴² Gündisch, Gustav: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen*. Köln–Wien, 1987. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 14.) 399–405.

consciousness was determined by their Orthodox alignments.⁶⁴³ At the turn of the 17th and 18th centuries, the union of Orthodox Romanians in Transylvania with the Catholic Church deserves mention, associated by scholarship with the emancipation of the Romanians.⁶⁴⁴ An important milestone towards Romanian autonomy was the “*Supplex Libellus Valachorum*,” a letter of complaint submitted by the Romanians to Emperor Leopold II in 1791, in which they demanded equal rights with the three nations. During the 18th century, Romanian national interests were primarily represented by the traditional leading powers, the Orthodox and the Greek Catholic Churches. In 1834, Orthodox Bishop Moga requested that the monarch approve the fourth, Romanian nation. Their appeal was rejected with the usual explanation: the introduction of a fourth nation would topple the constitution of Transylvania. As a consequence, the two Romanian confessions began to join forces along political lines.⁶⁴⁵

In the Diploma Leopoldinum period, Greeks as well as Armenians were present in the society of Transylvania as merchant elements with special rights. Both were granted free commercial rights for all sorts of goods; they had self-government; they were subject to the Court Chambers and the Treasurer of Transylvania; they were exempt from forced cattle submissions and military quartering; and they had companies in Sibiu and Braşov (Brassó). Apart from the Greeks, the Bulgarian diaspora of Alvinc and Deva, as well as the Aromânian and Jewish merchants need to be mentioned. They all acquired specific prerogatives while remaining outside the Transylvanian orders.⁶⁴⁶

II. The “Site of Memory” as the Origin of Armenians in Transylvania: The Ani-Armenian Topos

A people’s consciousness of their origins and derivation is more often than not devoid of factual historical sources; hence they have to rely on fanciful myths or legends of genesis. Investigating the past 1100 years of the Carpathian Basin, an Armenian presence can be recognized, but the different immigration waves do not amount to sufficient evidence to assert the continuity of that presence. The exoduses of various Armenian groups stemmed from different causes, and they had entered Eastern Central Europe from a variety of territories, and at different periods.

The Armenians in Eastern Central Europe (mainly in Galicia and Transylvania) traced their origins to Ani, the ancient Armenian capital. In the 8th century, Ani came into the possession of the royal family of the Bagratides; in 961, it was promoted to be the capital of Armenia. According to legend, the flourishing and populous cultural centre boasted 1001 towers, but the invasion of the Seljuk Turks in 1064, and the Mongolians in the 13th century, led to its fast decline. On the basis of historical evidence, it remains undecided whether the Armenian population that entered Transylvania in the 17th century was a homogeneous Ani-Armenian group, or whether they had mingled with Armenian groups of other origins along their migration route. It seems scientifically plausible that the early modern Armenian colonies in the Crimean region were *Ani* Armenians.⁶⁴⁷ Nevertheless, the ancestors of the

⁶⁴³ Cf. Roth, Harald: *op. cit.* 68–69.

⁶⁴⁴ *Ibid.* 87.

⁶⁴⁵ Köpeczi, Béla ed.: *op. cit.* III. 1987. 1309.

⁶⁴⁶ Köpeczi, Béla ed.: *op. cit.* II. 1987. 999–1003.

⁶⁴⁷ Hewsen, Robert H. *Armenia: A Historical Atlas*. Chicago, 2001.

Armenians entering Transylvania from Moldova probably have to be sought in several different areas. But perhaps this whole problem is secondary.

One of the central issues in Armenian history is the memory of the centralized Bagratide government, the destruction of which became a symbol for a missing Armenian state entity.⁶⁴⁸ Ani was invested by the Armenians with such attributes that it determined the nation's destiny for the next thousand years. The demise of their statehood was traced back to the decline of Bagratide power, followed by alien intrusion and occupation, which led to mass exodus. Most emigration waves of the Armenians traditionally professed themselves to be Ani, while the emigrants carried with themselves the memory of Ani and the notion that the one-time capital had been extremely developed commercially, economically, politically, and culturally. This explanation was kept alive throughout, inspiring the national pride of the Armenians for many centuries after the demolition of the ancient capital. And not only the emigrants but also the Armenians in the fatherland considered themselves Ani-Armenians, blaming all emigration on the destruction of the city. This oral tradition is extant in the Crimean, the Carpathian Basin, Bulgaria, Poland, Djoulfa (Jula), in the Van Lake area, in Ezurum (Karin), and in Trabzon. The Armenians of Poland and Galicia claimed Ani ancestors and prided themselves on them. Levond Ališan formulated this as follows: "To tell you a couple more things about the Armenians living in Lvov, they're proud and well-organized, for they are real Ani's."⁶⁴⁹

Historically, the philosophical reception and artistic interpretation of Ani first crystallized in Nersēs Šnorhali's "Lamentation on the Fall of Edessa," where he invokes two gigantic empires, Rome and Byzantium, before raising Edessa to the status of Ani and inviting the reader to partake of his grief. In Nersēs Šnorhali one can note that Ani is a carrier of the concept of the Armenian state and symbolically represents the sovereignty of the Bagratide Dynasty.⁶⁵⁰

In the 18th century, Ani also played a substantial role in a politico-economic plan between Russia and Armenia, whose aim was to liberate Armenia and restore the monarchy. In the records (1783), Yovsēp Arlut'ian suggested Ani or Valaršapat as the future Armenian capital, even though Yerevan had already been the administrative centre of the Ararat Province, and the Armenians considered it their capital too.⁶⁵¹ The same idea resurfaced in the early-19th century, when the Armenians appointed the deserted site of Ani as the organizational centre of their struggles for independence. Xaç'atur Abovian's historical novel, *The Wounds of Armenia*, is one source that attests to this.⁶⁵²

Up until the turn of the 18th and 19th centuries, Ani retained the magical appeal of such political phantasms, and from the first half of the 1800s, there also emerged a scientific zeal for the region. More and more Armenians and foreigners visited the area and collected the accounts and literary works dealing with the Ani theme. In Claude Mutafian's words, the capital resembled a kind of phoenix which one beheld again and again as the all-important hub of Armenian culture, tradition, and history.⁶⁵³

⁶⁴⁸ Cf. a general overview of Ani in Tatevos, Hakobyan: *Anii Patmutyun*. Jereván, 1982. A bibliographical summary of the Ani research: Sat'enik, Gejyan: *Ani matenagitovt' yown*. Jereván, 2006.

⁶⁴⁹ Tchobanian, Pavel: *Ani et son mythe (XIIIe–XIXe siècles)*. In: Kévorkian H. Raymond ed.: *Ani – capitale de l'Arménie en l'an mil*. Paris, 2001. 276–282. (Kiállítási katalógus)

⁶⁵⁰ Schütz, Ödön: *Hajk és Bél barca. A régi örmény irodalom kincsestára I. Ókor–Középkor*. Budapest, 1995. 156–160.

⁶⁵¹ Tchobanian, Pavel: *op. cit.* 276–282.

⁶⁵² Ibid. 276–282.

⁶⁵³ Mutafian, Claude: *Ani after Ani, Eleventh to Seventeenth Century*. In: Richard G. Hovannisian ed.: *History Armenian Kars and Ani*. Costa Mesa–California, 2011. 155–160.

This enthusiasm is picturesquely captured in a travelogue by Minas Bžškeanc', a Mechitarist monk,⁶⁵⁴ which Nicholas Marr summarized thus: "All things merge here—within the realm of reality—that the Armenian sources have ever said about the city. Bžškeanc' did not see Ani... and yet it seems that the enchanting power of Ani is forcible and it not only works upon those who have seen the ruins, but also upon one's imagination."⁶⁵⁵

In the early decades of the 20th century, the traditional vision of the fate of Ani still survived in the cultural memory. It even triggered scientific debates after the excavations led by Nicholas Marr (1865–1934) demonstrated that after the fall of the kingdom, Ani continued to be an economically thriving city.⁶⁵⁶ And as early as the 1860s, Čanik Aramian (1820–1879) had created the concept of the "Armenian Mother" and attempted to make it manifest to the entire nation. In 1861, he published a poster in Paris, where the illustration depicts the ruins of Ani, which are associated with the notion of motherhood. Later on, this print became a popular emblem, reproduced in a variety of forms and sizes and used to decorate the homes of many Armenian families.

The Armenian Mother soon turned into Armenia's Angel, which again helped cement the national consciousness. Ultimately, Ani grew into the symbol of the fight for the freedom of the Armenian homeland, until the Turks took control of the former site of the city in 1921. Ani's culture and history metamorphosed into a virtual forum of Armenian destiny, living on in the collective memory of the Armenians, both in the fatherland and in the colonies, giving hope and faith in the future down to the 1900s.⁶⁵⁷

There are basically two ways to interpret Ani in a historical perspective. On the one hand, it can be seen as a former city that had an existence in reality; on the other, it is a site of national memory. When investigating the historic consciousness of the Armenians in Transylvania, it is the latter aspect that comes to the forefront. Thus it would be difficult to tell whether the Armenians in Transylvania really came from Ani; the 19th and 20th-century texts give a much clearer image of the way in which the historic sense of origin connected their consciousness with Armenian identity. It was the Ani topos that linked the Armenians in Transylvania with other Armenians, long after they had swapped their language for Hungarian.

Ani appears as a *lieu de mémoire*, *Erinnerungsort*, i.e. site of memory in the collective historic consciousness of 19th-century Armenians in Transylvania.⁶⁵⁸ A site of memory may be a street, a city, a village, a specific locale, but also a date or an event. Thus our definition does not have to depend on a particular site; more important is the object or happening recollected by a society or an individual. Hence the *lieu de mémoire* is a point of crystallization, a symbolic place, where the community locates the crossover between present and past. Yet a people's consciousness of its origin is a point where the immediate connection between the past and the present is no longer accessible. Among the Armenians of Transylvania, Ani assumed such a role as a specific place that developed into a topos.

⁶⁵⁴ Minasay, Bžškeanc': *Čanaparbordut'ivm i Lebastan ew hayl kolmans bnakeals i Haykazanc' sereloy i naxneac' Ani k'alakin*. I Venetik, I Vasn Srboy Łazaru, 1830.

⁶⁵⁵ Tchobanian, Pavel: *op. cit.* 276–282.

⁶⁵⁶ Marr, Nicholas: *Ani. Eglise du palais Pamjatniki armjanskato iskusstva*. Petersburg, 1915.

⁶⁵⁷ Tchobanian, Pavel: *op. cit.* 276–282.

⁶⁵⁸ For more information about *lieu de mémoire*, cf. Pierre Nora ed.: *Erinnerungsorte Frankreichs*. München, 2005. The term itself is connected to Jan Assmann's definition of cultural memory. In cultural memory—which appears after three human generations—the past appears in symbolic figures and undergoes a transformation. On the other hand, mythology emerges, attempting to make the past perceptible in the present as well. Cf. Assmann, Jan: *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München, 1997.

Ani, the *lieu de mémoire* of the Armenian nation, was linked with Armenopolis by Eghia Hovhanesian (1885–1948; lawyer from Gödöllő), and thus he turned Armenopolis into the site of memory of the Transylvanian Armenians. Ani as the universal capital of Armenians, then, was analogous to the “capital” of the Armenians in Transylvania: “As though Ani, once flourishing at the foot of the Ararat, had continued at Armenopolis and the other Armenian settlements, as though the incense-scented churches and chapels of Ani had moved to the groves of Transylvania, together with their faithful. We can understand the profound religion of Hungarian Armenians if we depart from Ani and go all the way to Transylvania...”⁶⁵⁹

As a rule, the quotations refer to the 1001-towered Ani, a quasi-mythical depiction of a historical city that no longer exists. The magic numbers are all the more conspicuous in Félix Ávedik’s (1888–1949) writing: “Legend has it that 1001 churches, a hundred thousand buildings, collapsed, and a million souls ceased to proclaim, among Ani’s walls, the prosperity and power of Armenia!”⁶⁶⁰

Kristóf Szongott (1843–1907), a grammar-school teacher in Armenopolis and one of the most eminent historians of the Armenians in Transylvania, emphasized two features of the Armenians that had been prevalent from the time of their exodus: their wealth, as they hid gold and gems in one of their bags, and their religiosity, as they put the Armenian hymnary in the other. In his monograph of Armenopolis, Szongott has the following to say about the Ani topos: “The domestic Armenians took their origin from the most excellent families in the royal seat of Ani, capital of Armenia, which numbered a million inhabitants and 1001 churches. They thrived in luxury and pomp all around. ... But the envious hordes around them wanted to avenge them [and] headed towards the glorious Ani, for the first and best of the nation dwelt there. They announced to the inhabitants of the treasure-filled city, the opulent aristocrats, that they can save their lives and incredible wealth if they deny Christ. But the noble Armenians esteemed the treasure leading to heaven, the redeeming Christian faith, higher than earthly goods, and remained relentlessly loyal to the doctrine that Saint Gregory the Illuminator had scattered over the Armenian soil. Many, however, still had some time to escape through the northern gate, so every man brought forth two bags, one for their prayer-beads, the prayer and church-books, especially the beloved ‘sharagans,’ so that they might praise the Lord in their native tongue even in strange lands, and the other for all the gold, jewellery, and gemstones... and then they took into their hands the bitter ash-plant. Thus left our forefathers their shining marble palaces, and with eyes full of tears they said a final farewell to the ancient homeland, the Ararat, and Paradise...”⁶⁶¹

Gyula Merza (1861–1943), co-editor of the *Armenia* periodical, kept elements of the topos but laid particular stress on the Christian faith of the Armenians. He phrased this as follows: “Still it is a proven fact that the Armenians who fled to Transylvania were the offspring of the prominent and wealthy Armenian aristocracy that had supported the Crusades and thus incited the limitless feud of the pagans. For after the Seljuk Turks and the Tartars had foraged the capital of million-peopled, 1001-towered Ani in the 13th century, and the independent national kingdom of Great Armenia was toppled, the very best of the Armenian families fled first from the terror of tyranny and then from the devastation of horrendous earthquakes—thousands of those refugees of Christian faith wandered through the Caucasian rocks. The ‘Armenian Museum’ of Armenopolis is a veritable treasury of those

⁶⁵⁹ Hovhannesian, Eghia: *A hazai örmények a nemzet szolgálatában*. Gödöllő, 1940. 21–22.

⁶⁶⁰ Ávedik, Félix: *A magyar-örménység multja és történeti jelentősége*. In: Ávedik, Félix–Hermann, Antal–Hovhannesian, Eghia: *Az örmények*. Budapest, 1921. 9.

⁶⁶¹ Szongott, Kristóf: *Szamosújvár Szab. Kír. Város Monográfiája 1700–1900*. III. Szamosújvár, 1901. 3.

safeguarded codices and relics which are the most telling documents of the ancient homeland on the one hand, and the various stations of wandering on the other.”⁶⁶²

Félix Ávedik’s writing, published in Budapest, also names Ani as the original homeland of the Armenians in Transylvania. His source is Schweiger and Lerchenfeld’s *Armenien*, printed at Jena in 1878: “The original homeland of Armeno-Hungarians is the royal city that is grandiosely marvellous even in its ruins—Ani, the key to Armenia. Assyrians, Arabs, Persians, Tartars, Mongolians, Turks had vied for the domination of the beautiful city. The changing tides of war devastated the precious city. Legend has it that 1001 churches, a hundred thousand buildings collapsed, and a million souls ceased to proclaim, among Ani’s walls, the prosperity and power of Armenia!”⁶⁶³

Eghia Hovhanesian stressed the wealth of Armenians rather than their religiosity at the beginning of World War II: “From this prosperous city, the Armenians of Hungary did not leave with a bag on their back, nor with a beggar’s staff, nor starved, and even less hungry for pray—but with plenty of gold and a fortune of treasures... One can also learn this from their fortunes and family assets but especially from many Hungaro-Armenian family names that denote noble, leader, prefect, prince, lord, etc. It was the Ani nobility and their retinue that came towards Transylvania.”⁶⁶⁴

In the national memory of the Armenians in Transylvania, the consciousness of Armenian origins was all-important at the turn of the 19th and 20th centuries. It was their primary link with the Armenian body spiritual, having switched to Catholicism (though in an Armenian rite) and the common Hungarian language. The Ani topos was one manifestation of this; with the help of the Ani narratives, the Armenians in Transylvania attempted to create a site of memory in order to establish a connection with other Armenian communities, there being scarcely any other link to find around that time. Their political, religious, and social integration subsequent to their settlement in Transylvania had its peculiar stages. Our overview investigates these in some detail.

III. Armenian Diaspora vs. Armenian Colonies in Transylvania

There are two Armenian technical terms for an ethnic group living outside the fatherland. One is *galt’avajr* (gahtavayr) or colony, community, settlement; the other *sp’yurk’* (spyurk) or diaspora.

A colony (in Armenian terminology) denotes a separate group of the people, which lives in a specific place or settlement in an alien country. Armenian colonies had first emerged in the earliest centuries AD, when historic Armenia had been divided between the great empires and lost its independent statehood. In the Middle Ages, Armenians settled in foreign countries, where they would long retain their language and culture in spite of cohabitation, while they became commercial mediators between countries and regions. It was in the colonies in Europe that Armenian book printing began to develop.⁶⁶⁵

Conversely, diaspora, or *sp’yurk’*, denotes a separated part of the people, which lives outside the fatherland but forcibly preserves its identity. In Armenian historiography, spyurks are mentioned from the 20th century onwards, when the horrors of the Armenocide led to a

⁶⁶² Merza, Gyula: *Az örmény betelepülés története Magyarországon és a szamosújvári örmény-katholikus püspöki illetőleg vikáriusi széke*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1913. I. II.

⁶⁶³ Ávedik, Félix: *op. cit.* 9.

⁶⁶⁴ Hovhannesian Eghia: *op. cit.* 22.

⁶⁶⁵ Hajkakan Sowetakan Harangitaran. II. Jerevan, 1976. S. 669.

greater mass emigration than ever before, and more extensive, connected Armenian communities appeared in America, Europe, and other continents. Thus Armenian communities/settlements and diasporas can fundamentally be separated on the basis of the historical chronology of their emergence.

If we follow the criteria of Armenology, the Armenian settlements in Transylvania must clearly be defined as *galt'awajr*.

According to historical sources, Armenians settled in several places in Transylvania during the 17th century. János Antalfy, Roman Catholic bishop of Alba Iulia (Gyulafehérvár) (1724–1728), sent a letter to Rome in 1726, in which he reported that 70 or 80 Armenian families lived in Armenopolis, the same number in Elisabethopolis (Ebesfalva), 20 Armenian families in Frumoasa (Csíkszépvíz), eight or nine in Gurghiu (Görgényszentimre), six in Canta (Kantavásárhely), and some prosperous Armenian families were settled in Gheorgheni as well. Even if those numbers are very rough approximations, a polarization of the Armenians in Transylvania can be established on their basis.⁶⁶⁶ Some 100 years later, Minas Bžškeanc, an Armenian Mechitarist monk from Venice, listed Armenopolis, Elisabethopolis, Frumoasa, Gheorgheni, Târgu Mureș (Marosvásárhely), Brașov, Sibiu, Sebeș (Szászsebes), Deva, Târgu Secuiesc (Kézdivásárhely), Oradea (Nagyvárad), and Timișoara (Temesvár) as towns with an Armenian population.⁶⁶⁷

The number of Armenians in these settlements varied widely. There were basically four Transylvanian towns considered Armenian settlements, which can be explained by the presence of the Armenian church. Namely, the common denominator of these sites was that they had an Armenian Catholic administration, within the Armenian-rite parishes. It was from these towns that most Armenian families scattered over the various territories in Transylvania and the Carpathian Basin.

Names of the Armenian “colonies” in Transylvania				
<i>Latin</i>	<i>Hungarian</i>	<i>Romanian</i>	<i>German</i>	<i>Armenian</i>
Armenopolis	Szamosújvár	Gherla	Armenierstadt	Hajakalak / Kěř-la
Elisabethopolis	Ebesfalva / Erzsébetváros	Dumbrăveni	Elisabethstadt	Ibasfalau / Yelisabet'owpolis
	Gyergyószentmiklós	Gheorgheni	Niklasmarkt	Sēnd Migloš / Čurčov
	Csíkszépvíz	Frumoasa		Sibviz

The cult of a saint may also often reveal data about migration. Saint Gregory the Illuminator—patron saint of the Armenians—has altarpieces in the above towns, as well as in Máramarossziget and Sibiu, which indicates that the Armenians were not only present in these four Transylvanian towns, but their migration was also significant due to their

⁶⁶⁶ Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”, Roma (=APF), Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (=SOCG) vol. 661. fol. 219rv. “In Szamosújvár in bonis fiscalibus oppidum sibi construxerunt, et sunt circiter 70 aut 80 familia, sunt omnes uniti... In Ebesfalva in bonis Apafinis pariter oppidum sibi construxerunt, et sint etiam ibi 60 aut 70 familia, ... in Csíkszépvíz paucins circiter 20 familia sunt, habent etiam capellam... in Görgénj in bonis D. Cancellrij Transylvanici circiter 8 aut 9 familia non habent capellam nec sacerdotem... In Cantavásárhely sunt 6 Familia...”

⁶⁶⁷ Minasay, Bžškeanc: *op. cit.* 324–344 (paragraphs).

activities, while the donation of altarpieces hints both at their religious alignment and their wealth.⁶⁶⁸

IV. Data concerning the relations between the Armenians and Transylvanian society

As early as the 17th century, and throughout the 18th, the Armenians who had settled in Transylvania received various privileges or prerogatives from their respective rulers to stimulate their merchantry and craftsmanship. On several occasions, these privileges bore hostility in the other nations of Transylvania against the Armenians. A conflict took place between them and the Saxons of Bistrița in the early-18th century.⁶⁶⁹ In 1712, a plague epidemic sprung up, which the Saxons, who had a majority in the city and its leadership, blamed on the 231 Armenians then living there. The council ordered that all Armenians must leave Bistrița within 24 hours; they relocated to Armenopolis. On 22 October 1712, Oxendio Virziresco, bishop of the Armenians in Transylvania, sent a letter to Johann Klein, the mayor of Bistrița, comparing the incident to the expulsion of the Jews from Egypt.⁶⁷⁰ The ousting of the Armenians, however, did not solve the plague problem; according to various accounts and the reports of the city's health authorities, the contagion would continue around Bistrița during the 1710s and 1720s.⁶⁷¹ As alien bodies in commerce, the Armenians posed a competitive threat to the Saxons; previously, they had also been blamed for the great fire of 1698.⁶⁷² A similar conclusion was reached by Konrad Schünemann, who, in connection with Elisabethopolis, established that in their striking vicinity to Saxon settlements, the Armenians were disliked because of their foreign language and, above all, their economic power.⁶⁷³

In Gheorgheni, tensions simmered between the Armenians and the Szeklers due to the Armenians' privileged social status and their quick commercial success. In 1726, the authorities of Gheorgheni banned Armenians from appearing in the city marketplace before 8 a.m. in the summer and 9 a.m. in the winter. The main reason for this was the fact that, previously, the Armenians had bought up the Szeklers' stocks early at a low price, only to resell them more expensively during the day. The other ban was imposed on the sale of liquor, which the Armenians were not allowed to continue, as they had gained fortunes by selling cheap wines from Moldova, which incited the jealousy of the Szekler community. The Szeklers also limited the activity of Armenian butchers. The Armenians' own judge could not arbitrate in murder cases either.⁶⁷⁴ Moreover, the Szekler provinces also banned Armenians from well-boring and, in certain sites, church building as well.⁶⁷⁵

Of the three nations of Transylvania (Szeklers, Hungarians, Saxons), much have been said so far. Armenians did all they could to become the fourth nation—just like the

⁶⁶⁸ Pál, Emese. In: *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Kolozsvár, 2011.

⁶⁶⁹ Dahinten, Otto: *Geschichte der Stadt Bitritz in Siebenbürgen*. Köln–Weimar–Wien, 1988. 98–99.

⁶⁷⁰ Bartelmäss, Martin: *Die Ausweisung der Armenier aus Bitritz in Folge der Pest im Jahre 1712*. In: *Programm des evangelischen Obergymnasiums [...] dann der evangelischen Mädchenschule A.B. zu Bitritz*. Bitritz, 1897. 5–17.

⁶⁷¹ Arhivele Naționale Cluj, Cluj-Napoca. Primăria Orașului Bistrița.

⁶⁷² Concerning the Saxon–Armenian conflict, Kristóf Szongott lists further causes in his monograph. Cf. Szongott, Kristóf: *op. cit.* I. Szamosújvár, 1901. 110–116.

⁶⁷³ Schünemann, Konrad: *op. cit.* 222.

⁶⁷⁴ Garda, Dezső: *A gyergyói örmények könyve*. I. Budapest, 2007. 219–223.

⁶⁷⁵ Kölönte Béla: *Gyergyó története a kialakulástól a batárórság szervezéséig (tekintettel a nemzetiségi kérdésre)*. Gyergyószentmiklós, 1910. 130.

Romanians—but their request was also turned down by the estates. Armenopolis and Elisabethopolis filed a joint entreaty in 1791 to the diet of Transylvania.⁶⁷⁶ Armenopolis was represented by Kristóf Gorovei and Theodor Novák, Elisabethopolis by Antal Issekutz, Tamás Zakariás, and Lázár Csiki. The application also requested that Armenopolis and Elisabethopolis should be counted among the Hungarian royal cities and taxed towns and, as merchant towns, they should be exempted from military quartering. In addition, those inhabitants of Elisabethopolis and Armenopolis that had been “ennobled” before should thenceforth be acknowledged as true peers.⁶⁷⁷ Together with their entreaty, they also deposited 4000 pieces of gold. A special level of integration is reflected in their application, as the Armenians were ready to promote the cause of the Hungarian language in exchange: “They offer four hundred pieces of gold for the enrichment of the Hungarian language and other needs of the country...”⁶⁷⁸

The Szeklers had a rather unfriendly opinion of the Armenians; in their reply one could sense a certain aversion towards them. The Szeklers held that after settling in Elisabethopolis and Armenopolis, the Armenians gained privileges and exemptions at the expense of other cities. Under such protection, they unlawfully acquired goods and assets, causing damage to others. And when they took out monetary loans, they did not repay them in time but initiated bankruptcy proceedings to elude their responsibilities.⁶⁷⁹

In yet another charge, the Szeklers stated that the Armenians who had moved into Gheorgheni did not pay sufficient taxes; they used the roads without covering the expenses of maintenance; and established a magistrate with their own seal, so as to evade accountability to any other authority: “namely the audacity of the Csikszépviz and Gyergyó St. Miklós folks reached such an extent that they created a Magistrate for themselves, maintaining it with a peculiar seal, without all required provisions, bearing such an inscription: ‘Sigillum Armenorum Gyergyó Szentmiklósiensis Magistratus’...”⁶⁸⁰

In his monograph of Elisabethopolis, Gergely Govrik (1841–1931, Grigor Govrikean) also notes that the Hungarians envied the Armenians in Transylvania. He identified two main reasons for this: the 1733 privileges issued by Charles III and the 1758 prerogatives of Maria Theresa, which exempted the Armenians of Transylvania from providing soldiers. These rights were later confirmed by Emperor Joseph II in 1785 and 1786.⁶⁸¹

The Saxon cities argued in like manner, complaining that the Armenians did not have to pay the same taxes as all the other peoples in the area.⁶⁸²

V. The Religion of the Armenians in Transylvania

⁶⁷⁶ Egyed, Ákos: *Az örmény kérdés az 1790–91-es erdélyi országgyűlésen*. Világtörténet, 1995, ősz–tél. 19–22.; Pál, Judit: *op. cit.* 130.

⁶⁷⁷ SZÖKGYL.: 88/b, 1. box. 1791. Kivonat a Kolozsváron megtartott „Három Nemzetből álló Rendeknek 1790. dik esztendőben Karátson havának 12. dik napjára... Közöséges Gyűlésének Jegyzőkönyvéből”. {“Extracts of the minuets of the ordinary assembly of the three nations estates held on the 12th day of the month of Christmas.”}

⁶⁷⁸ Ibid.

⁶⁷⁹ Ibid.

⁶⁸⁰ SZÖKGYL.: 88/b, 1. box. 1795. A székelly nemzetnek a SzamosUjvári és Ersébethvárosi Közöségnek Instántiájakra való Reflexioi.

⁶⁸¹ Govrikean, Grigor: *Hayk Elisabet'upolis Transilovaniy*. Hator B. (1780–1825). Vienna, 1899. 403–405.

⁶⁸² Ibid. 406–408.

(a) Union with Rome

In the context of the Armenians' union with Rome, first and foremost, Oxendio Virziresco's person must be mentioned. He was born around 1655 in Botoșani, Catholicized as a child, and became a seminarist in the Collegio Urbano (the missionary college of the Sacra Congregatio de Propaganda Fide) in Rome,⁶⁸³ where he enrolled in 1678. The college register records that he spoke many languages—Armenian, Polish, Moldovan Romanian, Turkish, Hungarian, and Latin.⁶⁸⁴

In October 1685, he was sent to Transylvania in order to carry out missionary tasks among the Armenians in Transylvania.⁶⁸⁵ Stefano Stefanowicz Roska's chronicle remarks that Oxendio commenced his mission in Gheorgheni.⁶⁸⁶ Several historiographers reported his descent and studies. In 1743, for instance, Ferenc Fasching confirmed that he came to Rome at the age of 14, before returning to Transylvania on a church mission.⁶⁸⁷ József Benkő and András Illés repeat the same facts in their respective works.⁶⁸⁸

Oxendio himself also wrote about his Catholic missionary activities in Transylvania, trying to convert his "heretic compatriots" to the Catholic faith. To this end he sang litanies to the Virgin Mary, went through the rosary, gave explications of the Catholic catechism two or three times a week, and on Sundays he would preach.⁶⁸⁹ Initially, he must have faced considerable difficulties—the wrathful Apostolic Armenians captured and nearly killed him.⁶⁹⁰ At the beginning of his mission, the Armenians resisted obstinately, usually interrupting his sermons. The Hungarian Roman Catholic priests, however, helped Oxendio, obtained the wooden church of the Apostolic Armenians for him, and forbade them the celebration of the pataragh. Oxendio's family and relations might have been among the first to convert to Catholicism, which probably facilitated his own work as well.⁶⁹¹ Soon enough, his efforts bore spectacular fruits—in 1689, the Polish nuncio wrote to no less than the

⁶⁸³ For the history of the unified Armenian church of Transylvania, substantial sources can be found in Nilles, Nicolaus: *Symbolae ad illustrandam historiarum ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani*. Oeneiponte, 1885. For the church history subsequent to the union, important sources are published in Kovács, András–Kovács, Zsolt ed.: *Erdélyi római katolikus egyházközségi jegyzőkönyvek és okmányok I. 1727–1737*. Kolozsvár, 2002.

⁶⁸⁴ Oxendio Virziresco's name is known in innumerable variants, e.g. Verzerescul, Värzärescu, Vrzarean, Värzärean, Bishop Verzár etc. Here we prefer the form he used when signing his letters.

⁶⁸⁵ Petrowicz, Gregorio: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi Limitrofi*. Parte terza. 1686–1954. Roma, 1988. 86. Petrowicz quotes the source: "entro nel Collegio ai 19 dic. 1678... ha studiato precedentemente nel Collegio [Armeno] di Leopoli un anno la grammatica armena, la logica ecc. Sá la lingua armena volgare e litterale, polacca, rutena, moldava, turchesca un po' latina. È stato ordinato sacerdote [e] ricevè la dignità di Vartabiet..."

⁶⁸⁶ Řošk'ay, Step'anosi S.: *Žamanakagrowt'inn kam tarekank' ekelec'akank'*. Published by Oskean, Hamazasp. Wien, 1964. 184.

⁶⁸⁷ Fasching, Ferencz: *Nova Dacia*. Claudiopoli, 1743. 25, 29. "Quartus jam supra octuagesimum saeculi prioris volvebatur annus, ex quo Oxendius Virziresci gente Armenus, Romae annis 14 in collegio urbano de Propaganda moribus et litteris excultus, ejuratis prius in Palatio sacri officii fidei erroribus, redux in Transsylvaniam cum potestate apostolici missionarii reducendorum ex integro ad Romana sensa Armenorum spem fecit." Cf. Szongott, Kristóf: *op. cit.* I. 258–259.

⁶⁸⁸ Benkő, József: *Transilvania*. II. Claudiopoli, 1833. 560–561. "Donec a. 1684 Oxendius Verzireski, armeno moldaviensi diacono natus, et antecederet dogmatibus graecis imbutus, post navatam Romae (quo statim a. 1670 concesserat) in Urbano Collegio sacris profanisque scientiis per 14 annos operam, ac ejuratum ritum graecum, cum potestate apostolici missionarii in Transsylvaniam sacerdos reverteretur." Illés, Andreas: *Ortus et progressus variarum in Dacia gentium ac religionum*. Claudiopoli, 1764. 64. „Donec anno 1684 Oxendius Verzirescus post navatam in urbano collegio sacris profanisque scientiis decem et quatuor annis operam, ac ejuratos in Palatio sacri officii armenorum errores sacerdotio insignis reverteretur." Cf. sources with Szongott, Kristóf: *op. cit.* I. 258–259.

⁶⁸⁹ APF Scritture riferite nei Congressi (=SC) Armeni, vol. 3. fol. 469 and Petrowicz, Gregorio: *op. cit.* 87.

⁶⁹⁰ Szongott, Kristóf: *op. cit.* I. 260.

⁶⁹¹ APF SC Armeni, vol. 3. 465, 468–469; Cf. Petrowicz, Gregorio: *op. cit.* 86–87.

Congregation for Propaganda in Rome and the Armenian Bishop in Lemberg that 2000 (!) Armenians in Transylvania had applied to Oxendio for a union with Rome.⁶⁹²

On Oxendio Virziresco's arrival in Transylvania, he was not yet the church leader of the Armenians there, but merely a Roman Catholic missionary following the Armenian rite.⁶⁹³ He could only be elected bishop upon the death of Minas Eudoksiensis Zilfidar. Oxendio was also backed by Armenian Catholic Archbishop Vardan Hunanean of Lemberg because of his Moldovan descent and his familiarity with the language of the Armenians in Transylvania. Archbishop Vardan also hoped that the Armenian Catholics in Transylvania might become a suffragan diocese of the Armenian archbishopric of Lemberg in the long run.⁶⁹⁴

The Congregation of Propagation decided the question of the bishop's seat of the Armenians in Transylvania on 29 May 1690—Oxendio Virziresco was duly appointed the religious leader of the Transylvanian Armenians, with an annual benefice of 100 scudos.⁶⁹⁵ Thus the Congregation of Propagation ensured that their jurisdiction in the church of the Armenians in Transylvania would prevail, while the Transylvanian Armenians broke away from the Armenian Catholic archbishopric in Lemberg. The nuncio in Vienna must have played an active part in this, Transylvania belonging to his area of competence. On 2 October 1690, Pope Alexander VIII issued two breves in which he appointed Oxendio Virziresco titular archbishop of Alada and sent him to Transylvania. Oxendio was consecrated as bishop on 30 July 1691.⁶⁹⁶

Subsequently, Oxendio continued his missionary work in Transylvania, but this still posed substantial difficulties. His connection with the Armenians was still plagued by tensions. This is attested to by a document held in the archive of the Nunciature in Vienna, in which the Transylvanian Armenians explained how tyrannically Oxendio had treated them.⁶⁹⁷ After this, the Armenians requested that the Holy See should affiliate them with the Armenian Catholic archbishop of Lemberg once again, instead of Oxendio. In 1698, Theatine nun Maria Accorsi wrote to the Congregation of Propagation that Oxendio could not alleviate the problems of the Armenians in Transylvania. Rome commissioned Cardinal Sancta Croce to investigate the matter, who sent Deodatus Nersesowitz to Transylvania. Nersesowitz gave a derogatory report of Oxendio, saying that he only complicated the church affairs of the Armenians in Transylvania.⁶⁹⁸

⁶⁹² Petrowicz, Gregorio: *op. cit.* 87. Cf. APF SOCG, vol. 504. fol. 103.

⁶⁹³ Cf. Szongott, Kristóf: *op. cit.* I. "In 1684, the man of great knowledge arrived from Rome as a missionary emissary."

⁶⁹⁴ Petrowicz, Gregorio: *op. cit.* 78–79.

⁶⁹⁵ There were other candidates besides Oxendio Virziresco, such as Theodor Wartanowicz, who had been anointed bishop by none other than Armenian Apostolic Catholicus Jacob IV. He lived and worked in Lemberg. The Theatine monks of Lemberg, however, disliked him; their prefect, Fancesco Bonesana even succeeded in having him imprisoned. Due to his Armenian Apostolic origins, he would never gain the trust of the Armenian Catholics. In Rome, they interrogated him before the cardinals of the Congregation of Propagation in 1692. Although they forgave his former "heretic" notions, they refused to approve his bishop's title, despite his conversion to Roman Catholicism. Afterwards, he remained in Rome but our sources are silent as to his activities there. He died on 12 February 1700 and was buried in the Chiesa di Santa Maria Egizziaca. For further details on his death and funeral, see Petrowicz, Gregorio: *op. cit.* 92–93.

⁶⁹⁶ Petrowicz, Gregorio: *op. cit.* 93–95; Cf. Szongott, Kristóf: *op. cit.* I. 263.

⁶⁹⁷ Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano (=ASV), Archivio della Nunziatura in Vienna (=Archivio Nunz Vienna) Vol. 196. 181rv. Cf. Kovács, Bálint: *Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedeiben*. In: Őze, Sándor–Kovács, Bálint ed.: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. Pécs, 2006. 57.

⁶⁹⁸ Petrowicz, Gregorio: *op. cit.* 97–98.

There is reason to suspect the machinations of a particular person behind the scenes at this time. Born in Moldova, Elia Mendrul acted as a priest in Transylvania—he was Bonalini’s assistant in Lemberg and, later, Oxendio’s associate.⁶⁹⁹ But Oxendio accused him of heresy and initiated a trial against him. Held on 22 June 1697 in Bistrița, the trial effectively cleared Elia Mendrul. Still, as a married man, he could only continue to act as a priest on condition that he left his wife.⁷⁰⁰

In all probability, this trial also contributed to the resettlement of certain Armenians and smaller Armenian groups to Moldova in the late-17th century. Because of this, Oxendio wanted to take up missionary work in Moldova and Wallachia. This is what the Theatine of Lemberg explained to the Holy See on 8 March 1700—if the Armenians in Moldova united, one giant Armenian unified diocese might be created, with Suceava as its centre. On 26 April 1700, the Congregation of Propagation even negotiated the proposal, but because of the controversy surrounding Oxendio, another missionary, the aforementioned Deodatus Nersesowitz was sent to Moldova. His efforts, however, bore no fruit whatsoever; the Armenians in Moldova—probably, in part, due to the bad reputation of the Catholic union in Transylvania—refused the union.⁷⁰¹

Kristóf Szongott writes that Oxendio spent three years in custody in Constantinople, before being liberated in the wake of the Peace of Karlowitz.⁷⁰² Considering the above data, this statement might not hold water, unless the alleged captivity had taken place at another time, for Oxendio was evidently active in Transylvania at the turn of the century. On another occasion, however, he was most probably imprisoned—between 1703 and 1707, he was held captive in the castle of Munkács, having refused to acknowledge the reign of Francis II Rákóczi. After his release, he returned to Transylvania.⁷⁰³

In 1696, Oxendio went to Vienna in order to obtain various privileges for the Transylvanian Armenians—and as it turned out, not in vain.⁷⁰⁴ Another achievement of his was the foundation of Armenopolis, as reported by Kristóf Szongott himself, who took the data and the tradition from András Illés and Kristóf Lukácsy. Thus, the city was founded in 1700.⁷⁰⁵ Oxendio Virziresco would also increase his own assets, acquiring property in Transylvania—among others, the Gurghiu manor.⁷⁰⁶

Later on, Oxendio made one more visit to Vienna, where he died under obscure circumstances on 15 March 1715.⁷⁰⁷ Still, in Zsolt Trócsányi’s view, there is no need to

⁶⁹⁹ Nagy, Kornél: *Az Elia Mendrul-Ügy. A beszercei örmény egyházi viszály története (1607–1700)*. In: *Századok*. 143/4. (2009). 945–974.

⁷⁰⁰ Cf. Vanyó, Tihmér: *A bécsi pápai követtség levéltárának iratai Magyarországról 1611–1786*. Budapest, 1986. 180; ASV Archivio Nunz Vienna Vol. 196. fol. 159–164; fol 159 r: “Prozessus et acta Reverendissimi Domini Elia Mendrul uxorati Sacerdotis Armeni uniti contra coelibatum Admodum Reverendissimi Domini Lazari Budachowicz actu Parrochi Armenorum Catholicorum Bistritziensium.” Cf. Nagy, Kornél: “*Errorres et abusus inter Armenos Transilvaniae vigentes*” 1719-ből és a khalkedónizmus kérdése. In: Óze, Sándor–Kovács, Bálint ed.: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. II. Piliscsaba, 2007. 158.

⁷⁰¹ Petrowicz, Gregorio: *op. cit.* 99–101.

⁷⁰² Szongott, Kristóf: *op. cit.* I. 263. “For three painful years of deprivation he lived in Constantinople. At long last, the Peace Treaty of Karlowitz gave back his freedom.”

⁷⁰³ Petrowicz, Gregorio: *op. cit.* 102–103.

⁷⁰⁴ *Ibid.* 97.

⁷⁰⁵ Szongott, Kristóf: *op. cit.* I. 267.; Cf. Ilia Andreas: *Ortus et Progressus variarum in Dacia gentium et religionum*. Claudiopoli, 1730. 67.

⁷⁰⁶ A fragment of the 1696 diploma confirming this is extant (though probably a later copy): SZÖKGYL: 612/[b], 1. box.

⁷⁰⁷ Petrowicz, Gregorio: *op. cit.* 103–104. Cf. Kovács, Bálint: *Über Rom nach Siebenbürgen. Der armenische Missionar Minas Barun und die Siebenbürger armenische Kirche in den ersten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts*. In: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*. 29 (100) Jahrgang (2006) Heft 1.

assume foul play regarding his death; after all, he was old enough to have died from natural causes.⁷⁰⁸

After Virziresco's death, the Armenians gathered at Gurghiu (at Oxendio's manor) to elect his successor.⁷⁰⁹ Nevertheless, such diverse interests and views competing within the community eventually led to the election having to be entrusted to the cardinals of the Congregation of Propagation. The cardinals, in turn, postponed the decision until 1735, so the church administration of the Armenians of Transylvania was—first temporarily and, from 1735, permanently—assigned to the Latin-rite bishop of Alba Iulia.⁷¹⁰

(b) After the Union: Armenian Missionaries and Armenian Parishes

In the decades following Oxendio's death, missionaries from Erzurum and Constantinople came to Transylvania, while Armenian Catholic priests from Transylvania were also mentioned in other territories such as Bucharest or the Crimean. Thus there existed an interregional spiritual connection among the various early modern Armenian colonies and the Armenians in Transylvania, members of that network.⁷¹¹

One of the first missionaries—and also one of the first Mechitarist monks—was Xaç'atowr Ērzrowmec'i (Cacciadurus Arachiel, Garini Chatschadur Arhaket, 1666–1740), who had also been associated with Archbishop Mxitar. As his name indicates, he was born in Erzurum and studied at the Collegio Urbano in Rome.⁷¹² Since he had obtained a doctorate in theology, he could justly be called a vardapet.⁷¹³ Carmelite monk David S. Carlo reported on 3 August 1700 that he had very successfully preached in Constantinople.⁷¹⁴ After graduation, he first worked in Venice. He was that type of “intellectual” who spoke many foreign languages while not being so competent in Armenian; so much so that the Armenians themselves found it difficult to understand him, as Carl Friedrich Neumann critically remarked in his monograph of literary history.⁷¹⁵

Among the Armenian historiographers in Transylvania, Xaç'atowr's name can also be found; curiously, in 1859, Kristóf Lukácsy wrote that although Xaç'atowr Ērzrowmec'i was sent to Transylvania, he never arrived there.⁷¹⁶ A few years later, Kristóf Szongott reported on his Transylvanian sojourn; he was apparently liked by the Armenians of Armenopolis.⁷¹⁷ Fortunately, the Archive of the Sacra Congregatio de Propaganda Fide

⁷⁰⁸ Trócsányi, Zsolt: *Transilvaniagi hajeri iravakan kacowt'ownə Leopoldyan brovartaki šřjanowm (1690–1848)*. In: Barxowdaryan Vladimir: *Haj-hungarkan patmakan jev mšakut'ajin kaperi patmut'junic*. Jerewan, 1983. 180.

⁷⁰⁹ At the assembly on 20 May 1715 in Gurghiu, Armenians from Frumoasa, Armenopolis, Elisabethopolis, Gheorgheni, and Gurghiu were present. Cf. SZÖKGYL: 339/b, 1. box.

⁷¹⁰ Petrowicz, Gregorio: *op. cit.*

⁷¹¹ Kovács, Bálint: *Az erdélyi örmények interregionális szellemi kapcsolatai a 17–18. században*. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. II. Piliscsaba, 2007. 30–47.

⁷¹² Hofmann, Gregorio: *Il Vicariato Apostolico di Konstantinopoli*. Roma, 1935. (Orientalia Christiana Analecta 103.) 23.

⁷¹³ Tournebize, F. *Araǵelian Khatchatur*. In: *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique*. Paris, 1912. 1436–1438.

⁷¹⁴ Hofmann, Gregorio: *op. cit.* 80–81.

⁷¹⁵ Neumann, Carl Friedrich: *Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur nach den Werken der Mechitaristen*. Leipzig, 1836. 266.

⁷¹⁶ “Cacciadurum incertum quare Transilvaniam nunquam est ingressus saltem nullum illius in monumentis nostris, ut harum partium visitoris deprehendere vestigium.” Lukacsy, Christophorus: *Historia Armenorum Transylvaniae*. Vienna, 1859. 70.

⁷¹⁷ Szongott, Kristóf: *op. cit.* I. 350–351.

preserved his rich correspondence during his Transylvania years (1719–22). In 1728, he sent a letter from Venice to Elisabethopolis, which can be found in the ACCAA.⁷¹⁸

Transylvanian Catholic bishop György Mártonffy blamed the Armenians for allegedly heretical practices,⁷¹⁹ who, in turn, informed Xač'atowr of the accusations in 1719.⁷²⁰ He forwarded the Armenians' letter to Rome and declared to the cardinals that the Armenians' Catholic practices were impeccable.⁷²¹ But the cardinals were not satisfied with that explanation and sent Xač'atowr Ērzrowmec'i himself to Transylvania, as he was well-versed in both Armenian and Latin church regulations. He departed without delay; he briefly stopped over in Beograd, and on 21 July 1719 he was already in Armenopolis, as a letter of his attests.⁷²² In this communication, he mentioned that the Armenians in Armenopolis had heard his preaching and helped him with his activities.⁷²³ Allegedly, the Armenians loved him as their father and he concluded that the Armenians of Transylvania were true Catholics. The Armenians asked him to stay with them, but he had to return to Venice.⁷²⁴ His literary output was also substantial—he preached much and had a number of theological writings published, which are extant in Armenian libraries in Transylvania.⁷²⁵

Besides Xač'atowr Ērzrowmec'i, Minas Barun also deserves mention. Minas Barun came from Constantinople, and studied in Rome from 1712 to 1720, according to the catalogues of the Collegio Urbano.⁷²⁶ He had received a letter of recommendation from Xač'atowr Ērzrowmec'i himself, which helped him gain admission.⁷²⁷ After graduating, he was sent on a mission to Transylvania, at the young age of 27. In Transylvania, however, he was less popular; his behaviour resulted in conflicts between the people and the Armenian clergy. Of this, Bishop János Antalffy (1724–1728) informed Rome,⁷²⁸ and our subsequent sources mention a trial initiated against Minas Barun by the Armenians of Armenopolis.⁷²⁹ As it turned out, he did not care about the religious practice of the Armenians (although they still continued, in part, to follow Apostolic Armenian customs) and claimed the additional benefices of Bishop Oxendio Virziresco, acting as though he were a bishop, having himself addressed as vardapet.⁷³⁰ From the letters Minas Barun sent to Rome, a rather different image comes into focus. He stated that he preached to the people on Sundays, he loved his people, and as a pastor of the community, he requested a licence for indulgences from the Congregation of Propagation, to be imparted to the faithful.⁷³¹ What is beyond doubt, however, is the fact that upon leaving Transylvania, in 1733 it was Minas Barun who

⁷¹⁸ SZÖKGYL: 88/b, 2. box. Xač'atowr Ērzrowmec'i örmény nyelvű levele Velence, 1728. július 27.

⁷¹⁹ On this matter, S. S. Roska also wrote to Mártonffy from Stanislawow on 20 February 1719. SZÖKGYL: 339/b, 1. box.

⁷²⁰ Petrowicz, Gregorio: *op. cit.* 173.

⁷²¹ Ibid. 174.

⁷²² APF SC Fondo Armeni, vol. 7. fol. 8r és APF SC Fondo Armeni, vol. 7. fol. 62r.

⁷²³ His sermons are a recurrent theme in his correspondence. On 14 May 1729, for instance, he wrote: "Omnibus diebus dominicis, et sub prescepto festivis mane, et vespere praedico." APF SC Armeni, vol. 9. fol. 160.

⁷²⁴ Petrowicz, Gregorio: *op. cit.* 175.

⁷²⁵ Drost-Abgarjan, Armenuhi–Kovács, Bálint–Marti, Tibor: *The Catalogue of the Armenian Library of Elisabethopolis*. Eger–Leipzig, 2011.

⁷²⁶ APF SC Collegio Urbano, vol. 4 (1708–1727), 485r–488r (catalogue for 1717); 510r–514r (catalogue for 1718); 555r–559r (catalogue for 1719); 624r–628v (catalogue for 1720).

⁷²⁷ APF SC Collegio Urbano, vol. 4 (1708–1727), 345r, „...vocatam Minas Baroni Constantinopolitanum, ut mittam Romam studiorum causa.”

⁷²⁸ APF SOCG, vol. 661, fol. 217r–218r: "Redux ex visitatione Siculica..." letter.

⁷²⁹ The hearings in the trial against Minas Barun are recorded in SZÖKGYL: 339/b, 1. box. "Inquisitio contra R. D. Minas sacerdotem Armenum Szamosujvariensum 1727. august. 23."

⁷³⁰ APF SOCG, vol. 661, fol. 206r–213v (1728).

⁷³¹ APF SC Armeni, vol. 7, fol. 467r.

obtained Charles III's privileges for the Armenians, according to which their city would thenceforth be called Elisabethopolis/Erzsébetváros instead of Ebesfalva.⁷³²

After Minas Barun, Stefano Stefanowitz Roska followed, whom Oxendio's will had already recommended as his potential successor.⁷³³ Stefano Stefanowitz Roska, the son of an Apostolic Armenian priest, was born in Kamyaneć-Podilśkiy on 22 August 1670. On his mother's side, he was of Zarugowicz descent. He studied in Kamyaneć-Podilśkiy and Lemberg before enrolling, on the recommendation of Armenian Archbishop Vardan Hunanean in Lemberg, at the Collegio Urbano in Rome, where he was ordained in 1700. Subsequently, he became confessor at the Armenian Chiesa di Santa Maria Egizziaca in Rome. He obtained his doctorate in 1701 and was invested with the title of Apostolic missionary. In November 1701 he returned to Galicia, and after a brief sojourn in Venice, he moved back to his fatherland, where Vardan Hunanean appointed him deacon of Podolia and Pocutia; his seat of office was in Stanislawow (Ivano-Frankovsk). He gave spiritual sermons regularly, organized parish diocesan visitations and wrote books on both theological and Armenological matters. In 1709, when Vardan Hunanean fell seriously ill, he recommended Roska as his coadjutor bishop, which the cardinals at the Propaganda approved, but the Armenians of Lemberg did not.⁷³⁴ At a counter-election in 1711, they appointed Tobias Augustonowicz archbishop. Roska accepted the decision and, in turn, Augustonowicz later appointed him provost of the Armenians in Stanislawow. In autumn 1729, he came to Transylvania as the visitor of the Armenians there, in order to inspect the Armenian parishes.⁷³⁵ In Transylvania, he established parish congregations at all four Armenian parishes.⁷³⁶ Regarding Roska's activities in Transylvania, the ACCAA provides substantial information, with particular respect to the Armenian-language rules for religious societies, extant partly in the ACCAA and partly in the State Archive of Cluj County. Ample data can be extracted from the Sacra Congregatio de Propaganda Fide and the Warsaw-based Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich.⁷³⁷ He died on 31 October 1739, as recorded in the register of Stanislawow.⁷³⁸

⁷³² "Primo. Concendimus clementissime út locus ille in Dominio Fiscali Ebesfalvensi Comitatuque nostro Küküllőiensis, ubi dictae familiae Nationis Armenae, suas jam extruxerunt Domos, a modo imposterum Oppidum Municipale, lation vocabulo Elisabethopolis, germanico Elisabethstadt, hungarico autem Erzsébet-Város vocetur..." Excerpt from Charles III's deed of privileges. In: Ávedik, Lukács: *op. cit.* "Okmánytár" XVIII.

⁷³³ I doubt the authenticity of the testament. SZÖKGYL: 339/b, 1. box includes a document which bears the title "Copia testamenti Oxendii Episcopi Armenorum Transsylvanorum – Viennae Anno 1715 4a Martii." Cf. Szongott, Kristóf: *op. cit.* I. 352.

⁷³⁴ For further details on the *ius eligendi*, see Obertynski, Sdislaus: *Die Florentiner Union der Polnischen Armenier ind ihr Bischofskatalog*. (Orientalia Christiana Vol. XXXVI–1.) 14.

⁷³⁵ Biographical data from Petrowicz, Gregorz: *Roszka Stefan*. In: Romiszowski Aleksander–Rudowski Jan ed.: *Polski Słownik Biograficzny*. Tom XXXII. Polska Akademia Nauk Instytut Historii. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1989–1991. 255–256. Concerning his status as coadjutor bishop, see Petrowicz, Gregorio: *op. cit.* 58–61. Cf. Nagy, Kornél: *Stefano Stefanowicz Roszka koadjutori kinevezése*. In: Óze, Sándor–Kovács, Bálint: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. Pécs, 2006. 39–45.

⁷³⁶ "Ho istituito dodeci confraternita, cio e, cinque in Szomusujvar che ora per i privilegii Cesarei si chiama Armenopolis, cinque in Ebesfalva e due in Giorgio, con una gran contentezza di quel popolo." APF SC Armeni, vol. 9. fol. 251. See the chapter on religious societies for more detail.

⁷³⁷ Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich, Warszawa. The 0777–m–0082 manuscript, for instance, includes Roska's pastoral notes in Armenian, Latin, and Polish, but a letter he got from Oxendio is also preserved in the manuscript. "Copia epistolae Rev. Oxentii Episcopi Verzerescul Aladiensis Armeno. Transylv. ad me scripum."

⁷³⁸ Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich, Warszawa. Liber Defunctorum Parochianorum Stanislawoviensium Armenorum (1715–1829). Cat.no.: 776–m 8a. fol. 39.

Besides the missionaries coming to Transylvania, we also find several cases where priests set out from Transylvania on pastoral missions to distant Armenian territory. János Jakobffy, for instance, who was parson in Armenopolis from 1779 to 1791, had previously acted as a missionary in Bucharest, Moldova, and Bukovina.⁷³⁹

The Armenian missionaries served as conduits among the various regions, carrying the Armenian identity and maintaining contact by roaming the far-away Armenian colonies, even after the union with Rome. In the late-18th century, a Latinization process began in the Armenian Catholic church in Transylvania, facilitated by the stable system of Armenian Catholic parishes under the aegis of the Latin-rite Roman Catholic bishopric of Alba Iulia. Although the links to the farther-off Armenian communities were still discernible at this stage, they were fading and would increasingly be limited to the Armenian–Armenian relations within Transylvania and the connections to the Mechitarists in Vienna and Venice. A very substantial part of the collection of the ACCAA consists of the administrative records of these Armenian parishes, which also allow us to study the careers of individual Armenian priests. A good example is János Karácsonyi, priest of the Elisabethopolis parish; it was under his leadership that the Armenians who settled in Frumoasa in the 18th century were unified with Rome in 1768/69. This conversion took place under the command of Roman Catholic Bishop Antal Bajtay. János Karácsonyi co-operated with Marcell Csíki, Armenian priest of Elisabethopolis—they had both studied at the seminary of the Collegio Urbano and decided to enact the union in the Latin, rather than the Armenian, rite.⁷⁴⁰

From the mid-18th century, two seminaries of the Sacra Congregatio—the Collegio Urbano in Rome and the Pontificio Collegio Armeno et Rutheno in Lemberg, respectively—became the two centres for unified Armenian seminarists. The Armenians in Transylvania usually opted for Rome, except for a few exceptions, who studied in Lemberg.⁷⁴¹ Gergely Govrik writes that the Armenian community of Elisabethopolis gave financial aid to the Collegio Urbano in Rome.⁷⁴²

(c) The Church Administration of the Armenians in Transylvania in the 20th Century

According to archival sources, 1920, the year that Transylvania was annexed to Romania, rendered the position of the Armenians there more difficult. The records of Elisabethopolis attest that the new mayor, who was of Romanian nationality, wanted to shut down all institutions not vitally needed. During World War I, the parish had given Hungary substantial funds in the form of war loans, and the war had also seriously damaged the community's economy, while the Romanian state appropriated many church properties. Thus the Armenians could not purchase the Elisabethopolis monastery, which the Mechitarists put up for sale, and scarce funds could be raised for the renovation of the Armenian parish church. They were forced to sell all unused property (e.g. St. Daniel's Chapel), and the schools and social institutions lost not only their annual interest but their capital as well.⁷⁴³ In regard to Gheorgheni and Frumoasa, we read that the Minister of Public

⁷³⁹ APF SC Armeni, vol. 19. (1778–1780) 93r–97v, 174r–175v, 192r–193v. [In the English translation, the terms 'parson' and 'parish priest' are used interchangeably, to denote the priest leading a given parish.]

⁷⁴⁰ APF SC Armeni, vol. 15. fol. 414r–v. Petrowicz @?

⁷⁴¹ See Márton Pápai's doctoral diploma from 1766, issued at the Collegio Urbano, the Roman college of the Sacra Congregatio de Propaganda Fide. SZÖKGYL: 612/g–j.

⁷⁴² Govrikan: *op. cit.* 50–55.

⁷⁴³ SZÖKGYL: 88/g, 2. box. Egyháztanácsgyűlési jegyzőkönyv 1879. január 10.–1963. január 17.

Education in Bucharest forbade that the children in the Armenian community should be sent to the confessional school established for the Hungarians; they had to attend the state school. The Armenians saw this as a compulsive regime violating the political unity of Armenians and Hungarians, and they issued a memorandum.⁷⁴⁴

With the change of empire, the question of the autonomy of the Armenian Catholic diocese in Transylvania came to the forefront again. This time, however, the idea was different from Kristóf Lukácsy's late-19th century proposition for an independent Armenian Catholic bishopric; rather, the Romanian state suggested that an Armenian church administrative unit should be created, subordinate to Bucharest, not the Roman Catholic diocese of Alba Iulia. The Ordinariate of Catholic Armenians in Romania—i.e. the Armenian governorate of Armenopolis—was thus created in 1930. The Ordinariate supervised six areas: the four formerly known Armenian Catholic parishes in Transylvania; the Cernowitz–Rádóc–Szeret–Suceava territories in Moldova, beyond the Carpathians; and the mission of Oltenia–Muntenia–Bessarabia–Dobruja (Bucharest).⁷⁴⁵ Sahag Khogian, a Mechitarist monk from Vienna was appointed leader of the Ordinariate, who wanted to reverse the dramatic Magyarization of the Armenians in Transylvania—therefore, he made it obligatory to preach in Armenian. But his efforts failed, for the Armenians did not understand him; he moved to Bucharest and in 1939 he resigned as governor.⁷⁴⁶ The Armenians in Transylvania fiercely resisted the centralizing church policies. From 1940 onwards, Zoltán Lengyel, the local parish priest governed the Ordinariate, residing in Armenopolis.⁷⁴⁷

But the political changes did leave their mark. After World War II and the announcement of the People's Republic of Romania (1947), the Armenians had to face new challenges. The united Armenians feared that they might share the fate of the Greek Catholics, whom the state regime had incorporated into the Romanian Orthodox Church, and they might be forced to unite with the Armenian Apostolic Church, whose centre was in Bucharest. In order to avoid this, they declared themselves Roman Catholic. No such merging took place, but in 1951 the Communist regime abolished the Armenian Catholic Ordinariate, and in 1953 the Armenian parishes were affiliated with the bishopric of Alba Iulia.⁷⁴⁸

(d) Religious Societies

Lay religious societies have always been an important form of self-organization for secular believers, synonymous with the institutional framework of religious communities. In addition, they have also served social purposes: caring for the poor or the orphaned for ex. Across the ages, territories, and—as we shall see—even ethnicities, their tasks have varied significantly. The church as the official body of religious life fostered the establishment of such societies, for in this way, church policies could also be carried out more conveniently; after all, the meek ideologies of these societies could easily be aligned with the intentions of a bishop or a synod.⁷⁴⁹ Fraternities and parish congregations served to cement the faithful and

⁷⁴⁴ SZÖKGYL: 612/d, 3. box. A gyergyószentmiklósi örmény katolikus egyházközség egyháztanácsának jegyzőkönyve. 1927–1933. 1928. augusztus 26.

⁷⁴⁵ SZÖKGYL: 88/£, 1. box. Nr. 25/931.

⁷⁴⁶ Jakubinyi, György: *A romániai katolikus örmények ordináriátusa*. Szamosújvár, 2001. 31.

⁷⁴⁷ Jakubinyi, György: *op. cit.* 31.

⁷⁴⁸ *Ibid.* 32.

⁷⁴⁹ Barna Gábor: *A szentek tisztelete*. In: Barna Gábor ed.: *A szenttisztelet rétegei és formái Magyarországon és Közép Európában. A magyar szentek tisztelete*. Szeged, 2001.

the clergy, to establish a bridge between the priest and his parishioners. Certain medieval brotherhoods would survive under an unchanged name, but, most importantly in the 18th century, numerous new associations sprang up, too. Their members professed their faith and personal prayers in public, while—as a new form of devotion—the 18th-century societies might also express their firm belief in the heavenly patronage of certain vocations or social groups through the cult of patron saints.⁷⁵⁰ In Transylvania we see that parish life was extremely varied and colourful. The old and the young, married men and bachelors, men and women had their respective associations.

18th-Century Societies

If we add up how many parish societies the Transylvanian Armenians founded in the four parishes during the 18th century, the number runs to over 20. These were recorded in the canonical visitations, and some in the extant acts of association. The parish societies appear as “congregations” in our sources; their Armenian name was *yelbajrutyun*. The Armenian term is effectively equivalent to *brotherhood* or *Brüderschaft*, on the basis of *yelpajer*, which means “brother” in Armenian.

One of the first *yelbajrutyun*s was founded by Oxendio Virziresco in 1700; its deed of foundation (in Armenian original and Latin translation) can be retrieved from the ACCAA stock.⁷⁵¹

*Parish societies in Armenopolis:*⁷⁵² 1. Cong. Sanctiss. Trinitatis [Trinity Society]; 2. Cong. Nominis Jesu [Society of the Name of Jesus]; 3. Cong. Sanctiss. Rosarii [Society of the Rosary]; 4. Cong. B. M. V. in Caelos assumpta [Society of the Assumption of the Holy Mary]; 5. Cong. S. Gregorii Illuminatoris [Society of St. Gregory the Illuminator]; 6. Cong. S. Anna und Joachim [Society of St. Anne and Joachim].

*Parish societies in Elisabethopolis:*⁷⁵³ 1. Cong. Sanctiss. Trinitatis (1729) [Trinity Society]; 2. Cong. Pass. Christi [Society of the Passion of the Christ]; 3. Cong. Sanctiss. Rosarii [Society of the Rosary]; 4. Cong. S. Stephani Protomartyris (1729) [Society of St. Stephen Protomartyr]; 5. Cong. Gregorii Illuminatoris (1729) [Society of St. Gregory the Illuminator]; 6. Cong. S. Anna et Joachim (1729) [Society of St. Anne and Joachim]; 7. Cong. S. Michaeli Archangeli (1729) [Society of the Archangel Michael]; 8. Cong. B. M. V. in Caelos assumpta (1729) [Society of the Assumption of the Holy Mary]; 9. Cong. S. Joseph (1779)⁷⁵⁴ [Society of St. Joseph].

*Parish societies in Gheorgheni:*⁷⁵⁵ 1. Cong. Sanctiss. Trinitatis (1729) [Trinity Society; Young Men's Association]; 2. Cong. B. M. V. in Caelos assumpta (1744) [Society of the Assumption of the Holy Mary]; 3. Cong. S. Stephani Protomartyris (1727) [Society of St. Stephen Protomartyr]; 4. Cong. Passionis D. N. Jesu Christi (1727) [Society of the Passion of Our Lord Jesus Christ].

⁷⁵⁰ Aurenhammer, Hans: *Die Mariengnadenbilder Wiens und Niederösterreichs in der Barockzeit. Der Wandel ihrer Ikonographie und ihrer Verehrung*. (Veröffentlichungen des Österreichischen Museums für Volkskunde, Band VIII.) Wien, 1956. 24.

⁷⁵¹ SZÖKGYL: 339/g, 1.box. Tematikusan rendezett kötetek, valamint 339/b–1. box.

⁷⁵² Archive of the Archbishopric and Chapter of Alba Iulia (AACAI; henceforward referred to as GYÉFL): Canonica Visitatiók, Szamosújvár vizitációja (Rit. Arm.) 178. f. 15.

⁷⁵³ GYÉFL: Canonica Visitatiók, Erzsébetváros (Rit. Arm.), 1766.

⁷⁵⁴ Ávedik, Lukács: *op. cit.* 117–118.

⁷⁵⁵ GYÉFL: Canonica Visitatiók, Gyergyószentmiklós vizitációja, 1768.

*Parish societies in Frumoasa:*⁷⁵⁶ 1. Confraternitas SS. Trinitatis (1730) [Confraternity of the Trinity]; 2. Confraternitas Passionis Domini (1746) [Confraternity of the Passion of the Lord].

If we take a closer look, we see that most of these associations came into existence in 1729. That was, namely, the year that Stefano Stefanowicz Roska from Stanislawow, a Galician colony of the Armenians, visited Transylvania on an apostolic mission. His trip to Transylvania bore many lasting fruits, one of them being the foundation of religious societies. The two types of associations—secular and religious—cannot always be clearly differentiated in Armenian communities. An example of this is the Congregation of the Blessed Virgin Mary in Gheorgheni, also known as the Guild of Tanners.⁷⁵⁷ In other words, it operated as a guild, while its rules were confirmed by Provost Stefano Stefanowicz Roska of Stanislawow, visitor of the Transylvanian Armenians, and later by the bishops of Transylvania: Count József Batthyány, Baron József Bajtay, and Count László Kollonitz. Within Armenian society, one could only work as a tanner if one became a member of the society of tanners.⁷⁵⁸ Of the more than 20 Transylvanian Armenian congregations listed above, only a few deeds of foundation are extant today.

19th and 20th-Century Religious Societies

Most of the Armenian religious societies founded in the 18th century continued to operate in 19th-century Transylvania, though the changes in Catholic spirituality were also manifest within the Armenian parishes. In Elisabethopolis, for instance, the Society of the Heart of Jesus was established in 1898.⁷⁵⁹ In the same place, the Armenian Altar Society had already been created in 1860, which numbered more than 130 members in the first decades of the 20th century (with a few exceptions, all of them women).⁷⁶⁰ Its objective was a combination of piety and social care—the adoration of the Eucharist and the support of the poor.⁷⁶¹ There were two types of membership: the regular members exercised the various forms of devotion and social care, while the “shareholder” members merely provided financial aid. The societies had a presidency and a precisely defined structural organization led by a Catholic priest.⁷⁶² From the 1920s, our sources mention the Armenian Women’s Association of Elisabethopolis, which had a hierarchy akin to religious societies.⁷⁶³ From 20th-century documents, we can also learn about the Scapulary of the Virgin Mary of Mount Carmel in Elisabethopolis.

Frumoasa had its own Altar Society, too, from 1896 onwards. Its purpose was to promote devotion and to maintain the Armenian church. Only women could be founding or regular members; men were only allowed as supporting members.⁷⁶⁴ An Altar Society was also established in Gheorgheni, aiming to decorate the liturgical space of the church, with terms and conditions like those in Frumoasa.⁷⁶⁵ From the 20th century, the Altar Society

⁷⁵⁶ GYÉFL: Canonica Visitációk, Csíkszépvíz visitációja.

⁷⁵⁷ SZÖKGYL: 612/b, 1. box. Mercantile Fórum iratai, 1806: “...the so-called Congregation of the Blessed Virgin Mary as the Guild of Tanners having implored us with a humble letter of request...”

⁷⁵⁸ Further details on the Tanners’ Guild: Garda, Dezső: *op. cit.* I. 255–280.

⁷⁵⁹ SZÖKGYL: 88/h, 1. box.

⁷⁶⁰ SZÖKGYL: 88/f, 1. box.

⁷⁶¹ SZÖKGYL: 88/g, 3. box. Az Oltáregylet jegyzőkönyve 1860–1910.

⁷⁶² SZÖKGYL: 88/g, 3. box. Az Oltáregylet jegyzőkönyve 1860–1910.

⁷⁶³ SZÖKGYL: 88/h, 1. box.

⁷⁶⁴ *A Csíkszépvíz 1896-ban alakult Oltár-Egylet alapszabályai*. Csíkszereda, 1897.

⁷⁶⁵ SZÖKGYL: 612/d, 5. box. Oltáregylet alapszabályai, 1880.

came with a “Youth Girls’ Division”⁷⁶⁶ and a so-called “Congregation of the Ladies,” which evidently targeted wealthier or intellectual women as its members.⁷⁶⁷

In Gheorgheni, two religious societies—the Congregation of St. Stephen and that of the Assumption—merged as a twin union in 1873;⁷⁶⁸ their minutes between 1875 and 1914 give a detailed picture of the life of the societies. Besides serving religious purposes, these societies had considerable assets, mostly in bills and deposits, ever increasing due to donations and the interest on those deposits.⁷⁶⁹ The local Armenians—whether merchants or poor, even impoverished craftsmen—could obtain loans from those assets, with a certain interest, of course.

The Young Men’s Society of the Trinity in Gheorgheni accumulated such a fortune from membership fees and donations that from the mid-19th century onwards, it could afford a decent salary for the Armenian pastor, to the annual amount of 500 forints. This led the local Armenian community to break with a tradition and replace the local parson, who had always been the president of the Young Men’s Society, with a secular president in 1879.⁷⁷⁰

In Frumoasa, the 1870s saw the emergence of the Society of St. John the Baptist.⁷⁷¹ Its initial capital was raised by Armenian merchants with the primary purpose of charity and the promotion of piety. As everywhere else, Frumoasa also had its Altar Society from the 1890s, with the same conditions of spirituality as seen above.⁷⁷²

(f) The Armenians in Transylvania and the Monastic Orders

The Armenians in Transylvania had contacts with two chief monastic orders: Franciscans and Mechitarists. Besides these, we only have little information about the Sisters of Charity active in Elisabethopolis.⁷⁷³

Franciscans

As early as the 17th century, we have data that the Armenians then living in Moldova had come into contact with the Franciscans in Șumuleu Ciuc (Csíksomlyó). In the sources compiled by Kálmán Benda, for instance, a man—one Merig—of Apostolic Armenian descent is mentioned, who was a member of the monastery in Șumuleu Ciuc.⁷⁷⁴ During Oxendio Virziresco’s time the Transylvanian Armenians and the Franciscans had chance interactions. The Franciscans in Mikháza contacted Oxendio for the consecration of

⁷⁶⁶ SZÖKGYL: 612/d, 5. box. Leány-egyesület jegyzőkönyve.

⁷⁶⁷ SZÖKGYL: 612/d, 4. box. Az Úrinők Kongregációjának jegyzőkönyve.

⁷⁶⁸ *A gyergyószentmiklósi Szent István első vértanú és Nagybaldogasszony örmény szertartású ikeregylet alapszabályai*. Gyergyószentmiklós, 1906.

⁷⁶⁹ SZÖKGYL: 612/d, 4. box. A Szent István és Nagybaldogasszonyról nevezett Ikeregylet Számadáskönyve. 1870–1913, valamint a Szent István és Nagybaldogasszonyról nevezett Ikeregylet Számadáskönyve. 1875–1914.

⁷⁷⁰ SZÖKGYL: 612/d, 3. box. Gyergyószentmiklósi Örmény Plébánia kimenő leveleinek fogalmazványi jegyzőkönyve. (1879. július 19.) In 1879, Armenian Catholic parish priest János Szentpéteri was succeeded by Menyhért Lázár as president of the Society.

⁷⁷¹ SZÖKGYL: 584/e, 1. box.

⁷⁷² SZÖKGYL: 584/e, 1. box.

⁷⁷³ In Elisabethopolis, the Sisters of Charity (nuns of St. Vincent) were associated with the school. In 1920, however, the Armenian parish deemed their demeanour “alien and obstinate” and they had the bishop threaten them with the dissolution of their school if they would not change their ways. Cf. SZÖKGYL: 88/h, 1. box. 1921. szeptember 8-i ülés jegyzőkönyve.

⁷⁷⁴ Benda, Kálmán ed.: *Csángó-magyar okmánytár*. Budapest, 2003. 683–684.

a copy of the devotional statue of Mariazell, Austria, which Chancellor Zsigmond Kornis had installed there. The consecration took place in 1711, in the presence of a multitude of believers.⁷⁷⁵ The task fell to the unified Armenian bishop because no Roman Catholic bishop had, as yet, been appointed in Alba Iulia for some time after the Principedom Era.⁷⁷⁶ In the Elia Mendrul case (see above), a Franciscan monk, Fr. Michael Serger appeared as a signer on one of the records.⁷⁷⁷

In the 18th century, Franciscan monks wanted to settle in Elisabethopolis, where unified Armenians had already been present. The city refused to sanction this. Incidentally, even after some disagreement, Armenopolis granted the right of settlement to the Franciscans at about the same time.

József György writes that the Franciscans organized the Latin-rite parish in then Ebesfalva, later Elisabethopolis, in 1727, and they would remain active there up until 1793.⁷⁷⁸ From an examination of archival sources, it emerges that the primary objective of the Franciscans seeking settlement was to establish a mission among the heretics and the “wlachs,” that is, the Romanians, in the area, intending Elisabethopolis as the centre of the mission.⁷⁷⁹ The Franciscans filed their application to the bishop of Alba Iulia and argued comprehensively for the importance and justifiability of granting the permission. They stated that they had a property in the city, which had been donated to them by an Armenian; the proceeds of begging could be invested in Elisabethopolis better than in the neighbouring Protestant towns; they would willingly assist with church matters and tasks; and they would not disturb the Mechitarists already established in Elisabethopolis.⁷⁸⁰ But the city hindered the settlement, arguing that the Franciscans were outsiders and uninvited by anyone there; they might receive substantial donations from domestic women—who are very generous—but that could lead to tensions within families; and the Armenian clergy might also become impoverished due to their presence.⁷⁸¹ There is thus no trace of Franciscan settlement in the records, but their presence in Elisabethopolis between 1728 and 1741 is attested to by the registrar of the Latin-rite parish.⁷⁸² In the second half of the 18th century, Franciscans would regularly administer pastoral duties in Elisabethopolis; Conventual Franciscan Lázár Asspidius in 1771, P. Demeter Vincentius and Adrianus Simon in 1773, 1775, and 1788, Jeremiás Barick in 1774, and Placidus Csiki OFM in 1783.⁷⁸³

In the other Armenian city, Armenopolis, Minorite Franciscans first attempted to settle in 1738. Franciscan principal Joachim Botar visited Armenopolis in 1742, where he met royal councillor Tódor Dániel; subsequently, the city decided to permit Franciscan settlement.⁷⁸⁴ In 1743, Lukács Verzár, the Armenian parish priest of Armenopolis, together with the mayor and the council of the city, decided to limit Franciscan presence with a

⁷⁷⁵ Medgyesy S., Norbert: *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttere*. Piliscsaba–Budapest, 2009. 47.

⁷⁷⁶ In addition to the statue in Mikháza, Oxendio Virziresco also consecrated the new bells of the Latin-rite Roman Catholics in Csíkráros in 1710. Cf. SZÖKGYL: 339/b, 1. box.

⁷⁷⁷ ASV Archivio Nunziatura Vienna, vol. 196. fol. 159r–160v. Cf. Nagy, Kornél: *op. cit.*

⁷⁷⁸ György, József: *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*. Cluj-Kolozsvár, 1930. 277, 377, 398, 400, 419, 444, 493, 530, 540, 571.

⁷⁷⁹ SZÖKGYL: 88/b, 1. box. „*Ad nostram humilliam.*” kezdetű levél.

⁷⁸⁰ SZÖKGYL: 88/b, 1. box.

⁷⁸¹ SZÖKGYL: 88/b, 1. box.

⁷⁸² Római Katolikus Plébánia, Erzsébetváros. Liber baptisatorum, copulatorum Ebesfalvae ab Anno 1728.

⁷⁸³ Római Katolikus Plébánia, Erzsébetváros. Liber baptisatorum, copulatorum Ebesfalvae ab Anno 1728. Fol. 36–65.

⁷⁸⁴ Szongott, Kristóf: *op. cit.* III. 79–80.

numerus clausus: up to eight priests and two lay brothers could live in the monastery. According to this decree, no mendicant monks could be allowed to enter Armenopolis above that quota.⁷⁸⁵

The Franciscan church was completed in 1757; donations for this purpose were contributed by the wealthier Armenians of the city as well. But the Franciscan ideals seriously disturbed the Armenians, who were very conscious of their significant fortunes. The Franciscans would enter the Armenian households without an invitation and beg for alms there, which the locals often complained about.⁷⁸⁶ In contrast, the Armenians funded the construction of the Franciscan monastery and also provided the property where it should be built. Kristóf Szongott says the Armenian novices who joined the Franciscan order in the 18th century boosted its development.

In Frumoasa, Franciscan monks—Cézár Gál, P. Sándor, Szaniszló Tompos, Cziprián Székely, Ábel Szőcs, Pál Erős—were active within the Armenian parish from the second half of the 18th century to the 20th.⁷⁸⁷

Mechitarists

The Elisabethopolis mission of the Mechitarists started as early as 1719/20, as discussed in detail by Miklós Fogolyán.⁷⁸⁸ First, the Mechitarists' activities in Transylvania were limited to Elisabethopolis, but much later they also appeared in Armenopolis. In Péter Kopacz's aforementioned testament of 1753, he bequeathed an Elisabethopolis property to the Mechitarist brethren, who are also often referred to as Antonian fathers in 18th-century sources. In his monograph, Lukács Ávedik lists a few monks who worked in Elisabethopolis in the 18th century; Brother Simon from 1763, Izsák Issekutz from 1767, Márton Fark and Vazul Kapatán from 1770, and István Ákontz Kövér from 1799.⁷⁸⁹ Archival sources inform us of Lázár Christophoro (1753–1771),⁷⁹⁰ as well as a certain “Isac de Caffa” in 1766.⁷⁹¹ In the early 19th century, four Mechitarist monks were active in Elisabethopolis simultaneously,⁷⁹² while sources from 1844 mention the name of Mechitarist monk Bertalan Kápdebő.⁷⁹³

According to 19th-century Armenian views, the settlement of the Mechitarists in the city was approved solely because they were expected to organize the school and teach the Armenian language to the children. Their allowances from the city were subject to meeting these requirements.⁷⁹⁴ In 1810, parson Antal Patrubány tried to ease this tension and wrote to István Ákoncz Kövér, archbishop and archabbot in Venice. In his reply, Ákoncz explained that the Mechitarists should not only teach the Armenian language but also ethics and morality. As opposed to the local Elisabethopolis clergy, the archabbot also approved

⁷⁸⁵ Ibid. II. 50–51.

⁷⁸⁶ Ibid. III. 83–84.

⁷⁸⁷ SZÖKGYL: 584/e, 1. box. “A Frumoasa–Csíkszépvízi örm. Szeret. Rom. Kath. Plébánia története”.

⁷⁸⁸ Fogolyán, L.: *Abt Mechitar und die erste Zeit der Mechitaristen–Mission in Transilvanien. (1719–1720)*. In: *Bazmavep*. (1977/1–2). 139–165.

⁷⁸⁹ Ávedik, Lukács: *op. cit.* 115.

⁷⁹⁰ SZÖKGYL: 88/b, 2. box. (Mechitaristákkal kapcsolatos iratok.)

⁷⁹¹ APF SC Armeni, vol. 15. (1764–1767) 144 rv.

⁷⁹² SZÖKGYL: 88/b. Az ersébeth Városi Tisztelendő és Nemes Megyének Hivatalosan tartott rendes Gyűlései. (1807. szeptember 6. – 1813. január 9.) fol. 34.

⁷⁹³ SZÖKGYL: 88/b, 2. box. (Mechitaristákkal kapcsolatos iratok.)

⁷⁹⁴ SZÖKGYL: 88/b. Az ersébeth Városi Tisztelendő és Nemes Megyének Hivatalosan tartott rendes Gyűlései. (1807. szeptember 6. – 1813. január 9.) fol. 24.

that the teaching should take place in the Mechitarist monastery.⁷⁹⁵ Our records frequently use derogatory terms to describe the monks. On the one hand, the local clergy was highly dissatisfied with the presence of the Mechitarists in Elisabethopolis, who, allegedly, disregarded both the teaching of the Armenian children and everything else. On the other hand, they were described as monks “exceedingly ignorant of the ordinary authorities,” presumably because they denied the competence of all Transylvanian pontiffs and only accepted the archabbot of Venice, declaring that they would not be servants.⁷⁹⁶ Ultimately, the Mechitarists would remain in Elisabethopolis until the first half of the 20th century. János Bodurján O.Mech., who was born in the city of Bardizac in the Ottoman Empire in 1881 and studied in Venice, worked in Elisabethopolis between 1911 and 1920, when he voluntarily moved to Bucharest. In 1928, he returned to Transylvania once more, this time to Frumoasa, where, in addition to his pastoral service, he established a printing press and published his novel *The Red Crescent*, a Hungarian literary work dealing with the Armenocide. In 1958, Bodurján moved to Armenia and died there in 1959.⁷⁹⁷

VI. Social Care Among the Armenians in Transylvania

The Armenian Catholic Central Collective Archive of Armenopolis contains numerous sources concerning the highly developed social sensitivity of the Armenians. It was not through isolated foundations, nor sporadic initiatives that kept the community alive in the 19th and 20th centuries, but an overarching system of donations from private individuals.

Dating back to the late-18th century, certain initiatives in Elisabethopolis already reflected that sensitivity. Gergely Govrik noted that a hospital was raised there for the homeless and the invalid patients. Namely, Antal and Grigor Isiguc'ean (Issekkutz) had suggested in 1796 that a house be built within town where poor and ill people could dwell, while two rooms were reserved for the brothers to stay there if need be. The rooms of the building were supervised and maintained by the city leadership, and the council was entitled to decide who to accommodate.⁷⁹⁸

In Elisabethopolis, a certain Cameller Foundation took care of handicapped people. György Cameller, an interpreter of Elisabethopolis Armenian descent (his mother was Anna Sinkoján) signed his testament on 3 February 1838, naming the Armenian community in Elisabethopolis as his general heir. They thus acquired his estate in Vienna, which, after being sold, yielded a considerable sum. The city entrusted the curatorial duties to a 12-strong body; from the annual interest, they funded all those Armenian children in Elisabethopolis who were planning to embark on an artistic or scientific career, or even to learn a craft. The students of various universities as well as the vocational pupils received differentiated allowances. Not only the desperately poor were thus supported, though they enjoyed a clear advantage when the funds were distributed. The primary criterion of eligibility was diligence and sound morality. Besides tutoring grants, poor Armenian girls in Elisabethopolis could also apply for a dowry contribution to the Cameller Fund; here orphaned girls were prioritized. A special reward was imparted to those who excelled in learning the Armenian

⁷⁹⁵ SZÖKGYL: 88/b, 2. box. (Mechitaristákkal kapcsolatos iratok.) Ákoncz Kövér István levele.

⁷⁹⁶ SZÖKGYL: 88/b. Az ersébeth Városi Tisztelendő és Nemes Megyének Hivatalosan tartott rendes Gyűlései. (1807. szeptember 6. – 1813. január 9.) fol. 32.

⁷⁹⁷ SZÖKGYL: 612/g-j. Bodor Gábor fényképalbuma.

⁷⁹⁸ Govrikean: *op. cit.*. 104–107.

language. The foundation also attempted to fight poverty by establishing a separate hospital for the poor, attending the needs of aged or disabled Armenians. In present-day terms, this institute combined the services of a home for the aged with those providing for the mentally or physically disabled.⁷⁹⁹

The foundation's rich bequests are today preserved in 11 boxes in the archive.⁸⁰⁰ The Cameller Foundation was discontinued in the first half of the 20th century, which Ferenc Alexa, parish priest in Elisabethopolis, summarized in these words: "in spite of all this, Em[anuel] Antalfy, the then curator-in-chief of the parish, made every effort at the assemblies of the Cameller Foundation to enact its dissolution among the committee members. And, indeed, his plan succeeded, for the house of the poor was abandoned and sold with the approval of His Excellency the Bishop Majláth, and the money was dissipated and came to nothing in no time at all."⁸⁰¹

György Cameller's example was not unique in Elisabethopolis. In the 19th century and the first half of the 20th, countless social and charity donations are listed in our sources, which testify to the social awareness of the Armenians.⁸⁰² Among the criteria of eligibility, a recurrent item was the fact that only Armenians from Elisabethopolis could be awarded an aid. While the Cameller Foundation acted as a real institution, with its own administration and infrastructure, most other initiatives were based by and large on individual bequests, and the funds found their way to those in need with effective church assistance.

As early as the beginning of the 19th century, Armenian priest János Kabdebó created a foundation for the benefit of the poor,⁸⁰³ and on 1 May 1861, Simon Kabdebó signed his testament with a very similar intent, leaving a substantial amount to the Franz Joseph Hospital in Sibiu, the Schwarzenberg Hospital in Târgu Mureș, the "domestic poor's fund" in Elisabethopolis, and the newly established Kabdebó Foundation. The task of the latter was to award grants and scholarships in order to support such Armenian children in Elisabethopolis who diligently completed the first four elementary classes but were too destitute to continue their studies afterwards. A larger amount could be granted to those planning to become Armenian-rite priests.⁸⁰⁴ János Kabdebó entrusted the maintenance and operation of the foundation to the public of Elisabethopolis; commissioned by the representatives of the city, a 7-member committee led by the Armenian Catholic parson decided on matters of grants and asset management.⁸⁰⁵

Jakab Gorovei of Elisabethopolis bequeathed 6000 forints to be administered by the Armenian Catholic parish of Elisabethopolis. The income from the interest had to be divided into six equal parts every half a year, to be used to aid six poor widows or orphans of Armenian confession.⁸⁰⁶

The "Financial Institution of the Town's Poor," also known as the "Bank of the Poor" was a fund established not by one wealthy Armenian but together by several Armenian families—the Dániels, the Kapdebos, the Lengyels, and the Patrúbánys.⁸⁰⁷ From

⁷⁹⁹ Cf. *Az erzsébetvárosi "Cameller-alapítvány" alapítványi levele és alapszabályai*. Erzsébetváros, Erzsébetvárosi Nyomda, 1900.

⁸⁰⁰ SZÖKGYL: 88/f, 1–11. boxes.

⁸⁰¹ SZÖKGYL: 88/f, 1. box. Alexa Ferenc plébános búcsúbeszéde. The house of the Cameller Foundation was sold in 1917. Cf. SZÖKGYL: 88/b, 26. box. Majláth Gusztáv gyulafehérvári püspök levele.

⁸⁰² SZÖKGYL: 88/f, 1–2. boxes.

⁸⁰³ SZÖKGYL: 88/f, 1. box.

⁸⁰⁴ *A Kabdebó Simon nevét megőrző alapítvány*. Erzsébetváros, Nyom. Kotzauer Dánielnél. 1891.

⁸⁰⁵ SZÖKGYL: 88/f, 3. box. Kabdebo Simon alapítványi könyve.

⁸⁰⁶ SZÖKGYL: 88/f, 1. box. "Alapítványi oklevél".

⁸⁰⁷ SZÖKGYL: 88/f, 1. box.

early-20th-century sources, we also learn about Dr. Issekutz's Fund, the Church's Fund for the Poor, the Fund of St. John of Nepomuk, Rafael's Study Fund, St. Anthony's Poor, but all of these had far more modest resources than the earlier ones.⁸⁰⁸ In the 20th century, after Transylvania had come under Romanian administration, the forms of charity also changed. From Ferenc Alexa's notes we learn that various foundations and also the Christian Social Mission had their local branches in Elisabethopolis; the latter had 55 members.⁸⁰⁹ Some sources also confirm that the Armenians in Elisabethopolis distributed the proceeds from Boxing Day fund-raising among the poor.⁸¹⁰

In Armenopolis, the boys' orphanage of St. Gregory the Illuminator and the girls' orphanage named after Tivadar Kovrig were established primarily with a social purpose.⁸¹¹ The boys' orphanage was championed by Kristóf Lukácsy, and among the founders we find the citizens of both Armenopolis and Elisabethopolis; János Ákoncz and his wife from Cluj; Simon Moldován, burgher of Armenopolis; and Canons Emánuel Csomák of Oradea and Márton Kapatán of Alba Carolina (Károlyfehérvár). Thanks to their efforts, four orphans could be looked after between 1860 and 1863; during the years leading up to 1877, the head count ran to eight or even 10 orphans. The boys admitted were first sent to Armenian families, and only after Lukácsy's death was the institute moved into one single building. Over 50 boys had been boarders of this orphanage between 1877 and 1893.⁸¹²

In 1893, the other orphanage of Armenopolis was established for girls by Tivadar Kovrig. His purpose was to make education available to orphaned Armenian girls in Transylvania. The construction of the institute was completed in 1901; the first pupils moved in in 1903.⁸¹³

The director of the boys' orphanage was, according to the rules, invariably the Armenian Catholic parish priest of Armenopolis. He had been invested by Kristóf Lukácsy with full powers to admit 4 orphans. The rule defined the conditions for enrolment and the method of application. Full orphans were at an advantage, but semi-orphans of little to no means were also admitted. If there remained further vacancies, Armenian Catholic children could also enter whose parents were simply too poor to maintain their family. In an extreme situation, boarders could also enrol for a fixed fee; they had to live according to the rules of the orphanage though. Klára Lukács's research has shown that the purpose of orphanages changed after 1918; under the new circumstances, they became boarding institutions for those Armenian children living in the diaspora whose parents simply wanted to have them tutored in this way.⁸¹⁴

Between 1909 and the 1930s, the supervisor of the boys' orphanage was always a Mechitarist monk who had Armenian as his mother tongue. The names of Hulunián Harutjun, Phiajan Jurarion, Djendojan Arsen, Kylunian Marutinn, Szerogh Eliajan, Elias Seraphin, and Diarian Francisc are known in this context. In the girls' orphanage, Franciscan nuns from Maltersdorf, Germany, carried out such duties.⁸¹⁵

In Gheorgheni, Keresztes's foundation was the most important centre of education in the 19th century, promoting the tutoring of Armenian boys in Șumuleu Ciuc, Cluj, and

⁸⁰⁸ SZÖKGYL: 88/f, 3. box. Számadások, Vagyonkimutatás 1905.

⁸⁰⁹ SZÖKGYL: 88/f, 1. box. Alexa Ferenc feljegyzései.

⁸¹⁰ SZÖKGYL: 88/h, 1. box. 1917. december 14-i ülés jegyzőkönyve.

⁸¹¹ Lukács, Klára: *A szamosújvári örmény katolikus árvaházak története*. In: Őze, Sándor–Kovács, Bálint ed.: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. II. Pécs, 2007. 170–176.

⁸¹² Ibid. 170–176. (198–201: lh.)

⁸¹³ Ibid. 170–176.

⁸¹⁴ Ibid. 170–176.

⁸¹⁵ Ibid. 170–176.

Alba Carolina. Here it can be noted that a society which had been founded explicitly for devotional purposes in the early-18th century had, by the beginning of the 20th, turned into something different—its members sought new tasks and found them in the field of social care and charity.⁸¹⁶ In 1859, private donations provided for the establishment of the Antal and Rebeka Zakariás fund for a poorhouse,⁸¹⁷ which served to maintain an almshouse. But the records show that the poorhouse was in very bad condition, and in the 1920s, no money was available for renovation or reconstruction.⁸¹⁸ Additionally, Gergely Nádas's scholarship and church maintenance foundation (1884) must be mentioned, as well as Antal Szekula's fund for study aid and the poor (1897), the widowed Mrs. Gergely Simay's church maintenance fund (1899), and another fund for the poor (1900) established by János Czárán and one of his daughters.⁸¹⁹

In Frumoasa, the early-20th century saw the emergence of the Trinity Aid Society, the objective of which was to maintain the Armenian parish and school, as well as to support the poor Armenians in Frumoasa, and eventually to cover their funeral costs.⁸²⁰

VII. The Ideology of Armenism

The late-19th-century archival stock in Armenopolis—with special regard to the plenitude of personal bequests—can only be adequately processed if we understand the ideology of Armenism, prevalent among the Transylvanian Armenians at the time.

The development of that ideology was almost parallel with the emergence of the nationality issue in historical Hungary and the international broadening of the “Armenian question.” Its point of departure lay in the fact that the Armenians had lost their mother tongue but wanted to stress their Armenian descent, in a way that should also appeal to the receptive Hungarian majority. Due to Armenism, cultural impulses occurred among the Armenian community in Transylvania which—as we shall see—would inspire admiration from St. Petersburg to North America.

It was Gyula Merza who first systematized and termed the new ideology “Armenism.” Subsequently, he attempted to expand it into a popular movement. In his manifesto of 1895, he delineates six fields in which the “Armenian spirit” may be cultivated: (1) the family; (2) religion; (3) piety; (4) education and teaching; (5) literature; (6) social life and public affairs. He defined Armenism as a determined attempt to preserve and maintain such Armenian features and traditions as pertain to those areas:

- Within the framework of the family, such a mentality in child-care can be developed the essence of which is to combine Hungarian patriotism with an Armenian way of life.

- Armenians should not be ashamed of their descent and should acquaint themselves with the values of being Armenian.

⁸¹⁶ SZÖKGYL: 612/d, 3. box. A gyergyószentmiklósi örmény katolikus egyházközség egyháztanácsának jegyzőkönyve. 1927–1933. “The president proposes that the rules and regulations of the young men’s society be reworked according to the new environment and that it appear as a charity organization under a different name.”

⁸¹⁷ SZÖKGYL: 612/d, 3. box. Gyergyószentmiklósi örmény plébánia. Kimenő levelek fogalmazványai. (1878. november 19.)

⁸¹⁸ SZÖKGYL: 612/d, 3. box. A gyergyószentmiklósi örmény katolikus egyházközség egyháztanácsának jegyzőkönyve. 1927–1933. (1929. nov. 15.)

⁸¹⁹ SZÖKGYL: 612/d, 2. box. Jótékony célú alapítványok alapító iratai.

⁸²⁰ *A csíkszépvíz Szentháromság Segély-Egyesület Alapszabálya*. Csíkszereda, 1903.

– Gyula Merza tried to overemphasize the “glorious national past” of the Armenians (cf. Ani topos), the cultural values created by Armenians, and the uniqueness of the Armenian people. He stressed those values which made Armenians attractive to the Hungarians. In this context, he was among those who phrased the dichotomy of being a Hungarian Armenian: the proverbial Armenian merits were met with the utmost respect of the Hungarian public, demonstrated by the high number of Armenian–Hungarian marriages.

– Gyula Merza thought that the chief reason for assimilation was the fact that Armenian as a native language lost ground. Hence a central task was to restore Armenian unity, first and foremost in anthropological terms.

It was in Merza’s 1897 article that the main ideological traits of Armenism became the most pregnant. He had already stressed the role of church and religion, and he discussed in further detail how the “Armenian consciousness” of domestic Armenians might best be preserved through strengthening Armenian Catholic characteristics. Besides the narrower family life, it was the Armenian rite, the church songs that embodied the broader context of cultivating the Armenian language. At the same time, Merza had to admit that the hope of having the Armenians acknowledged as a unified ethnicity in Hungary amounted to self-deception. A sense of belonging together would have to be recreated first. Until a unified set of practical and institutional criteria came into force—e.g. until a unified Armenian archbishopric was established—the Armenians should be gathered through an “ideal to be realized.”

New Impulses in the Wake of Armenism

(a) The Idea of an Armenian Bishopric in Transylvania

The Armenians explained the Hungarian assimilation not so much in terms of religious union, but in the lack of an autonomous religious leader; hence, the thought of an Armenian bishopric became a central element in the ideology of Armenism. Kristóf Lukácsy—professor of theology in Alba Iulia and, later, parson in Armenopolis—organized his literary output around that notion, too.⁸²¹ He believed that only the creation of an Armenian Catholic Bishopric, or at least an Apostolic Vicariat, could guarantee the survival of the Armenian-rite church and the Armenian nation in Transylvania. He embedded these views in the complex problem of Hungarian nationalities and tried to drive the issue towards a political solution.⁸²²

In addition to Kristóf Lukácsy, Gyula Merza also actively strove for the establishment of an Armenian bishopric. And at the 200th anniversary of the foundation of Armenopolis, he proposed that the statue of Oxendio Virziresco be erected in the main square of the city—but the project never got past the creation of a model.⁸²³

(b) Historical Research

⁸²¹ Lukácsy, Christophorus: *Historia Armenorum Transylvaniae*. Viennae, 1859a 100-as lábjegyzettől volt más műve idézve, ha igen, akkor jó, ha nem akkor op. cit.; Lukácsy Kristóf: *Adalékok az erdélyi örmények történetéhez*. Kolozsvár, 1867.

⁸²² Lukácsy Kristóf: *Adalékok*... 5–15.

⁸²³ Merza, Gyula: *Örmény püspökség*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1897. 1. sz. 28. A szobor felállítására vonatkozó iratok SZÖKGYL: 339/h, 11. box.

Investigations of local history commenced, and the Armenian historians were evidently affected by the scientific positivism that had gained ground in Hungary as well. The best sources for research were the Armenian church archives. In the context of Armenopolis, Gergely Govrik (Grigor Govrikan), Kristóf Lukácsy, and Kristóf Szongott excelled in the field; the most prominent historians of Elisabethopolis were Gergely Govrik (Grigor Govrikan) and Lukács Ávedik.⁸²⁴ Besides local historiography, works of Armenian liturgical history and general Armenian history were also published,⁸²⁵ while Lukácsy and Szongott—at the request of Hungarian academic circles—became involved in the research of Hungarian national ancestry, too. All this took place at the time of the “Ugric *vs.* Turkish War”; as a result, both Szongott and Lukácsy proved that the Hungarians derived from the Armenians or, at least, the two peoples are related.⁸²⁶

When Transylvania was annexed to Romania, many Armenian intellectuals moved to Budapest, where the ideology of Armenism, and its related research projects, survived for a little while. Even at the beginning of World War II, there were such historical treatises and publications whose intellectual background was rooted in the Transylvanian Armenian colonies of the 19th century.⁸²⁷

(c) *The Armenia Periodical*

The main forum for the propagation of the new ideology was the *Armenia* periodical, edited and printed in Armenopolis (1887–1907).⁸²⁸ When editor-in-chief Kristóf Szongott died in 1907, the publication was discontinued, although a few years later anthropologist Antal Hermann, who was of Armenian descent, attempted to revive it—with a little, temporary success. At its peak, *Armenia* catalyzed the emergence of an Armenian circle of intellectuals, with some 50 people participating in the publication. Its most notable members of staff were Elemér Bányai, Antal Hermann, Antal Molnár, Gusztáv Papp, Jakab Gopcsa, Bogdán Papp, and Lukács Patrubány.⁸²⁹ The periodical was written in Hungarian, so a segment of its readership was constituted by intellectuals who spoke Hungarian and were interested in the issues of Armenian identity. The publication was printed in the Aurora press

⁸²⁴ A megjelent publikációk bibliográfiája Ávedik Félix: *Magyar–örmény bibliográfia*. In: Hermann Antal–Hovhannesian Eghia ed.: *Az örmények*. Budapest, 1921.

⁸²⁵ Ávedik, Lukács: *Szentföldi emlékfüzér az 1882-iki első magyar jeruzsálemi zarándoklás alkalmából*. Marosvásárhely, 1883; Ávedik, Lukács: *Az örmény kereszténység eredete*. Ávedik Lukács történetírói munkásságát feldolgozta Polyák Mariann: *Ávedik, Lukács, Erzsébetváros történetírója*. In: Óze, Sándor–Kovács, Bálint ed.: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. I. Piliscsaba, 2006. 83–125.

⁸²⁶ Lukácsy, Kristóf: *A Magyarok ősele, hajdankori nevelés és lakhelyei eredeti örmény kétfőke nyomán*. Kolozsvár, 1870. Illetve Szongott, Kristóf: *Magyarok eredete és őslaka. A munkák tudománytörténeti vonatkozásairól*. In: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (Budapest) Kézirattár. Régi Akadémiai Anyag 249/1876: Lukácsy Kristóf tagajánlása Wenczel Gusztávtól [Lukácsy’s membership recommendation from Gusztáv Wenczell]; 1/1839: Lukácsy Kristóf gyűjteménye a régi örmény (haicana) és a magyar rokonhangzású szavakról [Lukácsy’s collection of Old Armenian (haicana) and Hungarian words of analogous pronunciation].

⁸²⁷ See, e.g., Hovhannesian, Eghia: *Armenia népe. Multja, történelme. Irodalma, sajtója, művészete. Az örmény-kérdés. Az örmény kolóniák. A magyarországi örmények*. s.l. 1934; Hovhannesian, Eghia: *Hazai örmények a nemzet szolgálatában. Függelék: A magyarországi örmény családok teljes névsora*. Gödöllő, 1940.

⁸²⁸ Az *Armenia* folyóiratról tudományos feldolgozások Szimonján Anahit: *A magyarországi örmény sajtó XIX–XX. századi története*. Budapest, 1996; Bagi–Gevorgyan, Eva: *Hay–Hovngarakan grakan arñjont’jovnnnerā ev “Armenia” Amsagira*. Jereván, 1979. Valamint Polyák Mariann: *Az Armenia folyóirat jelentősége Erdélyben*. In: Óze, Sándor–Kovács, Bálint ed.: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. II. Piliscsaba, 2007. 138–143.

⁸²⁹ Szimonjárn, Anahit: *A magyarországi örmény sajtó XIX–XX. századi története*. Budapest, 1996. 11–12.

in Armenopolis. After launching *Armenia*, Endre Todorán, owner of the press, ordered Armenian fonts for Aurora.⁸³⁰

Armenia served multiple purposes; it contained writings on popular science, the humanities, and public affairs. The articles on Armenian historiography aimed to raise the interest of the Armenian youth in their own origins, thus fostering re-assimilation as well. The scientific merits of the medium were demonstrated by the reception it received from the Hungarian scientific and intellectual community of the time—among others, such periodicals as *Századok*, *Kolozsvári Közlöny*, and *Pesti Napló* enthusiastically hailed its appearance⁸³¹.

Armenia soon outgrew its regional, Carpathian ambience. In the stock of the ACCAA, many heretofore unprocessed letters survive from Boston, Constantinople, St. Petersburg, or Moscow, communicating the optimism of the international Armenian community in response to the publication of *Armenia*, which shows that—in spite of the Hungarian language—it became an internationally acclaimed medium.⁸³²

(d) *Armenian Museum*

Minor exhibitions presenting the Armenian past were first installed in Gheorgheni (1900) and Cluj. In the former town, Arthur Vákár P. had founded the Gheorgheni Museum and Library; in the latter, the ethnographical museum founded by the Transylvanian Carpathian Union in 1902 had a separate Armenian room. An important milestone in the “museum craze” in the late-19th century came in 1889, when Antal Hermann and his associates established the Hungarian Society for Anthropology. Two years later, he himself gave an inspiring lecture on “the cultivation of Armenian popular customs and the collection of the spiritual and material substances of folklore.” The birth of the museum was intimately tied to the ideology of Armenism and, within it, the plan to establish an autonomous Armenian bishopric: “All items, library units, furniture, money, and the entire existence of the Armenian Museum Association, or, upon its cessation, the items separately, shall belong to the Armenian Parish of Armenopolis or, potentially, the recreated Transylvanian Armenian Catholic Bishopric.”⁸³³

After the foundation of the museum, massive accumulation work commenced, as a result of which intellectuals from Armenopolis and Cluj donated material reliques and historical documents to the collection. Armenopolis parson Lukács Bárány, for example, presented an Armenian codex from Suceava and several signets to the museum. Of the documents written between 1700 and 1900, the city gave over 100,000 items to the collection, which was temporarily housed in the outbuilding in Kristóf Szongott’s yard; it was in 1906 that it was relocated to the second floor of the Armenian grammar school.

The museum was formally inaugurated on 16 June 1907, the Transylvanian holiday of St. Gregory. Sadly, the founder, Kristóf Szongott had died in the meantime on 24 January 1907. From the very outset, the museum gained international renown. After the opening speeches, the letters of commendation from various notables were read—among them Armenian Catholic Archbishop Josef Theodorovicz of Lemberg and Mechitarist Archabbot Dr. Táde Thorun.

⁸³⁰ Polyák, Mariann: *Az Armenia folyóirat...* 141.

⁸³¹ Szimonjárn, Anahit: *op. cit.* 13.

⁸³² SZÖKGYL: 339/i-I. Szongott, Kristóf személyi hagyatéka, 2. és 3. box.

⁸³³ *Armenia*. 1906. 241–254.

The museum also hosted scientific research, supervising the excavation of the Roman castrum in the vicinity of Armenopolis. The objects retrieved there were added to the museum collection.⁸³⁴

The museum holdings and data were as follows in 1911:

Library	1089 books, 59 manuscripts, approx. 500 other documents, papers
Ethnographical division	256 objects
Fine arts division	114 objects
Number of visitors in 1911	17,541

The further history of the museum was influenced by the two world wars. During World War II, a church order authorized the Armenian governor to make all efforts to recover the museum objects. In this way a considerable portion of the stock was transferred to Bakonybél in 1944. In 1952, much of these materials found their way back to Armenopolis; a new building—the former Karácsonyi curia—was also allocated for the museum. And finally, the year 1975 saw the relocation of the documentary holdings of the Armenian Museum to the State Archives of Cluj (Arhivele Naționale Cluj).

VIII. The Armenian Genocide

Indirectly, the genocide committed against the Armenians by the Ottoman Empire during and after World War I, as well as the previous pogroms around the turn of the 19th and 20th centuries, were connected to the Armenians in the Carpathian Basin. While the Western press revealed eager interest in the Armenocide, the media in the Carpathian Basin proved far more indifferent—as is well known, the Austro-Hungarian Monarchy was allied to Turkey during World War I. In Hungarian newspapers, all information was, therefore, heavily censored in connection with the genocide.⁸³⁵

Regardless, the Armenians in Transylvania were very well-informed about the pogroms initiated against the Armenians in the Ottoman Empire. In the late-19th century, the *Armenia* periodical reported on the pogroms. Due to the excellent communication networks of the Armenians, the news came directly from Constantinople or from Armenian journals published abroad—e.g. *Murcs*, *Msak* (Tiflis), *Arevelk* (Constantinople), *Handes Amsorya* (Vienna), or *Ara* (Calcutta).⁸³⁶ And in the ACCAA we find correspondence in Armenian, French, and other languages, which the intellectuals in Armenopolis had with Armenian church leaders in the Ottoman Empire.⁸³⁷ Also, *Armenia* provided nearly day-to-day coverage of the pogroms carried out by Sultan Abdul-Hamid II between 1894 and 1896. The reports were regularly accompanied by illustrations.⁸³⁸

⁸³⁴ Orosz, Endre: *A szamosújvári római castellum praetoriumának ásatásáról*. Szamosújvár, 1907.

⁸³⁵ Poósz, Lóránd: *Az örmény népirtásról és erdélyi visszhangjáról*. In: *Látó – Szépirodalmi folyóirat*. 2008/4. 70.

⁸³⁶ Szimonjárn, Anahit: *op. cit.* 14.

⁸³⁷ See, e.g., SZÖKGYL.: 339/i–III. Bárány Lukács hagyatéka, 2. box.

⁸³⁸ Heretofore, the only extensive discussion of the topic is Poósz, Lóránd: *Az örmény népirtás visszhangja az erdélyi sajtó- és közvélemény tükrében*. MA Thesis, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Történelem és Filozófia Kar. Cluj-Napoca, 2008.

The other branch of indirect connections is to be located among the Armenians who settled in Budapest and Armenopolis, such as the Martaian family (Nigde), the Kurusian family (Caesarea), the Horenian family, who settled in Armenopolis; the Kozanlian family, the Jamgosian family (Caesarea), who settled in Cluj; and the Bodurján family (Smyrna).⁸³⁹ In Transylvania, the newcomers were initially received by the Armenian orphanages in Armenopolis. The fate of the Armenians who fled from the genocide and settled in Armenopolis is attested to, down to the present day, by those gravestones in the Armenian cemetery of Armenopolis which bear Armenian-language epitaphs.⁸⁴⁰ In this respect, the ACCAA provides the interested researcher with a range of church registers and plenty of materials concerning the orphanages and the schools of Armenopolis.

⁸³⁹ Martaian, Ermone Zabel's kind information, for which we are grateful.

⁸⁴⁰ Cf. Balázs-Decsi, Attila: *A Szamosújvári örmény temető monográfiája*. Budapest, 2009.

THE ARMENIAN CATHOLIC COLLECTIVE ARCHIVE IN ARMENOPOLIS

(44.59 lma)

The Armenians in Transylvania and their Church Organization

The Armenians' mass immigration to Transylvania in the second half of the 17th century introduced their church administration as well, and their union with Rome led to the emergence of the Armenian-rite branch of Catholicism.⁸⁴¹

The Holy See established a separate apostolic vicariate for them in 1690, rendering them directly accountable to the Vatican. After the death of the first and only apostolic vicar and ordained bishop, Oxendio Virziresco (*d.* March 10, 1715), the vicariate also ceased to exist. From 1741 to 1930, the four Armenian Catholic parishes of Transylvania belonged to the Roman Catholic diocese of Transylvania, as is the case today. On 5 June 1930, the Vatican signed a concordat with Romania, creating the Armenian Catholic Governorate of Armenopolis. This was abolished in 1948, but while it was restored in 1990, the four Armenian-rite parishes continue to operate within the framework of the archdiocese of Alba Iulia.⁸⁴²

The Armenian Catholic parishes were created as follows: 1700, Armenopolis; 1708, Elisabethopolis; 1730, Gheorgheni; 1785, Frumoasa.⁸⁴³

The unified Armenian archdeaconry was divided in two from 1740, when the parson of Elisabethopolis was invested with special authorization as the "Armenian archdeacon" of the Armenians in Gheorgheni, Târgu Secuiesc, Canta, Frumoasa, and Gurghiu. Armenopolis operated as a separate archdeaconry. In 1786, Bishop Ignác Batthyány dissolved the two Armenian archdeaconries and merged them into the districts of Latin archdeaconries.⁸⁴⁴

In the 1762 census of the Diocese of Transylvania, two Armenian-rite archdeaconries appear: Armenopolis had one parish (Armenopolis proper), Elisabethopolis two (Elisabethopolis proper and Gheorgheni).⁸⁴⁵

Of the printed schemata of the diocese, the Armenian parishes in Transylvania only appear as two independent archdeaconries in 1782: Armenopolis consisting of a single parish, and Elisabethopolis incorporating three parishes (Elisabethopolis, Gheorgheni, and Frumoasa).⁸⁴⁶ In the schemata from 1788 onwards and throughout the 19th century, all four Armenian Catholic parishes are listed among the Latin-rite parishes according to the archdeaconry districts of the time.

⁸⁴¹ For a more detailed survey of this process, see Bálint Kovács's introductory essay in this volume, pp. x–y.

⁸⁴² Jakubinyi, György: *Romániai katolikus, erdélyi protestáns és izraelita vallási archontológia*. Kolozsvár, 2010. 69.

⁸⁴³ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transylvaniensis*. (Henceforward referred to as *Sematizmus*.) Gyulafehérvár, 1882. 74–75, 77, 86, 154–155.

⁸⁴⁴ Jakubinyi, György: *A Romániai Katolikus Örmények Ordináriátusa Szamosújvár*. Kolozsvár, 2001. 28.

⁸⁴⁵ Báth, János: *Erdély római katolikusai a XVIII. század közepén*. Kecskemét, 2008. 23.

⁸⁴⁶ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transylvaniensis*. (Henceforward referred to as *Sematizmus*.) Gyulafehérvár, 1782. 14, 16–17.

Archbishop Dr. György Jakubinyi of the Roman Catholic Archbishopric of Alba Iulia was also the Armenian apostolic governor. His work was assisted by Vicar Msgr. Ft. Endre Szakács, the only person with a biritual authorization in the archdiocese.

As a consequence of the Armenian–Hungarian language exchange in the mid-19th century the Hungarian language replaced Armenian in the official language of correspondence as well, but in the liturgy, Armenian would survive.

The Evolution of the Archive

From 2002 to the present, altogether eight collective archives have been established in the Roman Catholic Archbishopric of Alba Iulia, in order to preserve and process the written documents of the diocese. The archbishopric, which had recently celebrated its millennium, paid special attention to the material and spiritual remains of the Catholic past in Transylvania, which manifested itself in the protection and preservation of all available written sources and the maintenance and centralized inventory of historic churches and shrines.

In the eight central storehouses, the Archdiocese of Alba Iulia, as an archdeaconry, collected and catalogued the various documentary compilations emerging from the official administration of the parishes. The parish archives were assorted in Alba Iulia, Sfântu Gheorghe (Sepsiszentgyörgy), Armenopolis, Târgu Mureş, Gheorgheni, Odorheiu Secuiesc, and Cluj, where they are accessible to the present day.⁸⁴⁷ The fact that the four Armenian Catholic parishes in Transylvania are rendered subject to the apostolic governorate, in which the archbishop of the diocese is also the apostolic governor, necessitated the establishment of a separate collective archive. Armenopolis, the seat of the apostolic governorate, proved to be the most adequate place for this purpose.

Concrete steps towards the establishment of the Armenian Catholic Collective Archive in Armenopolis were first made in August 2010. The field-day was initiated by Armenian Catholic Vicar Msgr. Ft. Endre Szakács a month prior to the visit, who proposed that former sites of the Armenian Catholic parish archives be inspected and professional recommendations be made regarding all further proceedings.⁸⁴⁸ The collective archive is currently located in the headquarters of the Armenian Apostolic Governorate; the documents are stored in modern containers in the fire, water and burglar-proof building that is shared with the Armenian Catholic parish of Armenopolis. For the renovation, the Armenian Catholic parish of Armenopolis received financial aid from the Szülőföld Alap (Homeland Funds) in December 2010, which served to cover the reconstruction costs paid in advance. The archival boxes, indispensable for the up-to-date storage of the documents, were sponsored by a fund-raising campaign organized jointly by the archives in Hungary, while the static metal shelving was donated by the Primate's Archive in Esztergom.⁸⁴⁹

⁸⁴⁷ The information inventories of four of these collective archives have now been printed. Cf. Bernád, Rita: *Plébániai levéltárak I. A Gyulafehérvári-, a Sepsiszentgyörgyi-, a Szamosújvári- és a Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltárak repertóriuma*. Gyulafehérvár–Budapest, 2009.

⁸⁴⁸ Concerning the establishment and cataloguing of the archive, Rita Bernád gave a detailed interview; cf. *Keresztény Szó*, 2011. február, 13–18.

⁸⁴⁹ We are very grateful to the Hungarian Association of Archivists for launching the fund-raising campaign, to the church and state archives in Hungary, and to the manufacturers of the acid-free boxes. Their selflessness has been instrumental for the success of our project. Our special thanks go to Attila T. Küsmödi, Roman Catholic parish priest in Armenopolis, who used his professional connections to ensure smooth organization and made all efforts to arrange the transportation of the boxes and shelves, without which the generous donations could not have been realized.

The collective centre now incorporates the archival material of the four Armenian-rite Catholic parishes in the Diocese of Alba Iulia—namely, Armenopolis, Elisabethopolis, Gheorgheni, and Frumoasa—of which three were catalogued in Armenopolis, and the fourth on site. In September 2010, we collected the archival materials of the Armenian parishes of Elisabethopolis and Frumoasa here, while the items of the Armenian parish in Gheorgheni, which we catalogued on site in February 2011, were transported to the Armenopolis storehouse in May 2011. The holdings of the Armenian Apostolic Governorate for Romania are also housed here; the majority of those documents have always been held in Armenopolis, while a smaller portion was stored in Gheorgheni —according to the seat of the governor at the time. Because of the identity of the parish priest and the district archdeacon, the stocks of two archdeaconry districts have also been moved here—that of the District of Inner Szolnok, set apart among the documents of the Armenian Catholic Parish of Armenopolis, and that of Elisabethopolis, which we selected from the stock of the Armenian-rite parish here. Thus the Armenian Catholic Collective Archive of Armenopolis houses and processes the holdings of seven administrative bodies altogether; namely, the Armenian Apostolic Governorate, two archdeaconry districts, and four Armenian Catholic parishes. These holdings, as their serial numbers (85, 88, 313, 339, 345, 584, 612) indicate, are part of the archdeaconry and parish archives of the Archdiocese of Alba Iulia, alphabetized according to the names of the archdeaconry districts.

The systematization of the document holdings of the collective archive was completed in September 2011. Experts from Transylvania and Hungary (Dr. László Szögi, György Németh, Ágnes Paulik, Kisanna Barabás, Bogdan Hladiuc, Attila Puskás, Krisztofer Orosz, Eszter Spiegel, Emese Pál, and Lóránd Poósz) as well as local volunteers (Erika Esztegár and Katalin Barta) took part in the project. Armenological questions were resolved by the expert assistance of Bálint Kovács, PhD.

In order to facilitate the family tree research, for which there is a growing demand, we intend to complete the digitalization of the original 18th and 19th-century registers in Elisabethopolis and Armenopolis, which will be made available via the homepage of the Archives of the Archdiocese of Alba Iulia.

Research in the archive will be based on preregistration. The establishment of a post of archive operator is under way. The archival holdings of the four parish archives belonging to the Armenian Catholic Collective Archive of Armenopolis run to 44.59 lma (linear metres of archive).

Documents of the Archdeaconry of Elisabethopolis

1809 to 20th century

2 boxes = 0.26 lma

For two and a half decades, between 1762 and 1786, the Armenian Catholic parishes in Transylvania were subject to two separate Armenian-rite archdeaconries. One archdeacon acted in Armenopolis, another one in Elisabethopolis; they were also the respective parish priests. From this period, however, no archdeaconry findings are extant from either parish.

The two separate (Latin and Armenian-rite) parishes of Ebesfalva had belonged to the archdeaconry district of Târnava (Küküllő) according to the 1753 and 1761 diocesan registers.

The Armenian Catholic district of Elisabethopolis was created in 1762 and incorporated two Armenian-rite parishes: Elisabethopolis and Gheorgheni. The Armenian Catholic parish of Armenopolis constituted a separate archdeaconry district as well.⁸⁵⁰

The archdeaconry of Elisabethopolis existed until 1782, and three Armenian Catholic parishes were subordinated to it: Elisabethopolis, Gheorgheni, and Frumoasa. The Latin-rite parish of Elisabethopolis was, at the same time, rendered into the archdeaconry district of Târnava.⁸⁵¹ Conversely, the Armenian Catholic parish of Armenopolis was a separate archdeaconry, with a single parish.⁸⁵²

Since Roman Catholic Bishop Ignác Batthyány of Transylvania abolished the Armenian archdeaconries in 1786 and subordinated the Armenian-rite parishes to Latin-rite archdeaconry districts, the schemata of 1788 did not allocate the Armenian parishes to a separate Armenian archdeaconry. The archdeaconry of Elisabethopolis consisted of Mălâncrav (Almakerék), Ebesfalva (Elisabethopolis), Șapartoc (Sárpatak), and Sighișoara (Segesvár); its archdeacon was the parson of Elisabethopolis.⁸⁵³ By 1846, the archdeaconry of Elisabethopolis extended to Copșa Mică (Kiskapus) and Mediaș (Medgyes) too, while the schemata noted both rites regarding the parish of Elisabethopolis.⁸⁵⁴ From 1884, this district consisted of eight parishes, including the newly founded parish of Bólya.⁸⁵⁵

Currently, the district of Elisabethopolis incorporates the parishes of Buia (Bólya), Elisabethopolis (Latin), Copșa Mică, Mediaș, and Sighișoara; its archdeacon is also archdeacon of the Sibiu–Făgăraș (Szeben–Fogaras) district.⁸⁵⁶

As the archdeacon of the district of Elisabethopolis was, for a century and a half, also the Armenian Catholic parish priest, its archives were also first accumulated at the Armenian vicarage. The documentary stock of the archdeaconry consists mainly of register-books and protocols of visitations and civic and clerical congregational meetings. The filed correspondence of the archdeaconry office can only be separated from the parish documents with difficulty, so their joint storage is recommended. The parishes constituting the district belong to the authority of the Collective Archive of Alba Iulia, but since the archdeacon of

⁸⁵⁰ Ibid. 23.

⁸⁵¹ *Calendarium dioecesanum v. cleri M. Principatus Transilvaniae*. Nagyszeben, 1782. 16–17.

⁸⁵² Ibid. 14–15.

⁸⁵³ *Calendarium ecclesiasticum...* Gyulafehérvár, 1788. 8.

⁸⁵⁴ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsilvaniensis ad annum bissextilem a Christo nato MDCCCXLIV*. Kolozsvár, 1846. 59–64.

⁸⁵⁵ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transylhaniensis*. Gyulafehérvár, 1888. 37–38.

⁸⁵⁶ Zsebe, Márta–Knecht, Tamás ed.: *A Gyulafehérvári Főegyházmegye millenniumi sematizmusa*. (Henceforward referred to as *Sematizmus*.) Kolozsvár, 2010. 124–131.

Elisabethopolis and the Armenian Catholic parish priest are one and the same person, concerning the given period, the two endowments can be researched in association; this necessitated their listing in the present volume.

1. box.
 - a. volume. Register-book 28 March 1809 to 5 August 1814
 - b. volume. Archdeaconry protocol (register-book) 1809–1811, 1829–1832
 - c. volume. Register-book 1816–1821
 - d. volume. Register-book 1822–1829
 - e. volume. Register-book 1855
 - f. volume. Register-book 1856
 - g. volume. Register-book 1857
 - h. volume. Register-book 1859
 - i. volume. Register-book 1867–1875
 - j. volume. Protocol of episcopal, royal, and government-general decrees, resolutions of the Holy See, marriage discharges 19 August 1814 to 10 January 1816.
2. box.
 - a. volume. Register-book 1880–1889
 - b. volume. Register-book 1893–1895
 - c. volume. Register-book 19th and 20th century (6 July–30 September)
 - d. volume. Protocol of archdeacon's visitation 1812
 - e. volume. Protocol of the archdeacon's seat 1815 (fragment)
 - f. volume. Protocol of the sessions of the Clerical Congregation 1807–1813
 - g. volume. Protocol of the sessions of the Clerical Congregation 1807–1838 (fragment)

Documents of the Armenian Catholic Parish of Elisabethopolis

(1305) 1700–1984

8.52 Ima

The first Armenians arrived in the Ebesfalva territory in the second half of the 17th century. In 1696, Prince Michael II Apafi appointed Ebesfalva as the seat of administration for the Armenians in Transylvania, issuing a deed of privileges that granted them the right of free election of a mayor, whose competence was also defined.⁸⁵⁷ In 1708, after their conversion to Catholicism (maintaining the Armenian rite), they organized an Armenian-rite parish in Elisabethopolis. The first church of the immigrant Armenians was erected in 1725, in honour of the Trinity. Due to its location, the church was damaged by floods twice (1763, 1773); there was a growing demand for another, more spacious church that would be more securely placed. This led to the construction of the new, imposing church on the site bought from Vártán and Manó Issekutz. The huge church in the main square was built between 1766 and 1791; its Patroness is St. Elisabeth of Hungary. In many of its elements, the façade of the church resembles the cathedral of Kalocsa.⁸⁵⁸

From their settlement in 1753, the Mechitarist church and monastery of St. Peter and Paul was present in the town.⁸⁵⁹ Their church, renovated and reconstructed in the first decades of the 19th century, was purchased by the Roman Catholics in the 20th, who continue to use it up to the present day.

Over the centuries, nine Armenian chapels and churches were built in Elisabethopolis, from the donations of the faithful.⁸⁶⁰

The archive of the Armenian Catholic parish of Elisabethopolis is a very extensive collection of documents that abounds with important and precious historical sources.

Lukács Ávedik, the monographer and former parish priest of the city, mentions the library and archive of the parish, and adds that he supervised their reorganization. Today the holdings are still to be found in exactly the same place and condition he described, even after the passing of a century.⁸⁶¹

The documentary heritage reveals valuable data not only about the church administration, but also about the history of a minority-rite church and its members. Previously, the archive was stored in the library hall above the vestry of St. Elisabeth's Church, in the lower drawers of the book cabinets manufactured in the 19th century. The 20th-century documents were held in a wooden cabinet in the church vestry. Apart from the dust that had accumulated on them, their condition could be deemed adequate. No biochemical damage has threatened the holdings.

⁸⁵⁷ Ibid. 125.

⁸⁵⁸ Ibid. 95–96.

⁸⁵⁹ Nagy, Gergely Domonkos: *Az erzsébetvárosi örmény nagytemplom – térszervezés és struktúra*. In: Orbán, János ed.: *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy, Margit emlékére*. Marosvásárhely–Kolozsvár, 2011. 73–74.

⁸⁶⁰ *Sematizmus*. 2010. 435.

⁸⁶¹ “This library is placed in the lower oratory on the east side of the church, in glass cabinets. Its first foundation was laid by archdeacon Antal Patrúbány, that learned man. ... Its archive is rendered in the present time. ... Its notable documents include the certificates of the Hungarianization of the Armenians, religious associations, copies of royal and administrative diplomas: the visitation documents of Bishops Kastal, Baron Sorger, Bajtay, Mártonffi, Rudnay, and Miklós Kovács as well as the minutes of parish assemblies.” (Ávedik, Lukács: *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája*. Szamosújvár, 1896. 122.)

The archive of the parish, whose membership has dwindled in recent decades, was added to the newly established Armenian Catholic Collective Archive of Armenopolis on 13 and 16 September 2010. The documents were ordered on site between 20 and 23 October 2010, with the participation of Ágnes Paulik (deputy head of department, Hungarian National Archive, Budapest), Kisanna Barabás (archivist, art historian, Collective Archive in Târgu Mureş of the Archive of the Archdiocese of Alba Iulia), Eszter Spiegel (student of archiving, Eötvös Loránd University, Budapest), and Attila Puskás (archive operator, Collective Archive in Armenopolis of the Archive of the Archdiocese of Alba Iulia).

The filed correspondence of the parish incorporates official proceedings of the archdeaconry and the parish, as well as economic certificates. The papers concerning the archdeaconry were kept within the parish document series, due to the lack of a register-book and, consequently, the possibility of accurate differentiation. These holdings include several valuable originals as well as copies of 18th-century documents. Within the archival order found on site, traces of Lukács Ávedik's and Bálint Kovács's archival research were also identifiable.

88/a. Registers of births, marriages, and deaths 1708–1984

2 boxes = 0.26 lma

Surprisingly enough, the registers are extant in complete chronology, unaffected by the nationalization of the 1950s. Up to 1834, their language is Armenian, thereafter alternating between Hungarian and Latin. The retrieval of the canonical status of the faithful is assisted by index-books.

1. box.
 - a. volume. Register of baptisms 1708–1752
 - b. volume. Register of baptisms, marriages, and deaths 1708, 1713–1781
 - c. volume. Register of baptisms 1752–1793
 - d. volume. Register of baptisms 1794–1857, Register of confirmations 1806
 - e. volume. Register of baptisms 1857–1896
 - f. volume. Register of baptisms 1897–1984
2. box.
 - a. volume. Register of deaths 1728–1752
 - b. volume. Register of baptisms 1724–1751 (transcribed from Armenian), register of deaths 1731–1751
 - c. volume. Register of deaths 1752–1810, index to register of deaths 1752–1810
 - d. volume. Register of marriages 1728–1752
 - e. volume. Register of marriages 1752–1809
 - f. volume. Index to register of marriages 1857–1949
 - g. volume. Register of invalid marriages 1918–1946
 - h. volume. Register of converts 1892–1959, Register of apostates 1921–1940, Register of mixed marriages 1850–1920
 - i. volume. Index to register, 20th century
 - j. volume. Index to register of baptisms, 19th century

88/b. Parish papers

(1349, 1645) 1700–1979

35 boxes = 4.19 lma

1. box. (1349, 1645), 1700, 1703, 1712, 1715, 1725, 1731–1732, 1739–1743, 1746, 1749–1750, 1752–1754, 1757–1761, 1765–1768, 1770–1771, 1773, 1783–1784, 1789, 1791–1799, d. n.
2. box. Thematically arranged documents:
 - certificates of relics 1729–1837⁸⁶²
 - documents pertaining to the Mechitarists 1753–1793⁸⁶³
 - parish documents of chronology 1761–1788
3. box. 1800–1806
4. box. 1807–1814
5. box. 1815–1819
6. box. 1820–1826
7. box. 1827–1835
8. box. 1836–1846
9. box. 1847–1855
10. box. 1856
11. box. 1857
12. box. 1858
13. box. 1859–1860
14. box. 1861–1863
15. box. 1864–1866
16. box. 1867–1873
17. box. 1874–1880
18. box. 1881–1885
19. box. 1886–1891
20. box. 1892–1893
21. box. 1894
22. box. 1895–1896
23. box. 1897
24. box. 1898–1899
25. box. 1903–1916
26. box. 1917–1922
27. box. 1923–1933
28. box. 1934–1937
29. box. 1938–1941
30. box. 1942–1946
31. box. 1947–1956
32. box. 1957–1968
33. box. 1969–1979.

Reference-book

⁸⁶² The certificates for the authorization of the relics in Elisabethopolis were published in Kovács, Bálint: *Az erdélyi örmény társadalom szenttisztjeletének rétegei az újkorban*. In: S. Lackovits, Emőke–Szócsné Gazda, Enikő ed.: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 7. 1. Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 2007. 204–205.

⁸⁶³ The 18th-century segment of the documents pertaining to the Mechitarist monks in Elisabethopolis was isolated for research purposes at the last turn of the century. The supplementation for monastic history can be achieved via a thorough survey of the documentation of parish proceedings.

(1305) 1725–1938

1. box.
 - a. volume. Economic accounts 1771–1810, 1927–1936; register-book 1725–1878, 1930–1938.
 - b. volume. Register of episcopal, royal, and government-general decrees 1725–1799
 - c. volume. Register-book 1878–1884
 - d. volume. Item list of archival documents 1305–1860 (list from the 19th century)
2. box.
 - a. volume. Register-book 1885–1887
 - b. volume. Register-book 1888
 - c. volume. Register-book 1889
 - d. volume. Register-book 1890–1892
 - e. volume. Register-book 1911 (from file nr. 218)–1916 (to file nr. 35)
 - f. volume. Register-book 1916 (from file nr. 36)–1929

**88/c. Marriage documents
1815–1888**

2 boxes = 0.26 lma

1. box. 1815–1849
2. box. 1850–1888.

**88/d. School documents
1858–1908**

1 box = 0.13 lma

1. box.
 - school reports of the archdeaconry district of Elisabethopolis 1858–1908
 - record of the school board of Elisabethopolis 1891

**88/e. Documents of the Cameller Foundation
1790–1944**

11 boxes = 1.38 lma

The Cameller Foundation was created by György Cameller (Kameller),⁸⁶⁴ an Armenian immigrant from Elisabethopolis, who was the official interpreter for oriental languages at the high court of justice in Vienna. In his testament dated 3 February 1838, he bequeathed the interest of the income from the sale of his Vienna residence to the Armenian-rite parish of Elisabethopolis, and made the Armenian Company of Elisabethopolis his general heir. The parish elected a 12-strong committee to manage the foundation. Three-quarters of the proceeds from the bequest were spent on the schooling of the Armenian children in Elisabethopolis, on supporting Armenian widows and orphans, and on the marriage dowries of poorer girls of high moral standing. The remaining one-quarter was reserved for operational costs.⁸⁶⁵ In 1840, the city council entrusted the second

⁸⁶⁴ The name “Kameller” is the German translation of Armenian “Uchdján” (*camel-man*).

⁸⁶⁵ Ávedik, Lukács: *op. cit.* 275–279.

great benefactor of the parish, Simon Kábdebó with the management of the foundation, but he soon resigned due to illness, so Cameller's Vienna residence was sold in 1872, and the income was used for the aforementioned purposes.⁸⁶⁶

1. box.
 - records of the board of directors 1874–1880
 - register-book (register of applications) 1878–1879
2. box. records of the board of directors 1880–1894
3. box. Filed documents 1790–1917
4. box. Filed documents 1896–1906, 1924, 1928, 1944
5. box. Closing accounts 1875–1914
6. box.
 - closing accounts and financial reports 1886–1927, 1930
 - inventory 1892–1915
7. box
 - books of mortgage 1906–1942
 - reference reports 1885–1917
8. box.
 - articles of association (print)
 - cash-book 1888–1897
 - account-book (general ledger) 1915–1934
 - deed of foundation
9. box. Receipts, loan contracts 1879–1923
10. box. Receipts, loan contracts 1896–1904
11. box. Receipts, loan contracts 1905–1915

88/f. Economic documents

1772–1960

10 boxes = 1.28 lma

1. box.
 - documents concerning the construction of the Church of St. John the Baptists 1772, 1846
 - deeds of foundation and certificates of mass-foundations 1775–1931
 - map of lands, 18th century
 - inventories 1855 (library and archive), 1900, 1917, 1958
 - charts of estates belonging to persons in the settlements of the County of Târnava Mică (Kis-Küküllő), end of 19th century
 - plans and budget for the construction of the cantor's flat 1906
 - plans, first half of the 20th century
 - documents of János Kábdebó's foundation 1801–1847
2. box.
 - reference report of debtors 1843–1910
 - cash-books 1871–1920

⁸⁶⁶ Ávedik, Lukács: *Cameller György alapítványa*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1890. 143–144.

- list of donations 1845–1857
- 3. box.
 - deed of foundation and records of Simon Kábdebó's foundation 1861–1909
 - records of Simon Kábdebó's foundation (1861)1910–1922
 - accounts 1843–1881
 - statements of sources and applications 1905
 - budget projection 1883–1906, 1950–1964
- 4. box.
 - account-book 1866–1878
 - account-book 1880–1944
 - list of donations 1935
 - mail-register 1936–1952
 - cash-book 1942–1946
- 5. box.
 - economic documents 1827–1950
 - economic sheets, bank-books 1860–1949
 - documents concerning insurances 1880–1935
 - registers of church tax, early-20th century, 1937–1942, 1961, 1977
 - records and account-books of the Institute for the Poor (founded by Antal Kabdebó) 1804–1819, 1819–1835
- 6. box.
 - registers of title deeds 1939–1943
 - stock-book 1949–1951
 - day-book 1950–1955
 - papers concerning food tickets 1952–1958
 - register of mass-foundations 1770–1824
 - register of mass-foundations 1816–1832
- 7. box. Receipts, invoices 1880, 1900–1908, 1910–1912
- 8. box. Receipts, invoices 1913–1919
- 9. box. Receipts, invoices 1916–1937
- 10. box. Receipts, invoices 1930–1949, 1960.

88/g. Thematically arranged volumes

1898–1948

5 boxes = 0.64 lma

- 1. box.
 - a. volume. *Historia domus* (1723) late-18th century–1937
 - b. volume. Protocol of episcopal decrees 1865–1870
 - c. volume. Book inventory, 19th century
 - d. volume. *Canonica visitatio* 1781
 - e. volume. *Canonica visitatio* 1812
 - f. volume. *Canonica visitatio* second half of the 19th century
 - g. volume. *Visitatio archidiaconalis* 1812
 - h. volume. *Canonica visitatio* 1831
- 2. box.

- a. volume. Records of the meeting of the county council (fragment) 1832–1834
 - b. volume. Records of the assembly of the church council 10 January 1879 to 17 January 1963
 - c. volume. Records of the assembly of the church council regarding the renovation of the main church damaged by storms 10 August to 6 October 1927
3. box.
 - a. volume. Deed of foundation of the Society of St. Joseph, Mary, and Jesus 1779
 - b. volume. Record of the Altar Society 1860–1910
4. box.
 - a. volume. Visitatio canonica 1766; protocol of episcopal decrees 1761–1772, 1882–1904
 - b. volume. Protocol of episcopal and royal decrees 1781–1792
 - c. volume. Protocol of episcopal and royal decrees 1781–1843
5. box.
 - d. volume. Protocol of royal decrees 1781–1790; protocol of episcopal decrees 1800–1804
 - e. volume. Protocol of episcopal decrees 1852–1865

**88/h. Thematically arranged documents
1898–1963**

3 boxes = 0.38 lma

1. box.
 - Records and membership register of the Congregation of St. John of Nepomuk 1781–1869
 - Membership register of the Society of the Heart of Jesus 1898–1926
 - Record of the Altar Society 1934–1946
 - Cash-book of the Altar Society 1910–1934
 - Cash-book of the Altar Society 1934–1943
 - Records and documents of the Ladies' Association
2. box.
 - Armenian-language manuscript fragment 19th century
 - Membership register of the Scapulary Society of the Blessed Virgin of Mount Carmel 1915–1918
 - census 1923
 - Catholic flag consecration prayer early-20th century
 - Documents and prints of the War Committee concerning the peace 1952–1954
3. box.
 - manuscript sermons, minor prints 19th century–second half of the 20th century
 - Armenian-language Stations of the Cross 1866 (manuscript)

313.
Documents of the Archdeaconry of Inner Szolnok

1766–1959
4 boxes = 0.52 lma

The archdeaconry district of Szolnok was listed in the Papal register of tithes (1332–1337); its parishes were founded while the area of the diocese was circumscribed. Its territory is populated by several nationalities even today: Hungarians, Romanians, Saxons, Armenians, etc., but its mining settlements reveal an even more complex national and demographic character. In the 18th and 19th centuries, many mining experts from Upper-Hungary as well as from Germanic and Slavic territories came to and settled in the mining regions of the North-Eastern and Eastern Carpathians.

In the 16th century, the era of church reforms, several parishes joined the Lutheran or Calvinist confessions. The district gained the Inner Szolnok denomination in 1761 and 1762, when the diocesan schemata rendered the following parishes subordinate to it: Cristeștii Ciceului (Csicsókeresztúr), Cavnic (Kapnikbánya), Dej (Dés), Bistrița, Armenopolis, and Unguraș (Bálványosvárálja).⁸⁶⁷

In the first printed diocesan schemata of 1782, the districts of Inner Szolnok and Doboka were united with the archdiocese of Cluj (Archidiaconatus Kolosiensis cui canonice uniti sunt Districtus Dobocensis et Szolnok interior), and ceased to be autonomous archdeaconries. The following parishes belonged here at the time: Cluj, Cojocna (Kolozs), Baciú (Bács), Unguraș, Bistrița, Cristeștii Ciceului, Dej, Archita (Erked), Fenes, Gheorghieni (Györgyfalva), Leghia (Jegenye), Cavnic, Cătina (Katona), Chidea (Kide), Chinteni (Kajántó), Magyaregregy, Târgu Lăpuș (Magyarlăpos), Mociu (Mócs), Sic (Szék), Teaca (Teke), Ocna Dejului (Désakna), Cluj-Mănăstur (Kolozsmonostor), and Lăpuș (Oláhlăpos). These are today arranged into two archdeaconry districts: Kolozs-Doboka and Inner Szolnok.⁸⁶⁸

The archdeaconry district of Inner Szolnok incorporated 14 parishes in 1846: Armenopolis (with separate Armenian and Latin-rite parishes), Unguraș, Bistrița, Cristeștii Ciceului, Dej, Ocna Dejului, Cavnic, Lower Cavnic, Târgu Lăpuș, Năsăud (Naszód), Lăpuș, Băiuț (Oláhlăposbánya, Erzsébetbánya), and Rodna (Óradna). The Armenian parish priest of Armenopolis was also the archdeacon.⁸⁶⁹

In the second half of the 19th century, the parishes of Nușeni (Apanagyfalu) (1866) and Sic were added to the archdeaconry, which thus grew to 16 parishes. Sic was transferred from the archdeaconry of Kolozs-Doboka. Today, 15 parishes constitute the archdeaconry district of Inner Szolnok; the archdeacon's office is at the parish of Bistrița.

As in the 18th and 19th centuries, the Armenian Catholic parson of Armenopolis was also the archdeacon of the district; the majority of the proceedings and documents of the archdeacon's office were produced here. The transactions of the archdeaconry of Inner Szolnok and the Armenian Catholic parish of Armenopolis constitute two independent stocks, which can easily be researched by way of the existing register-books.

These holdings are complemented by the partial endowment of the archdiocese of Inner Szolnok stored in the Armenian Catholic Collective Archive of Armenopolis, which

⁸⁶⁷ Bárh, János: *op. cit.* 12, 22.

⁸⁶⁸ *Sematizmus*. 1782. 19–20.

⁸⁶⁹ *Sematizmus*. 1846. 123–136.

contains documentation from between 1885 and 2001, running to 1.69 linear metres of archives.⁸⁷⁰

Within the archdeaconry documentation held in the Armenian Catholic Collective Archive, of outstanding importance are the archdeacon's court records for the period 1766 to 1835, which provide local evidence for the lower-level forums of church jurisdiction.

1. box. Register-books:
 - a. volume. 1877–1898 (to ref. nr. 56)
 - b. volume. 1898 (from ref. nr. 57)–1916
2. box. *Protocollum fori archidiaconali*
 - a. volume. Records of the archdeacon's court 1766–1782
 - b. volume. Records of the archdeacon's court 1794–1804
 - c. volume. Records of the archdeacon's court 1802–1835
3. box. *Protocollum fori archidiaconali*
 - a. volume. Records of the archdeacon's court 1812–1817
 - b. volume. Records of the archdeacon's court 1821–1822
4. box. Official documents of the archdeaconry district of Inner Szolnok 1863–1959

⁸⁷⁰ For a register of the documents of the archdeaconry of Inner Szolnok, see Bernád, Rita: *op. cit.* 217–219.

339.
Documents of the Armenian Catholic Parish of Armenopolis

1693–2004
27.89 lma

The city of Armenopolis was founded by the Armenians in the late-17th century, on the site between the Roman castrum and the castle erected by György Martinuzzi Fráter in 1540. In 1700, Leopold I approved the purchase of the territories south of the castle of Armenopolis by the Armenians; in 1713, the Armenians who had fled from the Saxons in Bistrița also settled here. Later the Armenian families immigrating from Gheorgheni and Frumoasa would also settle here. The foundation stone was laid in 1700, shortly after the purchase. The construction of the city took nearly 15 years; its leader, Bishop Oxendio Virziresco was authorized by Leopold I himself. Armenopolis was promoted to the status of free royal city in 1786 by Emperor Joseph II.⁸⁷¹

Solomon's Church, the earliest and still existing Armenian Catholic stone church in Armenopolis, was raised between 1723 and 1724. Its name testifies to its commissioning by Salamon Simai and his wife.

Solomon's Church proved too small, so in 1748 construction on an Armenian cathedral was begun in the southern part of the quadrangular main square. It was completed in 1759, when the first High Mass was celebrated there. The church was consecrated in honour of the Trinity by Bishop József Mártonffy on 17 June 1804.⁸⁷² A few weeks later, on 2 August, lightning struck the bell-tower, which burnt down, and so the great bell was cracked.⁸⁷³

While the documentary holdings of parishes with an average population and normal history run to some 3 to 5 linear metres of archives in the Archdiocese of Alba Iulia, the archive of the Armenian Catholic parish of Armenopolis is almost eight times as voluminous. This, of course, is in part a consequence of the fact that besides the parish's official documentation, many non-ecclesiastic items have also been identified and organized here. The documents of the archdeacons—due to the difficulty of separating them—have been kept in the parish's document series; they can be researched on the basis of register-books and individual inspection.

A characteristic trait of the document batches is the intertwining of the secular community of the Armenians with the church parish. Hence we have such a wealth of valuable personal bequests, both spiritual and secular (Kristóf Szongott, Ferenc Mály, Ferenc Alexa, Lukács Bárány, Kristóf Lukácsy, etc.), which were entrusted in good faith to the Armenian Catholic parish.

The archive of the Armenian parish in Armenopolis also abounds in documents of devotion. The Armenian community gathered in various societies, typically creating associations of piety and a concomitant sense of belonging. As early as the first decades of the 18th century, they had established such societies of devotion as those dedicated to St. Gregory, St. Anne, the Virgin Mary, etc. The number of such groups also far exceeds that in conventional parishes. The social life of the Armenian community relied on such

⁸⁷¹ Gazdovits, Miklós: *Az erdélyi örmény város: Szamosújvár történetéből*. In: Helmut Buschhausen–Livia Drăgoi–Nicolae Gazdovits, ed.: *Örmény kultúra és művészet Szamosújváron*. Bukarest, 2002. 18.

⁸⁷² Szongott, Kristóf: *A szamosújvári örm. kath. nagytemplom története*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1893. 201–201.

⁸⁷³ Szongott, Kristóf: *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája*. III. Szamosújvár, 1901. 54.

associations as the Conversational Circle or the musical Brass and Reed Band. The records, membership registers, and further documents of these societies, sister- and brotherhoods, have been neatly preserved since the turn of the last century. As regards the condition of archival materials, most of them are in good shape, though some batches have been damaged by damp air, requiring restoration or partial disinfection.

In October 2010, the documents of the Armenian Catholic parish in Armenopolis were transferred from the oratory of the grand church to the new archival storage area. In their previous location, they had been kept in the same space as the parish's library and artworks.

339/a. Registers of births, marriages, and deaths

1714–1947

7 boxes, 1 volume = 1.26 lma

Similar to those in Elisabethopolis, the contemporary original registers of the Armenian Catholic parish of Armenopolis also escaped nationalization, so their series is intact from 1714 down to the present day.

1. box.
 - a. volume. Register of baptisms, marriages, and deaths 1714–1742
 - b. volume. Personal index to register of baptisms 1714–1798; register of church approvals 1748–1776
2. box.
 - a. volume. Register of baptisms 1742–1799
 - b. volume. Register of marriages 1742–1826
3. box.
 - a. volume. Register of deaths 1742–1826
 - b. volume. Register of deaths 1826–1856
 - c. volume. Personal index to register of deaths 1742–1826
4. box. Register of baptisms 1799–1825
5. box.
 - a. volume. Register of baptisms and confirmations 1826–1856
 - b. volume. Register of marriages 1826–1857
 - c. volume. Register of births (drafts) 1842, 1846
6. box.
 - a. volume. Register of confirmations 1804–1853
 - b. volume. Register of mixed marriages 1882–1909; register of conversions 1882–1947; register of apostates 1883–1902; register of confirmations 1888–1944
 - c. volume.
 - census 1760–1783
 - register of baptisms within mixed marriages 1800–1822
 - Inventory of the Karácsonyi Institute 1919
 - Financial inventory of Kovrig's Girls' Orphanage 1919⁸⁷⁴
 - Financial inventory of the Armenian Catholic charity fund 1919

⁸⁷⁴ The girls' orphanage was founded by Tivadar Kovrig in 1893, in order to grant schooling to orphaned or semi-orphaned Armenian girls in Transylvania.

- Inventory of Simay's Solomon Church 1919
- Inventory of Kristóf Lukácsy's fund for church restoration 1919
- Copy of the records of parish proceedings 1784–1804
- register of mixed marriages 1803–1822
- Account of Lukács Bárány's fund 1919
- d. volume. Personal index to marriage register 1857–1913
- e. volume. Census of Armenian families 1714–1741 (list created in 1943)
- 7. volume. Register of baptisms 3 January to 17 August 1857
- 8. box.
 - a. volume. Register of deaths 1845–1849 (to be disinfected and restored!)
 - b. volume. Personal index to register of deaths 1721–1742; personal index to register of marriages 1721–1826; book inventory 1853
 - c. volume. Register of mixed marriages 1865–1870
 - d. volume. Register of military marriages 1876–1910
 - e. volume. Register of Armenians affiliated with Roman Catholic or Greek Catholic parishes 1939
 - f. volume. Personal index to register of baptisms 1903–1960
 - g. volume. Personal index to register of deaths 1900–1960

339/b. Parish documents

1693–1998

57 boxes, 5 volumes = 7.38 lma

1. box.
 - chronologically ordered documents: 1693, 1708, 1710, 1715, 1719, 1721, 1725, 1727, 1729, 1731–1732, 1735–1738, 1742, 1746, 1753, 1755, 1757, 1758, 1763–1765, 1768, 1770–1774, 1776–1778, 1781–1784, 1786–1797, 1799, d. n.
 - inventory of archival documents 1719–1738
2. box. 1800–1814
3. box. 1825–1839
4. box. 1840–1846
5. box. 1847–1851
6. box. 1852–1855
7. box. 1856–1857
8. box. 1858–1889
9. box. 1860
10. box. 1861–1862
11. box. 1863–1864
12. box. 1865–1866
13. box. 1867–1868
14. box. 1869–1872
15. box. 1873–1876
16. box. 1877–1879
17. box. 1880–1881
18. box. 1882–1883
19. box. 1884–1885
20. box. 1886–1887

21. box. 1888–1889
22. box. 1890–1891
23. box. 1892–1893
24. box. 1894–1895
25. box. 1896–1897
26. box. 1898–1899
27. box. 1900–1901
28. box. 1902
29. box. 1903
30. box. 1904–1905
31. box. 1906
32. box. 1907
33. box. 1908
34. box. 1909
35. box. 1910
36. box. 1911
37. box. 1912
38. box. 1913
39. box. 1914–1915
40. box. 1916–1918
41. box. 1919–1920
42. box. 1921–1922
43. box. 1923–1924
44. box. 1925–1927
45. box. 1928–1931
46. box. 1932–1935
47. box. 1936–1937
48. box. 1938–1939
49. box. 1940–1942
50. box. 1943–1945
51. box. 1946–1953
52. box. 1954–1964
53. box. 1971–1974
54. box. 1975–1980
55. box. 1981–1985
56. box. 1986–1992
57. box. 1993–1998

**Register-books
1879–1966**

1. volume. Register-book 2 October 1879 (from ref. nr. 1) to 1898
2. volume. Register-book 24 April 1898 to 18 March 1917
3. volume. Register-book 1921–1942
4. volume. Register-book 1936–1939
5. volume. Register-book 1943–1966

**339/c. Marriage certificates
1843–1979**

1 boxes = 0.13 lma

1. box.
 - a. volume. Records of free marriage parleyings 1843–1876
 - b. volume. Records of free marriage parleyings 1877–1888
 - c. volume. Records of free marriage parleyings 1902–1934
 - d. volume. Register of marriage discharges 1857–1893
 - e. volume.
 - records of free marriage parleyings 1934–1940
 - marriage documents 1947–1979

339/d. School documents

1857–1948

5.62 lma

339/d-I. Documents of elementary (boys' and girls') schools

1857–1941

8 boxes, 27 volumes = 3 lma

1. box.
 - chronologically ordered documents of elementary school 1857–1941
 - accounts of boys' elementary school 1902–1910
 - accounts of girls' elementary school 1903–1910
2. box.
 - printed matter, school notebooks, drawings
 - records of the sessions of the teaching staff 1879–1890
 - cash-book 1885–1886
 - curriculum break-down 1921–1922
3. box. Drawing samples
4. box. Journals of progress and absences (boys' school) 1898–1904
5. box. Journals of progress and absences (boys' school) 1904–1908
6. box.
 - records of the sessions of the teaching staff (girls' school) 1881–1902
 - journals of visitation 1880–1925
 - records of the sessions of the elementary teaching staff 1920–1923
7. box.
 - registers of mixed (boys' and girls') elementary school 1925–1940
 - cash-book 1923–1940
 - school registers 1925–1940
8. box. Journals of progress and absences (girls' school) 1898–1904
9. volume. Journals of progress and absences (girls' school) 1879/1880–1884/1885
10. volume. Register of girls' school 1885/1886–1889/1890
11. volume. Register of girls' school 1890/1891–1894/1895
12. volume. Journal of enrolments (girls' school) 1880/1881–1898/1899
13. volume. Journal of progress 1905/1906–1906/1907
14. volume. Register of girls' school 1895/1896–1897/1898
15. volume. Journal of progress and absences (girls' school) 1907/1908–1911/1912

16. volume. Journal of progress and absences (girls' school) 1915/1916–1917/1918
17. volume. Journal of progress and absences (girls' school) 1918/1919–1920/1921
18. volume. Journal of progress and absences (girls' school) 1921/1922
19. volume. Journal of progress and absences (girls' school) 1912/1913–1914/1915
20. volume. Register and rules of boys' school 1890/1891–1897/1898
21. volume. Journal of enrolments (girls' school) 1898–1903
22. volume. Journal of enrolments (girls' school) 1908/1909–1913/1914
23. volume. Journal of enrolments (girls' school) 1914/1915–1918/1919
24. volume. Secondary copies of elementary school grading register 1925/1926–1938/1939
25. volume. Journal of enrolments (boys' school) 1898/1899–1903/1904
26. volume. Journal of progress and absences (boys' school) 1908/1909–1909/1910
27. volume. Journal of progress and absences (boys' school) 1910/1911–1911/1912
28. volume. Journal of progress and absences (boys' school) 1918/1919–1921/1922
29. volume. Secondary copies of elementary school grading registers (boys' and girls' schools) 1887/1888, 1903/1904, 1904/1905
30. volume. Journal of progress and absences (boys' school) 1879/1880–1884/1885
31. volume. Journal of progress and absences (boys' school) 1875/1876–1878/1879
32. volume. Journal of enrolments (boys' school) 1904/1905–1918/1919
33. volume. Registers of mixed elementary people's school 1922/1923–1924/1925
34. volume. Journal of progress and absences (boys' school) 1915/1916–1917/1918
35. volume. Journal of progress and absences (boys' school) 1912/1913–1914/1915

339/d-II. Documents of higher elementary school 1875–1925

3 boxes, 1 volume = 0.42 lma

1. box.
 - chronologically ordered documents 1875–1945
 - enrolment registers for children, first half of the 20th century
2. box.
 - records of the sessions of the teaching staff 1891–1923
 - school reports 1878–1902, 1921–1923
 - enrolment journals 1919–1925
 - register-book (administrative journal) 1920–1921
3. box. Miscellaneous teaching supplements and prints, late-19th and early-20th century
4. volume. Journal of enrolments 1919–1925

339/d-III. Documents of the vocational school 1874–1916

2 boxes = 0.26 lma

1. box. Chronologically ordered documents 1895, 1910–1915
2. box.
 - committee records of the vocational school 1895–1916
 - records of the sessions of the teaching staff 1883–1902
 - chronologically ordered documents 1874–1909

**339/d-IV. Documents of the Armenian Catholic orphanage of St. Gregory the
Illuminator
1860–1948
15 boxes = 1.94 lma**

The boys' orphanage in Armenopolis was founded by Armenian Catholic parson Kristóf Lukácsy. Its inception began with Kristóf Lukácsy's personal donation of 4,000 forints in 1860, when 4 orphans were accommodated here. Further contributions to the foundation were made by János Ákoncz, Simon Moldován, Emánuel Csomák, and Márton Kapatán. Until the parson's death, the boys admitted to the orphanage were housed with Armenian families; only after his death in 1876 did the relocation of the institute into a new building commence; the new school-year of 1877 saw its inauguration. In 1893, the boys' orphanage inherited another 35,000 forints from grammar-school teacher Gergely Czetz's estate, which was sufficient to fund the construction of a new building according to the architectural plans of Lorenzo Zotti; capacity thus grew to 18 children.⁸⁷⁵ The earthly remains of the benefactor, Gergely Czetz, were translated to the chapel of the new institute; the new orphanage was consecrated by Parson and Directors Lukács Bárány.⁸⁷⁶

1. box. Minutes 1860–1877
2. box.
 - book of incomes and expenses 1911–1934
 - cash-book 1926–1938
 - book of domestic expenses 1930–1940
3. box. Documents of the orphanage 1860–1879
4. box. Documents of the orphanage 1880–1889
5. box. Documents of the orphanage 1890–1899
6. box. Documents of the orphanage 1900–1909
7. box. Documents of the orphanage 1910–1919
8. box. Documents of the orphanage 1920–1948
9. box. Economic documents of the orphanage 1863–1923
10. box. Inventories 1905–1917
11. box. Receipts 1904–1909
12. box. Receipts 1912–1917, 1919–1923
13. box.
 - chronologically ordered documents 1883–1948
 - plans and designs second half of the 20th century
 - receipts 1903–1920
 - cash-books 1936–1948
 - register of pupils 1903–1947
14. box.
 - register of births, marriages, and deaths 1873–1942
 - constitution 1912

⁸⁷⁵ Nagyné Lukács, Klára: *A szamosújvári örmény katolikus árvaházak története*. In: Őze, Sándor–Kovács, Bálint ed.: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II*. Piliscsaba, 2007. 170–171.

⁸⁷⁶ Ibid. 172.

15. box.

- documents of attorney Miklós Voith, executioner of Kristóf Lukácsy's estate 1879–1891 (proceedings of the regale of Iacobení [Mezőszentjakab])
- budget for the construction of the girls' orphanage 1900–1930
- documents of the boys' orphanage 1903–1926
- proceedings and plans for the construction of the boys' orphanage 1892–1893
- the exchange transactions of the seat of the boys' orphanage 1944–1948

339/c. Economic documents

1729–2004

34 boxes = 4.2 lma

1. box.

- a. volume. Ledger of church taxes 1729–1780
- b. volume. Ledger of church taxes 1729–1778
- c. volume. Ledger of church taxes 1729–1761
- d. volume. Ledger of church taxes 1769–1774
- e. volume. Alphabetical index to ledger of church taxes 18th century
- f. volume. Alphabetical index to ledger of church taxes 18th century

2. box.

- account-book 1787–1796
- records of brewery 1797; records of mill 1802
- accounts 1826–1845, 1830–1845, 1863–1866, 1879–1944, 1890–1933

3. box.

- a. volume. Account-book (church) 1864–1888
- b. volume. Account-book (charity fund) 1844–1879

4. box. Cash-books 1876–1884, 1891–1894, 1910–1912, 1920–1936

5. box. Cash-books 1941–1949, 1966–1977 box.

6. box.

- statements of sources and applications 1908, 1924, 1949
- dwelling register of apartment houses 1939
- documents concerning apartment houses 1947–1954
- mail-registers 1879–1894, 1921–1951
- tax documents 1941–1944
- documents concerning the dotation of employees 1929–1948

7. box.

- documents concerning the renovation of the main church 1925–1932, 1946, 1960–1964
- sketch of the vitralium and related documents 1908

8. box.

- inventories 18th century, 1779, 1856, 1876–1877, 1880, 1907, inventory of the cathedral 1946
- inventory 1933–1934
- inventories and related decrees 1945–1952
- inventories of Solomon's Church 1898, 1904

9. box. Economic documents (1796)–1956

10. box.
 - accounts, budgets 1849–1949
 - cash-book of St. Gregory the Illuminator's mass-foundation 1852–1920
 - documents concerning the repair of church buildings (grand church, chapel, status house, Solomon's Church) 1867–1914
 - documents concerning the devotional foundations 1870–1891
 - register of persons with loans 1873–1897
11. box.
 - general insurance documents 1880–1905
 - shares 1880–1944
 - documents concerning the nursery institute 1881–1900
 - registers of church tax 1890–1944
 - register of salaries 1896
 - documents concerning the building of the cantor's and sexton's dwelling 1896–1898
 - tax payment sheets 1898–1921
12. box.
 - records of the economic committee 1934–1935
 - cashbook of the fund for Solomon's Church 1936–1941
 - purchase of property (Temesváry and Tódorfi Houses) 1939–1941
 - financial orders 1949–1952
 - deeds of mass foundations 1913–1948
 - tax proceedings 1933–1956
13. box. Book inventories first half of the 19th century, first half of the 20th century, mid-20th century, 1948
14. box. Documents concerning rented buildings 1909–2004
15. box.
 - inventories 1944–1973
 - Book inventories 1938, 1962
16. box. Inventories 1944–1973
17. box. Documents concerning the renovation of the Armenian Catholic cathedral 1960–1985
18. box. Economic documents (gas, heating) 1950–1999
19. box. Ransom for cemetery lots 1955–1983
20. box.
 - documents concerning the repair and reconstruction of the church organ 1892–1962
 - documents concerning the repairs of the church 1996
21. box. Documents concerning property 1925–1973
22. box. Accounts concerning the records, inventories of property 1946
23. box. Receipts, invoices 1849–1951
24. box. Receipts, invoices 1907–1931
25. box. Receipts, invoices 1932–1938
26. box. Receipts, invoices 1938–1948
27. box. Financial certificates 1903–1939

28. box. Receipts of Solomon's Church 1879–1918
29. box. Receipts 1948–1950
30. box. Financial certificates 1943–1945
31. box. Cash-book documents (receipts, invoices) 1940–1941
32. box. Cash-book documents (receipts, invoices) 1942–1946
33. box. Cash-book documents (receipts, invoices) 1949
34. box. Cash-book documents (receipts, invoices) 1951–1961

**339/f. Documents of social and devotional societies and institutions
1700–1949**

12 boxes = 1.54 lma

Several document series have been rendered under this heading: documents of the Tanners' Guild, records of various associations of piety, matters of the Spital, the documentation of the Conversational Circle, the Benevolent Ladies' Union, the Circle for Armenopolis, and the Catholic Men's Union, as well as the records and correspondence of the Brass and Reed Band. Apart from the documentary stock relating to the Ladies' Union, the Rosary Society, the Men's Union, and the Altar Society, most holdings are quite new in contrast to those of other parishes. One of the most remarkable is the Karácsonyi Institute.

The Karácsonyi Spital, or the House for the Poor, was founded by Emánuel Karácsonyi in 1803, in order to support the aged and the invalid. The founding capital was 20,000 forints.⁸⁷⁷ The Conversational Circle operated in the building of the Casino, and its regular meetings were recorded in precise minutes. The organized activity of the Brass and Reed Band, and the concerts they held around the turn of the century, demonstrate the musical talent of the Armenian Catholic community.

The presence of the numerous societies of devotion in Armenian parishes is discussed in much detail in the historical introduction to this volume.

1. box. Volumes of the Tanners' Guild:
 - a. volume. Constitution of the Tanners' Guild 1700 (to be restored!)⁸⁷⁸
 - b. volume. Cash-book of the Tanners' Guild 1736–1874
 - c. volume. Minutes of the meetings of the Tanners' Guild 1936–1946
2. box.
 - a. volume. Deed of foundation and membership register of the Jesus Society 17 September 1729 to 10 May 1753
 - b. volume. List of the deceased members of the Jesus Society mid-18th century
 - c. volume. Membership register of the Jesus Society 1797–1855
 - d. volume. Account-book of the Jesus Society 1825–1849
 - e. volume. Records of the Society of the Holy Virgin 1729–1840
 - f. volume. Account-book of the Society of the Holy Virgin 1729–1772
 - g. volume. List of the deceased members of the Society of St. Gregory the Illuminator 1729
3. box.

⁸⁷⁷ Szongott, Kristóf: *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája*. II. Szamosújvár, 1901. 204.

⁸⁷⁸ The Hungarian-language abstract of the constitution of the Tanners' Society is given in Szongott, Kristóf: *Szamosújvár szabad királyi város monográfiája*. III. Szamosújvár, 1901. 34–36.

- a. volume. Register of masses with intentions 1790–1802
 - b. volume. Membership register of the Trinity Society 1729–1786; account-book 1853–1878
4. box.
 - a. volume. Records of the Rosary Society 5 May 1929 to 13 October 1935
 - b. volume. Records of the Society of St. Anne 24 April 1929 to 18 July 1937
 - c. volume. Roll of the Society of St. Anne 1935–1951
 - d. volume. Cash-book of the Society of St. Anne 1942–1947
 - e. volume. Cash-book of the choir 1939–1944
 - f. volume. Cashbook of Moldován and Császár's Foundation 1942–1947
5. box.
 - a. volume. Membership register of devotional societies 1898–1913
 - b. volume. Roll and records of the Altar Society 1 April 1929 to 8 September 1946
 - c. volume. Cash-book of the Altar Society 1929–1934
 - d. volume. Cash-book of the Altar Society 1935–1940
 - e. volume. Guest-book of the Armenian Catholic main church 1877–1974
 - f. volume. Mixed volume of parish priest Ferenc Alexa (economic matters, inventories, census) 1934–1944
6. box.
 - a. volume. Records of the Circle for Armenopolis 20 December 1891 to 11 January 1897
 - b. volume. Membership register of the Circle for Armenopolis 1892–1895
 - c. volume. Records for the Catholic Men's Union 1929–1936
 - d. volume. Cash-book of the Catholic Men's Union 1929–1937
 - e. volume. Documents of the Catholic Men's Union 1929–1934
7. box. Documents of Karácsonyi's House for the Poor
 - thematically ordered documents 1903–1920
 - accounts 1898–1906
 - receipts 1915–1920
 - cash-books 1915–1920
 - cash-book 1936–1947
 - inventory 1949
8. box. Documents of the Conversational Circle:
 - Records of the Conversational Circle (Association) 1880–1899
 - Documents of the Conversational Circle 1906–1917
9. box. Documents of the Conversational Circle:
 - Constitution of the Conversational Circle 1860
 - Membership register of the Conversational Circle 1862–1895
 - Records of the Conversational Circle 1864–1879
10. box. Documents of the Conversational Circle 1891–1907
11. box. Documents of the Charitable Ladies' Union:
 - thematically ordered documents 1909–1944
 - register of founding members 1928–1943
12. box. Documents of the Brass and Reed Band:
 - Records of the Brass and Reed Band 12 February 1898 to 9 October 1913

- Documents of the Brass and Reed Band 1908–1909

**339/g. Thematically arranged volumes
1737–1991**

6 boxes = 0.77 lma

1. box.
 - a. volume. Census of the Armenopolis manor 1737
 - b. volume. Survey of the estates of Fizeșu Gherlii (Ördöngösfüzes) and Sânmartin (Szépkényerűszentmárton) 1779
2. box. Volumes concerning charitable trusts:
 - a. volume. Register of charitable trusts 1751–1791
 - b. volume. Alphabetical index to charitable trusts 1751–1856
 - c. volume. Register of charitable trusts 1759–1882
 - d. volume. Cash-book of charitable trusts 1880–1920, 1936–1947
 - e. volume. Roll of charitable trusts (1804) 1881–1921
 - f. volume. Register of charitable trusts 1751–1783
3. box.
 - a. volume. Visitatio canonica 1731; protocol of episcopal decrees 1753–1781
 - b. volume. Protocol of episcopal decrees 1793–1813
 - c. volume. Protocol of episcopal decrees 1813–1820
4. box.
 - a. volume. Account-book 1783–1814; protocol of episcopal decrees 1820–1825
 - b. volume. Protocol of episcopal decrees 1825–1841
 - c. volume. Protocol of episcopal decrees 1841–1848
5. box.
 - a. volume. Protocol of episcopal decrees 1851–1857
 - b. volume. Protocol of episcopal decrees 1858–1874
 - c. volume. Protocol of episcopal decrees 1883–1909
6. box.
 - volume. Records of the meetings of the church council 1944–1949, 1967–1991
 - volume. Book of announcements 1957–1966
 - volume. Register of ransoms for cemetery lots 1910–1957

**339/h. Thematically arranged documents
1826–1990**

15 boxes = 1.95 lma

1. box. Armenian-language calendars 19th–20th century
2. box. Armenian-language sermons 19th–20th century
3. box. Armenian-language prayers, songs, Stations of the Cross 19th century
4. box. Invitations, posters 1891–1943
5. box. Armenian-language manuscripts, prints 19th–20th century
6. box. Latin and Hungarian-language prints 19th–20th century
7. box.

- Documents concerning the body of representatives of the free royal city of Armenopolis 1849–1942
- census of the electors of the Catholic Congress of Autonomy 1897
- Documents concerning the Armenian Association of Romania 1925–1928
- Documents concerning status 1897–1917
- census 1882
- wills and testaments 1873–1944
- 8. box. Miscellaneous manuscripts, notes, poems late-19th to early-20th century
- 9. box.
 - documents concerning the proprietary rights of the parish (documents of lawsuits) 1830–1906
 - documents and cashbook of the charity fund of Armenopolis 1885–1889
- 10. box.
 - minutes of a witness hearing (legal proceedings) 1841
 - documents concerning the holiday of St. Gregory 1923–1946
 - assembly invitations 1925–1947, 1973–1985
 - documents concerning historic buildings 1944–1963
 - death certificates 1964–1983
 - registry documentation 1967–1971
 - conversation deficits, documents concerning damages 1934–1990
- 11. box.
 - documents concerning the tomb of Adeodát Govrik 1912–1914
 - documents concerning Solomon’s Church 1826–1877
 - list of food and medication distributed among the poor 1832–1845, 1851
 - constitution of the body of representatives of the Armenian Catholic parish 1878
 - documents concerning pilgrimages and journeys 1893–1910
 - documents concerning the production of Bishop Oxendio Virziresco’s statue 1894–1910
 - documents concerning the renovation of Solomon’s Church 1900–1903
 - disciplinary issues of priests 1902–1908
- 12. box. Notes, family trees, correspondences concerning the Armenian family tree research in Armenopolis first half to mid-20th century
- 13. box. Minor prints 19th–20th century
- 14. box. Minor prints 19th–20th century
- 15. box.
 - Armenian-language document batch 18th–20th century
 - mixed personal bequests to be broken down 19th–20th century

**339/i. Personal bequests
1702–1973
19 boxes, 1 folder = 2.41 lma**

The holdings of personal bequests consist of 32 stocks batches altogether, in which one can find the personal and official correspondence as well as private documents of both

the spiritual and the secular leaders of the Armenians in Armenopolis, especially regarding their scientific elite. This collection, in its structure, extent, and complexity, is unique among the heretofore classified archives of the Archdiocese of Alba Iulia. In contrast to previous practices, individual personal bequests have been marked with Roman numerals due to the enormous bulk of the holdings; thus they constitute the series in Stock “i” of group nr. 339.

The personal documentation ensembles to be described below were found in utter disorder and chaos in the oratory of the Armenian main church, kept in coffers, boxes, baskets, and chests. Due to the chaotic layout, the documents pertaining to individual persons had to be identified one by one, leaf by leaf, which required greater input and more laborious effort from a number of collaborators. After the stocks had been separated according to the persons involved, it became clear that the extensive bequests of a number of people are assembled here.

While introducing the personal bequests, we must also mention the sad fact that the postcards once bearing stamps were mutilated by unidentified “delinquents,” partly cutting, partly tearing off their respective corner, which has led to several texts becoming fragmentary.

The catalogues of the documents belonging to notable persons and personages begin with a more detailed introduction, but we are also publishing the bequests of a number of such persons whose lives and activities are not recorded in newspapers or other publications. The bequests or fragments of the latter are here given as simple listings.

339/i-I. Kristóf Szongott (1843–1907)

1863–1907

4 boxes = 0.49 lma

Kristóf Szongott was born in Bogata (Marosbogát) on 21 March 1843 and died in Armenopolis on 24 January 1907. He was a teacher, as well as creating a considerable written and translated oeuvre in history and literature. He is regarded as the greatest scholar of the Armenians in Hungary and Transylvania. He studied in Armenopolis and Alba Iulia. Between 1884 and 1904, he was the director of the Armenian Catholic grammar school in Armenopolis. In 1887, he founded the periodical *Armenia*, which he edited, published, and partly also contributed to up until his death in 1907. In 1905, he established the Armenian Museum in Armenopolis and acted as its first director. His comprehensive work as a researcher and editor spanned the origin, history, culture, and ethnography of the Armenians in Hungary. His participation in tutoring, church administration, local history, and public affairs was equally fruitful. As a grammar school teacher, he taught religion, mathematics, calligraphy, geometry, Hungarian and German, history, and physical geography. He was a member of the assembly of the Catholic Status of Transylvania and elected honorary member of St. Stephen's Association as well as Reader at the Armenian Department of the Anthropological Society of Hungary. His life-long objective was to explore the history of the Armenian nation and to publish his findings in Hungarian. The monthly periodical *Armenia*, which he founded, also served this purpose.⁸⁷⁹

His main works comprise *Moses of Chorene, or The History of Great Armenia* (translated from Armenian to Hungarian, Armenopolis, 1892); *Armenopolis, the Hungaro-Armenian*

⁸⁷⁹ Rónai Aross Lajos: *Szongott, Kristóf*. In: *Armenia. Magyar-örmény bari szemle*. 1901. 146–148; Gabányi, János: *Szongott Kristóf születésnek 100 éves évfordulója*. In: *Szamosújvári M. Kir. Allami Gimnázium 1942/43 évkönyve*. Szamosújvár, 1943. 1–7.

Metropolis in Words and Pictures (Armenopolis, 1893); *The Monograph of the Free Royal City of Armenopolis 1700–1900* (Armenopolis, 1901, 1903); *Genealogy of the Armenian Families in Hungary* (Armenopolis, 1898); *Ethnography of the Armenians in Hungary* (Armenopolis, 1903).

Due to his rich publication history and his eminent role in the Armenian Catholic parish and the local Armenian community, it is most just that his official and private correspondence should be entrusted to the parish of Armenopolis. Within the stock of personal bequests, Kristóf Szongott's documents constitute one of the bulkiest volumes. To order them was only possible via one-by-one separation, due to their having been merged with other personal bequests.

1. box. Private correspondence 1863–1907
2. box. Correspondence concerning the *Armenia* periodical and the Armenian Museum Union 1880–1907
3. box. Notes concerning historical and ethnographical researches, as well as teaching activities 1872–1907
4. box.
 - economic documents 1870–1907
 - official correspondence 1869–1907
 - letters from Gergely Govrik 1891–1906
 - documents concerning his death 1907

339/i-II. Dr. István Mály (1830–1916)

1853–1916

5 boxes = 0.62 lma

Dr. István Mály was born in Armenopolis on 21 October 1830. At the age of four, his family moved to Fizeșu Gherlii, where he spent his childhood. He attended grammar school at the Piarists in Bistrița and in Cluj, before graduating in medicine in Pest and Vienna. He qualified as a doctor of medicine at the university of Pest in 1856. He moved to Cluj and became a renowned physician there, publishing numerous articles on cholera, whose stages, treatments, and prevention he researched from 1873 onwards. He was a representative at the Roman Catholic Status of Transylvania and the chair of the assembly of the Independence Party in Cluj.⁸⁸⁰

1. box.
 - university grade-books 1853–1854
 - doctoral diploma 10 February 1856
 - medals 1877, 1910
 - official documents 1884–1917
 - documents concerning his death 1916
2. box.
 - private correspondence, picture postcards 1870–1916
 - calling cards
3. box. Private correspondence 1870–1916
4. box. Economic documents 1865–1916

⁸⁸⁰ Szongott, Kristóf: *dr. Mály István*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1893. 225–234.

5. box.

- memorial album for the 50th anniversary of Dr. István Mály's medical practice 1906–1909
- memorial album for Dr. István Mály's 80th birthday 1910
- memorial album for the 60th anniversary of Dr. István Mály's medical practice 1916

339/i-III. Lukács Bárány (1841–1920)

1880–1917

2 boxes = 0.25 lma

Lukács Bárány was born in Armenopolis on 29 June 1841. He attended grammar school in Cluj and studied theology in Vienna, where he was ordained priest in 1864. From 1862, he taught at the grammar school of Armenopolis. Between 1879 and 1920, he was the parson of Armenopolis; from 1895, also archdeacon. He died on 6 May 1920.⁸⁸¹

1. box. Documents received from the administrative committee of Szolnok–Doboka County as a committee member 1880–1915

2. box.

- documents concerning the Armenian bishopric and science organization 1883–1914
- semi-official and unfiled documents 1894–1917
- invitations, greetings 1907–1917
- the inscribed photograph of Lajos Kossuth 1883
- Hungaro-Armenians 1916 (manuscript)

339/i-IV. Kristóf Lukácsi (Lukácsy) (1804–1876)

1823–1889

1 box = 0.13 lma

Kristóf Lukácsy (*b.* Beclean [Bethlen], Szolnok–Doboka County, 30 March 1804; *d.* Armenopolis, 24 October 1876) was a Catholic priest, author of ecclesiastic and historical works, and Armenologist. He attended grammar school and studied humanities in Armenopolis and Alba Iulia, while he graduated in theology from the university in Vienna. On 20 December 1827, he was ordained Armenian Catholic priest in Vienna, after which he moved to Armenopolis, where he acted as curate until 1837. Between 1837 and 1853, he taught at the seminary in Alba Iulia; from 1853 to 1855, he was director there. Between 1855 and 1876, he acted as Armenian Catholic parish priest and archdeacon in Armenopolis. His fortune of 40,000 forints was donated to the Armenian Catholic boys' orphanage he had founded in honour of St. Gregory the Illuminator. He rests in the crypt of the cathedral of Armenopolis. As an advocate of Armenian-Hungarian language relations, he was highly esteemed by the Hungarian Academy of Science for his treatise on *The Arch-Ancestors, Erstwhile Names, and Dwelling-Places of the Hungarians* (Cluj, 1870; reprinted Budapest, 2000). His other works include *Historia Armenorum Transsylvaniae*, a Latin-language sourcebook

⁸⁸¹ Ferenczi, Sándor: *A gyulafehérvári (erdélyi) főegyházmegye történeti papi névtára*. Budapest–Kolozsvár, 2009. 173.

(Vienna, 1859); *Addenda to the History of the Armenians in Transylvania* (in manuscript); *Life of St. Gregory the Illuminator* (in manuscript); *Armenian–Hungarian–Latin Dictionary* (in manuscript).⁸⁸²

1. box.

- official documents concerning his activities in Alba Iulia 1823–1856
- documents concerning his estate, economic reports (manor of Copftelek⁸⁸³) 1876–1889

339/i-V. Kristóf Gajzágó (1767–1855)

1786–1836

1 box = 0.12 lma

Kristóf Gajzágó was born in Armenopolis in 1767. In 1802, he was ordained priest, and he became an institutor with the family of Count Haller in Sânpaul (Kerelőszentpál). From 1830, he was a chaplain in Armenopolis, before being appointed parson and archdeacon in 1839. From 1847, he was a school supervisor. He died on 24 August 1855.⁸⁸⁴

1. box. Theological notes, sermon fragments 1786–1836

339/i-VI. Gergely Czetz (1823–1889)

1851–1886

1 box = 0.13 lma

Gergely Czetz taught at the grammar school in Armenopolis and he was a co-founder of the Armenian Catholic boys' orphanage. Born in Dej in 1822, he attended grammar school and studied law in Cluj. From 1847, he taught at the Armenian Catholic elementary school of Armenopolis. From 1861, he was a teacher at the Armenian Catholic grammar school there. In 1889, he donated two buildings and 43,000 forints in cash for the expansion of St. Gregory the Illuminator's boys' orphanage in Armenopolis, the city where he died on 24 August 1889.⁸⁸⁵

1. box. Manuscripts, correspondence 1851–1886

339/i-VII. István Bárány (1795–1846)

1818–1828

1 box = 0.13 lma

István Bárány was a priest in Armenopolis from 1812. He died there on 28 May 1846, at the age of 51.⁸⁸⁶

1. box. Two appointments and a telegram 1818–1828

⁸⁸² Szongott, Kristóf: *op. cit.* I. Szamosújvár, 1901. 393–403.; Jakubinyi, György: *op. cit.* 2001. 43–44.; Gazdovits, Miklós: *op. cit.* 2006. 308–311.

⁸⁸³ Kristóf Lukácsy's manor at Copftelek manifested part of the capital of the boys' orphanage.

⁸⁸⁴ Ferenczi, Sándor: *op. cit.* 251.

⁸⁸⁵ *Magyar Katolikus Lexikon*. II. Budapest, 1993. 313; Szongott, Kristóf: *Czetz Gergely*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1894. 44–46.

⁸⁸⁶ Ferenczi, Sándor: *op. cit.* 713.

339/i-VIII. Gyula Merza (1878–1943)

1878–1943

1 box = 0.13 lma

Gyula Merza (*b.* Cluj, 25 February 1861; *d.* Cluj, 15 December 1843) was a Hungarian ethnographer and Armenologist, as well as an author of tourist travelogues. He was known under many pseudonyms: *Ararāti*, *Ekefalvi*, *Figyelő*, *Sinapsis*, *Vándor*, *Veridicus*, *Zala*. He attended the grammar school in his native Cluj before studying medicine in Cluj and Vienna. He pursued an economic career and turned himself into an expert on tourism by criss-crossing Europe and studying tourist destinations, holiday resorts, tourist institutions, and museums of local history and ethnography. As a notary and treasurer-general of the Carpathian Union of Transylvania and a founding member of the Hungarian Union for General Education in Transylvania, he also played an instrumental role in establishing the Armenian Museum in Armenopolis. He edited the *Erdély* journal of local research (1903–1908) and collaborated on the special journal *Ararat*, published in Bucharest (1924–1925). After 1919, his articles on ethnography and tourism appeared in *Keleti Újság*, *Magyar Nép*, *Pásztorút*, *Véendiákok Lapja*, *Nagyvárad*, and *Független Újság*. Coming from an Armenian family, he relentlessly promoted the exploration of the past and the customs of the Armenians in Transylvania. In his treatise on *The Causes and Remedies of the Ethnographic Decline of Domestic Armenians* (Armenopolis, 1895), he discussed the destiny of Hungaro-Armenians, while *The Armenian Cross* (Armenopolis, 1902) gained him the Apostolic Blessing of Pope Leo XIII. He commemorated Kristóf Szongott, the founder of *Armenia* (1907); his work *On the Armenian Popular Poets* (Armenopolis, 1907) is a sourcebook for literary history. He also compiled the bibliography of the Armenians in Transylvania (in manuscript) and submitted a national and contemporary profile of the Armenians in Transylvania to the *Transylvanian Hungarian Yearbook* of 1932. His major works on tourism comprise *A Journey's Memories from the Land of Lakes* (1895), *Swiss Pictures* (1896), *A Visit to Foreign Alpine Clubs* (1897), *History of the Carpathian Union of Transylvania* (separate print from the *Erdély* periodical, 1930/4–5), and *The Emergence of Hungarian Tourism in Transylvania* (chapter from *A Thousand Years of Hungarian Sport*, Budapest, 1930).⁸⁸⁷

1. box.

- correspondence 1878–1920
- obituary 1943

339/i-IX. Mrs. Joachim Dobos, née Mária Donogán (1878–1943)

1912–1942

1 box = 0.12 lma

Mária Donogán was President of the Charitable Ladies' Society in Armenopolis.

1. box. Correspondence 1912–1942

⁸⁸⁷ Mály, István dr.: *Merza, Gyula irodalmi tevékenysége*. In: *Armenia. Magyar-örmény bavi szemle*. 1905. 353–356.; *Romániai magyar irodalmi lexikon: Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés III. (Kb–M)*. (gen.ed. Dávid, Gyula.) Bukarest, 1994. 547.

339/i-X. Károly Csipkés
1702–1885
1 box = 0.13 lma

1. box. Diplomas, school reports 1702–1885

339/i–XI–XVI. János Jakabfi, Róza Bocsánczi, Gyula Simon, Joachim Dobos, Ferenc Délczeg, Ferenc Alexa
1878–1943
1 folder = 0.13 lma

1. folder.

XI. János Jakabfi (1779–1791)

János Jakabfi was born in Siculeni (Madéfalva). He studied with the Jesuits in Șumuleu Ciuc (1743) and Cluj (1747–1748).⁸⁸⁸ From 1779, he was the parson of Armenopolis, until his death on 3 September 1791.⁸⁸⁹

- doctoral diploma 21 June 1751
- other appointments 1751, 1757, 1764

XII. Róza Bocsánczi

- diploma 1878

XIII. Gyula Simon

- medal decoration 1885

XIV. Joachim Dobos (1847–1912)

- memorial certificate 1893

XV. Ferenc Délczeg

- final dismissory letter 1912

XVI. Ferenc Alexa

Ferenc Alexa was born in Armenopolis on 27 October 1890. He was ordained in Vienna in 1914. Subsequent to his service in Elisabethopolis (1917–1935), he was the parish priest of Armenopolis up until his death. He promoted the Armenian language among his flock. His works include *Armenian High Mass* (Cluj, 1919) and *1000-word Hungarian–Armenian Dictionary* (Elisabethopolis, 1922).⁸⁹⁰

- appointments, official correspondence 1929–1957

⁸⁸⁸ Ferenczi Sándor: *op. cit.* 280.

⁸⁸⁹ Szongott, Kristóf: *op. cit.* I. Szamosújvár, 1901. 373–376.

⁸⁹⁰ Jakubinyi, György: *op. cit.* 2001, 39.

339/i–XVII–XXXIII. László Veres, Zakariás Patrubán, Márton Kapatán, Dr. László Esztegár, Dr. Antal Molnár, Regina Haraga, Mihály Turcsa, Malvin Gogomán, Gusztáv Papp, Márton Mártonffi, the Délczeg Family (Ferenc, Ilona, and Mária), Grigore Covaciu, Dr. András Lengyel, Bertalan Sáhin, Mária Kovács, Ferenc Alexa
1835–1973

1 box = 0.13 lma

1. box.

XVII. László Veres

- lyceum school report 10 July 1835

XVIII. Zakariás Patrubán

- patent of commerce 1847

XIX. Márton Kapatán (1813–1891)

Márton Kapatán was born on 11 November 1813 in Armenopolis. He attended grammar school in his native city and in Cluj, before studying philosophy and law in Oradea. He commenced his studies in theology at the Diocese of Csanád before moving to Alba Iulia, where he was ordained in 1839. He worked as a priest, and sometimes also as a teacher, in Poian (Kézdiszentkereszt, Kézdipolyán), Târgu Mureş, Şimleu Silvaniei (Szilágysomlyó), Zlatna (Zalatna), Câmpeni (Topánfalva; also attending to Abrud [Abrudbánya] and Baia de Arieş [Aranyosbánya]), Sfântu Gheorghe, and Roşia Montană (Verespatak). During his two years in the latter, he was also the district archdeacon. After a return to Zlatna, he was appointed canon in Alba Iulia; later he was promoted to rector of the seminary by Bishop Fogarassy, which he directed from 1875 to 1883. Due to health complications, he requested permission to return home to Armenopolis, where he was serving as priest when he died on 8 March 1891. He was buried in the Armenian Head Church in Armenopolis.⁸⁹¹

- documents from his office in Roşia Montană 1870–1871
- one letter 1910

XX. Dr. László Esztegár (1870–1908)

László Esztegár lawyer, director of the Savings Bank Inc., representative of Szolnok–Doboka County and the city of Armenopolis. He published several articles in *Armenia*.

- school report and personal documents 1870–1904

XXI. Dr. Antal Molnár (1847–1902)

Dr. Antal Molnár was a Member of Parliament. He published several articles in the *Armenia* periodical about the Armenian language, law, and other historical matters concerning the Armenians. Kristóf Szongott paid due respect to him in the 3rd issue of the 1898 volume of *Armenia*, highlighting his political achievements in promoting the interests of Transylvanian Armenians.⁸⁹²

- official documents 1877–1906

XXII. Regina Haraga (1883–1935)

- official and private documents 1883–1935

XXIII. Mihály Turcsa

Mihály Turcsa was curate in Armenopolis.

- appointments, commissions 1886–1926

XXIV. Malvin Gogomán (1887–1956)

⁸⁹¹ Szongott, Kristóf: *op. cit.* III. Szamosújvár, 1901. 181–184.; Ferenczi, Sándor: *op. cit.* 289.

⁸⁹² Szongott, Kristóf: *dr. Molnár Antal*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1898. 66–68.

Malvin Gogomán was a teacher in Armenopolis.

- Certificates, school reports 1897–1956

XXV. Dr. Ágoston (Gusztáv) Papp (1878–1938)

Dr. Ágoston Papp was a city councillor.

- degree of law 26 June 1903 (in a separate holder)
- two letters 1910

XXVI. Márton Mártonffi (1848–1917)

Márton Mártonffi was a Member of Parliament, national director-general of technical education and knight of the Order of Leopold. He was born in Reciu (Szilágyrécse) on 15 March 1848. He attended grammar school in Armenopolis and Cluj. After interrupting his priestly career, he studied in Pest and went on to teach and supervise at schools in Kosice (Kassa) and in Timiş (Temes) County. He published a number of literary, political, and pedagogical articles in various specialist periodicals, while also editing an excellent grammar-book of Hungarian. In 1893, he was on the nationwide supervisory board of industrial and commercial professional schools. In 1894 he was appointed royal councillor, and in 1896 he was elected the national director-general of technical education.⁸⁹³

- manuscripts, correspondence concerning the Armenian community 1912–1915

XXVII. Ferenc, Ilona, and Mária Délczeg

- family documents, correspondence 1912–1942

XXVIII. Grigore Covaciu (1886–)

- personal and legal documents 1915–1930

XXIX. Dr. András Lengyel

- doctoral diploma 1930

XXX. Bertalan Sáhín (1903–1974)

Bertalan Sáhín was born in Armenopolis on 28 April 1903. He studied theology in Vienna, where he was ordained by Mechitarist Archabbot and Archbishop Gergely Govrik in 1928. In 1971, he was appointed papal prelate. He died in Gheorgheni on 5 May 1974; he was buried in the Armenian Catholic cemetery there.⁸⁹⁴

- official documents 1953–1973

XXXI. Mária Kovács

- personal documents 1957–1970

XXXII. Ferenc Alexa

Ferenc Alexa was a teacher.

- personal documents 1869–1899

Unidentified personal bequests late-19th to early-20th century.

339/j. Photographic archive

19th century–20th century

4 boxes, 1 folder = 0.65 lma

1. box.

- photographs of priests
- photographs of buildings and of nature

⁸⁹³ Szongott, Kristóf: *Mártonffy Márton*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1903. 33–41.

⁸⁹⁴ Jakubinyi, György: *op. cit.* 2001. 35.

2. box. Family photographs
3. box. Photos of lay persons (451 items)
4. box. Mixed photographs
5. folder. Mixed photographs

339/k. Obituaries

1851–1962

11 boxes = 1.32 lma

The collection of obituaries in the collective archive is also unique in the history of parish archives. It constitutes a valuable personal database of the obituary notices of clerical and lay persons, which yield invaluable information for family tree research. The collection has been alphabetized, and we have kept this order. In the near future, the entire alphabetical list is to be made available as a digital database on the archival homepage of the archdiocese.

1. box.
 - A: 1871–1949
 - B: 1868–1955
2. box.
 - C: 1867–1942
 - D: 1869–1941
3. box.
 - E: 1870–1967
 - F: 1865–1955
4. box.
 - G: 1851–1949
 - H: 1878–1941
5. box.
 - I: 1862–1942
 - J: 1863–1948
 - K: 1871–1942
6. box.
 - L: 1873–1940
 - M: 1864–1947
7. box.
 - N: 1872–1943
 - O: 1884–1942
 - Ny: 1886–1912
8. box. P: 1878–1931
9. box.
 - R: 1882–1947
 - S: 1885–1922
 - Sz: 1872–1914
10. box.
 - T: 1863–1948

- U: 1889–1929
 - V: 1868–1935
11. box.
- W: 1876–1911
 - Z: 1885–1920
 - A–Z: 1882–1904
 - German-language obituary notices 1904–1917
 - Romanian-language obituary notices 1871–1916
 - obituaries of priests 1888–1962

339/1. Archive of engravings⁸⁹⁵
18th–20th century
1 folder = 0.2 lma

1. Depiction of the votary altar of the Blessed Virgin of the Scapulary in Radna (Máriaradna), c. 1700, n.s., 44.3×33 cm
2. Immaculate Conception (Immaculata Conceptio), mid-18th century, n.s., Armenian inscription, 42×24.5 cm
3. Bishop St. James of Nisibi, mid-18th century, n.s., Armenian inscription, 41.5×29 cm
4. Allegory of the Ruination of the Land of Armenia, late-19th century, n.s., 42×29.5 cm
5. Vehaphar T. T. Mekertics, Catholicus of the Armenians in the Crimean, 19th century, n.s., 66×48 cm (2 items)
6. Archabbot and Archbishop Azária Aristáges of Caesarea in the Mechitarist monastery in Vienna, 19th century, s.b.l.: “Carved in stone by Sándor Lukáts,” s.b.r.: “Antal Hartinger, Vienna,” 36×25 cm– 2 items, 42.5×32 cm – 1 item (3 items total)
7. Blessed Martyr Gomidasz (Komitas), Armenian priest, musical composer, early-20th century, s.b.l.: “Proprieta Riservata,” s.b.r.: “Tip. S. Lega Eucaristica Milano,” 35×25 cm– 2 items, 30×22 cm– 1 item (3 items total)
8. Hajk, late-19th century, Armenian and Russian inscription, 65×44 cm
9. Portraits of five Armenian poets (Nazarean, Abovean, Alisan, R. Patkanean, Raffi) with Armenian inscriptions, late-19th century, n.s., 41×43 cm
10. Abbot Mechitar of Sebaste, 19th century, s. in Armenian: “Lsznkoc H. V. Melk,” 31×22 cm
11. King Artaxias of Armenia, 1896, Armenian and Russian inscription, 50×41 cm
12. The Martyrdom of thirty-two virgins in 1794, second half of the 19th century, s.b.r.: “M. Bartalot pinxit,” 32×27 cm
13. Guardian Angels and Patron Saints, 19th century, n.s., 18×11 cm
14. The Lamentable Passion of Jesus Christ, 1866, s.b.: “Pest, 1866. Printed and published by Alajos Bucsánszky. (Nr. 20 Ősz Street),” 44×36 cm

⁸⁹⁵ The itemized catalogue of the engravings has been compiled by art historian Dr. Emese Pál; we are most grateful for her helpfulness and accurate working methods. Abbreviations: n.s. – no sign; s.b.r. – signed bottom right; s.b.l. – signed bottom left; s.b. – signed at the bottom.

15. The Apostles carry the Virgin Mary to the grave, second half of the 19th century, s.b.l.: "Daniel Editeur, 61 rue de Vaugirard, Paris, au St Couer de Marie," s.b.r.: "Imp Lemercier, Paris," 47×32 cm
16. Saint Magdalena Sophia, late-19th century, s.b.l.: "Fotot. G.&M. Piazza Pigna 53 Roma," 35×25 cm (3 items)
17. Saint Magdalena Sophia, early-20th century, s.b.r.: "Fotot. G.&M. p. pigna 53 Roma" 34.5×25 cm, 38×28.5 cm, (2 items)
18. Claudio de la Colombière, S.J., first half of the 20th century, s.b.l.: "Proprieta Riservata," s.b.r.: "Tip. S. Lega Eucaristica Milano," 45×31 cm
19. Saint Anthony of Padova, late-19th century, n.s., 25×16.5
20. Pope Leo XIII, turn of the 19th and 20th centuries, s.b.r.: "Hamböck," s.b.: "Reproduction des von Sr Heiligkeit der Stadt München geschenkten Originalgemäldes," 31×22 cm
21. Pope Pius X, early-20th century, n.s., 30×22.5
22. Bishop Lajos Haynald, mid-19th century, n.s., 23×20 cm
23. Bishop Mihály Fogarassy, second half of the 19th century, s.b.r.: "Pr. Grund V Budapest," s.b.: "Publisher Vereby Soma," 42×29 cm
24. Emperor Francis I and Empress Maria Louise, early-19th century, n.s., 37×27 cm
25. Maria Flower, early-20th century, n.s., 27×20.5 cm
26. János Hunyadi at the Battle of Varna, second half of the 19th century, s.b.l.: "Carved in stone by József Marastoni after the original drawing of Henrik Weber," s.b.r.: "Prntd Engell and Mandello in Pest," 47.5×34 cm
27. Portrait of Mihály Tompa, 1858, s.b.l.: "Barabás 857.," s.b.r.: "J. Axmann & J. Benedict sc. 858.," 28×20 cm
28. Portrait of József Eötvös, 19th century, s.b.l.: "Drawing. Barabás," s.b.r.: "Engr. Mahlknecht," s.b.: "Women's World, Published by Gusztáv Heckenast," 27.8×18.5 cm
29. Portrait of Ferenc Kölcsey, 1863, s.b.l.: "Painted Einsle. Drawn. Ender.," s.b.r.: "Engr. Schwerdgeburth.," s.b.: "Supplement to issue 49 of 'Women's World'," 26.5×16.5 cm
30. Portrait of József Bajza, 19th century, s.b.l.: "drawing Barabás.," s.b.r.: "Engraved in steel by Mahlknecht" s.b.: "Women's World, published by Gusztáv Heckenast," 28×19
31. Portrait of Gergely Czuczor, 19th century, s.b.l.: "Painted by Barabás 1837. Copied 1858.," s.b.r.: "Engraved by József Axmann in Vienna," s.b.: "Women's World, published by Gusztáv Heckenast in Pest," 28×20.5 cm
32. Portrait of Mór Jókai, 19th century, s.b.l.: "Barabás. 858.," s.b.r.: "Jos. Axmann sculps.," s.b.: "Women's World, Published by Gusztáv Heckenast in Pest," 28×20.5 cm
33. Portrait of János Arany, 19th century, s.b.l.: "Barabás del. 856." s.b.r.: "Jos. Axmann sculps.," s.b.: "Women's World, Published by Gusztáv Heckenast in Pest," 28×16 cm
34. Count István Széchenyi in 1860, second half of the 19th century, s.b.r.: "Barabás 860," s.b.l.: "Prnt. Reiffenstein and Rösch," s.b.: "Published by Ferdinánd Pfeiter," 42×29 cm
35. Portrait of Kristóf Lukácsy, late-19th century, n.s. 23.5×16 cm
36. University Professor Ignác Sauer, second half of the 19th century, s.b.r.: "Barabás 859," s.b.l.: "Prnt. Reiffenstein and Rösch in Vienna," 42.5×27 cm

37. The Finding of Moses, 19th century, s.b.l.: "Veronese pinxit," s.b.r.: "W. French sc.," s.b.: "Druck u Verlag d Englischen Kunstanstalt v A. H. Payne Leipzig u Dresden," 28×21 cm
38. The Brass Serpent, 19th century, s.b.r.: "A. H. Payne sc.," 26.5×20 cm
39. View of Jerusalem, 19th century, s.b.l.: "Alexius Geyer," s.b.r.: "A. H. Payne sc.," s.b.: "Printed and Published for the Proprietors A.H. Payne Leipzig & Dresden," 28.5×21 cm
40. Jacob's Dream, 19th century, s.b.l.: "Ferd. Bol pinx." s.b.r.: "A.H. Payne sc.," s.b.: "Druck u Verlag d Englischen Kunstanstalt v A. H. Payne Leipzig u Dresden," 28×21 cm
41. Neapolitan hackney-cab, mid-19th century, s.b.l.: "Peingret," s.b.r.: "W French sc.," s.b.: "Druck u Verlag d Englischen Kunstanstalt v A. H. Payne Leipzig u Dresden," 28×22 cm
42. Rubens' masterwork, 19th century, n.s., 31.5×23.5 (21 items)
43. Lake Czege seen from the palace balcony, late-19th century, s.b.r.: "Photoprint Divald K. Eperjes," 28×20 cm
44. The palace of Count Viktor Kornis in Mănăstirea (Szentbenedek), late-19th century, s.b.r.: "Photoprint Divald K. Eperjes," 28×20 cm
45. Solomon's tower in Visegrád, 19th century, s.b.l.: "L. Rohboch delt.," s.b.l.: "F. Hablitschek sculps.," s.b.: "Druck & Verlag v. G. G. Lange in Darmstadt. / In Lauffer and Stolp's consignment, Pest," 25.5×16.5 cm
46. The Vác cemetery in Pest, 19th century, s.b.l.: "L. Rohboch delt.," s.b.r.: "G.M. Kurz sculpt.," s.b.: "Druck & Verlag v. G. G. Lange in Darmstadt. / In Lauffer and Stolp's consignment, Pest," 25.5×16.5 cm
47. Eger from the Northern side, 19th century, s.b.l.: "L. Rohboch delt.," s.b.r.: "G. Hess sculps.," s.b.: "Druck & Verlag v. G. G. Lange in Darmstadt / In Lauffer and Stolp's consignment, Pest," 25.5×16.5 cm
48. The newly renovated church of mining town Smolník (Szomolnok), early-20th century, s.b.: "Print by Viktor Hornyánszky," 24.5×16 cm
49. View of Sněžka, mid-19th century, s.b.l.: "Würbs delin.," s.b.r.: "Gh Daumerlang sculp.," s.b.: "Sklad Synů Bohumila Haase," 28×23 cm
50. Saint James' Church, Kutná Hora (Chram Sv Jakuba w Kutné Horé), 19th century, s.b.l.: "C. Würbs," s.b.: "Sklad Synů Bohumila Haase," 27.5×23 cm (2 items)
51. View of Washington (Kapitol we Washingtoné), 19th century, s.b.: "Sklad Synů Bohumila Haase," 27.5×23 cm
52. Saint Barbara's Church (Chram sw. Barbory), Kutná Hora, s.b.l.: "W. Kandler del.," s.b.r.: "B.C. Shmidt sc.," s.b.: "Sklad Synů Bohumila Haase," 27.5×23 cm
53. The Walls of Constantinople (Hraby Carihradské), 19th century, s.b.: "Sklad Synů Bohumila Haase," 27.5×22.5 cm
54. Charity (Dobrocinnost), 19th century, s.b.r.: "Baumann sc.," s.b.: "Sklad Synů Bohumila Haase," 17.5×23 cm
55. View of the city of Widen, 19th century, s.b.r.: "K. Schmidt del. et sc.," s.b.: "Sklad Synů Bohumila Haase," 28×23 cm
56. Bulgarian genre picture (Bulharska Wes.), 19th century, s.b.: "Sklad Synů Bohumila Haase," 27.5×23 cm
57. Madrid, the chief city of the Spaniards (Madrid hlavní město we Španělich), 19th century, s.b.r.: "Leopold Burekhardt sculp. Vienna," s.b.: "Sklad Synů Bohumila Haase," 27.5×23 cm (2 items)

58. Shepherd-boy from Rome (Římský pastoušek), 19th century, s.b.r.: "A. Wildner," s.b.: "Sklad Synů Bohumila Haase," 27.5×23 cm
59. The Acropolis of Athens (Akropolis w Athenách), 19th century, s.b.l.: "R v Heideggen del," s.b.r.: "C. Daumerlan fc 46," s.b.: "Sklad Synů Bohumila Haase," 27.5×23 cm

339/m. Signet collection
19th–20th century
1 boxes = 25 items

The signet collection of the ACCAA consists of 25 signets which used erstwhile to be applied to authorize the documents of church, educational, and various social institutions.

1. Charitable Ladies' Society of Armenopolis
2. Apostolic Governorate of the Armenian-rite Catholics
3. Inspected and reviewed by us
4. Armenian Catholic parish office
5. Armenian Catholic Public Schools of Armenopolis 1894
6. Conversational Society of Armenopolis 1860
7. Economic Bureau of the Armenian Catholic Ecclesia of Armenopolis
8. Armenian Catholic Orphanage Institute of Armenopolis
9. Procuratrix of the Girls' Orphanage
10. Roman Catholic Girls' Orphanage – Róbert Kovrig
11. Armenian Museum Union
12. Armenian Catholic Church Choir
13. Armenian Catholic Elementary School
14. Armenian Catholic Boys' Orphanage
15. Armenian Roman Catholic Boys' Orphanage of Saint Gregory
16. Girls' Orphanage
17. Boys' Orphanage of Saint Gregory the Illuminator
18. Saint Gregory's Fund 1851–1900 Cluj
19. Book
20. Paid
21. Paid
22. Print
23. Canceled
24. Dedicated
25. Unknown

339/n. Map collection
19th–20th century
1 box = 0.12 lma

1. box. Mixed maps 19th–20th century.

339/o. Collection of plans and designs
19th–20th century
1 folder = 0.12 lma

The collection of plans and designs consists of the complete or partial architectural drawings of the buildings possessed and/or maintained by the Armenian Catholic Parish of Armenopolis.⁸⁹⁶

1. Plans for the Armenian Catholic Girls' Orphanage of Armenopolis: frontal design and cross-section – 1901
2. Plans for the Armenian Catholic Girls' Orphanage in Armenopolis: ground-plan, cross-section, facade – 1901
3. Plans for the Armenian Catholic Girls' Orphanage in Armenopolis: inter-earth cellar fundament – 1901
4. Plans for the Armenian Catholic Girls' Orphanage in Armenopolis: cross-section – 1901
5. Plans for the Armenian Catholic Girls' Orphanage in Armenopolis: section with side-section – 1901
6. Plans for the Armenian Catholic Girls' Orphanage in Armenopolis: plans for two wood-sheds – 1901
7. Plans for the Armenian Catholic Girls' Orphanage in Armenopolis: ground-floor plan – 1901
8. Plans for the Armenian Catholic Girls' Orphanage in Armenopolis: cellar ground-plan – 1901
9. Plans for the expansion and reconstruction of the former refectory building in the possession of the Armenian Catholic Girls' Orphanage – 1902
10. Frontal design for the Armenian Catholic Boys' Orphanage, signed by Lorenzo Zotti – c. 1893
11. Ground-plan of the Armenian Catholic Boys' Orphanage, signed by Lorenzo Zotti – c. 1893
12. Plans for the Armenian Catholic Boys' Orphanage: ground-plan, facade, cross-section – late-19th century
13. Design for the main altar of Trinity Church – first half of the 19th century
14. Drawing of the main gate to the parsonage – second half of the 19th century
15. Design for the tomb monument to be erected in Lukácsy's chapel
16. Design for city planning (unknown square) – second half of the 19th century
17. Plans for the stables at Reteag (Retteg): ground-plan, cross-section, frontal design – 1863
18. Ground-plan of the Armenian Catholic Cathedral (crypts) – second half of the 20th century

339/p. Heraldic collection
19th–20th century
1 folder = 0.12 lma

This is a unique collection among the archives of the archdiocese, incorporating family and funereal heraldic designs. These depictions, enchanting in their sheer visual appearance, belong to individuals introduced individually below.

⁸⁹⁶ The registry of the plans and designs was compiled by art historian Dr. Emese Pál, whose enthusiasm and helpfulness were instrumental in the creation of this corpus.

1. László Karátsonyi of Beodra, Sr. – 19th century⁸⁹⁷
2. Izay family, aka Huszthy – 19th century
3. Coat-of-arms of the Simai (Simay) family – 1843⁸⁹⁸
4. Coat-of-arms of the Markovits family – 1843⁸⁹⁹
5. Coat-of-arms of Ferenc Karátsonyi of Beodra – 1881
6. Coat-of-arms of Géza Lompérdei Korbuly⁹⁰⁰ – 1890⁹⁰¹
7. Coat-of-arms of Gergely Simay – 1909 (2 items)
8. Coat-of-arms of Count Ármin Wass of Țaga (Czege) and Sântejude (Szentegyed) – 1914
9. Coat-of-arms of Bogdán Lompérdei Korbuly⁹⁰² – 1911

⁸⁹⁷ For more information on the origin and herald of the family, cf. Temesváry, János: *A gróf Karátsonyi család őse és genealogusaink*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1892. 42–47; Temesváry, János: *A gróf Karátsonyi család ősi nemessége és címerebővítései*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1892. 72–77.

⁸⁹⁸ The Simay family was ennobled by Empress Maria Theresa in 1760. The heraldic deed of the same date was reproduced in Temesváry, János: *Simay család*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1895. 266–273.

⁸⁹⁹ The coat-of-arms was bestowed upon the Markovics family in 1839. The heraldic deed was reproduced in Temesváry, János: *Márkovics család (kis-terpesti)*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1895. 256–261.

⁹⁰⁰ Géza Lompérdei Korbuly was the son of Bogdán Korbuly. Cf. Szongott, Kristóf: *A Korbuly család*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1907. 27.

⁹⁰¹ The coat-of-arms was bestowed upon the Korbuly family in 1879. The heraldic deed was reproduced in Temesváry, János: *Korbuly család (lompérdei)*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1895. 56–59.

⁹⁰² Bogdán Lompérdei Korbuly was the intendant of the National Theatre of Cluj. For further biographical details, see Merza, Gyula: *Lompérdei Korbuly Bogdán*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1906. 177–180.

345.
Documents of the Armenian Catholic Apostolic Governorate
1930–1991
10 boxes = 1.2 lma

As it has been explained above, the Armenian Catholic church administration developed soon after the union. After the death of Oxendio Virziresco, instead of appointing a bishop, the Vatican chose Lázár Budakovich as the Apostolic Vicar of the Transylvanian Armenians “cum iure ordinandi,” Armenian Archdeacon of Transylvania, and Parish Priest of Armenopolis—he would bear these titles until 1721.

For a brief interval in 1721, Armenian Catholic Bishop Jonas of Sebaste was suffragan and Armenian vicar of Roman Catholic Bishop György Mártonffy of Transylvania. After he stepped down, Mihály Theodorovich became the Armenian Apostolic Vicar and Armenian Archdeacon of Transylvania until 3 January 1760. In 1738, King Charles III approved the election of an Armenian bishop for Transylvania, but the Armenians could not agree with the Holy See on the person of the bishop. At long last, on 28 August 1741, Rome accepted the request that the four Armenian parishes should be governed by the Roman Catholic bishop of Transylvania. In 1758, Maria Theresa appointed Mihály Theodorovich Armenian bishop, but the fulfilment of the appointment was detained by Royal Armenian Councillor Tódor Dániel.⁹⁰³

The Armenian Apostolic Governorate of Armenopolis was founded by the Romanian Concordat on 5 June 1930 and subordinated directly to the Holy See. The Communist regime did not acknowledge the independent Armenian governorate; however, though it was revoked on 27 December 1951, the parishes could continue to operate under the aegis of the Roman Catholic Diocese of Alba Iulia. The administration of the Armenian Catholic parishes was transferred to the Roman Catholic Bishopric by Apostolic Governor Zoltán Lengyel on 22 June 1953. After the fall of Communism, Archbishop Lajos Bálint of Alba Iulia requested that the Holy See appoint then Coadjutor Dr. György Jakubinyi Armenian Apostolic Governor, who has held this post since 13 June 1991.⁹⁰⁴

The Armenian Apostolic Governorate continues to exist in church law; in state law, however, it is not acknowledged, since it lacks an administrative staff—hence the four Armenian Catholic parishes continue to operate within the framework of the Archdiocese of Alba Iulia.

The main bulk of the archival stock was held in Armenopolis, while some boxes were housed in Gheorgheni, according to the curate’s seat of the Apostolic Vicar. The official documents were compiled into a thematic system, in which the documents from different years belonging to the same thematic cycle were placed in separate folders. In cataloguing the archive, we have retained this system.

1. box. Thematically arranged documents 1931–1939
2. box.
 - duplicate copies of Armenian Catholic parish registers 1930–1960
 - inventories of Armenian Catholic parishes (1917) 1934–1952
 - register-book 1945–1949

⁹⁰³ Jakubinyi, György: *op. cit.* 2001. 34.

⁹⁰⁴ Ibid. 30–32.

- Book inventories (Gheorgheni, Frumoasa, Elisabethopolis) 1948
- 3. box. Thematically arranged documents 1931–1951
- 4. box. Thematically arranged documents 1931–1951
- 5. box. Thematically arranged documents 1940–1947
- 6. box. Thematically arranged documents (economic) 1945–1953
- 7. box.
 - documents of the Armenian Catholic church choir 1933–1946
 - documents concerning the securing of artworks 1943–1991
- 8. box. Thematically arranged documents:
 - division of Apostolic administration 1929–1965
 - Frumoasa 1929–1962
 - Bucharest 1930–1962
 - military 1934–1939
 - releases 1945–1963
 - mass-foundations 1946–1950
 - Elisabethopolis 1946–1965
 - Armenian Apostolic administrative correspondence 1949–1955, 1965
 - documents concerning the occupancy of the Armenopolis parish 1965–1973
- 9. box.
 - register-book of the Central Altar Society 1940–1948
 - filed documents of the Central Altar Society 1939–1947
 - economic documents 1953–1962, 1965
 - inventories 1941–1953
- 10. box. Inventories 1941–1952

584.
Documents of the Armenian Catholic Parish of Frumoasa
1760–1988
1.15 lma

The Armenian parish of Frumoasa was established last. According to Gyula Merza, 1768 saw a terrible famine Moldova, caused by the Turkish–Russian wars, which led to the emigration of some 400 Orthodox Armenians, who ended up having to settle in Frumoasa, where they established an independent Armenian Company.⁹⁰⁵

They were united by Elisabethopolis archdeacon János Karácsonyi, commissioned by Bishop Antal Bajtay. At the outset, they celebrated mass in a wooden chapel; the current Armenian Catholic church was erected between 1763 and 1785 and consecrated in 1785 to the Holy Trinity. The Armenian-rite parish of Frumoasa belonged under the jurisdiction of the Armenian archdeacon–parson of Elisabethopolis; since then, it has been rendered under the archdeaconry district of Upper Ciuc.⁹⁰⁶

According to the schemata of 1882, the Armenian Catholic parish of Frumoasa had a population of 202.⁹⁰⁷

The Armenian Catholic church of Frumoasa was repainted for the renovation of 1925/26, its two side altars were replaced, new windows were installed, and new statues were commissioned to decorate it.⁹⁰⁸

The decrepit parsonage and cantor-sexton's dwelling were purchased in 1995 by the Csibész Foundation. The parsonage was renovated and turned into a children's home by the Franciscan nuns of Maltersdorf in 1997, which has been operative ever since.⁹⁰⁹

The local Armenian school existed until 1890, before it merged into the Hungarian state school. On an optional basis, Armenian writing and reading were still taught in the Hungarian school, for which the Armenian textbooks were provided by the Mechitarists in Elisabethopolis.

The parish of Frumoasa currently has one member; its modest archives were incorporated into the Armenian Catholic Collective Archive of Armenopolis on 9 September 2010; its cataloguing took place on 21 October 2010. The condition of the documentary stock was adequate; the documents had not been subject to biological or chemical damage.

584/a. Registers of births, marriages, and deaths
1931–1959
1 box = 0.01 lma

The registers of the Armenian Catholic parish in Frumoasa from between 1770 and 1950 were nationalized as six volumes in the 1950s—these matrices are now accessible in the Harghita County Branch of the Romanian State Archive in Miercurea Ciuc (Csíkszereda).

⁹⁰⁵ Merza, Gyula: *op. cit.* 1913. 6.

⁹⁰⁶ Fáraó, Simon: *op. cit.* 47–48.; *A gyulafehérvári főegyházmegye történelmi szemelvénye a 2000. jubileumi és millenniumi évben.* Gyulafehérvár, 2000. 232.

⁹⁰⁷ *Sematiqmus.* 1882. .

⁹⁰⁸ Bogos, Mária: *A szépvízi örmény közösség.* Budapest, 1997.

⁹⁰⁹ *Sematiqmus.* 2010. 439.

1. box.
 - a. volume. Register of baptisms 1931–1955
 - b. volume. Register of marriages 1932–1950
 - c. volume. Register of deaths 1931–1959

584/b. Parish documents

1760–1977

3 boxes = 0.38 lma

1. box. 1760–1761, 1768, 1778, 1780, 1785–1792, 1794–1796, 1799, 1801–1810, 1814–1815, 1820, 1822, 1824, 1826–1831, 1833–1841, 1844–1847, 1849–1853, 1855, 1858–1863, 1865–1866, 1869, 1873–1878, 1880–1881, 1885–1902, 1904–1909
2. box. 1911–1927, 1947–1951, 1959–1977

Reference-books

1891–1950

3. box.
 - a. volume. Register-book 1891–1919
 - b. volume. Register-book 1919–1928
 - c. volume. Register-book 1935–1937
 - d. volume. Register-book 1946–1950

584/c. Economic documents

/1750/1933–1988

2 boxes = 0.25 lma

1. box.
 - budgets, closing accounts, inventories, rental contracts 1964–1980
 - reports (relations) 1933–1934
2. box. Family reports (family tree) (1750)–1988

584/d. Thematically arranged volumes

1781–1981

3 boxes = 0.39 lma

1. box.
 - a. volume. Protocol of episcopal decrees 1781–1822
 - b. volume. Protocol of episcopal decrees 1823–1853
 - c. volume. Protocol of episcopal decrees 1865–1926
2. box.
 - a. volume. Records of the Armenian company 1764–1786
 - b. volume. Records of the Armenian company (accounts) 1791–1814
 - c. volume. Records of the Armenian company 1816–1846
3. box.
 - a. volume. Records of the meetings of the church council 1888–1924
 - b. volume. Records of the meetings of the church council 1924–1981
 - c. volume. Historia domus 1860–1973

- d. volume. Records of the Trinity Aid Society 1927–1944⁹¹⁰

584/c. Thematically arranged documents

18th century–1977

1 box = 0.12 lma

1. box.

- Latin and Hungarian-language prints 18.–20th century
- Armenian-language manuscripts, prints 18th–19th century
- history of the Armenian Catholic parish of Frumoasa first half of the 20th century
- archival inventory 1873–1977
- mixed correspondence 1914–1954
- documents concerning canonical status 1948–1951
- rules of the Trinity Aid Society 1942–1943

⁹¹⁰ For more details on the Trinity Aid Society of Frumoasa, see Bogos, Mária: *op. cit.*

612.
Documents of the Armenian Catholic Parish of Gheorgheni
1696–2011
5.05 Ima

Although we have no univocal historical sources regarding the first Armenians who settled in Gheorgheni,

Kristóf Szongott and Gyula Merza maintain that the first two Armenians—brothers Ázbej and Vártig Hercz—settled there in 1654.⁹¹¹ Other data confirm that the first groups of Armenians arrived in Gheorgheni in 1688. Initially, they held services at private homes that they rented for the purpose. In 1613, Roman Catholic archdeacon-parson György Ferenczy established a cemetery for the newcomers, which was released to the Armenians by vicar-general Bertalan Szebelédi in 1698. 14 years later, the chapel, built in the Gothic style around 1450, was purchased by the Armenians for 120 forints from Archbishop György Mártonffy of Transylvania. In its place, a larger church was erected for the increasing Armenian population, but that also proved too small, so a site for a new church was selected in 1729. On the right-hand side of the main gate to the church, an Armenian inscription commemorates the Armenian community that had settled in Gheorgheni in 1688 and erected their current church in the Baroque style in 1733, which was consecrated on 24 August 1772 by Bishop Antal Bajtay of Transylvania, in honour of the Birth of the Holy Virgin. The construction work was supervised by deputy archdeacon and Armenian-rite parson Simon Theodorovich, funded primarily by the charitable societies. The church is encircled by a barbican wall, where a 15-station Calvary is now placed. At 4, Petőfi Square is the imposing building of the parsonage; the site was acquired by the Armenians in 1768. In the yard of the parsonage, a cantor's dwelling was established in 1780, and a home for the sexton was constructed at the back of the property. An interesting library is located at the parsonage, while the many artworks in the church attest to the religiosity and love of culture among the Armenians.⁹¹²

The full renovation of the church was carried out in 1889. Canon-vicar Joachim Görög commissioned the stained-glass windows of the church as well as the purchase and installation of the pneumatic organ, the careful rearrangement of the Armenian cemetery, and the restoration of the parsonage in the dying decades of the 19th century.⁹¹³

The Armenians in Gheorgheni had their own school and, in 1794, they even maintained a separate grammar school. This school was attended by István Ákoncz-Kövé, who would later become the archbishop-archabbot of the Venetian Mechitarists. Due to a gradual dwindling of the population, the Armenian school was abandoned by the beginning of the 1880s.⁹¹⁴

A new impetus was given to the Armenian community of Gheorgheni in 2003, when Attila Puskás was appointed Armenian Catholic priest there. The modernization of the formerly neglected parsonage and the supplementary buildings was carried out about that time. The old book holdings of the parish library have also been inventoried and processed,

⁹¹¹ Szongott, Kristóf: *A Gyergyó-Szent-Miklósi örmény kath. templom*. In: *Armenia. Magyar-örmény bari szemle*. 1904. 226–227.; Merza, Gyula: *op. cit.* Vác, 1913. 4.

⁹¹² Jakubinyi, György: *op. cit.* 2001, 40.; *Sematizmus*. 2010, 436.

⁹¹³ Vákár, József: *op. cit.* 38.

⁹¹⁴ Vákár, József: *op. cit.* 39.

while the archive stocks were separated and relocated to the lower part of the book cabinets and an individual glass cupboard.

At the February 2011 classification of the archive of the Armenian Catholic parish archives in Gheorgheni, we succeeded in merging together the holdings from the book cabinets, which had previously been held partly in boxes, partly in sacks. The filed administrative correspondence was collected in a clear chronological order at the time of its production; the letters were boxed a few years later. The economic documents, the thematic archive volumes and documents, the personal bequests and photographs, and the archive of the Armenian Governorate had been stored in the lower part of the library furniture, partly in open batches and partly in black plastic bags.

612/a. Registers of births, marriages, and deaths⁹¹⁵

1723–2011

1 box = 0.13 lma

Unfortunately, the original 18th and 19th-century registers of the Armenians in Gheorgheni were not left at the parsonage; they were nationalized in the 1950s. The 12 volumes of registers between 1729 and 1949 are today accessible at the Harghita County Branch of the Romanian State Archive. Family tree research is facilitated by the indices kept at the parsonage to the present day.

1. box.

- a. volume. Register of baptisms 1917–2010
- b. volume. Register of deaths 1918–2010
- c. volume. Register of marriages 1930–2003
- d. volume. Register of marriages 2004–2011
- e. volume. Index to register of baptisms 1723–1820 (1905)
- f. volume. Index to register of baptisms 1821–1905
- g. volume. Index to register of baptisms 1905–1948
- h. volume. Armenian-language index 1842–1843

612/b. Parish documents

1696–1997

17 boxes = 2.12 lma

From the contents of box Nr. 2 onwards, the individual administrative documents were numbered and inventoried at the turn of the 19th and 20th centuries. We have retained this order. The first boxes hold the earliest items and the thematic series. Special mention must be made of the earliest item of the parish's document batch, Emperor Leopold's confirmation of Bishop Oxendio Virziresco's purchase, dated 1 March 1696. According to the sales contract, the Armenian bishop permanently bought the manor of Gurghiu for 800 forints from the Berzenczey family. This fragmentary Hungarian-language certificate, whose lower one-fifth is missing, is probably a verbatim duplicate from the 19th century. The original dating might also be a later addition, for Leopold's diploma confirms the certificate of purchase issued at that time in Suseni.

⁹¹⁵ In order to ensure the continuity of office administration, the registers were kept at the parsonage. Their lists is included in this volume for the sake of a comprehensive presentation of the stocks and holdings.

The relic licences required a separate assortment both in terms of theme and of format. A similar solution was introduced for the parish documents of Elisabethopolis, too.

The Mercantile Forum of Gheorgheni was established in 1795. This court of commercial jurisdiction was the official leading body of the Armenian community. It was called the Armenian Ten from 1860 to 1873, when it was abolished.⁹¹⁶ Its collection, consisting of a few documents, were incorporated into the chronological series of the parish archive.

1. box.

- 1 March 1696
- 5 October 1772
- relic licences 1748, 1750, 1759, 1765–1766, 1774, 1791, 1930⁹¹⁷
- Mercantile Forum documents 1806, 1808, 1811, 1815, 1820, 1822, 1829

2. box. 1828, 1832–1833, 1836–1837, 1841–1862

3. box. 1863–1869, 1871–1877

4. box. 1878–1889

5. box. 1890–1901

6. box. 1902–1909

7. box. 1910–1918

8. box. 1919–1932

9. box. 1933–1937

10. box. 1938–1942

11. box. 1942–1950

12. box. 1951–1960

13. box. 1961–1969

14. box. 1970–1976

15. box. 1981–1992

16. box. 1993–1997

Reference-books

1717–1972

17. box.

- a. volume. Register-book 1878–1924 (unbound)
- b. volume. Register-book 1925–1939 (to ref. nr. 480)
- c. volume. Register-book 1939 (from ref. nr. 481)–1959
- d. volume. Archival inventory (1729) 1828–1887 (inventory produced in the 1970s)
- e. volume. Archival inventory 1717–1972 (inventory produced in 1974)

612/c. Economic documents

1837–1999

9 boxes = 1.16 lma

1. box.

- income summary 1896

⁹¹⁶ *A gyergyói örményekről. Kiskalauz.* (Compiled by Bajna, György–Márton, László–Zárug, Aladár). Gyergyószentmiklós, 2001. 7–9.

⁹¹⁷ The 1748-to-1791 items of the relic licence collection in Gheorgheni were published in Kovács, Bálint: *op. cit.* 206.

- account-book 1856–1879
 - church grain income accounts 1887–1905, 1912–1913
 - mail-registers 1898–1914, 1915–1936, 1937–1957
 - documents concerning the tomb of Joachim Görög (designs, budget) 1929–1930
 - collective sheets compiled for the tomb of Joachim Görög 1928
2. box.
- deeds of foundation for charitable funds 1837–1904
 - foundation documents and reports of mass-foundations 1853–1944
 - documents concerning mass-foundations 1931–1950
3. box.
- cash-books 1931–1996
 - list of voluntary contributions 1947–1953
 - register of house rents 1982–1983
 - income accounts 1934
4. box.
- Book inventories 1934, 1962, 1977, 1988, 1990s
 - inventories of movable and immovable property 1949–1978, 1980s
 - documents and decrees concerning inventorying 1947–1959
5. box. Tax booklets, deposit sheets, closing accounts, budgets, financial documents 1892–1990
6. box. Documents concerning property:
- documents, sales contracts, deeds concerning landed property 1847–1882
 - proportioning decrees of estates 1902–1908
 - estate maps 1913, 1923
 - estate sheets 1906
 - land register extracts 1939
 - documents concerning estates (church, chapel, sites), plans, terrain plans 1949–1976
 - economic documents concerning church repairs 1962–1963
 - rental contracts 1953–1967, 1982–1989
 - documents concerning parsonage repairs 1982
 - documents concerning graveyard repairs 1994
7. box. Receipts, invoices 1921–1949
8. box. Receipts, invoices 1979–1994
9. box. Receipts, invoices 1995–1999

612/d. Thematically arranged volumes
/1650/1712–1987
5 boxes = 0.64 lma

1. box.
- a. volume. Records of the Forum of Gheorgheni (textbook draft): copies of constitutions and certificates of the Forum of Gheorgheni (1650) 1726–1859

- b. volume. Records of Mercantile Forum (in Armenian) 1762–1799⁹¹⁸ (to be restored!)
 - c. volume. Deed of foundation,⁹¹⁹ rules, and confirmations of the Society of Our Lady, 1712–1776; *historia domus* 1931⁹²⁰
 - d. volume. *Historia domus* (fragment) 1929–1935
- 2. box.
 - a. volume. Records of the Armenian company (*nation*) in Gheorgheni (protocol of episcopal decrees) 1753–1835
 - b. volume. Protocol of episcopal decrees 1848–1857
 - c. volume. Protocol of episcopal decrees 1887–1931
- 3. box.
 - a. volume. Records of the drafts of outgoing mail and episcopal rescripts (1873) 1878–1886
 - b. volume. Records of the meetings of the church council 5 December 1869 to 24 April 1882
 - c. volume. Records of the meetings of the church council 6 March 1927 to 14 September 1933
 - d. volume. Records of the meetings of the church council 5 November 1933 to 25 November 1943
 - e. volume. Records of the meetings of the church council 1982–1987 (unbound)
- 4. box. Volumes of devotional societies:
 - a. volume. Records of the Men's Society of the Trinity 5 January 1875 to 18 February 1912
 - b. volume. Records of the Men's Society of the Trinity 18 April 1920 to 7 April 1929
 - c. volume. Account-book of the "Twin Society" of St. Stephen and Our Lady 1870–1913
 - d. volume. Records of the "Twin Society" of St. Stephen and Our Lady and the Men's Society of the Trinity 19 January to 11 June 1914
 - e. volume. Records of the Congregation of Gentlewomen 1929–1940
 - f. volume. Account-book of twin society 1877–1914
 - g. volume. Fundamental rules of twin society 1873 (manuscript)
 - h. volume. Constitution of twin society 1906 (print)
- 5. box.
 - a. volume. Deed of foundation and constitution of St. Stephen's Society 25 May 1727⁹²¹
 - b. volume. Records of the Youth Girls' Division of the Armenian Altar Society 15 November 1939 to 9 December 1940
 - c. volume. Journal of absences of union members 1895 (? union)

⁹¹⁸ The Hungarian-language documents of the Mercantile Forum between 1805 and 1844 were published by Garda, Dezső: *A törvénykező örmény közösség*. I–III. Csíkszereda, 2010.

⁹¹⁹ Ornamental, green velvet-bound, metal-studded volume. The deed of foundation was issued by Armenian visitant Stefan Stefanowitz Roska in 1729.

⁹²⁰ The *historia domus* volume was left at the parsonage to ensure the continuity of entries. It is mentioned in our catalogue in order to provide a comprehensive overview of the holdings.

⁹²¹ Ornamental, pink velvet-bound, metal-studded volume. The deed of foundation was issued in 1727 by Armenopolis Parson Minas Thorosean, archdeacon of the Armenians in Transylvania.

d. volume. Constitution of Altar Society 1880

**612/e. Thematically arranged documents
/1668/1753–1996
5 boxes = 0.62 lma**

1. box.

- archival notes 1807–1929
- constitutional rules of the Armenian Catholic parish of Gheorgheni late-19th century
- documents concerning the incorporation of mortgages 1899–1912
- documents of the Choral Society 1932–1939

2. box.

- formulary book with duplicates of papal, imperial, and episcopal decrees (1668)–1753
- censuses 1842 (copy), 1943, 1990
- registry certificates 1876–1953
- census of the Armenian Catholics of the archdeaconry district of Gheorgheni 1931
- register of the series of the consecration of homes 1984–1989

3. box.

- press reviews first half of the 20th century
- typed manuscripts concerning Armenians:
 - History of the Armenians in Transylvania (in French) 1964
 - Armenian–Hungarian historical connections 1970–1980s
 - The Red-Cloaks... 1996 (thesis paper)
 - The Armenian character, the Armenian Catholic hierarchy 1990s
 - Tarisznyás, Márton: History of the Armenian Catholic church of Gheorgheni (tourist's guide), 1980s

4. box.

- manuscript directories 1853–1909
- printed directories 1910–1956
- printed diocesan schemata 1829, 1930, 1938, 1944

5. box.

- theological notes, sermons first half of the 20th century
- minor prints, laws, society constitutions, studies concerning the Armenians 1856–1975

**612/f. Personal bequest of Joachim Görög (1862–1928)
1 box = 0.13 lma**

Joachim Görög was born in Armenopolis on 23 February 1862. He was ordained in Vienna, at the Mechitarists', on 11 October 1885. He graduated as a teacher of Hungarian and Latin from Cluj. He was a titular canon, author, teacher, and director of Fogarassy's Girls' Institute. In 1926, he was elected senator in the Romanian House of Representatives. He died in Gheorgheni on 6 February 1928 and was buried in the Armenian Catholic

cemetery in Armenopolis. His crypt is overarched by a richly ornamented dome.⁹²² His disciples and successors had enormous respect for him; his excellent sermons and outstanding rhetorical abilities attracted huge crowds of listeners. He dedicated “his time to the church, the school, and his beloved flock.”⁹²³

1. box. Memorial album for the 40th anniversary of his priesthood, with photographs of contemporary district priests

612/g-j. Personal bequest of Dr. Márton Pápai, Dr. Janka Márton, Gábor Bodor, and Mária Olescher

1766–1976

1 box = 0.12 lma

612/g. Dr. Márton Pápai

- doctoral diploma 2 April 1766

612/h. Dr. Janka Márton

- notes of spiritual recollection 1941–1944

612/i. Gábor Bodor

- Photographic history of the Armenians in Transylvania (album) 1972–1976

612/j. Mária Olescher

Teacher.

- personal documents, appointments, letters of commission, official documents 1907–1929

612/k. Photographic archive

19th–20th century

1 box = 0.13 lma

1. box.

- tableaux, family pictures, portraits second half of the 19th century–first decades of the 20th century
- photo album of the Armenian Catholic church of Armenopolis and other Armenian buildings 1920s
- photo album of the Armenian Catholic church, parsonage, cemetery, and church furniture in Gheorgheni second half of the 20th century
- Áron Márton (1970s), photographs from a church-ale 1980s

⁹²² Jakubinyi, György: *op. cit.* 2001. 40.

⁹²³ *A gyergyószentmiklósi örmény katolikus plébánia historia domusa 1931.; Kisebb közlemények.* In: *Armenia, Magyar-örmény havi szemle.* 1900. 381.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK – BIBLIOGRAFIE – BIBLIOGRAPHY

Levéltári források – surse arhivistice – archive sources:

1. **Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”, Roma (=APF):**
Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (=SOCG) vol. 661.
Scritture riferite nei Congressi (=SC) Armeni. Vol. 3.,7, 9, 15.
SC Collegio Urbano. Vol. 4 (1708–1727).
2. **Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano (=ASV):**
Archivio della Nunziatura in Vienna (=Archivio Nunz Vienna) Vol. 196.
3. **Archivele Naționale Cluj, Cluj Napoca**
Primăria Orașului Bistrița.
4. **Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich, Warszawa:**
0777–m–0082 jelzetű kézirat
Liber Defunctorum Parochianorum Stanislavoviensium Armenorum (1715–1829). Jelzet: 776–m 8a
5. **Gyulafehérvári Érseki- és Főkapitányi Levéltár, Gyulafehérvár:**
Canonica Visitationes
6. **Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Budapest:**
Régi Akadémiai Anyag 249/1876. (Szongott Kristóf: Magyarok eredet és őslaka. A munkák tudománytörténeti vonatkozásairól)

Könyvészet – bibliografie – bibliography:

1. *A Csíkszépvízi 1896-ban alakult Oltár-Egylet alapszabályai.* Csíkszereda, 1897.
2. *A csíkszépvízi Szentháromság Segély-Egylet Alapszabálya.* Csíkszereda, 1903.
3. *A gyergyói örményekről. Kiskalauz.* (Összeállította Bajna György–Márton László–Zárug Aladár). Gyergyószentmiklós, 2001.
4. *A gyulafehérvári főegyházmegye történelmi szemlésműve a 2000. jubileumi és millenniumi évben.* Gyulafehérvár, 2000.
5. Assmann, Jan: *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen.* München, 1997.
6. Aurenhammer, Hans: *Die Mariengnadenbilder Wiens und Niederösterreichs in der Barockzeit. Der Wandel ihrer Ikonographie und ihrer Verehrung.* (Veröffentlichungen des Österreichischen Museums für Volkskunde, Band VIII.) Wien, 1956.
7. Ávedik Félix: *A magyar-örménység multja és történeti jelentősége.* In: Ávedik Félix–Hermann Antal–Hovhannesian Eghia: *Az örmények.* Budapest, 1921.
8. Ávedik Félix: *Magyar-örmény bibliográfia.* In: Hermann Antal–Hovhannesian Eghia szerk.: *Az örmények.* Budapest, 1921.
9. Ávedik Lukács: *Cámeller György alapítványa.* In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle.* 1890.
10. Ávedik Lukács: *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája.* Szamosújvár, 1896.
11. Ávedik Lukács: *Szentföldi emlékfűzér az 1882-iki első magyar jeruzsálemi zarándoklás alkalmából.* Marosvásárhely, 1883.
12. *Az Egyházszervező Örmény-Bizottság emlékirata főtisztelendő és nagymélt. Gr. Majláth Gusztáv Károly püspök úrhoz a hazai örménykatholikus Egyházi Főnökség helyreállítása tárgyában.* Kolozsvár, 1911.

13. Bagi–Gevorgyan, Eva: *Hay–Howngarakan grakan arñjont'youwnnerə ev „Armenia” Amsagira*. Jereván, 1979.
14. Balázs-Decsi Attila: *A Szamosújvári örmény temető monográfiája*. Budapest, 2009.
15. Balogh Judit: *A székeky nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében*. Kolozsvár, 2005.
16. Barna Gábor: *A szentek tisztelete*. In: Barna Gábor szerk.: *A szenttisztelet rétegei és formái Magyarországon és Közép Európában. A magyar szentek tisztelete*. Szeged, 2001.
17. Bartelmäss, Martin: *Die Ausweisung der Armenier aus Bistritz in Folge der Pest im Jahre 1712. In: Programm des evangelischen Obergymnasiums [...] dann der evangelischen Mädchenschule A.B. zu Bistritz*. Bistritz, 1897.
18. Bárh János: *Erdély római katolikusai a XVIII. század közepén*. Kecskemét, 2008.
19. Benda Kálmán szerk.: *Csángó–magyar okmánytár*. Budapest, 2003.
20. Benkő József: *Transilvania*. II. Claudiopoli, 1833.
21. Bernád Rita: *Plébániai levéltárak I. A Gyulafehérvári-, a Sepsiszentgyörgyi-, a Szamosújvári- és a Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltárak repertórium*. Gyulafehérvár–Budapest, 2009.
22. Bogos Mária: *A szépvízi örmény közösség*. Budapest, 1997.
23. *Calendarium dioecesanum v. cleri M. Principatus Transilvaniae*. Nagyszeben, 1782.
24. *Calendarium ecclesiasticum ...* Gyulafehérvár, 1788.
25. Dahinten, Otto: *Geschichte der Stadt Bitritz in Siebenbürgen*. Köln–Weimar–Wien, 1988.
26. Drost–Abgarjan, Armenuhi–Kovács Bálint–Tibor, Marti: *The Catalogue of the Armenian Library of Elisabethopolis*. Eger–Leipzig, 2011.
27. Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány és jogtörténet*. Budapest, 2000.
28. Egyed Ákos: *Az örmény kérdés az 1790–91-es erdélyi országgyűlésen. Világtörténet*. 1995, ősz–tél.
29. Fáraó Simon: *A szépvízi örmény telep*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*, II. 1888.
30. Fasching Ferencz: *Nova Dacia*. Claudiopoli, 1743.
31. Ferenczi Sándor: *A gyulafehérvári (erdélyi) főegyházmegye történeti papi névtára*. Budapest–Kolozsvár, 2009.
32. Fokolean (Fogolyan) Łukas: *Mxit'ar Abbabayr ew T'ransilvanioy Mxi'arean A'arak'elow'ean (1723-1736)*. In: *Bazmavep*. 1985/3–4.
33. Garda Dezső: *A gyergyói örmények könyve*. I. Budapest, 2007.
34. Garda Dezső: *A törvénykező örmény közösség*. I–III. Csíkszereda, 2010.
35. Garda Dezső: *Gyergyószentmiklós története*. I. Csíkszereda, 2007.
36. Gazdovits Miklós: *Az erdélyi örmény város: Szamosújvár történetéből*. In: Helmut Buschhausen–Livia Drăgoi–Nicolae Gazdovits szerk.: *Örmény kultúra és művészet Szamosújváron*. Bukarest, 2002.
37. Gazdovits Miklós: *Az erdélyi örmények története*. Kolozsvár, 2006.
38. Govrikan, Grigor: *Hayk Elisabet'upolis Transilvanioy*. Hator B. (1780–1825). Bécs, 1899.
39. Gündisch, Gustav: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen*. Köln–Wien, 1987. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 14.)
40. Györffy György: *A székekyek eredete és településük története*. In: Mályusz Elemér szerk.: *Erdély és népei*. Budapest, 1999.
41. György József: *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*. Cluj–Kolozsvár, 1930.
42. Hajkakan Sowetakan Harangitaran. II. Jerevan, 1976.
43. Hewsén, Robert H. Armenia: *A Historical Atlas*. Chicago, 2001.
44. Hofmann, Gregorio: *Il Vicariato Apostolico di Konstantinopoli*. Roma, 1935. (Orientalia Christiana Analecta 103.)

45. Hovhannesian, Eghia: *A hazai örmények a nemzet szolgálatában*. Gödöllő, 1940.
46. Hovhannesian, Eghia: *Armenia népe. Multja, történelme. Irodalma, sajtója, művészete. Az örmény-kérdés. Az örmény kolóniák. A magyarországi örmények*. 1934.
47. Hovhannesian, Eghia: *Hazai örmények a nemzet szolgálatában. Függelék: A magyarországi örmény családok teljes névsora*. Gödöllő, 1940.
48. Ilia Andreas: *Ortus et Progressus variarum in Dacia gentium et religionum*. Claudiopoli, 1730.
49. Jakowlewitsch Marr, Nikolas: *Ani. Eglise du palais Pamjatniki armjanskatgo iskusstva*. Petersburg, 1915.
50. Jakubinyi György: *A Romániai Katolikus Örmények Ordináriátusa Szamosújvár*. Kolozsvár, 2001.
51. Jakubinyi György: *Romániai katolikus, erdélyi protestáns és izraelita vallási archontológia*. Kolozsvár, 2010.
52. Josupeit-Netzel, Elke: *Die Reformen Josephs II. in Siebenbürgen*. München, 1986.
53. *Keleti Újság* XII. évf. 136. szám.
54. Kessler, Wolfgang: *Universitas Saxonum*. In: Wolfgang Kessler szerk.: *Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsische Nationuniversität*. Köln–Wien, 1990.
55. *Kisebb közlemények*. In: *Armenia, Magyar-örmény havi szemle*. 1900.
56. Kordé Zoltán: *Über die Herkunft der Szekler*. In: Roth, Harald szerk.: *Die Szekler in Siebenbürgen*. Köln–Weimar–Wien, 2009.
57. Kovács András–Kovács Zsolt szerk.: *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok I. 1727–1737*. Kolozsvár, 2002.
58. Kovács Bálint: *Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedeiben*. In: Óze Sándor–Kovács Bálint szerk.: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. Piliscsaba, 2006.
59. Kovács Bálint: *Az erdélyi örmény társadalom szenttiszteletének rétegei az újkorban*. In: S. Lackovits Emőke–Szőcsné Gazda Enikő szerk.: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7. 1. Sepsiszentgyörgy–Veszprém*, 2007.
60. Kovács Bálint: *Az erdélyi örmények interregionális szellemi kapcsolatai a 17–18. százabucan*. In: Óze Sándor–Kovács Bálint szerk.: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. II. Piliscsaba, 2007.
61. Kovács Bálint: *Über Rom nach Siebenbürgen. Der armenische Missionar Minas Barun und die Siebenbürger armenische Kirche in den ersten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts*. In: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*. 29 (100) Jahrgang (2006) Heft 1.
62. Kölönte Béla: *Gyergyó története a kialakulástól a batárórség szervezéséig (tekintettel a nemzetiségi kérdésre)*. Gyergyószentmiklós, 1910.
63. Köpeczi Béla szerk.: *Erdély története*. I–III. 1606–1830. Budapest, 1987.
64. Köpeczi Béla szerk.: *Kurze Geschichte Siebenbürgens*. Budapest, 1990.
65. Lukács Klára: *A szamosújvári örmény katolikus árvaházak története*. In: Óze Sándor–Kovács Bálint szerk.: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. II. Piliscsaba, 2007.
66. Lukácsi Kristóf: *A Magyarok ősele, hajdankori neveli és lakhelyei eredeti örmény kútfők nyomán*. Kolozsvár, 1870.
67. Lukácsy Kristóf: *Adalékok az erdélyi örmények történetéhez*. Kolozsvár, 1867.
68. Lukacsy Christophorus: *Historia Armenorum Transylvaniae*. Vienna, 1859.
69. Mály István dr.: *Merza Gyula irodalmi tevékenysége*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1905.
70. Medgyes S. Norbert: *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkiség-történeti háttere*. Piliscsaba–Budapest, 2009.

71. Merza Gyula: *Az örmény betelepülés története Magyarországon és a szamosújvári örm.-katolikus püspöki, illetőleg vikáriusi székhelyén.* Vác, 1913.
72. Merza Gyula: *Lompérdi Korbuly Bogdán.* In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle.* 1906.
73. Merza Gyula: *Örmény püspökség.* In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle.* 1897. 1. sz.
74. Minasay Bžškeanc': *Čanaparhordut'wn i Lebastan ew hayl kołmans bnakeals i Haykazanc' sereloy i naxneac' Ani k'alakin.* I Venetik, I Vasn Srboy Lazaru, 1830.
75. Mutaftian, Claude: *Ani after Ani, Eleventh to Seventeenth Century.* In: Richard G. Hovannisian szerk.: *History Armenian Kars and Ani.* Costa Mesa–California, 2011.
76. Nagy Gergely Domonkos: *Az erzsébetvárosi örmény nagytemplom – térszervezés és struktúra.* In: Orbán János szerk.: *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére.* Marosvásárhely–Kolozsvár, 2011.
77. Nagy Kornél: *Az Elia Mendrul-Ügy. A beszerzei örmény egyházi viszály története (1607–1700).* In: *Századok.* 143/4. (2009).
78. Nagy Kornél: *Errores et abusus inter Armenos Transilvaniae vigentes” 1719-ből és a khalkedónizmus kérdése.* In: Óze Sándor–Kovács Bálint szerk.: *Örmény Diaszpóra a Kárpát-medencében.* II. Piliscsaba, 2007.
79. Nagy Kornél: *Stefano Stefanowicz Roszka koadjutori kinevezése.* In: Óze Sándor–Kovács Bálint: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében.* I. Piliscsaba, 2006.
80. Nagyné Lukács Klára: *A szamosújvári örmény katolikus árvaházak története.* In: Óze Sándor–Kovács Bálint szerk.: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.* Piliscsaba, 2007.
81. Neumann, Carl Friedrich: *Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur nach den Werken der Mechitaristen.* Leipzig, 1836.
82. Nilles, Nicolaus: *Symbolae ad illustrandam historiarum ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani.* Oeneiponte, 1885.
83. Obertynski, Sdilaus: *Die Florentiner Union der Polnischen Armenier ind ihr Bischofskatalog.* (Orientalisa Christiana Vol. XXXVI–1.)
84. Orosz Endre: *A szamosújvári római castellum praetoriumának ásatásáról.* Szamosújvár, 1907.
85. Pál Emese: *Világosító Szent Gergely ábrázolásai Erdélyben.* In: Kovács Zsolt–Sarkadi Nagy Emese–Weisz Attila szerk.: *Liber Discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára.* Kolozsvár, 2011.
86. Pál Judit: *„Unió vagy unifikáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztós működése (1867–1872).* Kolozsvár, 2010.
87. Pál Judit: *Armeni în Transilvania. Contribuții la procesul de urbanizare și dezvoltare economică a provinciei / Armenians in Transylvania. Their Contribution to the Urbanization and the Economic Development of the Province.* Cluj-Napoca, 2005.
88. Pál Judit: *Az erdélyi örmény népesség számának alakulása és szerkezete a 18. százabucan.* In: *Erdélyi Múzeum.* LIX (1997). 1–2.
89. Petrowicz, Gregorio: *La chiesa armena in Polonia e nei paesi Limitrofi.* Parte terza. 1686–1954. Roma, 1988.
90. Petrowicz, Gregorz: *Roszka Stefan.* In: Romiszowski Aleksander–Rudowski Jan szerk.: *Polski Słownik Biograficzny.* Tom XXXII. Polska Akademia Nauk Instytut Historii. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1989–1991.
91. Pierre, Nora szerk.: *Erinnerungsorte Frankreichs.* München, 2005
92. Polyák Mariann: *Ávedik Lukács, Erzsébetváros történetírója.* In: Óze Sándor–Kovács Bálint szerk.: *Örmény diaszpóra a Kárpát medencében.* I. Piliscsaba, 2006.
93. Polyák Mariann: *Az Armenia folyóirat jelentősége Erdélyben.* In: Óze Sándor–Kovács Bálint szerk.: *Örmény diaszpóra a Kárpát medencében.* II. Piliscsaba, 2007.

94. Poósz Lóránd: *Az örmény népiartás visszhangja az erdélyi sajtó- és közvélemény tükrében*. Diplomadolgozat, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Történelem- és Filozófia Kar. Cluj-Napoca, 2008.
95. Poósz Lóránd: *Az örmény népiartásról és erdélyi visszhangjáról*. In: *Látó – Szépirodalmi folyóirat*. 2008/4.
96. *Romániai magyar irodalmi lexikon: Szépirodalom, köztársaság, tudományos irodalom, művelődés III. (Kb–M)*. (Főszerk. Dávid Gyula.) Bukarest, 1994.
97. Rónai Aross Lajos: *Szongott Kristóf*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1901. 146–148; Gabányi János: *Szongott Kristóf születésnek 100 éves évfordulója*. In: *Szamosújvári M. Kir. Állami Gimnázium 1942/43 évkönyve*. Szamosújvár, 1943.
98. Rõšk'ay, Step'anosi S.: *Žamanakagrowt'ivn kam tarekank' ekelec'akank'*. Kiadta: Oskean, Hamazasp. Wien, 1964.
99. Roth, Harald szerk.: *Kleine Geschichte Siebenbürgens*. Köln–Weimar–Wien, 2003.
100. Roth, W. Paul: *Das Diploma Leopoldinum. Vorgeschichte, Bestimmungen*. In: Lengyel K. Zsolt–Wien, A Ulrich A szerk.: *Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie*. Köln–Weimar–Wien, 1999.
101. Safran, William: *Diasporas in modern societies: Mythos of homeland and return*. In: *Diaspora: A Journal of transnational Studies*. 1:1 (1991) 63–97.
102. Sat'enik, Gejyan: *Ani matenagitowt'yown*. Jereván, 2006.
103. *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsilvaniensis ad annum bissextilem a Christo nato MDCCCXLIV*. Kolozsvár, 1846.
104. *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsyhaniensis*. Gyulafehérvár, 1882.
105. *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsyhaniensis*. Gyulafehérvár, 1782.
106. *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsyhaniensis*. Gyulafehérvár, 1888.
107. Schünemann, Konrad: *Die Armenier in der Bevölkerungspolitik Maria Theresias*. In: *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*. 1933. Wien.
108. Schütz Ödön: *Hajk és Bél barca. A régi örmény irodalom kincsestára I. Ókor–Középkor*. Budapest, 1995.
109. Szimonján Anahit: *A magyarországi örmény sajtó XIX–XX. századi története*. Budapest, 1996.
110. Szongott Kristóf: *A Gyergyó-Szent-Miklósi örmény kath. templom*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1904.
111. Szongott Kristóf: *A Korbuly család*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1907.
112. Szongott Kristóf: *A szamosújvári örm. kath. nagytemplom története*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1893.
113. Szongott Kristóf: *Czetx Gergeh*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1894.
114. Szongott Kristóf: *dr. Mály István*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1893.
115. Szongott Kristóf: *dr. Molnár Antal*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1898.
116. Szongott Kristóf: *Mártonffy Márton*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1903.
117. Szongott Kristóf: *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája*. I–IV. Szamosújvár, 1901–1903.
118. Tatevos Hakobyan: *Anii Patmutyun*. Jereván, 1982.
119. Tchobanian, Pavel: *Ani et son mythe (XIIIe–XIXe siècles)*. In: Kévorkian H. Raymond szerk.: *Ani – capitale de l'Arménie en l'an mil*. (Kiállítási katalógus) Paris, 2001.
120. Temesváry János: *A gróf Karácsonyi család őse és genealogusaink*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1892.
121. Temesváry János: *A gróf Karátsonyi család ősi nemessége és címerbővítései*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1892.

122. Temesváry János: *Korbuly család (lompérdei)*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1895.
123. Temesváry János: *Márkovics család (kis-terpesti)*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1895.
124. Temesváry János: *Simay család*. In: *Armenia. Magyar-örmény havi szemle*. 1895.
125. Teutsch, Friedrich: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das Sächsische Volk*. II. Band. 1700–1815. Von den Kuruzzenkriegen bis zur Zeit der Regulationen. Köln–Wien, 1984.
126. Tournebize, F. Araquélian Khatchatur. In: *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique*. Paris, 1912.
127. Tölölyan, Khachig: *Armenian Diaspora*. In: *Encyclopedia of Diaspora: Immigrant & Refugee Cultures Around the World*. Vol. I. 35–36.
128. Tölölyan, Khachig: *Rethinking diaspora(s): Stateless power in the transnational moment*. In: *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*. 5:1 (1996) 3–36.
129. Tölölyan, Khachig: *The Contemporary Discourse of Diaspora Studies*. In: *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*. Vol. 27. Nr 3. 2007.
130. Trócsányi Zsolt: *Transilvaniayi hajeri iravakan kacovt'youne Leopoldyan brovartaki šrjanowm (1690–1848)*. In: Barxowdaryan Vladimir: *Haj-hungarkan patmakan jev mšakut'ajin kaperi patmut'junic*. Jerewan, 1983.
131. Vákár József: *A gyergyószentmiklósi latin és örmény szertartású róm. kat. templomok története*. In: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Gyergyószentmiklóson 1939. augusztus 27–29. napján tartott tizenhatodik vándorgyűlésének emlékkönyve*. Kolozsvár, 1940.
132. Vanyó Tihamér: *A bécsi pápai követség levéltárának iratai Magyarországról 1611–1786*. Budapest, 1986.
133. Veszely Károly: *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*. I. Kolozsvár, 1860.
134. Volkmer, Gerald: *Das Fürstentum Siebenbürgen 1541–1691*. Kronstadt–Heidelberg, 2002.
135. Zsebe Márta–Knecht Tamás szerk.: *A Gyulafehérvári Főegyházmegye millenniumi szemelvénye*. Kolozsvár, 2010.

TARTALOMJEGYZÉK – CUPRINS – CONTENT

ELŐSZÓ.....	7
ÖRMÉNYEK ERDÉLYBEN (A 17. SZÁZADI LETELEPEDÉSTŐL A 20. SZÁZADIG).....	9
I. Erdély történetének vázlata a 17. századtól a 20. század közepéig	9
II. Az erdélyi örmények származásának „ <i>emlékezet helye</i> ”: az Ani-örmény toposz ..	13
III. Erdélyi örmény diaszpóra vagy erdélyi örmény kolóniák?	17
IV. Adatok az örmények és az erdélyi társadalom kapcsolatához.....	18
V. Az erdélyi örmények vallása.....	20
VI. A szociális gondoskodás az erdélyi örményeknél	33
VII. Az „armenizmus” ideológiája.....	36
VIII. Örmény genocídium.....	40
A SZAMOSÚJVÁRI ÖRMÉNY KATOLIKUS GYŰJTŐLEVÉLTÁR.....	42
Az Erzsébetvárosi Főesperesség iratai	45
Az Erzsébetvárosi Örmény Katolikus Plébánia iratai.....	47
A Belső-Szolnoki Főesperesség iratai.....	54
A Szamosújvári Örmény Katolikus Plébánia iratai.....	56
Az Örmény Katolikus Apostoli Kormányzóság iratai	83
A Szépvízi Örmény Katolikus Plébánia iratai	85
A Gyergyószentmiklósi Örmény Katolikus Plébánia iratai.....	88
INTRODUCERE	95
ARMENII ÎN TRANSILVANIA.....	97
(DE LA STABILIREA LOR ÎN SECOLUL XVII PÂNĂ ÎN SECOLUL XX)97	
I. Schiță de istorie a Transilvaniei din secolul XVII până la mijlocul secolului XX97	
II. „Locul de memorie” al originii armenilor din Transilvania: toposul Ani-armean	101
III. Diasporă armeană de Transilvania sau colonii armenice de Transilvania?	104
IV. Contribuții la relația dintre armeni și societatea Transilvaniei	106
V. Religia armenilor din Transilvania	107
VI. Grija socială la armenii transilvăneni	121
VII. Ideologia „armenismului”	124
VIII. Genocidul armean	127
ARHIVA DE COLECȚIE ARMEANO-CATOLICĂ DIN GHERLA.....	129
Actele Arhidiaconatului de Dumbrăveni	132
Actele Parohiei Armeano-Catolice Dumbrăveni	134
Actele Arhidiaconatului Solnocul Interior	142
Actele Parohiei Armeano-Catolice Gherla	144
Actele Ordinariatului Apostolic Armeano-Catolic	172
Actele Parohiei Armeano-Catolice Frumoasa	174
Actele Parohiei Armeano-Catolice Gheorgheni	177
FOREWORD.....	184
ARMENIANS IN TRANSYLVANIA (FROM 17TH-CENTURY SETTLEMENT TO THE 20TH CENTURY)	186

I. An Outline of the History of Transylvania from the 17th to the mid-20th century	186
II. The “Site of Memory” as the Origin of Armenians in Transylvania: The Ani-Armenian Topos	190
III. Armenian Diaspora <i>vs.</i> Armenian Colonies in Transylvania.....	194
IV. Data concerning the relations between the Armenians and Transylvanian society	196
V. The Religion of the Armenians in Transylvania	197
VI. Social Care Among the Armenians in Transylvania	211
VII. The Ideology of Armenism	214
VIII. The Armenian Genocide	218
THE ARMENIAN CATHOLIC COLLECTIVE ARCHIVE IN ARMENOPOLIS	220
Documents of the Archdeaconry of Elisabethopolis	223
Documents of the Armenian Catholic Parish of Elisabethopolis.....	225
Documents of the Archdeaconry of Inner Szolnok	232
Documents of the Armenian Catholic Parish of Armenopolis.....	234
Documents of the Armenian Catholic Apostolic Governorate	262
Documents of the Armenian Catholic Parish of Frumoasa	264
Documents of the Armenian Catholic Parish of Gheorgheni.....	267
FELHASZNÁLT FORRÁSOK – BIBLIOGRAFIE – BIBLIOGRAPHY ...	274
TARTALOMJEGYZÉK – CUPRINS – CONTENT	280